

[SiC] itur ad astra

79
(2023)

*A kötet megjelenését
az ELTE BTK HÖK Tudományos Bizottsága
támogatta*

SIC ITUR AD ASTRA

ALAPÍTÁS ÉVE: 1987

Alapító szerkesztők

Kreutzer Andrea, Morenth Péter, Nyáry Mihály
Sahin-Tóth Péter †, Szilágyi Márton

A kötetet a Korall Társadalomtörténeti Egyesület adja ki.

Főszerkesztő

Kovács Janka

Főszerkesztő-helyettes

Lászlófi Viola

Szerkesztőség

B. Székely Dorottya Piroska, Koloh Gábor, Mravik Patrik
Papp Gábor, Rózsa Márton, Svégel Fanni, Tóth Kelemen
Veress Dániel, Virág Csilla

A szerkesztőség címe

SIC ITUR AD ASTRA Műhely
1364 Budapest, Pf. 107. vagy 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.
e-mail: siciturfolyoirat@gmail.com
honlap: sicitur.elte.hu

A kötetet Mravik Patrik, Tóth Kelemen és Tüske Tamás szerkesztette.

A borító Kovács Janka munkája.

A borítón található kép forrása: Lissák Tivadar / 1940

Az embléma Gellén Sára munkája.

Nyomdai előkészítés és kivitelezés:

Könyvpont Nyomda Kft.
Felelős vezető: Gembela Zsolt

ISSN 0238-4779

Tartalom

5	Körkérdés Magyarország rendszerváltozásairól
Tanulmányok	
TÉR ÉS EMLÉKEZET	
39	Székely Juli A hősök transzfigurációja: a Hősök terei Budapesten
65	Mezei Hanna Mónika A rendszerváltás hatása a lokális holokausztemlékezetre
89	Fazekas Zsuzsanna Hogyan nem lett igazi ünnepe a rendszerváltásnak?
DEMOKRATIZÁLÓDÁSI KÍSÉRLETEK	
101	Tóth Nikolett Rendszerváltás a Magyar Nők Demokratikus Szövetségében
131	Mohr Szilárd Új célok és feladatok az oktatásban 1945-ben. Demokrácia, társadalom és nemzet a <i>Demokrácia és köznevelés</i> című kötetben
INTÉZMÉNYI STRUKTÚRÁK, ALKALMAZKODÁSI STRATÉGIÁK	
153	Zsidi Bernát <i>„Minden kor maga viseli a választásáért a felelősséget.”</i> A Magyar Tudományos Akadémia rehabilitációs eljárásai 1988 és 1994 között
185	Gyebnár Kristóf Járási vezetők és a politikai átmenetek. Nógrád-Hont vármegye főjegyzői az 1945 és 1950 közötti fordulatok idején
Szemle	
211	Hrestyákné Hajdu Edit A szovjet kolhoz okozta (rendszer)változások a magyar paraszti társadalomban <i>Varga Zsuzsanna: A magyar parasztság esete a szovjet kolhozszal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években. Budapest, L'Harmattan, 2021.</i>

215	Morauszky Tamás Német kisebbségi közösségek deportálása Magyarországon 1944–1945 között <i>Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországon 1944/45. Pécs, Kronosz Kiadó, 2020.</i>
221	Szabó Róbert Károly Túlélni Trianont? A békeszerződések haszonélvezői <i>Rigó Máté: Háború, profit, Trianon – Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút? Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022.</i>
227	Rác K. Bence Kórok, betegek, kúrák a 18. századi Dél-Dunántúlon <i>Kis-Halas Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon. Budapest, Balassi Kiadó, 2020.</i>
235	English abstracts
239	Szerzőink

Körkérdés Magyarország rendszerváltozásairól

Magyarország legutóbbi kétszáz évének története társadalmi és politikai átalakulásoktól, átrendeződésektől terhelt. Ezek a folyamatok bizonyos évszámokhoz kapcsolódó eseményekben csúcsonak ki történelmi emlékezetünkben. Ilyen szimbolikus dátumok és események például 1848, az 1867-es kiegyezés, az I. vagy a II. világháborút követő évek, 1956 vagy 1989–90. Néhány évtizedenként tehát erőszakos vagy békés úton, de a fennálló rendszert valami új váltja fel. A változás természetesen a legtöbb esetben nem annyira pillanatszerű, hogy évszámokkal ténylegesen kifejezhető lenne, nem kizárt, hogy sokkal inkább egymásba csúszó, elhúzódo átmenetekről, egymásra torlódo rendszerváltozásokról kellene beszélnünk.

Mivel ezek a fordulatok olykor a demokratizálódás igényével történtek, máskor viszont éppen az ellenkező motivációval, ezért a rendszerváltozásokról, azok pozitív vagy negatív megítéléséről a különböző társadalmi és politikai csoportok emlékezetében párhuzamos narratívák létezhetnek, így eseménysorozataik utólagos értelmezése, a későbbi ideológiaalkotásban betöltött szerepe is meglehetősen szövevényes képet mutat. Mindeközben a társadalmi fejlődés iránya mintha időről időre zsákutcákba futna, de akár úgy is mondhatjuk, bármennyire is bízott benne 1948-ban Bibó István, elképzelhető, hogy a magyar társadalom a mai napig sem hagyta maga mögött hamis társadalmi és politikai konstrukcióit, illetve az azokból kiinduló tévutakat.

Magyarország különféle rendszerváltozásairól különböző korok kutatóit kérdeztük: 1848–49-ről Dobszay Tamást, 1918–19-ről Hatos Pált, 1945–49-ről Kalmár Melindát, 1956-ról Ständeisky Évát, az 1989–90-es rendszerváltásról pedig Ripp Zoltánt. Mindenkinék ugyanazt a hat kérdést tettük fel, csupán a kérdésekben szereplő évszámokat változtattuk meg, 1956 esetében tehát semmiképpen sem a forradalmat hivatalosan ellenforradalomnak minősítő Kádár-kor szóhasználatát („októberi sajnálatos események”) kívántuk felidézni.

A különböző korszakok különböző értelmezéseinek egymás mellé állításával az volt a célunk, hogy rávilágítsunk a társadalmi és politikai változások mögötti esetleges általános mintázatokra: akár az átalakulásokat meghatározó események logikájában, akár a társadalmi illúziók, remények működésében. Végso soron pedig arra voltunk kíváncsiak, hogy egy ilyen kísérlet mennyiben járulhat hozzá a rendszerváltás korábban erősen politikatörténeti megközelítésének újraértékeléséhez.

Tekinthetünk-e rendszerváltásként az 1848–49-es eseményekre?

DOBSZAY TAMÁS (történész, habilitált egyetemi docens, ELTE BTK Történeti Intézet, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék): Kevés olyan fordulata van a magyar történelemnek, amelyre ennyire ráillik a megnevezés.¹ Ilyen rövid idő alatt végbement, ennyire számos és különböző területen, ilyen gyökeres mértékű, továbbá hosszan tartó és átütő hatású átalakításhoz talán valóban csak az 1989–90-es évben végbementek hasonlíthatók.

Először nézzük a társadalmi változásokat. Az áprilisi törvények megszüntették a jobbágyok feletti földesúri hatalmat. Ehhez járult a jobbágyok által használt úrbéri telki állomány földesúri járadékának állami megváltása. Az általános, azonnali és állami kárpótlású örökváltás heti egy-két nap ingyenmunka, valamint saját termése tizedrészének átadása alól mentesített közel hatszázezer parasztcsaládot, további hétszázezer zsellért évi 12–18 napi robottól. Még a majorsági jobbágyok is megszabadultak az úri hatalom alól, ha a földjáradéktól nem is.

Mindez a közteherviselés kimondásával, valamint a politikai jogok megadásával egyértelmű irányt rajzol. A társadalmi átalakulás lényege, hogy mind a *függő jobbágyi státus*, mind pedig a kiváltságokra, jogkülönbségekre épülő *rendiség megszűnt*. Ha nem is deklarálták a jogegyenlőséget, de a változásokat annak irányában tervezték megvalósítani. Kétségtelen, hogy utóbbi részletes kidolgozása ekkor elmaradt; arra, hogy a jogrendszer minden egyes szabályán és eljárásán keresztülvezessék az egyenlőség elvét, nem volt idő, de az a tény, hogy Deák első dolgai közé tartozott kodifikációs osztályt felállítani a miniszteriumban, jelzi, hogy erről sem feledkeztek meg.² S hogy a városlakók se maradjanak ki az előnyökből, kiegészíthetjük mindezt a Batthyány-kormánynak a céhrendszer lazítására tett intézkedéseivel.

Hasonlót mondhatunk a közjogi berendezkedés átalakításáról. A politikai jogok kiterjesztése a nem nemeseket is „beemelte az alkotmány sáncai mögé”, ahogyan azt a reformkor kezdetén megfogalmazták. Ráadásul a részvétel módja nemcsak a nép képviselőtét, hanem *valódi népképviselőt* valósított meg. Szemben Ausztriával, ahol még az évszázad végéig rendi kúriánként külön és egyenlőtlenül szavaztak, idehaza a választókerületekben a társadalom minden bevett tagja, aki a cenzusnak megfelelt, a jogegyenlőség alapján *közösen és egyenlő szavazati joggal* választott képviselőt. A választójog határait ráadásul a kor európai mércéjével mérve bőkezűen szabták meg, nagyjából minden harmadik-negyedik felnőtt férfi választójoggal bírt. A részvétel alapja a kiváltság helyett (a kortársak gondolkodása szerint az autonóm döntés szabadságát lehetővé tevő) az egzisztenciális függéstől mentesítő vagyon vagy jövedelem maradt. A részvétel alanyi jogon járt mindenkinek, s erre – miként a kortársak remélték – szorgalma révén a cenzusba belenöve,

¹ Meglehet, hogy maga a terminus is ennek a nemzedéknek a nyelvi leleménye; tudtommal először Dessewffy Emil gróf használta a konzervatívoknak a Bach-rendszer megszüntetésére irányuló tervezgetésében. Igaz, ők nem liberális, hanem államcsíny (*Reichstreich*) jellegű módosítást javasoltak: „Teljes rendszerváltoztatás, azaz átmenet az abszolutizmusról a történelmi alkotmányosságra az egész birodalomban.” Dessewffy Emil gróf levele Jósika Samu báróhoz, 1859. szeptember 2-dikán Pozsonyból. (KÖNYI [SZERK.]), 1903. 446.

² DOBSZAY, 1998, különösen 102–106.

bárki szert tehet. A rendiség tehát a politikai életben is megszűnt, ami olyan legitimitációt biztosított a társadalom egészét képviselő országgyűlésnek, amelytől ezért nem lehetett a hatalom ellenőrzését megtagadni. A régi rendi diétára mondhatta az uralkodó, hogy csak a kiváltságosok, főként a nemesek érdekeit képviseli, az új népképviselőkre nem.

Az új testület ezért joggal tarthatott igényt arra, hogy a végrehajtó hatalmat ellenőrizze. A parlamentnek immár felelős kormány valóban kézbe vette az ország irányítását, s a kialakított rendszer megszüntette a hatalom abszolutisztikus gyakorlásának lehetőségét. Az uralkodó cselekvését a felelős miniszter aláírási joga korlátozta. A költségvetés-zárszámadás joga az anyagi eszközök feletti rendelkezést a társadalom képviselőjének, az országgyűlésnek adta, a parlament feloszlításának-elnapolásának korlátozása azt is kizárta, hogy a király kidöntse a többségi kormány mögül a parlamenti támogatást. A kialakított alkotmányos berendezkedés tehát nemcsak a szabad egyének, de közösségük önrendelkezését is biztosította, azaz a népfelség érvényesülését hatékony garanciákkal látta el. Az alkotmányos és társadalmi átalakulás egyben nemzeti átalakulás is volt: a reform vezérei azt remélték, hogy a közös szabadság a jobbágy-földesúr közötti és a rendi kiváltságokból adódó ellentéteket is megszünteti, a rendileg tagolt társadalomból egységes politikai közösséget, azaz nemzetet kovácsol. Az alkotmányosság pedig e nemzeti közösségnek az önrendelkezését is biztosította.

A változás visszafordíthatatlannak bizonyult, a vívmányok megkurtítására tett kísérlet önvédelmi harchoz vezetett, s megmutatta az átalakulás széleskörű támogatottságát. A jobbágyfelszabadítást nem lehetett visszavonni, csak némileg előnytelenebbre formálni, s bár tervezett fedezetét elhárította az abszolutizmus, de az állami kárpótlás elve megmaradt. Ferenc József és környezete később kénytelen volt az 1848-as alkotmányból kiinduló közjogi rendszert is elfogadni, még ha meg is csonkította ezt. Nemzedékek éltek egy évszázadig az áprilisi törvények által meghatározott társadalmi és politikai keretek között.

Tekinthetünk-e rendszerváltásként az 1918–19-es eseményekre?

HATOS PÁL (történész, a Nemzeti Közszolgálati Egyetem Eötvös József Kutatóközpont Közép-Európa Intézetének intézetvezetője): A kérdésbe foglalt feltételezés a „rendszerváltás” kifejezésnek normatív értelmet tulajdonít, amely ezáltal – metahistóriai funkciójában – különböző korok eseményeinek, eseménysorozatainak megragadására alkalmas. Ennek a feltételezésnek a helytállóságában én kételkedem. 1918–1922 között ugyan „rendszerváltások” sorjáztak „rendszerváltásokra”, a duális monarchia végnapjaiban megszűnt a Magyarország és Ausztria viszonyát alapvetően meghatározó dinasztikus alaptörvény, a Pragmatica Sanctio, az 1918. október 31-én hatalomra jutott öszirózsás forradalom vezetői először esküt tettek a királyra, egy nap múlva pedig kieszközölték az eskü alóli felmentést, s bő két hét múlva – a dualista birodalom utódállamai közül egyébként utolsóként – 1918. november 16-án kikiáltották a (nép)köztársaságot. Alig néhány hónap múlva azonban – 1919. március 21-én – már összeomlott a köztársasági kísérlet, s a kommunisták által „kispolgári és népköztársasági népcsalásnak” nevezett demokratikus rendszerépítési próbálkozásra proletárdiktatúra következett, amelynek

133 napos fennállása idején először ideiglenes, majd júniusban „végleges” szocialista alkotmánya lett az országnak. Ez utóbbi 69 szakaszban rögzítette az állami szervezet rendszerét és működését, de nagy szerepet a „tanácsalkotmány” nem gyakorolt a Tanácsköztársaság – önképe szerint „proletárdemokratikus”, valójában önkényuralmi – gyakorlatára, mivel nem telt bele másfél hónap és összeroskadt a szovjeturalom. Kun Béláék bukása után egy rövid, az „októbrista” köztársasági demokráciához visszatérést meghirdető szociáldemokrata intermezzo következett, de ezt néhány napon belül megbuktatta az egykori szabadkőműves politikus, a pályáját Károlyi Mihály híveként és hadügyi államtitkáraként kezdő Friedrich István és a körülötte csoportosuló „fehér” ellenforradalmi csoportosulás. Az ellenforradalom első felévében az államforma és a rendszer kérdése teljesen tisztázatlan volt. A viszonyok zavarosságát jól mutatja, hogy a Peidl Gyula-féle szocdem szakszervezeti kormányt 1919. augusztus 6-án megdöntő ellenforradalmárok az „egyesült forradalmi pártok nevében” léptek fel, s bár hamar uralkodóvá lettek a „keresztény-nemzeti” szólamok, 1919 őszén Bethlen István például még óvott használatuktól, mert „népbolondításnak” tartotta, a bíróságok még a köztársaság nevében hozták meg ítéleteiket, (például a vörös terrorért felelőssé tett Korvin Ottó és társai ügyében), s a királyság intézményének visszaállítására is egy kormányrendelet vállalkozott. Mindez arra utal, hogy a történelem retrospektív távlata elfeledteti azt a fajta kiszámíthatatlanságot, amellyel az egymás sarkába érő hatalmas mértékű politikai változások a kortársak számára jelentkeztek. A rendszerváltás kifejezést egyébként is nagyon kevésbé használták a történészek idején a közélet fórumain vagy a sajtóban, sokkal inkább az „összeomlás” és a „katasztrófa”, illetve a „forradalom” és az „ellenforradalom” fogalmai uralták a politikai közbeszédet. Ezzel szemben az a szemantikai mező, amit a „rendszerváltás” fogalma elsősorban felidéz az 1989–1990-es magyarországi és kelet- és közép európai rendszerváltás(ok) ra utalva, teljesen más politikai szituációt feltételez: a kerekasztal-tárgyalásokon részletekbe menően megtervezett *békés és tárgyalásos átmenetet* az egypárti szocialista rendszerből a nyugat-európai mintájú plurális demokráciába és a piacgazdaságba. 1918–1919-ben a sodródás és erőszak sokkal inkább alakította a politikát és a váratlanul függetlenné lett ország sorsát, mint a szemben álló felek közötti tárgyalásos rendezés. Idő sem volt rá, sem akarat, így kompromisszumkeresés és békés átmenet helyett az I. világháború utáni éveket inkább egyfajta hideg polgárháborúként írhatjuk le – bombamerényletek még a Bethlen István-féle konszolidáció második éveként számoltartott 1923-ban is voltak! –, melyek máig ható érvénnyel kialakították a magyar politikai kultúra és politikai nyelv alapvetően antagonisztikus és polarizációra törekvő – s csak ritkán háttérbe szoruló – jellegét.

Tekinthetünk-e rendszerváltásként az 1945–49-es eseményekre?

KALMÁR MELINDA (történész, irodalmár, a Szegedi Tudományegyetem Jelenkortörténeti Tanszékének tudományos főmunkatársa): Abban értelmezői konszenzus van, hogy ez a történelmi szakasz egyike a 20. század számos rendszerváltozásának, amelyet megelőzött a geopolitikai környezet, a geopolitikai koordináta-rendszer radikális átalakulása. Ennek az értékelése azonban – legalábbis a kezdeteket tekintve – korántsem egységes. A laikus közvélekedés sokszor ma is

bizonytalan, hogy a térség országaira nézve megszállásként vagy felszabadításként (vagy szinonim fogalmak mentén) értelmezze a szovjet térnyerést az országban. A professzionális történeti értelmezés ma már inkább kerüli ezeket az egydimenziós értelmezéseket, és differenciáltan beszél arról, hogy a világrendszer-átrendeződés, a globális hatású geopolitikai rendszerváltás Magyarország számára az adott kontextusban egyszerre jelenthette mindkettőt.

Ha szűkebb értelemben a politikai rendszert, a formációt nézzük, akkor ezek a külső átrendeződések a meghatározóak, de az már kérdés, hogy a szovjet befolyási övezet kialakulását és annak rendszerszintű következményeit hogyan írjuk le a mai értelmezői igények számára is relevánsan. Különös módon a szovjet típusú rendszer kialakulása és megszűnése több ponton hasonló kérdéseket vet fel. Mindkét korszakra nézve az egyik alapkérdés, hogy voltak-e szovjet részről, illetve a hazai szovjet-szövetséges politikai erők részéről forgatókönyvek, s ha igen, az eredeti tervek mennyiben valósultak meg, vagy éppen mennyiben módosultak a gyakorlatban. Ebből következően mindkét esetben mérlegelés tárgya lehet az összetett eseménysorok megnevezése is: kizárólag felülről irányított (rendszer)váltásról vagy alulról sürgetett nyomásról/változtatásról beszélünk elsősorban, vagy inkább felülről mozgatott, de alulról is valamilyen mértékben igényelt átalakulásról, azaz többtényezős változásról. Az értelmezést mindkét esetben bonyolítja, hogy bár rövid történelmi szakaszokról van szó, ezek menete rendkívül erősen tagolt, ezért lehet ugyan őket egyetlen eseményként megnevezni, valójában mindkét periódust tekintve kivételesen fontos rögzíteni a belső átalakulások különböző rövid fázisait, és ezekre külön-külön érdemes kérdéseket feltenni: mikor milyen tendenciák domináltak döntően, s ezek végül hogyan álltak össze valami homogén váltásként értelmezhető rendszerré.

Tekinthetünk-e rendszerváltásként az 1956-os eseményekre?

STANDEISKY ÉVA (történész, az MTA doktora): Itt és a továbbiakban az „1956-os események” helyett az ötvenhat szót használom mindarra, ami a magyarországi 1956-os történésekre vonatkozik. A kérdésben szereplő „1956-os események” kifejezés problémamegkerülőnek tűnik. Értem én, hogy nemigen lehetett volna értelmezésemlegesebben megfogalmazni azt, amire a folyóirat kérdezői kíváncsiak. Az „1956-os események” – ironikus alakváltozatában: „sajnálatos októberi események” – nem csupán az ötvenhatot hivatalosan ellenforradalomnak minősítő Kádár-kori fogalmat kiváltó köznyelvi szóhasználatot idézi fel, hanem az 1989–90 utáni fordulat óta az idő múlásával egyre inkább érzékelhető bizonytalanságot is. A tisztában látás és a továbbgondolhatóság érdekében nem kerülhető meg a válasz arra a kérdésre, hogy mi is zajlott Magyarországon 1956 őszén. Forradalom? Népfelkelés? Forradalom és szabadságharc? Vagy valami más? Az általánosító, összegző, értékelő fogalmak óhatatlanul véleményesítőek, ugyanakkor szükség van rájuk a mindennapokban, a politikában, az oktatásban és a tudományban egyaránt. Én is leegyszerűsíték, amikor az 1956-os események helyett ötvenhatról írok. Az általam használt-javasolt fogalomba azonban azt is beleérem, hogy forradalom, pontosabban forradalomkezdemény, megszakadt forradalom zajlott Magyarországon az 1956. október 23-a utáni hetekben. A *Népuradalom*

ötvenhatban című, Kalligram–1956-os Intézet kiadásában 2010-ben megjelent könyvben olvasható erről részletesen.³

A forradalom a gyors változások időszaka, amelyben minden átalakul, oszcillál, láthatóvá válik. A nagy időtávokat átölelő történelmi szakaszokkal egybevetve a forradalmak ideje viszonylag rövid. A forradalomban az előtte a felszínen lévő együtt mutatkozik az addig elfojtottal, a felszín alá kényszerítettel. Velejárója a kezdeti nagy lelkesültség, az azt követő káosz és bizonytalanság. Illusztrációnak szánom a fentiekhez az alábbiakat. Az október 23-i Nagy Imrére várakozás leírásakor az újságból sodort égő fákyákról az egyik jelenlévő így asszociál:

„a dologban – írja 2002-ben megjelent könyvében az ötvenhatot egyetemistaként átélő Vekerdy Tamás – van valami felemelő, a kozmoszra és a magunk kozmikus voltára emlékeztető természeti. Ilyen sok kis tűz és egybefüggő nagy világosság. [...] Itthon »mindenki« egy kicsit úgy érzi, hogy ő csinálta a forradalmat, és ebben a »mindenkin« egy kicsit igaza van. Éppen ebben áll a forradalom Sartre által megfogalmazott egzisztencialista jellege – az eseményekben maga a lét nyilatkozik meg – és ezért hazug minden összeesküvés-, szervezés- (külföldről vagy belföldről) – elmélet, és ezért nem talál – nem találhat – bizonyítékokat. Az érzés – a »mindenki« érzése – objektív, valóságot fejez ki, az akkori kollektív ihletettséget állapotát.”⁴

A forradalom idején egymást tagadó nézetek, az egymást kizáró elemek egyidejű megjelenése, majd differenciálódása és egymásnak feszülése zajlik. Ebből a társadalmi krízisállapotból kétféleképpen lehet kikerülni: bukással vagy győzelemmel. A forradalmat mindkét esetben valami minőségileg más váltja fel.

Egy nagy horderejű, markáns előzményekkel járó, gyökeres változásokat hozó, az átélőket megosztó eseménysor korabeli és utókori minősítése függ az éppen regnáló hatalom milyenségétől, a világnézeti különbözőségektől, a kortársi megelégtől és azok utókori emlékezetétől, amelyek nehezzé teszik a történeteket összegzően értékelő megnevezését és elfogadását. A forradalom egyértelműen pozitív értelmezése ugyanakkor a történések leírásában csonkításhoz, a következtetések levonásában pedig torzításhoz vezet(het). Forradalom idején nem ritkák például az erőszakos egyéni és tömegakciók, amelyek egy felmagasztosító minősítésben óhatatlanul elsikkadnak.

Ötvenhatot nem tartom szabadságharcnak. A forradalom nem „természetes úton” – az új hatalom konszolidálódásával – szűnt meg, hanem külső fegyveres beavatkozás következtében. Ötvenhat a rendelkezésére álló idő rövidege miatt nem intézményesülhetett, így a forradalmat leverők elleni, a központi forradalmi szerv által irányított szabadságharcra sem kerülhetett sor. Ennek az volt a legfőbb oka, hogy a nagyhatalmak az újabb háborútól tartva nem akartak, nem tudtak változtatni a II. világháború alatt/után kialakított nemzetközi erőviszonyokon: a világpolitikai realitás felülírta a szavakban hirdetett szolidaritást. A megszálló szovjet csapatokkal szemben voltak ugyan szórványos fegyveres ellenállási

³ STANDEISKY, 2010.

⁴ VEKERDY, 2002. 100; 137.

kísérletek, de ezek nem szélesülhettek szervezett, a lakosság jelentős része által támogatott szabadságharcra.

Az 1956 októberében, novemberében megjelenő, egymásnak ellentmondó rendszerváltoztató elképzelések a régi-új rendszer visszatérével megvalósíthatatlanná, illuzórikussá váltak. Ötvenhat következményeként módosult ugyan az 1956 előtti rendszer, alapszerkezete – a diktatúra és a tervgazdálkodás – azonban megmaradt. Ötvenhatot tehát nem tekintem rendszerváltásnak.

Tekinthetünk-e rendszerváltásként az 1989–90-es eseményekre?

RIPP ZOLTÁN (történész, a Politikatörténeti Intézet nyugalmazott tudományos főmunkatársa, a Tudományos Osztály volt vezetője): A 20. századi magyar rendszerváltozások egytől egyig nemzetközi, világpolitikai jelentőségű fejleményekhez kapcsolódtak, valamennyihez tartozott külső indíttatás. Az 1989–90-es sem különbözött ettől (NB: az átmenet időbeli kiterjedését én a legszűkebb értelmezést tekintve is tágabban szabnám meg, monográfiámban érveltem mellette). Az 1945 után kialakult egész világrend alakult át: felbomlott a Szovjetunió külső, majd belső birodalma, az általa kierőszakolt külön integráció és szövetségi rendszer (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa, Varsói Szerződés), helyét a nyugati integráció foglalta el. Legelvontabb értelmezésben elmondhatjuk, hogy a térségbeli radikális átalakulás a globalizáció jelensége, következménye volt. Ennek fényében komolytalanok azok a politikai indíttatású nézetek, amelyek a hazai átalakulás korlátaiból, defektusaiból, torzulásaiból, személyi és társadalomlélektani folyamatosságaiból, a „megalvadt struktúrákból” stb. afféle következtetésre jutnak (szélső esetekben összeesküvés-elméleteket zagyválva), hogy nem is történt valódi rendszerváltás. Megtörténtén mit sem változtat, hogy következményeit pozitívnak vagy károsnak ítélik.

A váltás természetének értelmezése természetesen függ a rendszerdefiníciótól, azoktól a kritériumoktól, amelyek alapján az egyes politikai, gazdasági, társadalmi berendezkedések megkülönböztethetők. Miként függ attól is, hogy a fejleményeket milyen történetírói paradigma keretei között értelmezzük. A rendszernek mint olyannak az eredeti marxi teoretikus intenciókra, vagy a marxista formációelméleti hagyományára visszanyúló meghatározása alapján lehet például olyan következtetésre jutni, hogy a korábbi, kommunistának vagy szocialistának becézett rendszer valójában az államkapitalizmus extrém formája volt, amely részben sikeres modernizációs kísérletként jutott el a globalizáció nyomán a bomlás-átalakulás szakaszába. (A hazai közéletben Tamás Gáspár Miklós érvelt leghatásosabban az állítólagos „kommunizmus” államkapitalizmusként való meghatározása mellett.) Ennél sokkal földközelibb és a történeti elemzésben használhatóbb a rendszerek elkülönítésére Kornai Jánosnak a szocialista rendszerre vonatkozó, alapos kutatással kialakított kritériumrendszerének használata, amelynek alapján a rendszer alapvető megváltozásának ténye aligha tagadható.

Nem tetszettünk forradalmat csinálni, ahogy azt Antall József az átmenet politikai radikalizmusát utólag kifogásolóknak szkeptikusan válaszolva megállapította, viszont ugyanó nevezte az alkotmányos átalakulást (Kis János elemzése szerint: koordinált átmenetet) *forradalmi* jelentőségűnek. Ralf Dahrendorf agyonidézett

megállapítása szerint a politikai rendszert hat hónap alatt le lehet váltani, a gazdasági rendszer megváltoztatása hat évet igényel, a társadalmihoz hat évtized szükséges. Márpedig a demokrácia tartós fennmaradásának döntő tényezői a társadalmi viszonyokban rejlenek. Ami 1989–90-ben történt, az politikai rendszerváltásként értelmezhető. Magam a magyar rendszerváltás lényegét annak idején úgy fogalmaztam meg, hogy az nem más, mint a globalizációs folyamatba és az általa inspirált, az 1945 után kialakult kétpólusú hatalmi rendszert felszámoló világrendszerváltásba illeszkedő átalakulás. Egy jól körülhatárolható szakaszt érdemes érteni alatta, ha nem akarjuk parttalanra tenni használatát. Ebben a szűkebb értelemben a rendszerváltás annak a hatalmi-politikai átrendeződésnek a leíró-értelmező fogalma, amely megnyitotta az utat a piacgazdaság és a polgári társadalom kialakulása előtt, egyúttal lehetővé tette a félperifériás helyzetben a modernizáció új kísérletét, vele együtt a kelet-európai kényszerintegráció felbontását és az euroatlanti integrációs folyamat elindítását. Garancia nem volt arra, hogy a folyamat gazdasági és társadalmi értelemben is zökkenőmentesen végigvihető, hogy a legitímációs defektussal küszködő alkotmányozás révén kialakított liberális-demokrata parlamentáris köztársaság megbuktathatatlan marad.

Milyen várakozások játszottak szerepet az 1848–49-es események alakulásában, ezek mennyire voltak illuzórikus jellegűek, és mely társadalmi csoportokhoz voltak köthetőek?

D. T.: A legnagyobb tömegű társadalmi csoport, a parasztság tudott a reformtörekvésekről, az örökváltság hírére hallva pedig – tájékozatlanságból fakadóan – kiterjesztette reményeit minden olyan földre, amelyek egykorúan vagy korábban jobbágyi használatban voltak. A születő törvény viszont csak az úrbéres földekre vonatkozott, ezért kialakultak akár földfogaló mozgalmakig jutó viták az uradalmakkal. A várakozásokat és indulatokat hatékonyan hűtötte Deák minisztériuma, amely tájékoztatást adott a hivatalt felkereső paraszti küldöttségeknek arról, hogy egyrészt mi jár nekik, másrészt mi várható a továbbiakban.⁵ A minisztérium ugyanis dolgozott a jobbágyfelszabadítás kiszélesítésén, amiből szeptemberben a szőlődézma részleges eltörlése meg is valósult.⁶ Utóbb a debreceni kormányzat érdemben növelte a jobbágyság előnyeit: Kossuth és Vukovics igazságügyi miniszter elébe mentek a paraszti igényeknek mind a földek jogi státusa, mind a közföldek vonatkozásában. Előbbi esetben mentesítették a jobbágyságot jogai bizonyításának terhe alól, e kötelezettséget a volt uraságra hárítva, továbbá lényegében szinte minden jobbágyi használatban lévő földre ki akarták terjeszteni az állami kárpótlású megváltást. Utóbbi esetben javaslat készült, amely főként az alföldi vidéken vette volna elejét további mozgalmaknak azzal, hogy a legelő felosztása alapjául a parasztságnak kedvező módon a szántóföldek arányát tette meg.⁷ Összességében a volt jobbágyság kifejezetten jól járt és így is érezte. Ezt jelzi „Kossuth-apánk” kultusza, de még inkább a népi kultúra felvirágzása a század második felében. Hiába szabályozta a végrehajtást kedvezőtlenül a neoabszolutizmus kormánya,

⁵ DOBSZAY, 1998. 120; 122–125.

⁶ FÓNAGY, 1998. 34–50.

⁷ OROSZ, 1998.

a robot és járadék megszüntével keletkezett szabadabb idő és anyagi fedezet egy paraszti jellegű, de komoly anyagi és kulturális emelkedésre teremtett lehetőséget. Hogy ennek voltak zsákutcás következményei, és hogy a paraszti lét adott állapotában a kapitalista modernizáció körülményei közepette nem lesz tartható, továbbá, hogy keskeny az út a modern gazdává, agrár-kisvállalkozóvá válás felé, nem '48 hibája, s nem volt sejtethető. A generációval későbbi csalódást elszenvedői sem '48-hoz kötötték.

Első pillantásra problematikusabb lehetne a birtokos nemesség viszonyulása. Az átalakulás kezdeményezőiként remélték, hogy annak nyertesei lesznek, birtokaik és főként vezető társadalmi és közéleti szerepük nagy részének megtartásával. Ezzel szemben elvesztették úrbéres birtokaikat és a velük járó robotot, ami a majorság művelése érdekében költséges beruházásokra kényszerítette őket. A neoabszolutizmus a kárpótlás tervezett forrását elhárborúzta, a veszteségekért emiatt elsősre csak a kárpótlás ígéretét, utóbb pedig kamatozó kötvényeket kaptak, amik csak részlegesen fedezték a kieső jövedelmet, miközben a beruházások azonnali tőkeigényt támasztottak. Ilyen körülmények között a bevezetett nemesi adózás is terhesebb volt, mint gondolták, nem beszélve a neoabszolutizmusnak a korábbi hazaitól eltérő jellegű és mértékű adóztatási gyakorlatáról, és arról, hogy ennek céljait (dinasztikus birodalmi politika, az elnyomás gépezetének fenntartása) a hazai társadalom nem érezte magáénak. Ehhez járult sokaknál a politikai megtorlás elszenvedése. A családtagok halála, a fogságot szenvedők börtönévei, az emigrációba kényszerültek hontalansága, a megélhetést adó birtokok elkobzása, a késedelmes kárpótlás, a gazdasági tevékenység feltételeinek előnytelen alakítása, a korábban oly fontos közéleti részvétel lehetőségének megszűnése egy egész generáció sorsát keserítették meg, amelynek fiai is hátrányokkal indultak a kapitalista modernizáció útján a konszolidációt követően. Az ebből fakadó lemaradást és veszteséget azonban nem annyira az 1848-as rendszerváltozáshoz kapcsolták, hanem ahhoz a tényhez, hogy az átalakulás *levezérlését* az önvédelmi háború verecsége kivette a kezükből, s azt már sok szempontból a rovásukra hajtották végre, sőt a dualista állam liberális politikája sem igyekezett e hátrányokat ellensúlyozni. Bár így a mérleg sok veszteséggel zárult, de az 1848-as rendszerváltás mégis ennek a társadalmi csoportnak identitásképző, öntudatot adó eleme maradt. Ráadásul újabb részletkutatások rámutattak a sikeres alkalmazkodás-történetekre, arra, hogy a dzsentri „hanyatlását” és konzervatív irányba fordulását nem általánosíthatjuk.⁸ Ugyanakkor valóban vannak csalódástörténetek is.

Érdekes a főnemesség helyzete, amely 1848 előtt fő hazai támasza volt a Habsburg kormányszatnak, s bár e pozícióját 1848-ban elvesztette, érthető módon remélte, hogy a győztes ellenforradalom oldalán restaurálhatja hatalmát. Ezzel szemben a neoabszolutizmus mellőzte a magyar főnemességet, így az 1848 után egy évtizedre kiszorult a politika alakítói közül, sőt egyenesen ellenzéki szerepbe került. Az 1860-as években aztán sikerült Ferenc József figyelmét magukra irányítaniuk, s a kiegyezésben is komoly szerepet kaptak, ennek révén pedig sikerült a politikai és főként társadalmi pozícióikat a polgári viszonyok közé átmenteniük. Hasonló

⁸ Lásd Gaál Zsuzsa, Gócsáné Móró Csilla, Lászay Magdolna, Lipthay Endre, Sárváry Mariann, Szendrey Ákos munkáit.

mondható a katolikus hierarchiáról; 1848-ban komoly veszély fenyegette pozícióit, amit a fordulatokhoz igazodó irányváltásokkal is csak részlegesen tudott kivédeni. 1848 után számos főpapot fosztottak meg stallumától, s bár végül a tized elvesztéséért kárpótlást adott a neoabszolutista rendszer, a konkordátum adta átmeneti biztonság után, 1867-től kezdődően folyamatos védekezésre kényszerült a liberális politikai életben jelen lévő szekularizációs törekvésekkel szemben. Ugyanakkor a megtartott birtok- és épületállomány, az intézményrendszer léte olyannyira biztosította a katolikus hierarchia pozícióit, hogy azokat az alsópapság 1848. évi, egyházon belüli reformmozgalmai sem törhették meg.

Történelmi léptékekkel mérve a nemzeti programok vonatkozásában érzékelhető igazán sok illúzióknak bizonyult várakozás. Első pillanatban úgy tűnt, hogy a magyar nemzeti program (önrendelkezés és nemzetállam) szinte minden vonatkozásban megvalósul. Ám végül a homogén nemzeti közösség kialakítása nem sikerül(he)t(ett). A társadalmi különbségek is átöröklődtek a polgári világba, a nemzet mint politikai közösség eszméje pedig csak a magyar nyelvűek körében talált visszhangra: jobban vagy kevésbé, de a legtöbb csoport azonosulni tudott vele, még akkor is, ha nem mindenki volt kész olyan heroikus módon az életét adni érte, mint romantikus elképzelések elvárták.

A nemzeti érdekegységet átmenetileg biztosítani tudták az áprilisi törvények, a nemzetiségit azonban nem. Noha a vívmányok adta jogok minden lakost nyelvi különbség nélkül megillettek, a nem magyar ajkúak egy része az egyéni mellé kollektív nemzeti jogok elismerését is várta volna. Ez azonban nem fért bele a kor nemzetállami gondolkodásmódjába, s így a magyar politikai elitébe sem. A nem magyar lakosok egy részének csalódása polgárháborúhoz vezetett, mely messze előre ható kölcsönös sérelmeket okozott. De a magyar politika is frusztrációt szenvedett, hiszen mind a nemzetállam megteremtésében, mind a nemzeti önrendelkezés érvényesítésében félsikert tudott csak elérni. A nemzetiségek nem fogadták el a magyar ajánlatot (szabadságért a magyar nemzetállam elfogadása), másrészt az önrendelkezést az önvédelmi háború után végül elveszítette a magyar politika és utóbb is csak részlegesen tudta helyreállítani. Ez aztán a magyar politikában belső megosztottságot eredményezett, a társadalmat foglalkoztató kérdések közül a közjogiakat sorolta első helyre, háttérbe szorítva hasonlóan fontos demokratikus és más modernizációs kérdésfelvetéseket.

Milyen várakozások játszottak szerepet az 1918–19-es események alakulásában, ezek mennyire voltak illuzórikus jellegűek, és mely társadalmi csoportokhoz voltak köthetőek?

H. P.: A legfontosabb tényező kétségtelenül a háborús csalódás volt, a társadalom kimerültsége, a bűnbakkeresés, amely szinte minden társadalmi réteget áthatott – legfőképpen a vesztes országok legfontosabb politikai aktorait: a dühös és elkecsereedett frontkatonaságot. A Monarchia hadserege – köztük a magyar bakák százvezrei – négy évig ugyan példásan helyt álltak a frontokon, de 1918 őszére megtört a hadsereg lojalitása. A magyar katonák sem akartak többé harcolni, haza akartak térni – mindenáron. A Monarchia hadereje hihetetlen gyorsan, szinte órák alatt esett szét 1918 októberének utolsó napjaiban, ráadásul a milliós közös hadsereg összeomlása idegen földön következett be. Miközben sem Ausztria, sem

Magyarország földjén nem volt ellenség, a hadsereg az összes arcvonalon mindenütt ellenséges területen állott. A „tördöfés” elmélete ezért operált azzal, hogy a hátszág és agitátorai terítették le orvul a hadsereget. Pedig éppen fordítva történt. Agitátorok voltak ugyan szép számmal, de a pacifista agitáció magától is úgy terjedt, akár a spanyoljárvány – hiszen mindenki békére vágyott, bár maga ez is homályos várakozás volt. A harctereken létrejött frontközösség nem vágta el a katonát az otthonhagyott világtól. Lélekben semmiképp. A háborús levelezések mutatják, hogy az otthon iránti nosztalgia legalább annyira befolyásolta az egyszerű katona érzéseit és viselkedését, mint a lövészárkokban létrejött bajtársi közösség. A katonák tehát hazavágytak. Szurmay Sándor honvédelmi miniszter visszaemlékezése szerint a frontkatonaság értetlenül szemlélte, hogy miért nem lehet befejezni a háborút, ha ellenséges földön állunk, s „*már oly fényesen megvertük a muszkát, szerbet, a románt és a taliánt is?*”⁹ Amikor 1918. október 17-én, Tisza István volt miniszterelnök – de a képviselőházi többséget továbbra is vaskézzel uraló pártvezér – elmondta végzetes beszédét a képviselőházban, amelyben elismerte, hogy „*ezt a háborút elveszítettük*”,¹⁰ nyilatkozata azonnal lavinát indított el, nem csupán a magyar közvéleményben, de a fronton harcoló hadseregben is. Tisza életrajzírója, Hegedüs Loránt azt írta, hogy a volt miniszterelnök szavát „*robbanóanyagként*” hintették ki a frontokon. A beismerés persze nem önmagában adta meg a kegyelemdőfést. A háború négy év eldöntetlen küzdelmei után egyértelműen a gazdasági háború jellegét öltötte. Nem csupán az emberanyag hiányzott egyre jobban, 1918 közepén a Monarchia utolsó élőerő-tartalékát már csak az Oroszországból hazatérő hadifoglyok és a felgyógyuló sebesültek alkották, de a hadiipar sem bírta, 1918-ban már csak feleannyi lőfegyver készült, mint az előző évben. Leginkább azonban a katasztrófális élelmezési helyzet volt az a gyúanyag, amelynek berobbanásához csupán a szikra kellett. A gabona hozama 1918-ban Ausztriában alig 50 százaléka, Magyarországon 60 százaléka volt a békebelinek. Feledésbe merült a köztudatban, de a háborús vesztesek között kiemelt helyen szerepeltek az állam működtetői, a szűk választójog birtokosai, a középosztály. A háború lerángatta róluk a szép kabátot, az infláció pedig széjjeltörte kiváltságosnak hitt polgári biztonságukat. A háborús infláció méreteire jellemző, hogy jóval kevesebb áru mellett tízszer annyi pénz volt forgalomban a háború végén, mint a kezdetén. Minden „pót” volt: a pótkávétól a pótteán át az ehetetlen pótkenyérig. A cipőknek póttalpa lett, amelyeknek készítésére államilag szervezett tanfolyamokon oktatták a cipésmestereket. Az áruhiány és az infláció elsődleges kárvallottjai éppen az állami tisztviselők voltak, azaz az állam identitásának megtévesztői – s egyre inkább napszámosai. Rajtuk kívül pedig az értelmiségi alkalmazottai rétegek, a tanárok, mérnökök, magántisztviselők. A fantasztikus méreteket öltő drágulást nagyon lemaradva és kiugró egyenlőtlenséggel követte a bérek emelkedése. S elsöre meglepő megoszlásban. Míg a nagyvárosok gyári szakmunkásainak jövedelme az ötszöröse, a magántisztviselőé majdnem háromszorosa, a köztisztviselőé a kétszerese sem volt 1918 végén a békebelinek. Budapesten a tisztviselői fizetések a háború közepén már a létminimummal korreláltak, a családi ékszerekből egyre

⁹ Szurmay Sándor visszaemlékezése. MNL OL K 440 PTI 607f, 37, 1.

¹⁰ *Képviselőházi Napló*, 1910. (824. országos ülés 1918. október 17-én) 292.

több került a „zaciba”. A zálogházak forgalmát elsősorban a fix fizetésű ügyfelek növelték, s az ügyfelek egyre kevésbé tudták kiváltani elzálogosított családi értékeiket. A törekeny és kiszolgáltatott polgárság ijesztő mértékben proletarizálódott. Hiába volt rájuk bízva az alkotmányos élet fenntartása, a lojalitás a háború utolsó éveire egyre kevésbé funkcionált. *„Szégyenbe borítják a nemzetet, ha proletár szenvedésekre kényszerítik a bírait, tanítóit és alkalmazottait, azokat, akikre legfontosabb feladatait bízta a kormány”* – írta felháborodottan a *Budapest* című lap névtelen köztisztviselő levelezője 1917 májusában. A lojálisnak feltételezett tisztviselőnek volt szavazati joga – pontosabban választhatott, választható azonban nem volt –, de nem volt kenyere, a szocialista gyári munkásnak viszont nem volt választójoga, de – köszönhetően a szakszervezetek hatékony fellépésének s az általuk üzemeltetett szocialista fogyasztási szövetkezeteknek – volt mit ennie. A tisztviselő-feleség foszlásnak indult prémgalléros bársonykabátkájában egész éjjeleken át várakozott a tíz deka zsírért, míg a munkáscsaládoknak ennél jóval többszöröse jutott a gyárakban működő privilegizált beszerzési csoportok miatt. 1918 őszén az író Krúdy Gyula az őszirózsás forradalom nélkülözhetetlen kellékeként örökítette meg a pesti polgár cipőjét, *„amelyet furfanggal és hatósági jeggyel vett el a fogvicsorgató susztértől.”*¹¹

A középosztálynak a háború utolsó éveiben bekövetkezett balratolódását, mely az 1918 őszi összeomlásnak egyik előidézője volt, csak az állította meg, hogy az 1918–1919-es forradalmi kormányzatok is képtelennek bizonyultak arra, hogy megállítsák az ország széthullását és kitörjenek a nemzetközi elszigeteltségből, s hogy gyakorlati választ adjanak a rohamos anyagi süllyedésre – ezzel szemben bűnbakká tették a korábbi korszak birodalmi tudatú s most az áldozati szerepben újra megerősödő nacionalizmusát. Az 1920-as Friedrich István-féle általános és titkos választójogi rendelet alapján megrendezett nemzetgyűlési választások eredményei is bebizonyították, hogy a jobboldali fordulat mögött is nagyrészt az alsó középrétegek lázadása állt. A háborút megelőző arisztokrata-konzervatív rendszer restaurációjáról eleinte szó sem lehetett, s végül a konszolidált Bethlen István-korszak (1921–1931) társadalma és társadalompolitikája is nagyon különbözött az 1914 előtti békebeli világtól. Amikor 1923-ban az őszirózsás forradalom ötödik évfordulóján a polgári radikális jogtudós, Vámbéry Rusztem mérlegre tette az 1918–1919-es rendszerváltások örökségét, kénytelen volt megállapítani, hogy az októberi forradalomnak több köze volt a megelőző dualista korszakhoz, mint a berendezkedő Horthy-rendszernek. Vámbéry megfogalmazása szerint *„a Károlyi-korszak jogalkotó próbálkozásai az összeomlás utáni káoszban hasonlíthatatlanul összhangzóbbak is a háború előtti joggal, mint az 1919-iki forradalom jogi reakciója.”*¹² A frusztrált és elszegényedett hivatalnoki középrétegek magasra felcsapó politikai aktivitása és különösen az elcsatolt területekről elmenekült tisztviselői és értelmiségi csoportok látványos jobboldali radikalizációja a szélsőjobboldali politikának és a revizionizmusnak nem csupán 1919 őszén biztosított kiváltságos szerepet, hanem azután is, hogy a bethleni konszolidáció – Horthy Miklós kormányzó egyetértésével – 1922-től minden eszközzel igyekezett a szélsőséges politikai erőket neutralizálni,

¹¹ Krúdy Gyula: *Hogy tört ki a forradalom? Magyarország*, (1918. december 22.) 7.

¹² VÁMBÉRY, 1923. 75.

peremre szorítani, hogy a győztes antanthatalmak jóindulatát és pénzügyi segítségét elnyerje.

A trianoni országban jórészt Budapesten és környékén koncentrálódó ipari munkásság szakszervezeti elitje – és a vele szorosán összefonódó szociáldemokrata pártvezetés – számottevő politikai erő maradt 1920 után is, bár az ország irányítására, a társadalom többségének a szavazataira akkor sem számíthatott volna, ha 1920 januárjában nem lépnek vissza jelöltjeik a képviselőiket ért zaklatásokra, a rendőri és különítményes erőszakra hivatkozva. Bethlen István 1921 karácsonyán mégis alkut kötött velük – ravaszul szembe fordítva őket a jobboldali „rendszerváltással” szintén elégedetlen liberális polgársággal és mindenekelőtt az 1918-tól kiteljesedő agrárdemokrata politikai törekvésekkel. Az 1918–19-es fordulatok során ugyanis a legnagyobb várakozás a földkérdést, a magyar népesség közel kétharmadát kitevő agrártársadalom jövőjét övezte. Az 1918 előtti Országgyűlésben a somogyi gazdaember, Nagyatádi Szabó István és három társa képviselte a kisgazda pártot (ekkori nevén: Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapártot), s vele együtt a gazdaságilag erősen rétegzett, de kultúrájában többé-kevésbé homogén paraszti társadalmat, s 1918 októberének utolsó napjaiban nyíltan ki is mondta, hogy *„a mi hátunk mögött sokkal több választó áll, mint az urak gondolnák”*.¹³ Nagyatádi szerepe – „csizmás” miniszter volt Károly király utolsó egynapos Hadik János fémjelezte kormányában, majd Károlyi Mihály földosztó kormányzatában, s a Tanácsköztársaság időszaka kivételével egészen 1924-es haláláig az összes ellenforradalmi kabinetben is – azt szimbolizálta, hogy az addig apolitikus parasztság fontos szereplőként lépett fel a magyar politika nagyszínpadára. Mind az őszirózsás forradalom kudarcában, mind a Tanácsköztársaság összeomlásában jelentős szerepet játszott az a tény, hogy azok baloldali vezetői a kistulajdonos agrárdemokrácia helyett a termőföld kollektív tulajdonának elvét akarták – sikertelenül – megvalósítani, s így akarataik ellenére átmentették a nagybirtok gazdasági és társadalmi befolyását is, ahogy erre Jászi Oszkár már 1920-ban rámutatott. Az agrárdemokrata törekvések felemás sikerét jellemezte a Nagyatádi nevével elfogadott földtörvény, s különböző módosításai, amelyek valójában életképtelen törpebirtokok százazreit hozták létre, s a földtulajdon nagybirtokos struktúráját érintetlenül hagyták. Nem lett „parasztdiktatúra” de a falu társadalmát csak időlegesen csendesítette le a földbirtokreform – s így a magyar társadalom alapstruktúrájában sem következett be rendszerváltás 1945-ig, bár az ipar szerepe és az ipari népesség aránya rövid megtorpanás után növekedésnek indult 1920 után.

Milyen várakozások játszottak szerepet az 1945–49-es események alakulásában, ezek mennyire voltak illuzórikus jellegűek, és mely társadalmi csoportokhoz voltak köthetőek?

K. M.: Az természetes, hogy a különböző társadalmi csoportok jelentős mértékben eltérően ítélték meg a szovjet térségi térnyerést és a nyomában nyilvánvalóan kalkulálható rendszerexportot. A korabeli forrásokból lehet tudni, hogy például a tájékozottabb polgári gondolkodóknak nem voltak illúzióik, és nem tekintettek lelkesedéssel a várható geopolitikai és formációs fordulatra. Különös módon

¹³ *Képviseelőházi Napló*, 1910. (826. országos ülés 1918. október 19-én) 337.

talán a kommunisták egy részének lehettek inkább illúziói azzal kapcsolatban, hogy a váltás, a szovjet modell átvétele mennyire lesz gyors, illetve mennyiben követel majd szoros követést, alkalmazkodást. A mai kutatásokból az látszik, hogy közülük néhányan kezdetben több „nemzeti sajátosságot”, kicsit nagyobb mozgásteret reméltek. A lakosság egy része ugyanakkor kétségtelenül maga is igényelt komolyabb társadalmi, politikai változásokat, ezért egy ideig a radikalizmusnak ez a vonzása adott egy természetes, támogatott lendületet a kommunistáknak.

Milyen várakozások játszottak szerepet az 1956-os események alakulásában, ezek mennyire voltak illuzórikus jellegűek, és mely társadalmi csoportokhoz voltak köthetőek?

S. É.: A hatalmat birtokló állampárt, a Magyar Dolgozók Pártja hithű tagjainak várakozásaival kezdem. A párttagok egy része a népi demokráciának nevezett gazdasági, politikai és kulturális rendszer változatlan fenntartásában, másik része pedig a megreformálásában volt érdekelt. A kommunista párton belüli reformelképzelések csak 1953 után, a Sztálin halálát követő szovjetunióbeli változások, az egyközpontúságból eredő problémák jelentkezésekor fogalmazódhattak meg, akkor, amikor a mindent maga alá gyűrő diktatúra már egyre nehezebben tudott megbirkózni a felmerülő nehézségekkel.

A nyolcszázezer körüli párttagság nagyobbik része, azok, akik a marxista-leninista-sztálinista dogma és a párt első emberének, Rákosi Mátyásnak megszállott hívei voltak, s akik kiemelkedésüket, érvényesülésüket az új rendszernek köszönhették, aggódva figyelték a szovjetunióbeli változások begyűrűzését Magyarországra. Kisebbségük, főként értelmiségiek, egyetemista fiatalok, a sztálini diktatúra „olvadásában” – ez volt az elnevezése a Sztálin utáni évek átmenetinek bizonyult enyhülési politikájának – lehetőséget láttak a túlhajtott szovjet mintakövetésből eredő gazdasági és irányítási hibák kijavítására. Sokan közülük elvakult Rákosi-hívóból lettek a változást ígérő, az 1953-ban Rákosit váltó reformminiszter, Nagy Imre támogatóivá, s maradtak meg követőinek akkor is, amikor Nagy Imrét saját elvtársai 1955 elején félreállították. 1956 tavaszától, amikor az újra megerősödő szovjetunióbeli kommunista reformszellemiség begyűrűzött a szatellit államokba, különösen Lengyelországba és Magyarországra, az egy évvel korábban megszakadt „új szakasz” folytatódni látszott. A Nagy Imre félreállítása után reményvesztettek újra bizakodni kezdtek, a dogmatikus rendszerhívók pedig egyre nagyobb gyanakvással és aggodalommal figyelték pártbeli társaik szerintük revizionista, elvtelen liberalizálódás felé hajló „eltévelyedését”. A pártvezetés és a párttagság megosztottsága egyre mélyült, ami ahhoz vezetett, hogy az erőszakszervek nem tudták levérni a lengyel kommunista reformtörékvécek melletti október 23-i tüntetés folytatásaként spontán kirobbant fegyveres felkelést. A megrettent pártvezetés által újra miniszterelnökké tett Nagy Imre csak napok múltán ismerte el a forradalmat, ami a vele rokonszenvező nem rendszerpártiakat eltávolította tőle.

A kommunista ellenzékiek abban az illúzióban éltek, hogy a kleriko-feudális, fasizmust kiszolgáló Horthy-rezsim utáni Magyarországon a demokrácia szocialista válfaja széles körökben elfogadottá vált, amit a munkás önrendelkezés jugoszláviai mintájával véltek bizonyítani látni. Nagy Imre és politikustársai

a kommunista párti hegemoniájú többpártrendszer 1947 és 1949 közötti időszakához való visszatérésben reménykedtek.

A fentiek illusztrálásául ismét a Vekerdy-könyvből idézek. 1956. október 4-i naplőbejegyzése a Petőfi Körről: „A kommunisták felkelést szerveznek, hogy forradalmi úton átvegyék a saját kezükből a hatalmat.” És évtizedekkel későbbi kommentárja hozzá:

„Rájöttek, hogy így nem megy, őket egy ország gyűlöli, lelepleződtek, nem hoztak jót munkásnak, parasztnak se, csak minden eddiginél nagyobb kizsákmányolást és kiszolgáltatott rabszolgaságot (a valódi szakszervezeteket szétverték, ez az első dolguk volt) – s közben folyton bárgyún hazudnak és még örülni (tapsikolni) is kényszerítenek néhány millió embert.”¹⁴

Nagy Imre elvtársozó, polgártársozó október 23-ai, esti beszéde után, amelyet a Parlament előtt órák óta rá várakozó tömeg előtt mondott, Vekerdy így vélekedik: „Óvatos beszéd. A pasas rokonszenves. De ez is csak kommunista. A tömegben morgás; ő bement az erkélyről.”¹⁵ Ha 1956-ban a forradalom a „valódi” – addig csak szép eszmékben létező – szocializmus/kommunizmus megvalósulása előli akadályok ledöntése miatt tört volna ki, akkor ennek ötvenhat alakulásában és a rendszerváltás utáni történetekben is meg kellett volna mutatkoznia. Nem ez történt. A régi, a restaurált szovjet típusú gazdasági és politikai rendszer ötvenhat után még évtizedekig működőképes maradt, az 1980-as évek végétől pedig bő két évtizedig egy nyugati típusú polgári demokrácia megteremtése lett a cél.

Ötvenhatban felszínre kerültek azoknak a társadalmi csoportoknak, rétegeknek a sérelmei, beteljesületlen egyéni és közösségi érdekei, amelyekről a szovjet mintára létrejött diktatúra éveiben nyilvánosan nem eshetett szó. Az ő várakozásai a diktatúrát megelőző időszakokhoz kötődtek. Olyan mélyreható változások mentek végbe Magyarországon az október 23-a utáni szűk két hétben, amelyek messze túlmentek a kommunista reformelképzeléseken. Egyre markánsabban vetődött fel a II. világháború befejezése utáni két évben megszakadt, az 1956-ban élők zöme által átélt, megtapasztalt időszak folytathatóságának kérdése. Ennek egyik jele, hogy az a rokonszenv, amely Nagy Imrét a preforradalmi időszakban övezte, október 23-a estéjétől a forradalom október 28-i elismeréséig oly mértékben megfogytakozott, hogy a miniszterelnöknek a követelések mellé felzárkózó intézkedései sem tudták íranta a régi bizalmat helyreállítani. Vekerdy írja:

„Nagy Imre számomra akkor: kommunista. Nem hiszek neki és benne. Nem azt akarja, amit én (elég volt ebből az egészből, vissza a 45–48 közötti polgári demokráciához). Nem érti ezt a forradalmat. (Folyton lemarad egy-két – vagy öt-hét lépéssel.) Jóakarátú. De veszélyes. (Körbeveszi újra a központi bizottság, és cseszhetjük.) Nem garancia. Valódi többpártrendszer kell és valódi arányos képviselet. Abban a kommunisták is benne lehetnek – valódi számarányuknak megfelelően. Naivitás?”¹⁶

¹⁴ VEKERDY, 2002. 89.

¹⁵ Uo., 101.

¹⁶ VEKERDY, 2002. 113.

Ötvenhatot csak tizenkét év választotta el a negyvenötös demokráciateremtési próbálkozástól, s a nyilas éra, a Horthy-uralom negyedszázada a II. világháborúval és a holokauszttal sem volt még emberöltőnyi távolságban. A pártállam megroppanásával keletkezett hatalmi vákuum – úgy tűnt – megteremtette a visszakanyarodás, a szociálisan érzékeny polgári demokrácia létrehozásának a feltételeit, de ugyanakkor felszínre hozta a traumákat átélők szorongásait, félelmeit is. Ötvenhatban a kommunista párti hatalomátvétel előtti időszakokhoz kapcsolódó sokféle társadalmi várankozás jelent meg, kapott hangot, lépett egymással versengő, kaotikus viszonyba.

Ötvenhat alapkövetelése mögött – a szovjet csapatok vonuljanak ki Magyarországról, szűnjön meg az állampárti diktatúra – egyre inkább az az illuzórikus elképzelés munkált, hogy Magyarország, kilépve a Szovjetunió által kreált katonai szövetségből, a Varsói Szerződésből, olyan Ausztriához hasonló, semleges állam lesz, amelynek lakói majd szabad parlamenti választásokon döntenek el, hogy kik legyenek az irányítói. Ehhez az kellett volna, hogy megváltozzanak a II. világháború után kialakult nemzetközi erőviszonyok, aminek nem volt realitása, s amit a kortársi vakság (az időbeli távolság hiányából adódó rálátási képtelenség) és a forradalom kiváltotta eufória nem engedett felismerni.

Ötvenhat lázas, rendkívüli körülményeket teremtő heteiben csak a vágyak megfogalmazására, a kaotikus helyzet szülte települési és munkahelyi önrányítási formák (munkástanácsok, nemzeti bizottságok, forradalmi bizottságok/bizottmányok, nemzeti tanácsok stb.) megteremtésére volt lehetőség, ami azt az illúziót keltette, hogy ezek konszolidált körülmények között is működőképesek maradnak.

Milyen várankozások játszottak szerepet az 1989–90-es események alakulásában, ezek mennyire voltak illuzórikus jellegűek, és mely társadalmi csoportokhoz voltak köthetőek?

R. Z.: *Láttuk-e, hogy jön?* címmel már 1990 végén rendeztek egy szimpóziumot – éppen mert nemigen látták előre. Egy-egy „fenntarthatatlan” rendszer hosszú, végeérhetetlennek tűnő túlélése régi tapasztalat. A peresztrojka és glasznosztj meghirdetése reményt keltett, a változások szele a ’80-as évek utolsó harmadára érződött. Jelezte a *Társadalmi szerződés* nyitó bekezdésének nevezetes mondata, miszerint „*Kádárnak mennie kell*”, ahogy valamivel ezután, de még ’87 őszén az MDF indulását jelző lakiteleki találkozó is, de akár a radikális reformot sürgető *Fordulat és reform*, valamint a *Reform és demokrácia* című „félhivatalos” javaslatok is. Azt viszont kevesen sejtették, hogy az egész térségben a dominóelv szerint rendszerváltások sora következnek. Gyorsaságát azok maguk sem jósolhatták meg, akik előre hajtották a folyamatot. A rendszerváltásban fontos szerepet vállalók között voltak reális és irreális remények élesztői, illúziókat dédelgetők és felelőtlen illúziókeltők, de olyanok is, akik felmérték a várható nehézségeket, számoltak a várható vesztesékek széles körével.

Az Adam Michniknek tulajdonított *bonmot* szerint „*a kommunizmusban az a legrosszabb, ami utána következik*”. Az ironikus „*vér, veríték, jólét*” jelszóval négy év múlva figurálták ki az ellentmondásos programmal hatalomra pályázó szocialistákat, de nem csak őket jellemezte a kettősség. A rendszerváltás éveinek pozitív várankozásaiban domináns szerepe volt a nyugatos orientáció erősödésének,

a rendszerváltás mintakövető jellegének, amiből nem feltétlen tűnt illúziónak egy sikeres felzárkózási stratégia esélyéig jutni.

A világban uralkodó tendenciák miatt tehát az átalakulás adekvát programja a nyugatos mintakövető rendszerváltó liberalizmus volt, amely egyesítette a prokapitalista gazdasági neoliberalizmus, illetve az emberjogi és szociális irányultságú liberális irányzatok meghatározó jegyeit a liberális-demokrata állami berendezkedés alkotmányos normáival. Utóbbi mintegy meghatározta a tárgyalásos átmenet „forgatókönyvét”. Ezek a liberális elvek együtt megjelenítették a rendszerváltás aktuális céljait és feladatait. Problémát „mindössze” a liberalizmus politikai gyengesége okozott: hiányos volt az adekvát program mögött a szerves polgári társadalmi bázis. Illúziókeltés nélkül nem is lehetett kompenzálni, ami a gyors és sikeres válságkezelés és radikális átalakítás okozta bizonytalanságot az eredmények majdani „lecsorgásával” és a szegénységre irányuló célzott szociális segélyezés ígéretével enyhíthette. A gyenge támogatottságú liberalizmust intenzív antikommunista radikalizmussal kiegészített kampánnyal lehetett csak versenyképessé tenni a másfajta illúziókeltéssel, mindenekelőtt a szociális piacgazdasággal, osztrák típusú jóléti állammal kecsegtető erőkkal szemben. Az ilyenfajta remények gazdasági alapjai hiányoztak, különös tekintettel a leépülő nehézipari körzetekben és a falvakban érlelődő katasztrófára. A nemzeti függetlenség visszanyerésével felerősödő nacionalizmus ereje is számottevő, sőt döntő volt, sok minden keveredett benne a „magyar géniusz” felsőbbbségtudattól a „tankok helyett bankok” jövőendő uralmát elutasító felfogásig és a „nemzetellenes erők” politikából való kiakolbóltásáig. A felzárkózás reményének éltetésével lehetett hatásukat mérsékelni.

A Kádár-rendszer legitimációs válságának természete magyarázza a tárgyalásos átmenetből „kimaradt” társadalom reakcióját. Négy alapvető eleme volt a kádárista rendszerlegitimációnak. 1) A legfontosabbat, a jóléti-fogyasztói legitimációt, a biztonság mellett folyamatosan javuló életviszonyokat a két világrendszer közötti hatékonysági verseny tagadhatatlanná vált elvesztése, és a gazdasági-pénzügyi összeomlás ebből fakadó réme éppen a reformokból rendszerváltássá váló, reménykeltő folyamat miatt nem váltott ki a lengyelországihoz hasonló konsternációt a majdani vesztesek körében. A szórványos sztrájkokat halogató engedményekkel leszerelték, a hagyományos szakszervezetek pártállami függésből való kilépési kísérlete hiteltelen volt, a munkástanácsi mozgalom megrekedt, az új szakszervezetek döntően értelmiségi jellegűek voltak. Legtovább a kistelepléseken maradt hatékony a kiskirályságok rendje, nyílt lázongás alig volt, ám a felszín alatt ott lappangott a revansista tradicionalizmus, amely aztán a komcsizással és zöldbárázóssal aktivizálódott, mintegy védtelemné téve a változásokat passzívan elszenvető vidéki populációt az agrárium és általában a falusi létfeltételek dezintegrálódásával szemben. 2) A rendszer ideologikus legitimációjának felbomlása, a szocializmusnak „magasabb rendű” rendszerként való diszkreditálódása megnyitotta az utat a magyar konzervatív, vallásos, nacionalista stb. szellemi hagyományok felélesztése, de még inkább a nyugatias eszmék iránt. Bozóki András könyve¹⁷ részletesen tárgyalja az értelmiség szerepét, itt inkább arra utalok, hogy a társadalom nagy részét a póre érdek és a józan ész frigyéből

¹⁷ Bozóki, 2019.

származó pragmatikus *eszmétlenség* jellemeze, amelyet persze átszínezett a családi örökségekből származó mentális beállítottság, ami gyakorta lehetett a pártválasztás szempontja. 3) A Breznyev-doktrínát feladó gorbacsovi politikával lépésről lépésre megszűnt a kádárizmus legitimitációjának „kikacsintós” faktora. Nem lehetett a régi módon külső korlátokra hivatkozni, a gazdasági kényszerekre óvatosan kellett. A váltást erősen támogató hatása volt a nemzeti függetlenség elnyerésének, egyúttal az európai integrációnak – ebben konszenzus mutatkozott az aggodalmak ellenére. Mégis már a kezdet kezdetén külön törésvonalképző ereje volt a nacionalizmusnak, amely hamar a nemzetárulózásig fajult... 4) A kádári legitimitációs válság fontos tényezője volt, hogy a viszonyítási pontot a „legvidámabb barakkban” immár nem a „tábor” országai jelentették, sokkal inkább Ausztria. A legnagyobb rendszerváltó tömegdemonstráció nem március 15-i tüntetés, nem is a Nagy Imre-temetés, hanem a „Gorenje-akció” volt: a világútlevél birtokában a lakosság nagy része bevásárolni és a bőségen ámulni zúdult át a határon. Mindenki tudta, hogy a Nyugat jobb, csak azt nem hitte, hogy elérhető.

Az átmenet *békés* jellege egyértelmű támogatottságot élvezett, mindazonáltal passzivitásra kárhoztatta a nagy többséget, így a „nép háta mögött” zajló tárgyalásos alkotmányozás (még ha ideiglenesnek minősítették is) legitimitációs deficitet vetített előre. A „nem azt kaptuk, amit elvártunk” érzése elsődlegesen nem a politikai viszonyokra vonatkozott. A gazdasági és társadalmi témákban zajlott kerekasztaltárgyalások kudarcát jelezte, hogy jószérivel nem is tudtak róla az emberek. Még kevésbé arról, hogy az informális Híd-csoportban a válságkezelésről, a Kék Szalag Bizottságban a következő kormány számára programjavaslatokról egyeztettek függetlenül a hatalmi szférában zajló, illúziókeltéssel járó harcoktól. Így aztán csak félelmek élhettek arról, kik lesznek a vesztesek, és mivel jár majd az átmenet, amire Adam Michnik aranyköpése utalt.

Kimutatható-e valamiféle törvényszerűség, belső logika az 1848–49-es események alakulásában, vagy a változások inkább a véletlenek együtthatásának eredményei?

D. T.: Is-is. Nem is könnyű ezek szétválasztása. Az esetlegesnek tűnő jelenségek sokszor általánosabb törvényszerűségek következményei, de valóban hatnak véletlenszerű tényezők is. Az például, hogy a tömegesség bátorítja az egyedül félénk szereplőket, általános lélektani jelenség. Hogy a szegényedés és éhínség hozzájárul az elégedetlenségekhez, szintén nem meglepő, amint törvényszerűnek mondható az is, hogy a tömegmozgalmak, azok hírei bátorították egymást. Viszont számos véletlennek az az együttlálása, ami egymást erősítve, összegződve áttörést eredményezett, valóban egyedi és eseti. Az, hogy az amúgy ritkán együtt lévő alsó-ausztriai Landtag történetesen ülésezett 1848 márciusában, s így fontos szereplője volt a bécsi forradalomnak, akár véletlennek is tekinthető. Ugyanígy, hogy az európai forradalmi hullám időben egybeesett az épp esedékes magyar rendi országgyűléssel, megkönnyítette a vívmányok törvényesítését. Ám az ilyen esetlegességek mellett számításba kell vennünk, hogy korábbi, régóta folyamatban lévő reformterekvések értek célba, sőt a politikai küzdelem részben kiszámított és főként tervezetten kikényszerített hatásáról is szó van. A reformmozgalom a negyvenes évek óta kész programmal bírt, annak első áttörési kísérlete óta pedig a taktika is készen

állt: a rendi ellenzékiiség korábban is használt eszköztárát kiegészítették a pártszerű szervezett cselekvéssel. Emiatt a mérsékelt, kompromisszumos politikusok helyett Batthyány és Kossuth vált vezérré, akik – bár maguk sem utasították el a megegyezési eszközöket – készek voltak a nyomásgyakorlás alkalmazására is. Az, hogy a bécsi hatalmi központban későn nyert teret az az elgondolás, hogy reformokkal elébe kell menni az ellenzéki mozgalomnak, megakadályozta, hogy a „fontolva haladó” leszerelje a nemzeti liberális politikai törekvéseket. E rugalmatlanság végsőkéig növelte a feszültségeket, s maga is hozzájárult a változások robbanásszerű jellegéhez. Mondhatjuk, hogy 1848 nyarán az osztrák vezetők választhatták volna a német egységet, lemondva a magyar erőforrások feletti rendelkezésről, s akkor ma senki nem tekint*hetné* irreálisnak a magyar kormány 1848 tavaszi-nyári törekvéseit. Ám az, hogy Bécsben végül nem merték elengedni a nagyobb, de bizonytalan falatért a kisebb, de biztosat, szintén érthető. Akkor az osztrák döntés véletlenszerű vagy törvényszerű volt? S ha ez így van, akkor a magyar perszonáluniós függetlenségi program fantazmagória – ahogy néha vádként elhangzik –, avagy felelős politikusok felkészülése arra az esetre, ha az osztrákok a német egység mellett döntenek?

Kimutatható-e valamiféle törvényszerűség, belső logika az 1918–19-es események alakulásában, vagy a változások inkább a véletlenek együtthatásának eredményei?

H. P.: Aligha. Kétségtelen, hogy a történelem rengeteg „elmúlt jövőt” (Reinhart Koselleck¹⁸) temet maga alá, azaz lehetőségeket, amelynek megvalósulására volt akarat és lehetőség, ám egy konkurens alternatíva érvényesült. Például, ha Károlyi Mihályéknak lett volna bátorságuk választásokat rendezni és koalíciós kormányzásra vállalkozni, mint Németország és Ausztria esetében ez megtörtént, vagy ha 1919 augusztus elején a párizsi békekonferencián bizalmat szavaztak volna a bécsi antantképviseltek által kidolgozott, a demokratizálás receptjét világosan megfogalmazó Peidl-féle szociáldemokrata átmenetnek, vagy például, ha az 1919 őszi Clerik-misszió nyomásában egy Apponyi Albert vezette kormány alakult volna, vagy ha sikerült volna IV. Károly királynak a visszatérés és a többi, akkor... Nos, akkor sem tudjuk, mi lett volna. Nem tudjuk, hogy Károly restaurált alkotmányos királysága tényleg egy liberális közép-európai föderációvá fejlődött volna, mint azt a restaurációt támogató zsidó nagypolgárság remélte, de abban biztosak lehetünk, hogy nem csupán a kontrafaktuális történelem konstrukciói ingatagok, hanem a történelem valóságos lefolyásáról *sem* lehet *végleges* érvénnyel megállapításokat tenni. A történelem az elmúlt évtizedek posztmodern episztemológiai irodalma alapján nem olyan tudományként rajzolódik ki, ahol feltárható valamilyen belső logika érvényesülése. A káoszt viszont nem szereti a rendszerező és rendszerető elme, s a történészek többsége ilyen értelemben „rendpárti”. Azaz a történelmi forráskritika hagyományos eszköztárát rutinszerűen alkalmazó, tágabb elméleti dilemmákkal nem sokat törődő gyakorlatias tudós. Ám a történelem eredendő és veszélyes káosza helyett a történelmi események vélt logikus lefolyásának vélemezése nem egyéb, mint implicit teleológia – olyan fel nem ismert fikció, mely a történészről többet mond el, mint a történelemről.

¹⁸ KOSELLECK, 2003.

Kimutatható-e valamiféle törvényszerűség, belső logika az 1945–49-es események alakulásában, vagy a változások inkább a véletlenek együtthatásának eredményei?

K. M.: A szovjet befolyási övezet kialakulása a háborús hadszíntéren bekövetkezett szovjet térnyerés logikus következménye, ami 1943 után már világosan kijelölte a szovjet növekedési, expanziós pályát. Ezt követően már nem lehetett a kelet-közép-európai térségnek másként fejlődni, csak a tempó lehetett kérdéses, de az sem évtizedekben számolva. A véletleneknek ebben a periódusban már aligha lehetett szerepük. A helyi tradícióknak, a térségi sajátosságoknak annál inkább. Ezért a leginkább elterjedt szoros követést hangsúlyozó szovjetizálás-konceptió helyett én inkább úgy gondolom, ez a rendszerkiterjesztés csak egy formációs keretet teremtett meg, de már igen hamar látszottak ennek a rendszernek a variánsai.¹⁹ A régió formációs alakulatai aztán az ötvenes évek közepére mondhatni megrekedtek valahol a népi demokratikusnak nevezett hibrid rendszereknél, és később ekként alkották az eredeti modell folyton változó, később is alakuló variánsait.

Kimutatható-e valamiféle törvényszerűség, belső logika az 1956-os események alakulásában, vagy a változások inkább a véletlenek együtthatásának eredményei?

S. É.: A társadalmi, történelmi megnyilvánulásnak, különösen a nagy horderejű történések – háborúk, forradalmak, népi pirtások, birodalmak keletkezése és szétesése, gazdasági válságok stb. – rokonszerkezetűnek tűnnek, miközben az adott kor bonyolult, kibogozhatatlan viszonyait is tükrözik. Az illogikusnak, megmagyarázhatatlannak látszó jelenségeket hajlamosak vagyunk a véletlenek tulajdonítani. Ezért a fentebbi kérdésre csak is-is lehet a válasz. Egy forradalomban egyszerre robban a felszínre a sokféle múlt, a feszültségekkel terhes jelen és a vágyott jövő.

A forradalmak például nem az elnyomás csúcsidejében szoktak kitörni, hanem akkor, amikor az uralmon lévők hatalma belső vagy/és külső okok miatt megrendülni látszik, s aminek következtében az addig elfojtott nyilvánosságnak is némi tér jut. Minden nagy változást megelőz egy olyan időszak, amelyek szerveződése, működési módja hasonló. Kis ellenzéki, többnyire értelmiségiekből, fiatalokból álló csoportok jönnek létre, vitatkoznak, terveket szőnek, felveszik a kapcsolatot egymással, s a közös ellenség elleni sikeres fellépés érdekében félreteszik különbözőségükből adódó ellentéteiket. Magyarországon is ez következett be a Sztálin halála utáni másfél évben és 1956 második felében. A miniszterelnöki pozíciójából már három évvel korábban eltávolított Rákosi Mátyást 1956 nyarán szovjet jóváhagyással a hatalmon lévő párt első emberének pozíciójától is megfosztották elvtársai, igaz, helyére egy hozzá hasonló múltú és társadalmi megítélésű embert tettek. Gerő Ernő megkísérelt ugyan enyhíteni a diktatúrán, ami nem annak újrászilárdulását hozta, hanem szélesítette a kommunista párt belső ellenzékének mozgásterét.

A forradalom kezdeti, euforikus szakaszának gyors elmúlásával fokozatosan kerülnek felszínre, körvonalazódnak a megbukott/megbuktatott „régí rend”

¹⁹ KALMÁR, 2014. 51–53, 176–78, 189–192.

(Alexis de Tocqueville) utáni új rendre vonatkozó elképzelések. Magyarországon ezek a múlt forradalmaihoz, demokráciakísérleteihez kötődtek: 1848-hoz, 1918-hoz, 1945-höz. Leginkább a legtávolabbi, a minden hatalom által kisajátított, a maga szája íze szerint interpretált 1848–49-es forradalomhoz és szabadságharchoz. A forradalmak Magyarországon függetlenülési törekvésekkel kapcsolódtak össze. A leggyűlöltebb idegenek az oroszok voltak. Az ő 1849-es szerepüket a szabadságharc elfojtásában kapcsolatba lehetett hozni a II. világháborút követő jelenlétükkel, a szovjet típusú diktatúra Magyarországra kényszerítésével.

Ötvenhatban a legközelebbi demokráciaminta a II. világháborút követő egy-két év volt. Akkor még tevékenyek voltak azok a helyiek, akik a II. világháború befejezésekor előálló hatalmi vákuumban demokratikus módon – népgyűléseken, közmegegyezéssel – szervezték meg településük irányítását. Ötvenhat – mint minden forradalom – utólag nehezen rekonstruálható lényegi sajátossága az ország lakóinak reagálása a központi és a helyi – települési, munkahelyi – hatalom összeroppanására, a mindennapi életvitelhez szükséges rend felbomlásának következményeire (az atrocitásokra, a hivatali ügyintézés, a megszokott szolgáltatások akadozására, az élelmiszerhiányra, emberáldozatokkal járó fegyveres harcokra, az információhiányból és a rémhírekből adódó bizonytalanságra). A forradalom napjaiban a közvetlenül a II. világháború befejezése után létrejött helyi önrányítási formák felelevenítése mögött elsősorban nem politikai tudatosság volt, hanem a váratlanul kialakult helyzet kezelésének szándéka.

A demokrácia megtapasztalására Magyarországon 1945 végén, 1946 elején több lehetőség nyílt, mint a szovjet megszállás alatt lévő többi országban. A közélet színterére léptek a Horthy-korban üldözött vagy örök ellenzékiiségbe kényszerített pártok. Az 1945-ös szabad választásokon a konzervatív demokrata, szélsőjobbtól mentes kisgazdapárt a szavazatok abszolút többségét szerezte meg, s a baloldali pártokkal – a szociáldemokrata, a kommunista és a parasztpárt – nagykoalícióban próbálták a magántulajdonon alapuló, szociálisan érzékeny, a szabad nyilvánosságot garantáló demokráciát létrehozni. Ebben a rövid háború utáni időszakban a nyilvánosság elé léphettek a szabad szakszervezetek (a „szabad” jelző 1945-ben került az érdekképviseleti szervezetek neve elé), új kulturális (irodalmi, művészeti, művelődési) tömörülések jöttek létre, új nevű, eltérő szellemiségű újságok és folyóiratok jelentek meg. Valamennyi fentebb említett közmegegyezéses formáció a fordulat éveit, vagyis a kommunista hatalomátvételt (1947–1949) követően eltűnt vagy átalakult, hogy ötvenhatban spontán létrejött lakóhelyi és munkahelyi szerveződésként keljen új életre, vagy azoknak a közszereplőknek a szervezetfelújító aktivitása révén, akik a forradalom teremtette szituációban a Magyarországon többször is megszakadt demokráciapróbálkozások továbbvitelének lehetőségét látták.

Mi minősíthető ötvenhat kapcsán véletlennek? Az elvadult tömegindulatok? Az antiszemitizmus nyílt megjelenése? A személyes bosszúakciók? Az egyre tehetlenebbnek tűnő Nagy Imre-kormány szinte naponta változó összetétele, a jobbra tolódása ellenére fokozódó hitelvesztése? Ha ezek mögé nézünk, „törvényszerűségekre” lelhetünk. Nem olyan általánosságokra gondolok, hogy a forradalmakra jellemző az erőszakos szervek felbomlásával, a központi irányítatlansággal járó káoszt kihasználók felbukkanása, a békeidőkben elfojtott szélsőségek újbóli feltűnése,

hanem a folytonos változások lélektorzító következményeire, a kibeszéletlen traumák egyénbetegítő és közösségromboló hatására, vagyis a magyar társadalom mentális állapotára, amit sem egy forradalom, sem egy rövid ideig tartó demokratikus periódus, sem egy hosszabb ideig tartó önkényuralom nem tud alapjaiban megváltoztatni. A sok ellentétes irányú belső és külső történés eleve gátja a különbözőségeket elismerő, a demokratikus hagyományokat megbecsülő, a sokféle értéket toleráló, a jövőben bízó társadalmi közhangulat és egészséges társadalmi közérzet megteremtésének. Minden rendkívüli helyzetnek, így ötvenhatnak is sajátossága, hogy ilyenkor mintegy fénycsóva vetül a deformált jelent előidéző múltra. A forradalom a társadalom lázas állapota. Immunrendszere erősségétől és az alkalmazott gyógymódtól függ, hogy milyen állapotban éli túl a „beteg test” – a társadalom – a krízist.

A törvényszerű vagy véletlen kérdésre válaszpéldaként itt csupán néhány mondat a zsidóellenesség ötvenhatos megjelenéséről. Ötvenhatban is voltak antiszemita megnyilvánulások, halállal végződő zsidóellenes atrocitások, amelyeknek nem túl távoli előzménye a Horthy-korban az 1919-es kommünnel, a Tanácsköztársasággal összefüggésbe hozott, részben örökölt, részben államilag gerjesztett, több mint félmillió zsidó származású magyar meggyilkolásával végződő antiszemitizmus és a II. világháború utáni, a negyvenötös–negyvenhatos demokrácia időszakához köthető főként gazdasági és politikai indíttatású zsidóellenesség. Október 23-át követően a jobbratulódás jeleit látva sokan rettegettek attól, hogy visszatérnek a kommunistaságot a zsidó eredettel összemosó idők. Úgy érezték, megint veszélybe kerülhet az életük, és a megismétlődő szörnyűségektől csak a faszisztust felszámoló erők védhetik meg őket.

„Azt mondják – írja Vekerdy –, hogy amikor a Fészekben a Színházi Szövetség ülésezett a maga forradalmi bizottságával (Mészáros Ági, Bessenyei), kiáltványt fogalmaztak, melyben a szovjet csapatok kivonását is kérték, [a kitűnő nyurga színész] felállt és így szólt: – Én csak addig érzem magam biztonságban, amíg a szovjet csapatok itt vannak. Istenem! a hülye zsidó – mondtuk akkor, akiknek közülük volt a zsidósághoz, s így ezt mondhattuk.”²⁰

Vekerdy Tamás hiába győzködte a rettegő szomszéd nénit, hogy nem láthatott a közelben „zsidók reszkessetek”, „Auschwitzot nekik” feliratot, hiszen ő semmi ilyesmit nem látott, és ő csak egyetlen hangos antiszemita tüntetővel találkozott még 23-án, de a hóbörgőt a tömegben körülötte állók leintették. Az események egyénre tett hatásának, az érzelmeknek a dokumentálása szinte lehetetlen. Átélni, megérteni mások traumáit nagyon nehéz.

Ötvenhat rendszerjavító értelmiségi megmozdulásként indult, és rendszermódosító/rendszerváltó készletű levert forradalom lett belőle. Bő három évtizeddel később ötvenhathoz hasonló szerkezetű-lefolyású előzményekkel, alapvetően a globális hatalmi viszonyok megváltozásának köszönhetően békés rendszerváltás történt. Mindkét esetben megszakadt a folyamat. Ötvenhat pár hétig tartott, az 1989–90-es rendszerváltó átmenet két évtizedig.

²⁰ VEKERDY, 2002. 115.

Kimutatható-e valamiféle törvényszerűség, belső logika az 1989–90-es események alakulásában, vagy a változások inkább a véletlenek együtthatásának eredményei?

R. Z.: Határozott tendencia érvényesült, amit tévesen törvényszerűségnek is lehet értelmezni, akár hegelianus módon teleologikus folyamatként felfogva a változásokat, s valamiféle a történelem vége álláspontjára jutni. Mint mindig, a rendszerváltás folyamatában is felbukkantak véletlen elemek, amelyek ezúttal szinte kivétel nélkül támogatták az érvényesülő trendet. Ez pedig könnyen adhat ösztönzést pompás összeesküvéselméletek kreálására, mint ahogy adott is. (Az okok és körülmények hatásának együttes vizsgálata természetesen nem fér egy nyúlfarknyi válaszba, még jelzésük sem igazán.) A trendet alapvetően meghatározó fejlemény a két világrendszer versenyében a technikai-technológiai váltás által is egyre nyilvánvalóbbá váló erőeltolódás volt. A Szovjetunió és az általa létrehozott, egyre diszfunkcionálisabb külön integráció nem csupán a geopolitikai szempontból fontos birodalmi periférián elmélyült pénzügyi-gazdasági válság és a vele járó politikai következmények miatt rendült meg, hanem magában a „belső” birodalomban is összesűrűsödtek a fenyegető válságjelenségek. A Gorbacsov-féle politika a rendszer *megmentését* radikális reformokkal kísérelte meg (a korábbi magyarországi reformok részleges sikereinek példáján is felbuzdulva), ami azonban ezúttal, a Brezsnyev-doktrína (eleinte lebegtetett, majd egyre nyíltabb) feladásával párhuzamosan immár a *bomlás felgyorsulásának* tényezője lett. Mivel a reformok egyértelműen liberalizáló és demokratizáló irányúak voltak, a „washingtoni konszenzus” elveit követő válságkezelő és gazdaságátalakító stratégiának, s általában a nyugati mintakövető változásoknak nem volt – politikai erővel is megtámogatva – hatékonyságot kínáló alternatívája, a reformok a rendszer bomlásának felgyorsítását és rendszerváltásba torkollását segítették elő. A politikában mindig jelen lévő véletlen tényezők is elősegítették a modellváltásnak induló reformfolyamat rendszer-váltássá radikalizálódását.

Gorbacsov és csapata reális alternatíva hiányában a nyugati gazdasági függés erősödését nem tudta-akarta a politikai függés nyomásgyakorlásával, végső esetben erőszakkal ellensúlyozni, hiszen az az elengedhetetlennek ítélt belső reformot is diszkreditálta volna. Abban bízott, hogy a szövetséges országok reformerei képesek a rendszer határain belül határt szabni a változásoknak. Engedékenységeinek alapja az a remény volt, hogy a Szovjetunió szuperhatalmi tényezőként képes új helyet találni a „közös európai házban”, csakhogy túlbecsülte saját „belső” birodalma kohézióját és alig körvonalazott elképzeléseihez igazodó változási potenciálját.

Lengyelország és Magyarország vezető szerepe az átmenetben együtt értelmezhető. Ezekben a leginkább eladósodott országokban vált nyilvánvalóvá, hogy a liberális demokrácia *versus* reformdiktatúra nem reális alternatíva – hiszen az utóbbi mondott éppen csődöt. (Véletlen, de szimbolikus, hogy a lengyel részlegesen szabad választások egybeestek a Tienanmen téri eseményekkel, mintegy jelezve a két út elválását.) A lengyelek a maguk évtizedes társadalmi ellenállásával, a magyarok a hullámokban megvalósult „liberalizáló” reformpolitikával vívtak ki élővas szerepet, nem függetlenül a mindkét országra érvényes mély adósságválságtól. A világpolitikai változások mellett a belső nyomás, illetve a reformerek

növekvő politikai hatása teremtett kedvező feltételeket a békés, tárgyalásos átmenethez Varsóban és Budapesten. A lengyeleknél korábbi és az ország súlyánál, geopolitikai jelentőségénél fogva iránymutató, a magyaroknál teljesebb, radikálisabb politikai átalakulás lett a tárgyalásos átmenet eredménye, döntően hozzájárulva a dominóelv érvényesüléséhez a térségben. Gorbacsov nyugati sztárként és a megbékélés hőseként nem állíthatta le a rendszeren belüli erjedést, noha a Nyugat hatalmai maguk is tartottak a folyamat gyors radikalizálódásától. Óvatosságra intettek, nehogy a változások ellenlépésekre készítsék a szovjet birodalmi politika fenntartásának híveit.

Mi az oka annak, hogy az 1848–49-es események emlékezete és utólagos értelmezése máig ható társadalmi konfliktusokat idéz elő?

D. T.: Nem látom, hogy előidézne *társadalmi* konfliktusokat. Olykor – tájékozatlanok részéről vagy manipulatív törekvések esetén – alkalmat ad ideológiai-politikai nézetek történeti becsomagolásához, de kifejezett *ellentétet nem 1848 megítélése* okoz, hanem az, hogy ki képes kisajátítani saját céljaira 1848 emlékét. Magyarán, konszenzus van abban, hogy 1848 fordulópont és a magyar történelem egyik legdicsőbb, mindenki által vállalható és vállalandó fejezete. Nemigen van olyan, aki a trikolórt, a kokárdát, március 15. napját ne tekintené magáénak. Épp azért van olykor ellentét a megünneplés alkalmá idején, mert mindenki magáénak vallja, maga szeretne profitálni 1848 emlékéből. Különbség abban van, hogy ki és mit emel ki belőle; van, aki a nemzeti önrendelkezésre helyezi a hangsúlyt, más a társadalmi reformokra, ismét más az egyéni szabadságjogokra, különösen a sajtószabadságra, de mindenki tudja, hogy 1848-nak a többi is lényeges részét képezte, s hogy ezek a törekvések elválaszthatatlanok.

1848 igazán a magyar/nem magyar viszonylatban vitatott, de ott sem maga a rendszerváltás, hanem az annak révén hatalomra jutott magyar nemzeti liberálisok és horvát, szerb, román, valamint osztrák ellenfelek szerepének megítélése.

Mi az oka annak, hogy az 1918–19-es események emlékezete és utólagos értelmezése máig ható társadalmi konfliktusokat idéz elő?

H. P.: Amikor a történelmi Magyarország 1918. október 31-én összeomlott, s győzött az őszirózsás forradalom, a régi rendszer jelképes alakját, Tisza Istvánt egy városligeti villában meggyilkolták, akkor kezdődött el a modern magyar történelem. Mindaz, ami előtte történt Magyarországon már múlttá lett, jobbra tankönyvi ismeret. Mindaz azonban, ami a Károlyi Mihály nevével fémjelzett forradalom kitörésével elkezdődött, máig sem jutott nyugvópontra a kollektív emlékezetben. Múlttá válni nem tudó történelemként él politikai vitáinkban, kulturális választásainkban, a hatalom szoborállításában és szoborledöntéseiben, az utcanévadásokban és ezek sűrű változtatásaiban, sőt akár családi, baráti veszekedéseinkben. Hogy lehetett volna másképp, ami lett, és ami nem lett. Régi tanulság, hogy a veszett ügyeknek áruelőkra van szükségük – s az áruelőkra saját korunk egyre inkább polarizálódó szellemi polgárháborújában, úgy tűnik, egyre nagyobb kereslet mutatkozik. 1918–1919-ben, s utána még évekig Magyarország egyfajta hideg

polgárháborúban élt. Michel Foucault szerint a politika a polgárháború folytatása, s hajlamos vagyok azt gondolni, hogy ennek a polgárháborúnak az örököse, politikai folytatása saját korszakunk egyre élesedő politikai szituációja.

Mi az oka annak, hogy az 1945–1949-es események emlékezete és utólagos értelmezése máig ható társadalmi konfliktusokat idéz elő?

K. M.: Valójában nem konfliktusokat, inkább vitákat indukálnak. Részben a korábban említett megszállás–felszabadítás dichotómia mentén, másfelől annak eldöntésére, hogy az első néhány év folyamatai mennyiben tekinthetők demokratikus átalakulásnak (amit aztán később a külső hatalom elnyomott), vagy mennyiben jelentették ezek kezdettől fogva egy autoriter rendszer kiépülését, amihez a magyar társadalom jelentős részének demokratikus törekvései és kisebb részben illúziói társultak. A magam részéről örömmel elismerem a demokratikus törekvéseket, mégis inkább az utóbbi értelmezéshez állok közelebb.

Mi az oka annak, hogy az 1956-os események emlékezete és utólagos értelmezése máig ható társadalmi konfliktusokat idéz elő?

S. É.: Megkülönböztetendő ötvenhat esetében is az egyéni, a közösségi és a politikai emlékezet. *Egyéni emlékezet*en a személyes megélések magáncélú lejegyzését és/vagy családi megosztását és továbbadását értem. Közvetételük függ a történelem után eltelt idő hosszúságától és a politikai-hatalmi rendszer jellegétől. Megosztott társadalomban, antidemokratikus, ideológia által befolyásolt hatalmi-politikai környezetben pedig eleve lehetetlen a sokféle személyes emlék nyilvánosság elé tárása és józan – megértő, elfogadó, elítélő, megbocsátó – megítélése. *Közemlékezet* kialakulásához évszázad, évszázadok kellenek, ami viszont óhatatlanul leegyszerűsítéssel, sémaképzéssel jár, mint azt a Dózsa-felkelés és 1848–49 közemlékezetté válása mutatja. A közemlékezet kiszolgáltatott a politikának: a regnáló hatalom befolyásának. Rendszerváltó időkben a *politikai emlékezet* átalakulása különösen szembetűnő. Az 1990-et megelőző években a változásokért fellépő ellenzék ötvenhat megítélésében egységes volt. Valamennyiük számára ötvenhat a gyökeres fordulatot elősegítő alaphivatkozás lett, ami elfedte a világfelfogásbeli, ideológiai különbözőségüket, mint ahogy az ötvenhatot megelőző időszakban is a diktatúra- és a szovjetellenesség hozta közös nevezőre az eltérő gondolkodású elégedetleneket. Mihelyt eltűnt a közös ellenség, s megnyílt a lehetőség egy új rendszer kialakítására, ötvenhat megítélésében is megbomlott a rendszerváltók egysége. A különféle politikai csoportosulások ötvenhatból azt mazsolázták ki, amit céljaik eléréséhez hasznosíthatónak vélték, ami ötvenhatot óhatatlanul a politikai konfliktusok részévé, az egyes politikai-ideológiai törekvések segédeszközévé tette.

*Utólagos értelmezés*en tudományos feldolgozást értek, ami szintén kiszolgáltatott az időnek és az éppen hatalmat gyakorló rezsimnek. Ötvenhat feltárásához, értelmezéséhez, a tudományos eredmények közzétételéhez és azok értő befogadásához idő és a sokféleség iránt nyitott uralmi viszonyok szükségesek. Az ötvenhatról a Kádár-korban megjelent értelmezések nem nevezhetők tudományosnak: a forradalom ellenforradalomként való hivatalos interpretációjának a regnáló hatalom

legitimálása volt a célja. Közvetlenül a rendszerváltás után megindulhatott ötvenhat tudományos feltárása, feldolgozása. A hangsúly a bel- és külpolitikai vonatkozásokra, a sztálinizmussal szembeszegülő kommunista vezetők forradalom előtti és alatti tevékenységének és a forradalom leverése utáni megtorlásoknak a kutatására esett. A demokratizálódási folyamat megtörése ellehetetlenítette a további kutatásokat: a forradalom társadalomtörténetének feltárása megakadt. Ötvenhat mélyreható vizsgálata politikai-ideológiai okok miatt nem érdeke a 2010 után regnáló hatalomnak. A betegeskedő társadalomban élők sem érznek késztetést az ellentmondásos múlttal való szembenézésre. A 21. század második és harmadik évtizedében ötvenhat elhallgatásának korát éltük, éljük.

Ha ezt a vázlatos múltfelidézést összevetjük a rendszerváltás utáni évtizedek, különösen a 2010 utáni időszak történéseivel, egyértelműen levonható a következtetés: ötvenhat kiszorult a közérdeklődésből, a közlemékezet politikai és értelmező-tudományos válfajából egyaránt. Ez leginkább azzal magyarázható, hogy az uralmat gyakorlóknak megváltozott a viszonya ötvenhathoz: ötvenhat alkalmatlanná vált a hatalmon legitimálására.

Mi az oka annak, hogy az 1989–90-es események emlékezete és utólagos értelmezése máig ható társadalmi konfliktusokat idéz elő?

R. Z.: A válasz mottójaként Orwell megállapítását idézhetnénk: „Aki uralja a múltat, az uralja a jövőt is; aki uralja a jelent, az uralja a múltat is.” Szinte magától értetődően került az első pillanattól kezdve a politikai harcok terepére a rendszerváltás értelmezése. (A 20. évfordulóra megjelent könyvem nagy része ennek esszézerű, vázlatos elemzése.²¹)

A rendszerváltás (-változás, -változtatás) magas presztízsű fogalomként kezdte meg dicső pályafutását, ám még be sem fejeződött a folyamat, máris megindultak a kisajátítási törekvések és interpretációs viták, amelyek egyre torzultabb formát öltve mutálódtak. „Természetes” módon vált-válik az egykori fordulat történelemhamisítás áldozatává.

A demokratikus felhatalmazás nélküli alkotmányozásból származó legitimációs problémák is rögtön felszínre törtek. Az elismerésre méltón békés, tárgyalásos átmenet a dominók eldőlése után a nép feje felett, elitek alkujaként végbement „paktumos” átalakulássá lett, kárhoztatásával szemben leginkább a már idézett Antall-*bonmot* volt felhozható: tetszettek volna forradalmat csinálni! Már rendszerváltással járó válságkezelés és gazdasági átalakulás legsúlyosabb társadalmi következményeinek kibontakozása nélkül is sikerült rossz híret kelteni a rendszerváltás némely aspektusának, mindenekelőtt a riválisoknak a folyamatban játszott kártékony, torzító szerepének. A rendszerváltásból kihagyott, majd leszakadó, magukat okkal vesztesnek tartó társadalmi csoportok számára az átalakulás legegyszerűbben „genszterváltás” gyanánt lett értelmezhető, amihez bőséges példatár áll rendelkezésre. A bűnbakképzés hasonló helyzetben szinte automatikusan bekövetkezik. Még viszonylagos végéhez sem ért a folyamat, máris virulensnek mutatkoztak a rendszerváltás eltorzítására utaló kölcsönös vádak: hatalom-átmentésre,

²¹ RIPP, 2009.

külső erők sanda szándékú kiszolgálására, ad absurdum hazaárulásra, illetve a rendszer nyugatos átformálása helyett pusztán restaurációs törekvésekből fakadó „örségváltásra”. A magyar politikatörténet hagyományos ideológiai törésvonalainak megjelenése prima érvrendszert biztosított az óhatatlanul megjelenő negatív tényezőknek a politikai harcba való beemelésére, melynek gyűlöletpolitikáig fajuló élessége váratlanul érte a pluralizmushoz nem szokott társadalmat.

Leegyszerűsítve a dolgot, két ok miatt vált a rendszerváltás megítélése kezdetől konfliktusok tárgyává. Az egyik: a „kommunizmustól” és a keleti függéstől való megszabadulás dicsősége mint politikai legitimációs tényező. A másik ok: a rendszerváltás „ígéretének” be nem válása bűnbakkeresést involvál. Ezek pedig visszamenőleg is megkívánják a szándékokkal adekvát értelmezést. Minden kormányzati ciklusban, minden választási alkalomkor megjelent a rendszerváltás elárulásának, kisiklásának, elsikkasztásának vádjá, másfelől a valódi, a teljes, a reményeket beteljesítő rendszerváltás befejezésének programja. Az ezekhez kapcsolódó, erős érzelmektől áthatott értelmezések elsőségtették a konfliktuspotenciál meghosszabbítását.

Első menetben a bukott rendszer örökösének bélyegét viselő szocialisták jártak legrosszabbul, reformeri szerepük méltánylása hamar elenyészett, helyette a hatalom átmentése, a politikai hatalom gazdaságivá konvertálása vált domináns mozzanattá megítélésükben. Mivel a baloldalt éppen diszkreditáló Kádár-rendszer reformörökségébe kapaszkodás nem bizonyult elégséges legitimációs tényezőnek, nemigen találtak más érvet, mint az „*aki a múltba mered, elveszti a jövőt*” szlogent, ám ezzel nem mentek semmi másra, mint hogy a baloldaliság pozitív örökségéről is lemondtak, jámboran túrték annak diszkreditálását, ab ovo nemzetellenesként beállítását. Az euroatlanti integrációs törekvések és a visszanyert nemzeti függetlenség közötti ellentmondás politikai kezelése a nem feltétlen bársonyos globalizációs folyamatban egyébként is törésvonalat mélyítő tényezőként volt működtethető.

A rendszerváltásba vetett maradék balos reményeknek a szocialistákhoz kötése paradox módon azon az feltevésen alapult, hogy ők a kapitalizmust is szakszerűbben és fájdalommentesebben építik. A kapitalizmus alapjainak lerakásában elért siker azonban kétes győzelemnek bizonyult. A rendszerváltás liberális tartalmának kibontakoztatása a liberalizmus viszonylag csekély polgári társadalmi bázisa mellett, lelkiismeret-furdalásos módon valósult meg, nem csoda, hogy a tradícionista-kultúrharcos és populista ellenfeleinek a rendszerváltás kívánatos jellegéhez kapcsolódó érvrendszere valamifajta européer polgári átalakulás ígéretéhez szertetlenül kapcsolva hatékonyan bizonyult. Az ezredforduló táján még utoljára hatékonyan lehetett a politikai harcokban a polgári-liberális értékrenddel azonosítani a rendszerváltás tartalmát, majd ennek lerombolása megalapozta a rendszerváltás húsz éven át úgy-ahogy, sok bajjal-gonddal működő rendszerének megbuktatását.

Néhány mondatban képtelenség még csak jelzésszerűen is végigvenni annak a folyamatnak a stációit, amely 2010-et követően a liberális-demokrata alkotmányos köztársaságot megbuktató „legalizált ellenforradalomhoz” vezetett. Mindenesetre árulkodó, hogy az alkotmányt diktátumként leváltó alaptörvény a rendszerváltás rendszerének *felszámolását* is a rendszerváltás *megvalósulásaként*

értelmezi, miszerint az átmenet zavaros értizedei után végre révbe ért a folyamat. Az ebben rejlő ellentmondás magától értetődően fenntartja az értelmezéssel kapcsolatos konfliktust.

Szükséges-e egyáltalán, hogy az 1848–49-es események emlékezetével kapcsolatban létrejöttön valamiféle társadalmi konszenzus? Mennyiben lehetnek alkalmasak az 1848–49-es események a nemzeti identitás és a társadalmi kohézió erősítésére?

D. T.: E két egymással szorosan összefüggő kérdésre célszerűnek látom együttesen válaszolni. Az előbbiekből következően: szerintem lényegileg konszenzus *van*. Ha értéknek tekintjük 1848 vívmányait – s ki ne tekintené annak a személyes és közösségi szabadság, az egyenlőség, a nemzeti önrendelkezés eszméjét – akkor az ezekhez történő pozitív viszonyulás közös élmény lehetne. Az 1848-as rendszerváltás olyan értéktartalmakat hordoz, amelyek minden magyar számára vállalhatóak.

Ugyanakkor nem gondolom egyébként, hogy a konszenzust abszolutizálnunk kell. A közvélemény mindig is a maga megosztottságában létezik, hiszen a „közmegvitatásnak”, „elmesúrlódásnak” (két igazi reformkori szó) lényege, hogy egyes kérdések egymástól különböző s minden oldalú megvilágítást kapjanak, a közbölcsecsesség minden lehetséges megoldást végiggondoljon, amikor döntést érlel. Az lehetne az igazi eredmény, a reformmozgalom nagyjai örökségének igazi elsajátítása, ha tudomásul venné mindenki, hogy a közmegvitatásban a nézetkülönbség természetes. Hiszen még Széchenyi és legjobb barátja Wesselényi, olyan nagyok, mint az ellenzéki Kossuth és a lojális Széchenyi, a centralista Eötvös és a szélsőségesen autonomista Kossuth, a látszólag kompromisszumkereső Deák és az intranzigens Batthyány is, akik mind ugyanabban a nemzeti liberális politikai mozgalomban szinte teljesen ugyanazon célokért küzdöttek, folyamatosan vitáztak egymással, s akkor a kortárs konzervatívokról még nem is beszélünk. Nem valami turáni átok ennek az oka, hanem maga a politika természete, az, hogy a változó helyzetekre a megoldási módozatokat és azok közül az egyiknek a kiválasztását csak folyamatos eszmecsere munkálhatja ki. A probléma nem is ez, hanem a közmegvitatás stílusa, a személyeskedő gyűlölködés. Figyelemre méltó, hogy a fent említettek minden kemény vita dacára is tisztelték egymást, bár a személyeskedést kétségtelenül ők sem tudták elkerülni.

Szükséges-e egyáltalán, hogy az 1918–19-es események emlékezetével kapcsolatban létrejöttön valamiféle társadalmi konszenzus?

H. P.: Kényes kérdés – nincs jó válasz rá. Mire valók a történészek, ha nem tudnak olyan narratívákat alkotni, amelyek alkalmasak társadalmi konszenzust kínálni vitatott múltbeli történeti eseményeket illetően? Ha a múlttal foglalkozó professzionális szakemberek nem értenek egyet, akkor jönnek a konteók és az ideológiai instrumentalizáció. A valódi konszenzus békét teremthetne – s csendesíthetné a szavak mai, egyre élesedő háborúját is. Csakhogy, nagyon úgy tűnik, a történész – ha egyáltalán volt valaha is hatása a „korszellemre” – manapság a társadalmi tudás pereméről kínálgatja egyre kevésbé kelendő portékáját. A történettudomány egyre inkább intézményesül, ám közben a történeti tudás marginalizálódik, egyre

kevésbé tűnik relevánsnak a múlttal való folytonosságból levonható tanulságok társadalmi hasznosíthatósága.

*Szükséges-e egyáltalán, hogy az 1945–49-es események emlékezetével kapcsolatban létrejöj-
jön valamiféle társadalmi konszenzus?*

K. M.: Általában sem gondolom, hogy a történelmi értelmezésében konszenzusra lenne szükség. Minden társadalom akkor érti leginkább önmagát, ha a különböző nézeteket, a plurális vélekedéseket nyílt és szabad diskurzusokban folytonosan egyezteti. A hatékony megértésnek nem a konszenzus a feltétele, hanem a pluralitás, ezért ennek biztosítása minden egészséges társadalmi gondolkodás alapfeltétele. A konszenzusok átmenetiek, leginkább konkrét célokra, feladatokra orientáltak, nem a mindenkori gondolkodásra alapértelmezetten.

*Szükséges-e egyáltalán, hogy az 1956-os események emlékezetével kapcsolatban létrejöj-
jön valamiféle társadalmi konszenzus?*

S. É.: Amennyiben konszenzus egy vitatott kérdés közmegegyezéssel lezárását, mindenki számára elfogadható megítélését jelenti, a kérdésre a válaszom: nem szükséges. Ha azonban konszenzuson a sokféleség méltánylását értjük, már más a helyzet. Ötvenhat lényege a különféle érdekek, a múltbeli megélések – örömök és traumák – felszínre kerülése. Ennek felismeréséhez és értő elfogadásához, vagyis a társadalmi konszenzushoz az eltérő vélemények egyidejűségét természetesen tartó, nem ideológiavezérelt, a közügyek iránt érdeklődő, felelősségteljesen és megfontoltan véleményt alkotni képes állampolgárok kellene, akik a szabad nyilvánosság, az ideológiamentes oktatás, tudomány, közkultúra elkötelezettjei. Ilyen társadalom megléte esetén az „1956-os események” kapcsán nem merülhet fel egy közös felfogást sugalló emlékezet és értelmezés szükségessége. Megszűnne viszont a hallgatás ötvenhatról, és nem lennének a történések egészéből kiragadott, aktuálpolitikai célokat szolgáló, szenvedélyesen interpretált ötvenhatrészek sem.

*Szükséges-e egyáltalán, hogy az 1989–90-es események emlékezetével kapcsolatban létrejöj-
jön valamiféle társadalmi konszenzus?*

R. Z.: Az előző válaszokban röviden jelzett körülmények miatt valójában mindegy, hogy valaki szükségesnek tartja-e konszenzus létrejöttét, hiszen ennek megvalósulására jó ideig semmiféle esély nem kínálkozik. A társadalmi konszenzus minimális előfeltétele, hogy a mindent átható kultúrharcos indoktrináció és annak egyre szélesedő intézményrendszere helyett tudományos kutatások, feldolgozások és azokon alapuló racionális viták adjanak alapot az emlékezetnek a hazugságoktól és hamisításoktól való „megtisztítására”, módot adjanak a tévedések feltárására. Az autokratikus berendezkedések legitimitációigényéhez szervesen hozzátartozik a múltértelmezés uralása, az emlékezetpolitika által kikényszerített „konszenzus” akár hosszabb időn át is látszólag stabil lehet, ám ez valóban pusztaság. Ez még akkor is így van, ha a rendszerváltás „hősei” közül a politikai porondon utolsóként erőszakolják ki a szájuk íze szerinti interpretációt. Ahol a tényleges ellenzékiesség

rendszerellenzékeséget jelent, ott a konszenzus kizárt. A rendszerváltásról megszületett és megszülető, a szakmai kritériumokat teljesítő munkák elhallgatása-elhallgattatása persze hozhat eredményeket. A propagandával és indoktrinációval kikényszerített, intézményesített történelemhamisításon alapuló „konszenzus” gyors felbomlásáról azonban éppen a Kádár-kor végéről vannak tapasztalatok. A rendszerváltás kutatásának történelmi problémái és politikai szempontú értelmezése alighanem köszönőviszonyban sem lesz egymással még jó darabig. Ami szükséges egy reménybeli és viszonylagos konszenzus alapjaihoz, az az elfogultságokat háttérbe szorító, konzekvens szakmai munka, beleértve a hamisítások nyílt kritikáját.

Mennyiben lehetnek alkalmasak az 1918–19-es események a nemzeti identitás és a társadalmi kohézió erősítésére?

H. P.: Előző válaszból is látható, szkeptikus vagyok. Egy ideális nemzeti közösség kész a történelem kényes kérdéseivel szembenézni. Traumáit feldolgozni, neurózisait orvosolni. Nagyon úgy tűnik, ideális nemzeti közösség nem létezik. Ám, ha az 1918–1919-es „rendszerváltások” históriájában nem a nagy történelmi példázatokat keressük, vagy azok cáfolatait, hanem hagyjuk érvényesülni a mulandó szituációk gyenge hangjait, az egykori dolgok, események, érzések és döntések „vad közelségét”, amelyek a hivatalos emlékezet(ek) kánonjaiból rég kihullottak mint felesleges részletek, úgy talán közelebb kerülhetünk nemzeti történelmünk nehezen megrajzolható mátrixának személyné varázsolható emlékezetéhez.

Mennyiben lehetnek alkalmasak az 1945–49-es események a nemzeti identitás és a társadalmi kohézió erősítésére?

K. M.: A társadalmak ritkán egységesek a történelmi események megítélésében, noha vannak, lehetnek többé-kevésbé konszenzusos pontok. Általában ilyenek az államalapításhoz kötődő fordulatok. De például a forradalmak és reformok megítélése korszakonként változhat, és társadalmi csoportonként is eltérő lehet. Ha az 1945 és 1949 közötti időszakot nézzük, akkor a felülről érkező politikai intenciók még a forradalmi lendületet emelték ki. Amikor azonban a rendszer már konzolidálni akarta magát, és a központi irányító funkcióit megerősíteni, egyre inkább a reformista, a szükségszerű kiegyezésre utaló hagyományokat kezdte ápolni. Ezzel szemben viszont minden lehetséges politikai ellenállás továbbra is a forradalmakat tekintette kiemelten fontos tradíciónak, csak éppen a korábbiakhoz képest eltérő ellenségképpel. Azt azért látjuk, hogy mennél erősebb a történelmi értelmezésben a felülről indított indoktrinációs szándék, annál valószínűbb az ellennarratívák megerősödése is, s a konszenzusok ilyenkor a legkevésbé valószínűek.

Mennyiben lehetnek alkalmasak az 1956-os események a nemzeti identitás és a társadalmi kohézió erősítésére?

S. É.: Nagy változások, gyökeres politikai, gazdasági fordulatok korában az uralmon lévők által negatívan megítélt távolabbi és közelmúltbeli történések a vágyott

új rendszer katalizátoraként hatnak és elfedik az elégedetlenségben egységes állampolgárok közötti nézetkülönbségeket. Preforradalmi időszakban nem számítanak a felfogásbeli különbözőségek, az eltérő múltértelmezések. Csak az számít, amiben egyetértés van: az uralmon lévők leváltása, a hatalmat önkényesen gyakorlók eltávolítása. A késő Kádár-korban jóval nagyobb volt az ellenzék mozgástere, szélesebb volt a tájékozódási lehetősége, mint a Rákosi-rezsim utolsó éveiben. Mindkét időszakban zömmel az egyetlen, uralkodó pártban csalódtak közül kerültek ki az ellenzék tagjai. Az ötvenhatosoknak a rendszerváltást megelőző időszakban főszerep jutott. Sokan közülük az egykori kommunista pártellenzékiek, Nagy Imre-pártiak, az 1956 utáni megtorlások börtönviselt és félreállított áldozatai voltak, akiket a restaurálódó kommunista rezsim az „ellenforradalom” előkészítésében talált bűnösnek, s akik a csúcsra jutott, majd hanyatlásnak indult Kádár-rezsimben a rendszer demokratikus szocialista kritikusaivá, a demokratikus átalakulás legaktívabb sürgetőivé váltak. Mind ötvenhat előtt és alatt, mind a nyolcvankilencet megelőző és követő években ez az ellenzék a népi radikálisokkal bővült, akik a szocializmus nemzeti demokratikus válfaját szerették volna megvalósítani. A nemzeti identitásérzetet mindenkor erősíti, ha fegyveres támadás éri az országot. Ez utóbbinak azonban az összefogást kiváltó hatása ideiglenes, a külső hatalmi beavatkozás megszűnéséig tart. Az 1989–90-es rendszerváltáskor, eltérően ötvenhattól, a Szovjetunió valójában már nem veszélyeztette az átalakulási folyamatot, amit a kortársak nem láthattak világosan. Az emlékező tudatba magát befészkelő félelem az ötvenhathoz hasonló szovjet katonai beavatkozástól az 1980-as évek végére egy táborba vonta a rendszerrel szembenálló aktív állampolgárok különféle világnézetű csoportjait. Mind ötvenhat, mind nyolcvankilenc „sorsát” alapvetően a nemzetközi erőviszonyok határozták meg. A leverett ötvenhatot megtorlás követte, a harminchárom évvel későbbi rendszerváltás békésen zajlott és sikeresnek ígérkezett.

A társadalmi kohézió alakulása főként az öröklött viselkedésmintáktól, a nemzedékekről nemzedékekre hagyományozódó magatartásmódoaktól függött ötvenhatban és a rendszerváltáskor egyaránt. A két nagy fordulatot az is rokonítja, hogy az ellenzék számára az ötvenhat előtti három évben és a rendszerváltáskor egyaránt a negyvennyolcas forradalom és szabadságharc volt a távolabbi hivatkozási pont. Ötvenhat pedig nyolcvankilencben, a szovjet típusú rendszer végelgyengülése, a magyarországi pszeudokapitalizmus virágzása korában lett a változást akarók elsődleges múltmintája.

Az idő múlásával minden forradalom jelképpé válik, sematizálódik. Az marad meg belőle, ami legkevésbé megosztó. Ez ötvenhat esetében a függetlenülési törekvés volt a Szovjetuniótól, ami miatt a rendszerváltás után ötvenhat hivatalos minősítése forradalom és szabadságharc lett, s amihez a társadalomban a szovjet megszálláshoz és a magyarországi kommunista hatalomátvételhez kötődő orszellenesség is társult.

Ötvenhat ma a politikai szereplők és a hétköznapi emberek számára egyaránt érdektelen. Az utóbbi bő évtizedben ötvenhat elvesztette rendszerlegitimáló funkcióját, ellentmondásainak feltárására, pozitívumainak és negatívumainak tanulsággá tételére pedig szabad és felelős gondolkodású állampolgárok tömegének hiányában nincs igény. Gazdasági összeomlás és külső fenyegetettség esetén

ötvenhat emléke felelevenedne és a válságos időkben újra a nemzeti identitásérzést és a társadalmi kohéziót erősítené.

Mennyiben lehetnek alkalmasak az 1989–90-es események a nemzeti identitás és a társadalmi kohézió erősítésére?

R. Z.: Az eltékozolt esélyek közé tartozik, hogy a rendszerváltás nemzeti büszkeség tárgya legyen. Bukott szabadságharcaink emlékezte példázza, hogy a kudarc is alkalmas lehet erre, ha nálunk nagyobb, külső erők kárhoztathatók. A rendszerváltás liberális demokrata rendszerét azonban tisztán önerőből sikerült megbuktatni, még ha azt meg is próbálják kiteljesedésként eladni.

A rendszerváltás idején, 1989–90-ben és még utána évekig az éllovas szerepből fakadó előnyökre támaszkodva lehetett fölényeskedni a térségbeli sorstársakkal szemben. Az uniós csatlakozási versenyben is előnyösnek tűnhetett a stréberség, amíg ki nem derült, hogy akadnak fontosabb gazdasági és geopolitikai szempontok az átalakításban elért eredményeknél, a kívülről megszabott kritériumok teljesítésénél.

A magyar társadalom többsége láthatóan felelősségáthárítással kompenzálja csekély kudarctűrő képességét. Identitása szilárd része a sérelmi nacionalizmus, ami egyben kohéziós tényező is. Csakhogy ez együtt jár az ezzel az eljárással egyet nem értők, a más nézetet valló „árulók”, „labancok” satöbbik nemzetből való kitaszításával.

Jellemző, hogy a rendszerváltásnak nincs (nem is lehet) kitüntetett, közösen vállalható és megünnepelhető eseménye. (Legfeljebb a rendszerváltást állítólag „beteljesítő” ellenforradalmi fordulat szimbolikus aktusát lehet majdan ekként tálalni, ha mélyen ellentmondásos jellegét kellően hosszú és alapos agy mosással sikerül elfedni.) Nem lehet szimbolikus emlékezeti aktus a Nagy Imre-temetés sem, még ha érzékelhető is a törekvés egy mellékszereplő főhőssé mitizálására. Nem alkalmas esemény a köztársaság kikiáltása sem, és nemcsak azért, mert az ügyben tökéletesen „ártatlan” Szűrös Mátyás személyéhez kapcsolódik, hanem mert az ellenzék nehezen őrzött egysége addigra megbomlott, a két liberális párt elzárkózott a kerekasztal-megállapodások aláírásától, javában zajlott az aláírásgyűjtés a majdani „négyigenes” népszavazáshoz.

A hagyományok alapján feltehető, hogy a rendszerváltás ellentmondásos értelmezéséből is a sérelmi nacionalizmus zsákutcáját véli majd a többség kiútnak. Masírozunk befelé elszántan.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL
K 440

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár
Országgyűlési levéltár, Nemzeti Tanács iratai (1918–1919)

Sajtó

Magyarország

Kiadványok**Képviselőházi Napló**

1910 *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója.* XLI. kötet. 1918. július 24.–november 16. Budapest, Athenaeum, 1918.

Nyomtatott források és szakirodalom**BOZÓKI**

2019 BOZÓKI András: *Gördülő rendszerváltás – Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon.* Budapest, L'Harmattan, 2019.

DOBSZAY

1998 DOBSZAY Tamás: Deák Ferenc és az Igazságügyi Minisztérium szervezése 1848-ban. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere.* Szerk.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1998. 93–127.

FÓNAGY

1998 FÓNAGY Zoltán: Deák Ferenc és a jobbágyszabadítás. In: *A Batthyány-kormány igazságügyi minisztere.* Szerk.: MOLNÁR András. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1998. 21–52.

KALMÁR

2014 Kalmár Melinda: *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és szovjetrendszer, 1945–1990.* Budapest, Osiris, 2014.

KOSELLECK

2003 KOSELLECK, Reinhart: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája.* Budapest, Atlantisz, 2003.

KÓNYI (SZERK.)

1903 *Deák Ferenc beszédei. II. kötet (1848–1861).* Szerk.: KÓNYI Manó. Budapest, Franklin, 1886.

OROSZ

1998 OROSZ István: A felszabadult jobbágy problémái az új társadalmi rendben. In: *Jobbágyszabadítás, 1848.* Szerk.: VARGA János. Mezőgazdasági Múzeum, 1998. 54–63.

RIPP

2009 RIPP Zoltán: *Eltékozolt esélyek: A rendszerváltás értelme és értelmezései.* Budapest, Napvilág, 2009.

STANDEISKY

2010 STANDEISKY Éva: *Népuralom ötvenhatban*. Pozsony-Budapest, Kalligram – 1956-os Intézet, 2010.

VÁMBÉRY

1923 VÁMBÉRY Ruzstem: Jog és forradalom. In: BUZA Barna et al.: *Öt év múltán. A Károlyi-korszak előzményei és céljai*. [H. n.], [k. n.], 1923. 59–85.

VEKERDY

2002 VEKERDY Tamás: *Zsidó könyv. Töredékek zsidó-ügyben, 1956*. Budapest, Önkönet, 2002.

Székely Juli

A hősök transzfigurációja

A Hősök terei Budapesten

Minden bizonnyal nem létezik olyan Budapestről szóló útikönyv, amely ne Majánlaná a XIV. kerületben, az Andrassy út végén található világörökségi terület, a Hősök tere meglátogatását. Ugyanakkor ezen könyvek nem hívják fel a figyelmet arra, hogy a Hősök tere jelensége egyáltalán nem egyedi, ugyanis a történelem során több „példánya” létezett és létezik ma is Budapesten. A XIV. kerületen kívül a Hősök tere megtalálható volt a mai III., XVI., XVII., XVIII., XIX., XX. és a XXIII. kerületben is. E terek többsége a 20. század fordulójának környékén a modernizáció és a közterek urbanizációja keretében alakult ki az akkor különálló településeken, melyeket jellemzően egy 1917-es, illetve egy 1924-es törvényt követően neveztek át Hősök terére.¹ Előbbi minden község számára előírta a háborús hősről való méltó megemlékezés kötelességét,² utóbbi május utolsó vasárnapját a Hősök emlékünnepévé avatta.³ Ennek értelmében a Hősök tere műfaját eredetileg az I. világháború katonai áldozatainak emlékére hozták létre, amelyet később különböző – leginkább politikai – igényekhez igazítottak.

A II. világháborút követően a nemzeti ünnep eltűnt az ünnepnapok sorából, ami a szocializmus idején számos Hősök tere átnevezését is maga után vonta.⁴ A rendszerváltás után, 2001-ben, az első Orbán-kormány újra bevezette a Hősök Emlékünnepét, ám az újrafogalmazott rendelet szerint az emléknap immár az

¹ A Hősök tere név felbukkanásának időpontja a különböző kerületekben: 1920 (Soroksár, a mai XXIII. kerület), 1920-as évek (Cinkota, a mai XVI. kerület), 1925 után (Rákosliget, a mai XVII. kerület), 1927 (III. kerület), 1930-as évek (Rákosszentmihály, a mai XVI. kerület, illetve Rákoshegy, a mai XVII. kerület), 1932 (XIV. kerület), 1933 (Pesterzsébet-Erzsébetfalva, a mai XX. kerület), 1938 (Kispest, a mai XIX. kerület), 1943 (Pestszentimre, a mai XVIII. kerület). Lásd: RÁDAY (SZERK.), 2004.

² 1917. évi VIII. törvény.

³ 1924. évi XIV. törvény.

⁴ Az átnevezések az alábbi területeket érintették: Cinkota (XVI. kerület), Rákoshegy (XVII. kerület, 1964), Pesterzsébet-Erzsébetfalva (XX. kerület, 1956). A kispesti (XIX. kerület) és pestszentimrei (XVIII. kerület) Hősök tere szintén érintett volt az átnevezésben 1945, illetve 1950-ben, ám az 1989-es rendszerváltást követően visszakapták nevüket, 1992-ben, illetve 1998-ban. Vö. RÁDAY (SZERK.), 2004.

elmúlt ezer év magyar hőseit ünnepli.⁵ Bár mára jelentősen csökkent a városban megtalálható Hősök tereinek száma, a még ma is működő III., XIV., XVI., XVII., XVIII. és XXIII. kerületi „példányok” jól mutatják, hogy a hősöknek továbbra is kiemelt helyük van Budapesten. Vagy még sincs?

A tanulmány ezen különböző terek hőseire fókuszálva azt a kérdést járja körül, hogy egyrészt hogyan változik meg a hős fogalma a 19. század végétől napjainkig, különös tekintettel az 1989-es rendszerváltást közvetlenül megelőző és követő definíciós kísérletekre, másrészt, hogy milyen különbségek és hasonlóságok figyelhetők meg a Budapest központjában és perifériáján zajló kollektív emlékezeti rítusok között. Ugyanakkor a hősök politikailag meghatározott értelmezésén túl a tanulmány több olyan példát mutat majd be, amelyeken keresztül a Hősök tere fogalma először játékos, majd elvont, végül önreflexív egységgé válik. Különféle városi beavatkozások elemzésén keresztül (mint például a 2012-es *Hősök helye* című művészeti projekt) az elemzés a hősök újra feltalált helyét az alternatív művészet területén belül is pozicionálja, amelyek nemcsak megkérdőjelezik, de újra is értelmezik a meglévő narratív kereteket.

Születik-e a hős, vagy azzá lesz?

A Hősök tere többszörösen összetett jelenségének megragadásához először is tisztáznunk kell a hős fogalmának különböző, történetileg is változó megközelítéseit, amelyeket – Vera Zolberg azonos című, ám a művészekre vonatkoztatott szövegének szellemiségében – abban a dilemmában foglalhatnánk össze, miszerint „születik-e a hős, vagy azzá lesz?”⁶

Bár a történelem alakulására jelentős hatással bíró személyiségek már az ókorban is különféle elmélekdedések tárgyaivá váltak,⁷ a hősök státusza a 19. században változott meg radikálisan, amikor is a nemzetállamok – ahogy Maria Todorova is leírja – megteremtették „az erős és szenvedélyes egyén, a voluntarista vezér, az emberi sorsok dicső szobrászának, a történelem Nagy Emberének romantikus politikai vízióját”.⁸ Smith-hez hasonlóan, aki szerint a hős figuráját a nemzetállamokhoz kapcsolódó mítoszok és szimbólumok kulcsfigurájaként kell elképzelnünk,⁹ Stynen szintén amellett érvel, hogy a nacionalizmus mozgalmainak és történelmének megértését elsősorban a hős fogalma teszi lehetővé.¹⁰

Ugyanakkor, a 19. században – a hősök iránti politikai érdeklődés kialakulásával párhuzamosan – megjelentek a hősökhöz kapcsolódó első elméletek is. Thomas Carlyle skót filozófus 1840-ben hat nyilvános előadást tartott *A hősökről, a hősimádatról és a hősiességről a történelemben*, amelyek nemcsak, hogy lefektették az úgynevezett Nagy Ember-elmélet alapjait, de kijelölték a hős fogalmának lényegi

⁵ 2001. évi LXIII. törvény.

⁶ ZOLBERG, 2010.

⁷ GRININ, 2010.

⁸ TODOROVA, 1999. 487.

⁹ SMITH, 1999.

¹⁰ STYNNEN, 2013.

elemzési keretét is.¹¹ Bár több kutató is hangsúlyozza, hogy Carlyle előadása inkább esszéisztikus és életrajzi jellegű volt, mintsem tudományos vagy szisztematikus,¹² mégis – kikerülve a hős fogalmának pontos definíciós meghatározását – Carlyle példákön keresztül kísérelte meg bemutatni a történelem Nagy Embereinek alapvető vonásait. Hat beszédében hat hőstípust különböztetett meg: a hőst mint istenséget (például Odin és a skandináv mitológia más alakjai), prófétát (például Mohamed), költőt (például Dante, Shakespeare), papot (például Luther, Knox), irodalmárt (például Johnson, Rousseau, Burns) és királyt (például Cromwell, Napóleon). Ahogyan a felsorolás is mutatja, Carlyle megközelítése kizárólagosan maszkulin volt, ám jelentősége abban áll, hogy a hős fogalmát – kiemelve a katonai kontextusból – kiterjesztette egy általánosabban meghatározott vallási,¹³ szellemi és politikai nagyságra is. Hogyan ragadható meg azonban ez a nagyság? Carlyle úgy vélte, hogy a „*hős minden ponton hős; mindenekelőtt lelkében és gondolataiban*”,¹⁴ ami nemcsak arra utal, hogy számára a hősiesség a hős immanens alkotója,¹⁵ hanem arra is, hogy a hősiesség kizárólag az egyén fizikai és szellemi képességein múlik – még akkor is, ha kiteljesedéséhez szüksége van az elismerésre. A gyakran idézett sor, miszerint „[a] *világ története nem más, mint a nagy emberek életrajza*”,¹⁶ egyértelműen megfogalmazza azt a gondolatot, amely szerint a történelmet a „*nagy emberek*” teljesítménye alakítja.

Bár a Nagy Ember-elmélet számos követőre talált,¹⁷ Carlyle koncepcióját már saját idejében is megkérdőjelezték. Carlyle felfogásával ellentétben, aki a hőst a történelmi fejlődés aktív mozgatórugójaként írta le, a determinisztikus elméletek a hősöket valódi cselekvési erő nélküli bábuknak tekintették. Hegellel és Tolsztojjal összhangban, akik a világtörténelmi személyiségeket a „*világszellem választott ügynökeiként*”,¹⁸ illetve „*a történelem rabszolgáiként*”¹⁹ értelmezték, az evolucionisták,²⁰ valamint a klasszikus marxisták²¹ a hősöket bizonyos külső – társadalmi, gazdasági – erőknek alárendelt eszközökkel azonosították. Bár a 19. század végére a vita fokozatosan élet vesztette, a két irányzat kibékítésére tett kísérletek – például William James megközelítése²² – csak a modern elméletekben nyert igazán teret. Ugyanakkor az amerikai filozófus, Sidney Hook 1943-ban megjelent *A hős*

¹¹ CARLYLE, 1993.

¹² Például CASSIRER, 1946. 191; TODOROVA, 1999. 188.

¹³ Érdemes hangsúlyozni, hogy a hős fogalmának értelmezési kísérletei többször összefonódnak a szent fogalmával (például SPEYER, 1990.), amely kapcsán Weber karizma-elmélete egy kiinduló hivatkozási alap. (WEBER, 1978.)

¹⁴ CARLYLE, 1993. 25.

¹⁵ TODOROVA, 1999. 187.

¹⁶ CARLYLE, 1993. 26.

¹⁷ Elsősorban Frederick Adams Woods, aki *Az uralkodók befolyása: lépések egy új történelemtudomány felé* című munkájában 386 nyugat-európai uralkodó tevékenységét és hatását elemzi. (WOODS, 1913.)

¹⁸ HEGEL, 2007. 31.

¹⁹ TOLSZTOJ, 1931. 565.

²⁰ Például SPENCER, 1896.

²¹ Például PLEHANOV, 1956; TROCKIJ, 2008.

²² William James szerint a környezet és az egyének között kölcsönös kapcsolat van, és az egyén befolyása a társadalmi környezetnek való megfelelésétől függ, amit ő „*a pillanat befogadóképességének*” nevez. (JAMES, 2005.)

a történelemben című könyvében nemcsak a két szélsőséges elmélet fúzióját kísérelte meg, hanem – szinte először – a női figurák hősi narratívákba való beemelését is.²³

Bár a 19. századi viták is mutatják a hős fogalmi keretének bizonytalanságait, a koncepció radikális újraértelmezése a II. világháború utáni időszak terméke. A szkeptikus hangok előfutáraként, 1943-ban már Sidney Hook is arra figyelmeztetett, hogy egy demokratikus közösségnek örökké résen kell lennie vezetőivel szemben, hiszen egy ilyen társadalomban a politikai hatalom nem engedheti meg magának az önheroizálást.²⁴ Ugyanakkor 1945 után nem egyszerűen a heroizmus hangsúlyainak kiigazítása vált céllá, ahogy azt Hook javasolta,²⁵ hanem súlyos kérdések merültek fel a fogalom legitimitása kapcsán. A hős hagyományos fogalma szinte teljes mértékben diszkreditálódott a történettudományban: a hősök egyre inkább háttérbe szorultak, és a tudományos érdeklődés az elkövetők és áldozatok alakjai felé fordult.²⁶

Bernhard Giesen német szociológus a történelem két megközelítését különbözteti meg aszerint, hogy a múltat diadalmasnak vagy éppen traumatikusnak tekintik-e.²⁷ Az előbbi a történelmi képzeletet diadalmas és tragikus hősök mentén határozza meg, míg az utóbbi a múltat – az elkövetőkre és áldozatokra összpontosítva – traumatikusnak tekinti. Giesen érveléséhez hasonlóan, aki szerint a diadalmas hősiesség narratívái helyébe egyre inkább a kollektív traumák elbeszélései lépnek,²⁸ Aleida Assmann szintén egy olyan fordulat mellett érvel, amelynek keretében,

„a [...] traumatikus történelmi tapasztalatok [...] mind az áldozatok, mind az elkövetők számára a nemzeti emlékezet szerveződésének új feltételeit teremtették meg. [...] A média és a transznacionális unió globalizálódó világában a nemzetek nem tarthatják fenn többé önkritika nélkül mitizáló önképeiket és emlékezetkonstrukcióikat, de mindenekelőtt nem engedhetik meg maguknak, hogy megfeledkezzenek saját történelmük áldozatairól.”²⁹

Mindennek megfelelően, a II. világháború után a hős figurája nemcsak válságba került, de látszólag felváltotta az áldozat és az elkövető alakja. Ahogyan Herfried Münkler 2006-ban kijelentette: ma egy „poszt-heroikus” korszakban élünk.³⁰

Ugyanakkor, a hős haláláról szóló diskurzusokkal párhuzamosan, a 70-es évektől kezdve több olyan elemzés is megjelent, amelyekben a hősök nem a történelmi események mozgatóiként, vagy azok bábuiként bukkantak fel, hanem egészen új szerepben. A szerzők széles körben kezdtek a hős kritikai értelmezésének kidolgozásába, amelynek keretében a hős figurája – a nemzetekhez hasonlóan³¹ – egy gondos konstrukció végeredményeként tűnt fel.³² Ebben a kontextusban a hősök

²³ HOOK, 1965.

²⁴ Uo., 229.

²⁵ Uo., 1965.

²⁶ Például DIMSDALE, 1980; GIESEN, 2004; GIESEN-SCHNEIDER, 2004; ASSMANN, 2006; ROSENTHAL, 2010; UNGVÁRY, 2014.

²⁷ GIESEN, 2004.

²⁸ GIESEN, 2004. 106.

²⁹ ASSMANN, 2006. 115–116.

³⁰ MÜNKLER, 2006.

³¹ ANDERSON, 2006.

³² Például FREEDMAN, 1988; VERDERY, 1999; TODOROVA, 1999; ŠMIDCHENS, 2007; DATTA, 2011.

létezése nemcsak a társadalmi, politikai és kulturális közegetől válik függővé, hanem – ahogy Grinin megjegyzi³³ – a puszta szerencsétől is. Todorovához hasonlóan, aki szerint „a hősök úgy határozhatók meg, mint olyan egyének [...], akik [...] egy társadalmi csoport értékeit, eszményeit és törekvéseit, valamint e csoport politikai és/vagy területi pozíciójának védelmét és legitimitását [...] képviselik”,³⁴ Bernhard Giesen a hős diadalát „a sorsát uraló szubjektum önszerveződéséeként” és „egy közösség születésének” jeleként értelmezi.³⁵ Miközben a konstruktivista megközelítésben a hősök közösségek képviselőivé és egyben azok megalkotóivá is válnak, a hős léte nagymértékben kiszolgáltatott marad egy adott közösség történetíróinak és a történetek befogadóinak, akik mindannyian könnyedén dekonstruálhatják e figurák hősi pozícióját.

A tanulmány – a konstruktivista megközelítéssel összhangban – a budapesti Hősök tereit alapvetően két aspektusból vizsgálja: egyrészt rákérdez az adott terek hőseire, másrészt ezen hősök – köztéri szobrok formájában megvalósuló – megemlékezési gyakorlataira, illetve mindezek elsősorban az 1989-es rendszerváltás által előidézett változásaira. Hogyan – ha egyáltalán – lehet emléket állítani ma hősöknek, és milyen a szobrok jelenlegi vizuális nyelve?

A tegnap hősei holnap: rendszerváltás a köztereken

Magyarországon az 1989 utáni időszak hajnalán a szocialista emlékművek jelentése radikálisan megváltozott. A szocializmus szimbolikus tárgyai hirtelen egy másik politikai kontextusban találták magukat, amely ezeket a műveket a jelen valóságából a történelem múltjába helyezte át. A köztéri műalkotások kibillentek egyensúlyukból, amit különböző spontán akciók is megerősítettek Budapesten: 1990-ben a Honvéd téren lefűrészelték Kiss István *Münnich Ferenc* szobrának lábait, 1991-ben Varga Imre *Kun Béla* szobrának fejére bolondsapkát illesztettek, és 1992 körül Laborcz Ferenc *Felszabadulási emlékművének* nőalakját világoskék bikinivel és punk frizurával egészítették ki.³⁶

Ezekkel az alulról jövő akciókkal párhuzamosan a hivatalos emlékezetpolitika szintjén is viták alakultak ki. Míg az 1990-es évek elején a magyar kormány elsősorban a város szocialista rétegének eltüntetésének tervével szimpatizált, melyet talán Boross Péter belügyminiszter azon követelése illusztrál a legjobban, miszerint minden egyes szocialista szobrot el kell távolítani Budapestről,³⁷ addig az 1990. március 29-én, a debreceni Déry Múzeumban megrendezett *Műemlékek Magyarországon* című konferencia résztvevői – történészek és művészettörténészek³⁸ – amellet érveltek, hogy a (legtöbb) szocialista szobrot, „művészi értékétől függetlenül”, „történelmi dokumentumként” meg kell őrizni.³⁹ Utóbbi nem jelentette

³³ GRININ, 2010. 116–117.

³⁴ TODOROVA, 1999. 477–478.

³⁵ GIESEN, 2004. 22.

³⁶ BOROS, 2001. 102.

³⁷ Idézi: KOVÁCS, 2001. 77.

³⁸ Orosz István, Sümegi György, Katona Tamás, Sz. Kürti Katalin, Kovalovszky Márta, Wehner Tibor.

³⁹ N. N., 1990. 24–25.

a szocializmus örökségének kritikátlan elfogadását: a résztvevők el tudtak képzelni különböző változtatásokat és átalakításokat, amelyek Lee szerint nemcsak tükrözhetik a változó történelmi és politikai körülményeket, de ösztönözhetik a múlt és a jelen közötti kritikai párbeszéd kialakulását is.⁴⁰ Míg Wehner Tibor elképzelése szerint a szocializmus emlékeiről a természeti jelenségeknek (a pornak és a gaznak) kellene gondoskodnia,⁴¹ addig Fajó János képzőművész a szocialista szobrok fejének lecserélését javasolta.⁴² Ezen álláspontokat áttekintve két gyökeresen eltérő elv mutatkozik meg: míg az eltávolítás propagálói sokszor a szobrok művészi értéktelenségére hivatkoztak, addig az emlékművek védelmezői azok kordokumentum jellegét hangsúlyozták. A vitákban esztétikai és történelmi szempontok ütköztek össze.

Mindazonáltal 1991-ben – amikor a Fővárosi Önkormányzat a különböző kerületek önkormányzataival együtt közzétette véleményét néhány „problémás” szocialista szobor kapcsán – az esztétikai, valamint a történelmi érvek egyszeriben háttérbe szorultak a politikai szempontokkal szemben.⁴³ A testületek egy egymondatos kritérium mentén tettek ajánlásokat, amely szerint „azokat a szobrokat kell [...] eltávolítani, amelyeknek a politikai tartalma köztereken ma már nem vállalható”.⁴⁴ Ennek az elvnek a kétértelmősége nyilvánvalóan megmutatkozott a budapesti és a kerületi önkormányzatok eltérő javaslataiban, különösen 1992-ben, amikor a Fővárosi Önkormányzat közgyűlésén megvitatták a testületek ajánlását. A képviselők például intenzíven vitatkoztak Ostapenko szobrának értelmezéséről,⁴⁵ sőt Kovács Kálmán (SZDSZ) még azt a kérdést is felvetette, hogy a közgyűlés a megfelelő szerv-e a döntéshozatalra.⁴⁶ A szocialista szobrok megtartásának vagy épp eltávolításának kérdését végül egy egyszerű szavazásra bocsátották, és a határozatok – az eredeti ajánlásokhoz képest – sok esetben szigorodtak.

Ha közelebbről megnézzük azokat a szocialista szobrokkal kapcsolatos intézkedéseket, amelyeket az illetékes budapesti bizottságok tárgyaltak, akkor egy olyan politika lényegét látjuk kibontakozni, amely elsősorban a köztéri műalkotások áthelyezése mellett döntött, azonban a lebontás (például Antal Károly *Szovjet hősi emlékműve*) és az újrafunkcionálás (például a Gellért-hegy tetején álló *Felszabadulási emlékmű Szabadság-szoborként* való átdefiniálása) aránya is jelentősnek tűnik fel (1. sz. ábra).⁴⁷

⁴⁰ LEE, 2010. 313.

⁴¹ WEHNER, 1990. 110.

⁴² DÁRDAL, 1990.

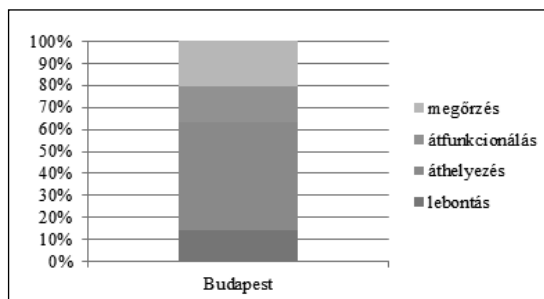
⁴³ TÖMÖRY, 1991.

⁴⁴ N. N., 1992. 171.

⁴⁵ Míg az SZDSZ, a FIDESZ és az MSZP képviselőinek többsége a szobor megőrzése mellett érvelt (például Ráday Mihály, Varga Márton, Beluszky Pál, Szeszler Tibor, Sáska Géza, Szabó Lajos Mátyás), az MDF és a KDNP politikusai az eltávolítás mellett foglaltak állást (például Király László, Rubovszky György). A véleménykülönbségek elsősorban abból fakadtak, hogy nem volt egyetértés abban, hogy Ostapenko szobra – mely időközben a városhatár jelképeként és a Balaton felé vezető útvonal jelzőjeként kezdett működni – politikai szimbólum-e vagy valami más jelképe. (N.N., 1992.)

⁴⁶ N.N., 1992. 175.

⁴⁷ A bizottság által megvitattott szocialista szobrok száma természetesen kisebb volt, mint a politikai indíttatású változtatások által ténylegesen érintett szobrok száma. A bizottság „iránymutatásnak” tekintette döntéseit a többi, problémásnak ítélt szocialista szoborral kapcsolatban.

1. sz. ábra. A Fővárosi Önkormányzat közgyűlésén megvitatott szocialista szobrok utóélete

A közgyűlés nemcsak azt határozta meg, hogy a szocialista városszövet átalakítását legkésőbb 1992. december 31-ig el kell végezni,⁴⁸ hanem kezdeményezte egy szoborpark létrehozását is, amelynek hivatalos megnyitójára 1993. augusztus 27-én került sor. Budapest ezzel a szocialista emlékművek többségét száműzetésbe, a városon kívülre küldte.

Ugyanakkor a köztéri emlékművek – illetve ezen keresztül a szocializmus emlékezetének – kérdése nem oldódott végleg meg, amely a Fővárosi Önkormányzat döntésével kapcsolatos ellenérvek kettősségében is megmutatkozik. Míg a kritikák egyik csoportja problematikusnak tartja a szocialista szobrok eltávolítását,⁴⁹ addig a másik csoport a szocializmus még mindig látható emlékeinek eltüntetésére szólít újra és újra fel (leginkább a Szabadság téri *Szovjet hősi emlékmű* lebontására).

Mi történt ebben a kontextusban a hősökkel a számukra dedikáltan kijelölt tereken?

Hősök terei

Az I. világháború áldozatairól való megemlékezés csúcspontján, közvetlenül 1945 előtt Budapest mai határain belül tíz Hősök tere funkcionált. Ha ebbe más reprezentatív tereket is beleszámolunk, amelyek neve háborús hősökre utalt, mint például a Hősök ligetét a mai IV. vagy XVIII. kerületben, akkor ez a szám tizenkettőre emelkedik.⁵⁰ Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük, hogy a XVI., XVII., XVIII., XIX., XX. és XXIII. kerületek eredetileg különálló városokként működtek, amelyeket csak 1950 után csatoltak Budapest közigazgatási egységéhez, akkor a 2. ábra azt is mutatja, hogy mennyire általános volt az a szokás a különböző településeken, hogy Hősök terét alakítottak ki.

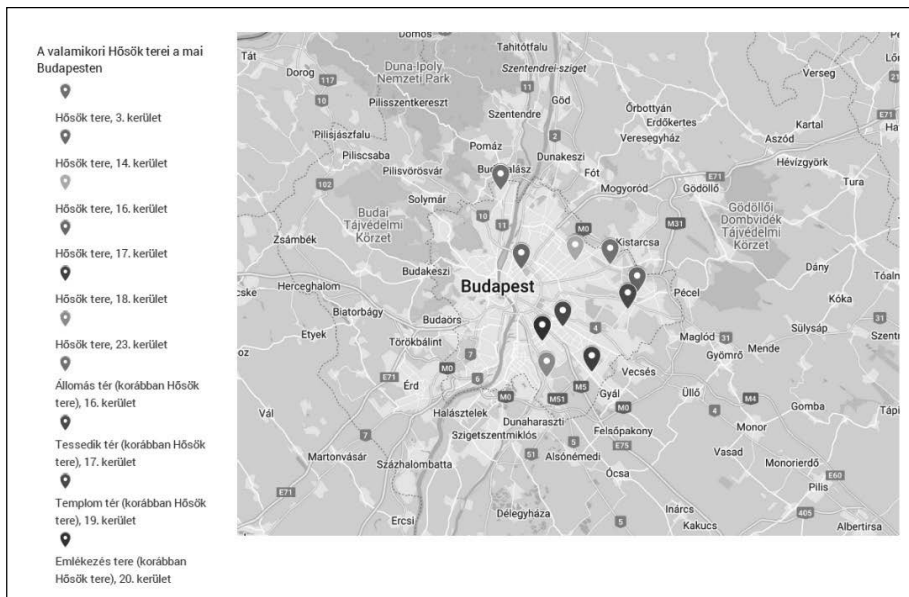
1945 után aztán megkezdődött az átnevezések gyakorlata,⁵¹ amelynek következményeként hatra csökkent a Hősök tereinek száma a mai Budapesten. Bár ezen

⁴⁸ Ezt a határidőt később október 23-ra módosították; a szeptember 14-én megkezdett eltávolításokat azonban október 8-án már befejezték.

⁴⁹ Például ESBENSHADE, 1995; JAMES, B., 2005; PALONEN, 2006.

⁵⁰ Mindkét Hősök ligetét a 30-as években alapították. A IV. kerületi ligetet 1948-ban Szabadságharcosok terére nevezték át, mígnem 1974-ben a városrendezés miatt eltűnt. A XVIII. kerületben a ligetet egyesítették a Kossuth térrel. Lásd: RÁDAY (SZERK.), 2004.

⁵¹ Lásd a 4. lábjegyzetet.

2. sz. ábra. A valamikori Hősök terei elhelyezkedése a mai Budapest térképén

terek többsége a kerületük határain belül továbbra is reprezentatív és rituális funkciót tölt be, kizárólag a XIV. kerületi Hősök tere tett szert tágabb értelemben vett lokális és globális jelentőségre.

A központi Hősök tere

Bár a XIV. kerületi Hősök terének kialakítását általában a magyarországi milleniumi kiállítás keretében szokták tárgyalni, maga a tér története – melyet Gerő András részletesen elemez⁵² – 1878-ra nyúlik vissza, amikor is Zsigmondy Vilmos bányamérnök a 970 méter mélyen talált hévíz tetejére egy egyszerű fapavilont építtetett, amelyet aztán 1884-ben egy Ybl Miklós által tervezett díszkúttal helyettesítettek. Így 1895-ben, amikor Wekerle Sándor miniszterelnök úgy döntött, hogy kezdeményezi a Nemzeti Pantheon építését, az úgynevezett Gloriette díszkút volt az, amely meghatározta és uralta a teret. A milleniumi kiállítás előkészítésének előrehaladtával 1898-ban a kutat a budai Széchenyi-hegyre költöztették, így Schickedanz Albert építész Zala György szobrásszal közösen nekikezdhetett a *Millenniumi emlékmű* tervének. A 896-os magyar honfoglalás ezeréves évfordulóját ünneplő szoborinstalláció ötlete egy többemeles kompozíciót foglalt magában: (1) a tér hátsó részén egy kettős, negyedköríves oszlopsort, (2) tizennégy király-szobrot, illetve az ezekhez kapcsolódó egy-egy domborművet, (3) az oszlopsor tetején négy allegorikus szobrot (Háború, Béke, Munka és Jólét, Tudás és Dicsőség), (4) a tér középpontjában a milleniumi oszlopot, (5) az azon álló Gábrriel arkangyal szobrát, illetve (6) az oszlop alatt a hét magyar vezér szobrai. Bár az installáció

⁵² GERŐ, 1990.

megvalósítása gyorsan megkezdődött, 1905-re – az építészeti átadás alkalmára – kizárólag a negyedköríves oszlopsor és néhány szobor készült el, melyeket csak lassú ütemben követett a többi elem kivitelezése.⁵³ A *Millenniumi emlékmű* felavatására végül 1929. május 26-án, a Hősök emléknapján került sor, mely után, 1932-ben, a tér a Hősök tere nevet is megkapta. Ebben az időszakban a *Millenniumi emlékmű* már több jelentős változáson is keresztülment, mégis – ahogy Gerő is bemutatja⁵⁴ – sem az 1929-es, sem az 1932-es év nem jelentette a tér szerkezeti és szimbolikus átalakulásának végét.

A *Millenniumi emlékmű* eredetileg az ezeréves Magyarország történelmi nagyságát hivatott hangsúlyozni az Osztrák–Magyar Monarchián belül és kívül,⁵⁵ azonban a sokáig befejezetlenül álló szoborinstallációt a Magyar Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak, valamint a szocializmus időszakának politikai elitje újra és újra saját ízlésére hangolta át. A szoboregyüttes egyes elemeinek gyakori változásai híven tükrözték az emlékmű ideológiai változásait, amely – a történelmi korszakoktól függően – hol a szocializmus (1919-ben),⁵⁶ hol a trianoni trauma (1929 után),⁵⁷ hol a függetlenség (1945 után)⁵⁸ üzenetét kívánta közvetíteni.

Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a tér szimbolikus használatában ne vegyülhettek volna mindezen üzenetek egyszerre. A szocializmus időszakában a tér elsődleges szerepe a Vörös Hadsereg Napjának április 4-i, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt május 1-jei megünneplése volt, melyek önmagukban is ellentétesek voltak a nemzeti függetlenség üzenetével. A 1980-as évektől kezdődően azonban tovább bonyolódott a képlet. Egyrészt a Hősök tere többször is

⁵³ (1) A negyedköríves oszlopsor 1901-ben, (2) a tizennégy király-szobor közül Hunyadi Mátyás, I. Ferdinánd, IV. Béla, Károly Róbert és II. Lipót szobrai 1905-ben, Könyves Kálmán és Hunyadi János – aki az eredetileg tervezett Szapolyai János helyére került – szobrai 1906-ban, Ferenc József szobra 1908-ban, Szent László, Szent István és Mária Terézia szobrai 1911-ben, II. András és III. Károly szobrai 1912-ben, illetve Nagy Lajos szobra 1927-ben, (3) a négy allegorikus szobor 1906, illetve 1908-ban, (4–5) Gábrriel arkangyal figurája 1900-ban, valamint (6) a hét magyar vezér szobrai 1928-ban.

⁵⁴ GERŐ, 1990.

⁵⁵ A szobor-installáción belül ezt a nagyságot szándékozott kifejezni egyrészt Gábrriel arkangyal alakja, illetve a kezében tartott Szent Korona és kettős kereszt, másrészt a király-szobrok és a hozzájuk kapcsolódó domborművek némelyikének játékos párbeszéde, amelyekre egy kiváló példa I. Ferdinánd szobra (aki nem tudta megvédeni az országot a török támadástól) és a hozzá csatolt dombormű (mely az 1552-es győztes egri csatát ábrázolta). (GERŐ, 1990. 14–19.)

⁵⁶ 1919-ben, a Tanácsköztársaság rövid időszaka alatt nem csak, hogy eltávolították a Habsburg uralkodók szobrai, de 1919. május 1-jén az illetékes hatóságok vörös textilbe burkolták az egész szobor-installációt és az obeliszké alakított millenniumi oszlop talapzatára Marx ideiglenes szobrát állították fel. A Tanácsköztársaság bukása után a Habsburgok szobrai újra visszaállították. (GERŐ, 1990.)

⁵⁷ 1929-ben, a *Millenniumi emlékmű* hivatalos felavatásakor a szobor-installációt a *Nemzeti Hősök emlékművével* egészítették ki, mely az I. világháború ismeretlen „hőseire” a következő felirattal emlékezett: „Az ezeréves határokért”. Az emlékmű ebben a formájában erősen kötődött a korszak népszerű trianoni emlékműveihez. (GERŐ, 1990. 28.)

⁵⁸ 1945 után a Habsburg-szobrokat domborműveikkel együtt másodszor is eltávolították, és helyükre Magyarország függetlenségéért küzdő „hősök” kerültek: I. Ferdinánd, III. Károly, Mária Terézia, II. Lipót és I. Ferenc József szobrai Bocskay István (1958), Bethlen Gábor (1948), Thököly Imre (1954), II. Rákóczi Ferenc (1955) és Kossuth Lajos (1955) szobrai váltották. A *Nemzeti Hősök emlékművét* szintén lebontották, melyet csak 1956-ban pótoltak Gebhardt Béla alkotásával, mely a Trianonra tett utalások helyett a szabadságért és a nemzeti függetlenségért életüket áldozó hősöknek állított emléket. (GERŐ, 1990.)

helyet adott különböző nemzeti rockopera előadásoknak: ahogy Kovács Éva is hangsúlyozza, ezek a musicalek, mint például Koltai Gábor *Itt élned, halnod kell* című 1985-ös darabja az ezeréves államiság szimbólumainak felidézését célozták.⁵⁹ Másrészt 1988. június 27-én, az erdélyi falurombolási program ellen gyülekezve, megvalósult a szocializmus korszakának első nagy volumenű, több mint hatvan-ezer főt mozgósító tiltakozása, amelynek során a tüntetők a határon túli magyar kisebbséggel való szolidaritásukat igyekeztek kifejezni. Ebben az értelemben a Hősök terét 1945 és 1989 között helyszínül választó rendezvények a *Millenniumi emlékmű* egykori funkcióinak különböző aspektusait idézték fel. Hogyan viszonyultak azonban a rendszerváltáskori események a Hősök terének ezen eltérő ideológiáihoz?

1989. február 14-én a Történelmi Igazságtétel Bizottság megállapodott az Igazságügyi Minisztériummal Nagy Imre, Gimes Miklós, Losonczy Géza, Maléter Pál és Szilágyi József, továbbá az 1956 után kivégzett ismeretlen mártírok újratemetéséről. A döntéssel összhangban 1989. június 16-án a tényleges újratemetést egy, a Hősök terére tervezett tömegdemonstráció kísérte. Visszatekintve, az esemény egyértelműen a rendszerváltás egy szimbolikus pillanatának tűnik fel. Vajon ez egyben a tér történetének új epizódját is jelzi?

Ahogy Rév István részletesen elemzi, Nagy Imre holttestének keretezése számos problémát vetett fel.⁶⁰ A nehézséget Nagy esetében az jelentette, hogy bár hitt az államszocialista rendszer megreformálhatóságában, mégis kommunistaként halt meg, akit aztán sokan antikommunista hősként is ünnepeltek. Ennek megfelelően az utolsó hatalmon lévő kommunisták, a szocialista rendszer korábbi vezetői és Nagy forradalmártársai is mind másként, saját céljaikra sajátították ki Nagy emlékeztétét. Míg az első csoport valamiféle új történelmi és politikai legitimitációt remélt,⁶¹ addig a második a felmentés és a megkegyelmezés érzését projektálta a jelenbe.⁶² A harmadik csoport pedig „rehabilitációt akart, de kész volt megbocsátani”.⁶³ Nagy Imre alakja egyesek számára a reformkommunizmus fenntartásának lehetőségét, másoknak fenntarthatatlanságát jelentette.

Nagy „holttestének politikai életéhez”⁶⁴ hasonlóan az újratemetés helyszíne és esztétikája szintén egyszerre erősítette és kérdőjelezte meg a tér korábbi szimbolikus töltetéhez való viszonyt. Bár a Rajk László és Bachman Gábor által tervezett temetkezési helyszínt eredetileg a *Millenniumi emlékmű* előtt, a tér centrumában képzeltek el, a tervezők végül – ahelyett, hogy megismételték volna a Hősök tere szerkezetét – felborították ezt az egyensúlyt.⁶⁵ Az újratemetés szertartását a tér délkeleti oldalára, közvetlenül a Múcsarnok elé helyezték át. Az esemény tehát a Hősök terén zajlott, de mégsem egészen ott (3. sz. ábra).

Ugyanakkor a ravatal ideiglenes díszlete egy olyan „új korszak határán” került a terre, mely történelmi pillanatnak Rajk szerint tulajdonképpen „nem volt

⁵⁹ KOVÁCS, 2001. 71.

⁶⁰ RÉV, 2005. 36–42.

⁶¹ Uo., 37.

⁶² Uo.

⁶³ Uo.

⁶⁴ VERDERY, 1999.

⁶⁵ BACHMAN–RAJK–PETERNÁK, 1990. 44.

ikonográfiája".⁶⁶ Peternák Miklós magyar művészettörténész szintén azt hangsúlyozza, hogy 1989 egy politikai és kulturális vákuumként tűnt fel, amely a lehetőségek egész terét nyitotta meg számos művész számára.⁶⁷ Ebben az ürességben Rajk és Bachman olyan tervvel állt elő, amely egyszerre foglalt magába tradicionális és újító elemeket: a hagyományosabb szimbólumokat egy ún. ellenemlékmű⁶⁸ jellemzőivel kombinálták. Rajk és Bachman elképzelésének megfelelően a *Műcsarnok* neoklasszicista stílusát egy fekete-fehér neokonstruktivista dizájn által írták felül: míg a *Műcsarnok* függőleges falát fehér lepedővel borították be, addig a timpanon, az oszlopok és a lépcsők fekete textilbe burkolóztak. A fehér és a fekete színek az ünnepélyesség és a gyász hagyományos szimbólumaként jelentek meg. Ugyanakkor, az építészeti konstrukció legalább annyira játszott a rozsdás vas anyagával is: míg a lépcső jobb oldalán egy hajóorr-szerű rozsdás vas szószték állt, ami mellett egy L alakú rozsdás vasoszlop emelkedett, amely zászlótartóként is funkcionált, a lépcső bal oldalán egy másik rozsdás vasszerkezet került kialakításra, amelyben az egész szertartás alatt égett a tűz. A rozsdás vas anyagán

3. sz. ábra. 1989. június 16-a a Hősök terén (Forrás: Fortepan/Kovacsik Tamás)

⁶⁶ RAJK, 1994.

⁶⁷ PETERNÁK, 1996. 71.

⁶⁸ James E. Young szerint az ellenemlékmű – mely nevében is jelzi a hagyományos emlékművektől való elhatárolódás gesztusát – „*merész egyszerűséggel semmibe vesz egy sor dédelgetett emlékmű-konvenciót: célja nem a vigasztalás, hanem a provokálás; nem a fennmaradás, hanem a változás; nem az öröklét, hanem az eltűnés; nem az, hogy a járókelők ne vegyenek róla tudomást, hanem hogy interakciót követeljen; nem akar érintetlen maradni, hanem felhívást intéz saját maga megsértésére és meggyalázására; nem fogadja el tehát kegyesen az emlékezet terhét, hanem visszadobja azt a város lábai elé*”. (YOUNG, 1992. 277.)

keresztül – mely óhatatlanul halad a megsemmisülés felé – a díszlet egyik központi szerkezeti eleme a hiány fogalma lett. Ez volna a Wehner Tibor művészettörténész által javasolt „hiány emlékművének” realizációja?⁶⁹ Míg az üresség motívuma a fehér zászló üres közepében is visszatért, addig a hiátus a színpad közepén álló ismeretlen mártírok⁷⁰ hatodik koporsójának ürességében is megismétlődött. Ebben a fekete-fehér közegben, mely egyszerre játszott a jelenlét és a hiány fogalmával, a hat fekete koporsó és a hat fehér kandeláber az örök láng rozsdás szerkezete és a szószerk között helyezkedett el: az ünnepség az 1956-os forradalom mártírjait elevenítette fel, miközben búcsút is vett tőlük.

Ugyanakkor, az építészeti konstrukció megvalósítása nem ért véget Rajk és Bachman tervének kivitelezésével. Az ellenemlékművek jelenségéhez hasonlóan, amely nagy hangsúlyt fektet a művész és a közönség közötti határ elmosására, Rajk és Bachman nyitva hagyta installációját. Ahogy Rajk hangsúlyozza,

„az elkészült díszlet [...] tovább épült. Hiszen az emberek elkezdtek rárakni a virágokat, koszorúkat. Ez a végére közös mű lett. Mi egyébként pont ezért nem akartunk külön helyet kijelölni a virágoknak. Ezen is nagyon sokat vitatkoztunk a biztonságiakkal: ők azt mondták, az emberek nem tehetik le a virágokat a koporsók elé, mert így túl közel jutnak a díszőrséget álló személyiségekhez. Mi meg mondtuk, hogy márpedig oda kell engedni az embereket a koporsókhoz, az nem elég, ha csak elvonulnak előttük: tehát a díszlet folyamatosan épült, mi csak alapot csináltunk a közös műhöz.”⁷¹

Az 1956-os magyar forradalom esetében ez a módszer rendkívül érvényesnek tűnt, hiszen a forradalom szimbolikus terét maguk a hétköznapi emberek alakították ki: a Rákosi-címer spontán eltávolításának akciója tette a lyukas magyar zászlót 1956 elsődleges ikonjává. Bizonyos értelemben a rozsdás vas anyaga, ahogy Rajk megjegyzi, szintén 1956 hétköznapiságára utalt: azt sugallta, hogy szupertankok és modern gépfegyverek helyett összetakolt dolgokkal, „buherálással” is lehet forradalmat csinálni.⁷² Ugyanakkor, mivel az 1956-os magyar forradalom a nemzeti összefogás *par excellence* pillanatává vált, több mint helyénvalónak tűnt egy emlékhely kollektív létrehozásának az ötlete.

Hogyan értelmeződött tehát újra a Hősök tere szimbolikája? Mi volt az elsődleges üzenet, amit az ideiglenes építészeti struktúra közvetített? Hogyan viszonyult a tér korábbi helyszínéhez és látványához? Ahogy Rév kifejti, miközben a neokonstruktivisták design megidézte az orosz és a szovjet művészet vizuális nyelvét, ugyanez az esztétika megkérdőjelezte az 1956-os forradalomról mint ellenforradalomról szóló hivatalos szocialista narratívát is.⁷³ Így – Nagy alakjához és az esemény helyszínéhez hasonlóan – a design ambivalens viszonyba került a korábbi időszakokkal. Miközben kisajátította a szocializmus néhány vizuális elemét, fejre

⁶⁹ 1989-ben Wehner azt javasolta, hogy az új politikai rendszer a „hiány emlékműveinek” felállításával különböztesse meg magát a korábbi időszakoktól. (WEHNER, 1989.)

⁷⁰ A szertartás során a névtelen mártírok nem maradtak névtelenek: a forradalom utáni perek 277 áldozatának nevét hangosan felolvasták, tovább fokozva a jelenlét és a távollét kettősségével való játékot.

⁷¹ RAJK, 1994.

⁷² UO.

⁷³ RÉV, 2005. 38–39.

állította a szocialista retorikát. Az 1956-os magyar forradalom a Hősök tere – és tulajdonképpen az új politikai rendszer – alapmitoszává vált.

1989. június 16-a után – Rajk és Bachman ideiglenes konstrukciójának elbontásával – a Hősök teréről eltűnt a radikális vizuális gesztus minden nyoma, amely nemcsak esztétikailag, de politikailag is megkísérelte újradefiniálni a teret. Bár az újratemetés eseménye egyértelműen euforikus hangulatú volt, úgy tűnik, nem volt tartós hatással a Hősök terére. Miközben az 1989 utáni emlékezetpolitika, különösen 1956 emlékezete,⁷⁴ gyorsan szétesett és polarizálódott, az 1989 utáni időszakban a tér újra és újra a különböző pártok megemlékezéseinek és politikai rendezvényeinek helyszínévé vált, akik mindannyian más és más, a pártpolitikájuknak megfelelő üzeneteket közvetítettek. Mindezzel párhuzamosan a Hősök tere – a Magyar Honvédség rendszeres (al)tisztavató ünnepei és haditechnikai bemutatói által – egy katonai térré is vált, melyhez 2007-től különös módon csatlakozik a magyar történelem huszárkultúráját felelevenítő Nemzeti Vágta népszerű rendezvénye is.

1989 után azonban nemcsak a téren lehettünk a magyar történelem újragondolásának tanúi: 2012-ben, a *Hősök, királyok, szentek* című kiállításon – mely a Magyarország új Alaptörvényéhez megrendelt illusztrációkat mutatta be a Magyar Nemzeti Galériában – az újratemetés valamikori radikális gesztusa egy az egyben átíródott. Ahogy Puttkamer érvel, Galambos Tamás naiv festményén a Gábrriel arkangyal szobrát helyettesítő kaméleon alakja, illetve az esemény görög-dinnyeszerű fejjel ábrázolt résztvevői nemcsak szarkasztikusan megkérdőjelezték az esemény jelentőségét, de a rendszerváltás tényleges tényét is kétségbe vonták.⁷⁵ A Hősök tere mintha bizonytalanul vergődne saját jelentésének terében.

Hősök terei Budapest periferiáján

A XIV. kerületi Hősök teréhez hasonlóan a jelenlegi III., XVI., XVII., XVIII. és XXIII. kerületben található Hősök tereit is számos politikai rezsim sajátította ki. A XVI. kerület kivételével a terek emlékműtörténete – melyeket saját látogatásaimon keresztül, jórészt a <https://www.kozterkep.hu/> segítségével igyekeztem rekonstruálni – egy-egy I. világháborús emlékmű felállításával kezdődött: a III. kerületben Jankovits Gyula emlékművét 1927-ben avatták fel,⁷⁶ a XVII. kerületben Friedrich Lóránd és Wandra Lajos szobrát 1925-ben,⁷⁷ a XVIII. kerületben pedig Szentgyörgyi István alkotását 1927-ben állították fel.⁷⁸ A XVIII. kerületi I. világháborús emlékműhöz hasonlóan, ahol a turul alakja mellett a szobor mögött álló orszáگزászoló is megidézte a trianoni traumát, a XVII. kerületben a turul figuráját is magában foglaló I. világháborús emlékmű mellé 1934-ben egy orszáگزászólót állítottak, mely – az

⁷⁴ Például 2006-ban, a forradalom 50. évfordulója alkalmából, két 56-os emlékművet is felavattak: az egyiket a korábbi Felvonulási, ma Ötvenhatosok terén (I-Y Csoport), a másikat a Műegyetem rakparton (Csíkszentmihályi Róbert).

⁷⁵ VON PUTTKAMER, 2013. 68.

⁷⁶ <https://www.kozterkep.hu/8567/i-es-ii-vilaghaborus-emlekmu> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁷⁷ <https://www.kozterkep.hu/7366/i-vilaghaborus-emlekmu> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁷⁸ PÁNDY, 1998.

⁷⁹ <https://www.kozterkep.hu/1440/i-vilaghaborus-emlekmu> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

Országzászló mozgalommal összhangban⁸⁰ – félárbocra eresztett zászlóval fejezte ki a Magyarországtól elcsatolt területek feletti gyászt. Ezen terek az Andrássy út végén található Hősök teréhez képest jóval később alakultak tehát ki, s így a hős fogalma egy más kontextusban bukkant fel, mint a honfoglaló vezérek és királyok esetében: a terek létesítését követő közvetlen időszakban a hősi narratívákat – ahogy 1929 után a XIV. kerületi Hősök tere esetében is láttuk – elsősorban az I. világháborús áldozatok emlékezete és a trianoni trauma uralta.

A központi Hősök tere történetéhez hasonlóan a szocializmus idején e műalkotások többsége is jelentős változásokon ment keresztül. Míg előfordult, hogy egy I. világháborús emlékmű hirtelen egy I. és II. világháborús emlékműként kezdett funkcionálni (ahogy például Jankovits Gyula emlékműve),⁸¹ addig a XVIII. kerületi I. világháborús emlékmű hányatatott sorsa önmagában is leírja a politikai szoborállítások logikáját: a trianoni traumára tett utalásoktól megszabadítva először részben ledöntötték, majd átalakításokkal, egy I. és II. világháborús emlékműként, helyreállították, lecserélték és végül újra – immáron a *Magyar Hősök Emlékműveiként* – felállították.⁸² Az ott található *Országzászló* szintén nem maradt érintetlenül: miután 1948-ban centenáriumi emlékműként újjáépítették, 1950 körül lebontották. A korábbi korok műalkotásainak újraértelmezésével párhuzamosan a szocializmus aktívan hozzájárult a Hősök tere szimbolikus helyének további átalakításához is. Míg a XXIII. kerületben 1948-ban párhuzamosan avattak fel két identikus emlékművet,⁸³ melyek közül az egyik az 1848-as forradalom centenáriumát, a másik pedig a II. világháború emlékeztetét igyekezett kőbe vésni, addig számos példa akadt a szocialista ideológia közvetlen reprezentációjára is. A XVI. kerületben az 1946-ban állították fel a *Szovjet hősi emlékművet*, melyet 1956-ban ledöntöttek, majd 1970-ben Mikus Sándor *Szovjet hősi emlékművével* pótolták.⁸⁴ A XVII. kerületben Laborcz Ferenc Ülőmunkás emlékműve 1980-ban épült.⁸⁵ A XVIII. kerületben Martsa István *Felszabadulási emlékművét* 1976-ban állították fel.⁸⁶

A rendszerváltás utáni általános gyakorlatnak megfelelően a Hősök terén található különböző szobrokat ismét felülvizsgálták. A köztéri alkotások egy részét

⁸⁰ A mozgalmat Urmánczy Nándor erdélyi politikus kezdeményezte 1925-ben.

⁸¹ 1945 után Jankovits Gyula emlékművét a II. világháború, majd az 1956-os forradalom „hőseinek” neveivel is kiegészítették. (<https://www.kozterkep.hu/8567/i-es-ii-vilaghaborus-emlekmu> – Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁸² 1945-ben az I. világháborús emlékműhöz tartozó turulmadarat lerombolták. 1948-ban a Független Kiszagdapárt helyreállította a szobrot: míg a csonka oszlopot csúcsos végződéssel zárták le, a szobor alsó részét asztalszerűen körbevették, melynek oldalára egy, a II. világháború áldozatait felsoroló táblát illesztettek, amelynek tetejét egy Kossuth címerrel díszítették. A szobrot 1976-ban ismét lebontották, hogy a térre egy Felszabadulás emlékművet állítsanak, azonban az avatási ünnepségen a II. világháborús özvegyek tetteleg bántalmazták a tanácselnököt az emlékmű szétveretéseért. Röviddel a Felszabadulási emlékmű felállítására után az obeliszket – a turul, a címer és az asztal nélkül – visszaállították a játszótér közepén. A Széky Egyesület jogelődje 1988-ban felújította a szobrot, és eredeti helyére helyezte vissza. (PANDY, 1998. 247–248.)

⁸³ <https://www.kozterkep.hu/2950/ii-vilaghaborus-emlekmu#> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁸⁴ <https://www.kozterkep.hu/19171/felszabadulasi-emlekmu> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁸⁵ Röviddel a felavatása után az emlékművet áthelyezték a kerületben, hogy helyére visszakerülhessen az időközben elbontott I. világháborús emlékmű. (<https://www.kozterkep.hu/46229/ulo-munkas> – Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁸⁶ <https://www.kozterkep.hu/7257/a-ii-vh-pestscentimrei-aldozatainak-emlekmuve> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

áthelyezték a Szoborparkba (lásd Mikus Sándor *Szovjet hősi emlékművét*)⁸⁷ vagy új funkciót kaptak (lásd Martsa István *Felszabadulási emlékművét*, amely 1994-től II. világháborús emlékműként funkcionál).⁸⁸ Az újradefiniált emlékezetpolitika keretében korábbi emlékművek is újraavatásra kerültek: a XVII. és XVIII. kerület az 1990-es évek közepén, illetve 1990-ben újra felállította a korábban lebontott *Országzászlót*. Ugyanakkor, míg a XVI. kerületben az 1989 utáni időszak új ethoszának jegyében 1996-ban Darázs István – ma már áthelyezett – naiv faszobrait állították fel a hét vezérről,⁸⁹ addig a XVII. kerület két emlékmű felavatásával tisztelgett a jelenkor előtt. Egyrészt a Liget Öregdiákok Köre és a Rákosligeti Polgári Kör 1997-ben felállította az egyszerű kő formájában kivitelezett *Rákosliget alapításának emlékművét*.⁹⁰ Másrészt Rákosmente Önkormányzata a XVII. kerületért Egyesülettel közösen 2011-ben Domonkos László fából készült kopjafáját avatta fel, amely azóta a II. világháború hőseinek és áldozatainak emlékműveként funkcionál Rákosligeten.⁹¹ Legutóbb, 2016-ban, a XXIII. kerületben – a sváb kitelepítésekre emlékezve – Klígl Sándor *Az elhurcolt soroksári németek emlékműve* került felállításra.⁹²

A XIV. kerületi központi Hősök terével ellentétben, ezekről a Budapest peremén lévő terekről mintha hiányozna az 1956-os forradalom emlékezete: elsősorban a honfoglalók mint ősi, mitikus hősök és a háborúk elesett katonái és áldozatai jelennek meg. Ugyanakkor az utóbbi esetében érdemes hangsúlyozni ezen emlékművek abszurditását. Míg a XVIII. kerületi II. világháborús szobor eredetileg felszabadulási emlékműként funkcionált, addig a XVII. kerületi II. világháborús emlékmű a háború hőseinek (elkövetőinek?) és áldozatainak egyaránt emléket állít. A köztéri műalkotásokból hiányzott mindenfajta esztétikai kísérletezés igénye, amely tovább erősítette a Hősök terei által közvetített különös képet. A rendszerváltás után felállított művek elsődleges vizuális nyelvezete messzemenően tradicionális: elsősorban a naiv és a folklór hagyományába illeszkedik, melyből talán egyedül *Az elhurcolt soroksári németek emlékműve* – amely egy anya és fia figuráját ábrázolja, amint távolodnak egy nyitva hagyott ajtótól, hátrahagyva a lakásuk melegét is szimbolizáló spartheltet – látszik kilógni: egyrészt egy kitaszított kisebbség reprezentációja jelenik meg rajta, másrészt tovább közelít az áldozati narratíva felé. Mégis, Klígl romantizáló stílusa sem írja felül a hősiesség korábbi – sokszor romantikus – vizuális nyelvét. Mindez azt jelentené, hogy a III., XVI., XVII., XVIII. és XXIII. kerületi Hősök terei teljesen és visszavonhatatlanul lemondtak az új narratívákkal és formákkal való kísérletezésekről, amelynek lehetőségét Rajk és Bachman ideiglenes konstrukciója vetette fel a XIV. kerületi Hősök terén?

⁸⁷ <https://www.kozterkep.hu/19171/felszabadulasi-emlekmu> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁸⁸ <https://www.kozterkep.hu/7257/a-ii-vh-pestscentimrei-aldozatainak-emlekmuve> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁸⁹ <https://www.kozterkep.hu/43153/het-vezer-es-arpad-fejedelem> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁹⁰ <https://www.kozterkep.hu/1517/rakosliget-alapitanak-emlekmuve> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁹¹ [http://www.erdosrenehaz.hu/wp-content/uploads/2013/06/RME13-2-sz-%C3%A1m-v3.pdf](http://www.erdosrenehaz.hu/wp-content/uploads/2013/06/RME13-2-sz%C3%A1m-v3.pdf) (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

⁹² <https://www.kozterkep.hu/27945/az-elhurcolt-soroksari-nemetek-emlekmuve> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

2012-ben a Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus⁹³ pályázatot hirdetett kisebb településeken megvalósítandó – helyspecifikus – köztéri művészeti projektek létrehozására. A számos pályázat közül a XVIII. kerületben az ASAPA alkotócsoport⁹⁴ tervét választották ki, amelyet több helyszínen is megvalósítottak; többek között a Hősök terén. Bár 2012 márciusában a tizenkét napon át tartó művészeti projekt témája tágabb értelemben a kerület volt, a *Furcsa látogatók* a Hősök terén töltött négy napja alatt a tér sajátos olvasatait gyengítette és erősítette fel.⁹⁵ A csoport egy olyan tervvel állt elő, amely a kerület két szürreális eseményének felidézésére, megfejtésére és továbbgondolására épült: a II. világháború alatt felépített, majd nyomtalanul eltűnt álrepülőtér, illetve az 1946-ban felavatott, Svájc-ból importált református templom kevéssé ismert történetére.⁹⁶ Az ASAPA csoport elképzelése szerint ezeknek az abszurdításoknak a közös feltárása a XVIII. kerületi helytörténet egy rég elfeledett szegmensének (újra)megismerését, valamint a kerületi közösségi élet felpezsdítését vonta volna maga után.

Munkájuk előzményeként a csoport előre beharangozta, hogy a XVIII. kerületben *valami történni fog*: a híresztelések a „*távoli látogatók*”, „*idegenek*”, illetve egy „*nemzetközi kommandó*” lehetséges érkezéséről szóltak.⁹⁷ Mégis, bár a csoport remélte, hogy mindez felkelti a helyiek kíváncsiságát, a várakozásokat alulmúlva, a projekt – és ezen keresztül a repülőtér és a templom története – nem vált a szóbeszéd tárgyává. Ugyanakkor a titokzatos fa jármű hirtelen megjelenése, amelynek elejébe két fából készült disznót fogtak be, feltűnést keltett. Az ASAPA csoport elsődleges profilja a szokatlan játszóterek létrehozása, és ebben az értelemben a projekt minden bizonnyal sikeresnek tűnt. Miközben a jármű anyaga és formája, illetve a „szán” vagy „úrnszád”⁹⁸ szerkezeti elemeiként felhasznált talált tárgyak egyértelműen a szimulált repülőtér és a svájci templom világát idézték meg, mindez elsősorban játékként értelmeződött. A gyerekek azonnal birtokba vették a *Furcsa Látogatók*-at. Ezt az értelmezést még inkább felerősítette a Hősök tere környezete, amelyen a számos köztéri műalkotás mellett egy játszótér is helyet kapott. A *Furcsa Látogatók* kevesebbnek tűnt, mint ami lenni szeretett volna, de ezzel egyidejűleg egy radikálisan új réteget is hozzáadott a térhez. A Hősök tere itt valóban a játék terévé vált (4. sz. ábra).

A Hősök tere politikai és szimbolikusan terhelt terétől még inkább eltávolodva, 2014-ben Philip Zimbardo *Heroic Imagination Projectje* *Hősök tere* néven kezdte meg működését Magyarországon.⁹⁹ Zimbardo, aki az 1971-es stanfordi börtönkísérletével vált ismertté, és aki magát Hőskultivátornak is nevezi, azzal a céllal alapította meg a HIP-et, hogy a mindennapi életben is népszerűsítse a hősiességet. Ennek keretében a Hősök tere végérvényesen és határozottan elszakadt a tér fizikalitásától, valamint a pártpolitikai vitáktól. Ehelyett egy absztrakt fogalommmá vált, amely politikai és társadalmi tudatosságunk kibontakoztatására ösztönöz.

⁹³ Később Nemzeti Művelődési Intézet.

⁹⁴ Koralevics Rita, Varga Eszter, Balla Gábor, Hadházy Gergely, Mráv Balázs és Németh József.

⁹⁵ A projekt részletes elemzését lásd: SZÉKELY, 2012.

⁹⁶ ASAPA, 2012.

⁹⁷ ASAPA, 2012.

⁹⁸ ASAPA, 2012.

⁹⁹ <https://hosoktere.org/> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

4. sz. ábra. Furcsa Látogatók a 18. kerületi Hősök terén (Fotó: Asapa)

A magyar program hivatalos logója – mely egy szuperhős vázlatos alakját mutatja az „Az vagy, amit teszel” felirattal – hasonlóképpen ezt az átalakulást hangsúlyozta. A Hősök tere kőből faragott szobrai immáron a hétköznapi hősök írták felül.

A hősök újrafeltalált helye az alternatív művészeti projektekben

A Hősök terének fentebb tárgyalt átalakulása után – amely során a politikai térből egy játékos, majd absztrakt entitássá vált – felmerül a kérdés, hogy valóban van-e még helye a hősöknek Budapest reprezentatív terein, illetve, amennyiben van, akkor hogyan és milyen formában? 2014-ben Zsámboki Miklós és Pálinkás Bence György, a Magyar Képzőművészeti Egyetem két hallgatója, a Higgs Field galériában egy egyéjszakás rendezvényt szervezett a kérdés apropóján.¹⁰⁰ Bár a *Hősök helye* fókuszá egyértelműen ezen a tágabb problémakörön volt, a projektnek mégis volt egy sürgető aktualitása: közvetlenül is kapcsolódott a Kossuth tér akkori felújításához. A tér 1944-es állapotának rekonstrukciós terve különböző köztéri műalkotások áthelyezésével és újbóli felállításával járt, de a 2014. március 15-i hivatalos avatásáig Andrassy Gyula, Tisza István és Kossuth Lajos szobrainak helyreállítása

¹⁰⁰ ZSÁMBOKI-PÁLINKÁS, 2014.

mégsem fejeződött be.¹⁰¹ Míg Andrásy és Tisza esetében csak a szobrok talapzatai álltak, addig a Kossuth-emlékmű kilencfigurás kompozíciójából kizárólag Kossuth szobra készült el. A „hősök” hiányának eme pillanatára reflektálva Zsámboki és Pálincás azzal a gondolattal játszott el, hogy mi is kerülhetne Andrásy és Tisza talapzatára. Művészekkel, történészekkel, szociológusokkal, építészekkel és esztétákkal együtt számos ötletet dolgoztak ki: a *Hősök helye* 21 résztvevője számos rajzot készített egy átlátszó írásvetítő papírra.¹⁰² A talapzatok előtt állva, ezeket a terveket szemmagasságban tartva nemcsak a javasolt műalkotásokat helyezték el szimbolikusan a helyükön, hanem újra is értelmezték a Kossuth tér köztéri szobrait (5. sz. ábra).

5. sz. ábra. *Hősök helye* (Forrás: <https://en.palincasbencegyorgy.hu/>)

¹⁰¹ Míg Andrásy Gyula szobra 2015. május 5-én készült el, addig Tisza István szobrát 2014. június 9-én avatták fel. A Kossuth-emlékmű 2015. március 3-án készült el.

¹⁰² Albert Ádám, Baglyas Erika, Balázs Anna, Barna Orsolya, Fischer Judit, Gruppo Tökmag, Gutema Dávid, Horváth Tünde, Hórich Ádám, Katona Réka, Kristóf Gábor, Lénárd Anna, Mécs Miklós, Murányi Mózes Márton, PR Group, Rudas Klára, Smiló Dávid, Société Réaliste, Szász Anna, Tihanyi Lajos és Tulisz Hajnalka.

Amikor arról beszélünk, hogy a meglévő köztéri műalkotások hogyan válnak alternatív kifejezési formák platformjává, számos gyakorlatot figyelembe kell vennünk. A hivatalos vagy spontán ünnepségen részt vevő emberek, a kíváncsi turisták, akik fényképet készítenek, a köztéri alkotásokat megrongálók és – *ad absurdum* – az illegális fémhulladék-kereskedők mind beavatkozhatnak egy szobor szerkezetébe. E hétköznapi események mellett a városi örökséget tudatosan „eltérítő” és „megzavaró” művészi szerepvállalásoknak is van egy régi hagyománya,¹⁰³ amelyet Mark Tribe és Reena Jan „városi hacktívizmusként” ír le.¹⁰⁴

A magyarországi művészeti akciók egyik legjelentősebb előzménye 1980-ra nyúlik vissza, amikor Galántai György és Klaniczay Júlia avantgárd művészek a XIV. kerületi Hősök terén megidéztek Vera Muhina 1937-es szobrát, *A munkás és kolhozparaszt*nőt. Bár az eredeti mű nem volt Budapest közttereinek szó szerinti része, a szobor mégis az egykori Szovjetunió szimbólumaként funkcionált.¹⁰⁵ Ebben az értelemben Galántai és Klaniczay *Hommage a Vera Muhina* című alkotása egyrészt felelevenített, másrészt nevetségessé tett egy aktuális politikai ikont. A Hősök térének kontextusában Muhina szobra megmaradt egy reprezentatív kontextusban, mégis Galántai és Klaniczay performansa radikálisan átértelmezte annak üzenetét: egyrészt az ikonikus sarlót és kalapácsot egy könyvvel helyettesítették, másrészt a két munkás testet cserélt a két művésszel, akiknek ruhája a művészettörténet legfontosabb neveit hirdette. *A munkás és a kolhozparaszt*nő a művészettörténet és a művészek hősi szobrává vált.¹⁰⁶

A magyar rendszerváltás időszakában a szocialista örökség jövőjére vonatkozó alternatív javaslatok adtak némi reményt arra, hogy a köztéri műalkotások művészi újraértelmezése az emlékműszobrászat bevett gyakorlatává válik. Bár e javaslatok többsége végül sosem került kivitelezésre, 1989 után mégis akadt néhány elképzelés, amely megvalósult: míg 1992-ben St. Auby Tamás Kisfaludi Strobl Zsigmond *Felszabadulási emlékművének* központi alakját, amelyet időközben *Szabadság-szoborrá* funkcionáltak át, néhány napra egy fehér lepedővel fedte le, amelyből két lyukat vágott ki a szobor szemének, 2009-ben Liane Lang egy fotósorozat keretében latexfigurákat és testrészeket installált számos szocialista emlékmű struktúrájába. Lang – többnyire női – figurái beszorulnak, megkapaszkodnak, elbújnak, vagy épp megpihennek. Miközben mindkét projekt abszurd, felkavaró és provokatív, a heroizmus fogalmának kritikai olvasatát is kínálják: míg *A Szabadság hőisének szelleme* ironikusan tükrözi Kisfaludi szobrának átalakítással vegyes megőrzésének gyakorlatát, a *Monumentális tévedések* a különböző (monumentális és emberi) léptékek, a másfajta (férfi és női) megközelítések és az eltérő (bronz és latex) anyagok kontrasztjában fogalmazott meg valamiféle kritikát.

Hogyan kapcsolódik a *Hősök helye* ezekhez a példákhoz? Bár Zsámboki és Pálinkás projektje szintén egy gyökeresen eltérő politikai és esztétikai üzenetet igyekezett a felújított Kossuth térhez társítani, a korábban tárgyalt akcióktól egy pontban jelentősen eltért. Azokkal a példákkal ellentétben, amelyek a régóta

¹⁰³ MARKUSSEN, 2012.

¹⁰⁴ TRIBE–JANA, 2006.

¹⁰⁵ A Moszfilm minden filmjének elején Vera Muhina szobrának képe is látható volt.

¹⁰⁶ <https://artpool.hu/Galantai/perform/Muhina/1.html> (Utolsó letöltés: 2023. július 11.)

fennálló köztéri műalkotásokra adott későbbi reakcióként funkcionáltak, a Kossuth tér hivatalos felavatása után Zsámboki és Pálinkás azonnal reagált a helyzetre: a tervrajzok a felállítandó emlékművek képzeletbeli tervrajzaiként is felfoghatók voltak.

A *Hősök helye* projekt kontextusában Tisza és Andrassy jelen nem lévő szobrai a hiány már korábban emlegetett fogalmát a Kossuth tér központi adottságává avatták: a vázlatok között több olyan javaslat is szerepelt, amelyek közvetlenül tükrözték az ürességet, – ezzel újfent megidézve az ellenemlékművek műfajának szerkezeti elemeit. Horst Hoheisel 1986–87-es kasseli *Negatív forma* című művére rímelve Horváth Tünde *Negatív szobrokat* tervezett. Egy másik esetben Horváth és Tihanyi három emlékmű negatív formáját helyezte a talapzat belsejébe, fejjel lefelé. *Szoboroálasztó*ként funkcionálva a szobrok modelljei mellé a talapzatra egy érmék számára kialakított nyílást is tettek, melyek pénzzel először megtelve eldöntenek, hogy melyik makett valósulhatna meg. Ugyanez a koncepció Tihanyi Lajos *Virtuális demokrácia* című művében is visszaköszönt. Tihanyi QR-kódokat és AR-jelzőket helyezett el a talapzat mindkét oldalára; emellett egy képzeletbeli közösségi weboldalt is létrehozott. A QR-kódokat okostelefonnal leolvastva a weboldalon több, az oldalra feltöltött köztéri műalkotás 3D-s modellje jelent volna meg, melyek közül az AR a kiválasztott szobor képét vizualizálná a talapzat tetején.

A távollét és jelenlét kettős fogalmával eljátszva több olyan terv is született, amely – olykor Jochen Gerz és Esther Shalev-Gerz *Fasizmus elleni emlékművére* rímelve – ironikusan exponálta az eltűnés fogalmát. Míg Pálinkás Bence György olyan kompozíciót tervezett, amelyben a szobrok egymást döntik le, addig más megközelítésekben az eltűnés fogalma a szó szoros értelmében jelent meg. Tihanyi Lajos a *Tervezett amortizáció* című munkájában azt javasolta, hogy olyan furatokat helyezzenek el a gránittömbbe, amelyeken keresztül aztán az esővíz az egész szerkezetet fokozatosan szétbomlasztja, A *Hős eróziója* című művében pedig egy idealizált ember kőfiguráját helyezte egy vízfüggöny alá, amely lassan arctalan, figurátlan szoborrá csiszolná az emlékművet. Fischer Judit egy süllyedő lovas rajzolt. Smiló Dávid az egyetemes ember 1050 °C-on folyamatosan égő bronzszobrát tervezte meg. Mint Smiló leírta, a szobor egyszerre működne melegedőhelyként a hajléktalanok számára, és a nők alakjának a kompozícióból való kihagyása ellen tiltakozó helyszínként. Már ezekből a példákból is kitűnik, hogy a *Hősök helye* résztvevői meglehetősen antiheroikus hangnemet ütöttek meg a hősökkel szemben. Ez a deheroizálási kísérlet kifejezetten artikulálódott Baglyas Erika *Egy szinttel lejjebb üldögélő egyáltalán nem híres ember* szobrában, Fischer Judit *Ismeretlen szendoicskatoná*, Mécs Miklós *Híres emberek földi maradványai* és a PR csoport *Emlékmű a láthatatlanul kicsiknek* tervrajzában is. Az elképzelések egy másik csoportja végérvényesen kifizurázta a heroikus narratívákat: Balázs Anna az egyik talapzatot dimenziókapuvá, a másikat elviselhetetlen lakóteleppé alakította át, Fischer Judit a talapzatot bűvész fűrészdobozként értelmezte újra, a Gruppo Tökmag pedig sajtá változtatta. Kristóf Gábor az Andrassy mozi vetítővászonjaként javasolta felhasználni a felületét. Murányi Márton Mózes egy számítógépes játék egyik szintjeként hasznosította újra a két talapzatot. Rudas Klári egy villámhárítót valósított meg a talapzaton. A PR Group egy kertet tervezett, amelyben a heves allergiát okozó ecetfa és parlagfű nőne. A Société Réaliste pedig egyszerűen egy fekete foltot helyezett

a talapzatra. Ez a fekete folt nemcsak a Tisza- és Andrásy-szobrok távolléte által okozott hiány végső összefoglalását kínálta, hanem a végtelen lehetőségek reprezentációjaként is funkcionált.

Ahogy Zsámboki és Pálinkás (2014) megjegyzi, a *Hősök helye* projekt hosszú távú célja egy kritikai gondolkodásra serkentő oktatási anyag összeállítása. De vajon Magyarországon a hős figurája – a politikai kisajátítások még mindig íródtörténetében – valóban el tud-e jutni egy olyan helyre (térre?), ahol azt az önreflexió és az esztétikai innováció határozza majd meg?

Összegzés

Bár a hős fogalmi keretének változásai – melyen keresztül a tradicionális hős egyre inkább háttérbe szorul az áldozatok és az elkövetők figurái mögött – több ponton felvetették a koncepció lehetséges problémáit, Artur Lipinski és Szabó Gabriella,¹⁰⁷ illetve Knap Árpád, Bartha Diána és Barna Ildikó kutatásai¹⁰⁸ egyértelművé teszik, hogy Magyarországon kevésbé tapasztalható a hősi narratívák kifulladására. Budapest különböző Hősök tereinek elemzése – részben – szintén alátámasztotta ezt a trendet.

Mind a XIV. kerületi, mind a III., XVI., XVII., XVIII. és XXIII. kerületben található Hősök terének szoborváltozásai pontosan leképezték az adott történelmi korszakok ideológiai téziseit. A rendszerváltás – bár a XIV. kerületi Hősök tere egy radikálisan új formanyelv megjelenésének lehetőségét is felvetette Nagy Imre és társai újratemetésének eseményén keresztül – szintén nem törte meg a terek politikai átszálazásának szokásos gyakorlatait. Ugyanakkor nehéz volna választ adni arra a kérdésre, hogy jelen pillanatban mit is szimbolizálnak pontosan ezek a terek: a honfoglalás, az I. és a II. világháború kusza emlékezeti narratívájában talán leginkább pont a hősök figurájának politikai manipulációját. Ebben a kontextusban fordították fejfel lefelé a hősöket az ideiglenesen megvalósuló, alternatív művészeti akciók.

2023. január 31-én az egyhetes pedagógussztrájk utolsó napján a tanárok 16.140 hiányjelet rajzoltak fel a Hősök terére. Miközben a hiányjelek aktuálisan egy-egy hiányzó pedagógust szimbolizáltak, a hősök tereinek történetén végigtekintve jelentésük sokkal tágabb kontextusban is kifejezést nyert: a hiányjelek legalább annyira jelzik a női hősök hiányát, mint egy kritikusabb, társadalmilag érzékenyebb és esztétikailag kísérletezőbb köztér létrehozása iránti vágyat.

¹⁰⁷ LIPINSKI–SZABÓ, 2023.

¹⁰⁸ KNAP–BARTHA–BARNA, 2021.

Felhasznált irodalom és rövidítések

ANDERSON

- 2006 ANDERSON, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, Verso, 2006.

ASAPA

- 2012 ASAPA pályázati kiírás.
(<http://furcsalatoatok.blogspot.hu/2012/01/palyazat.html> - Utolsó letöltés: 2022. február 3.)

ASSMANN

- 2006 ASSMANN, Aleida: *Der lange Schatten der Vergangenheit. Erinnerungskultur und Geschichtspolitik*. München, C.H. Beck, 2006.

BACHMAN-RAJK-PETERNÁK

- 1990 BACHMAN, Gábor – RAJK, László – PETERNÁK, Miklós: *Ravatal. Catafalque*. Budapest, Na-Ne Galéria, 1990.

BOROS

- 2001 BOROS Géza: *Emlék/Mű*. Budapest, Enciklopédia Kiadó, 2001.

CARLYLE

- 1993 CARLYLE, Thomas: *On Heroes, Hero-worship & the Heroic in History*. Berkeley, CA, University of California Press, 1993.

CASSIRER

- 1946 CASSIRER, Ernst: *The Myth of the State*. New Haven, CT–London, Yale University Press, 1946.

DATTA

- 2011 DATTA, Venita: *Heroes and Legends of Fin-de-siècle France. Gender, Politics and National Identity*. Cambridge, University Press, 2011.

DÁRDAI

- 1990 DÁRDAI Zsuzsa: Bontsa le, aki felépítette. Indulatos interjú Fajó Jánossal. *Magyar Nemzet*, (1990. június 5.) 6.

DIMSDALE

- 1980 DIMSDALE, Joel E.: *Survivors, Victims, and Perpetrators: Essays on the Nazi Holocaust*. Washington, D. C., Hemisphere Pub. Corp., 1980.

ESBENSHADE

- 1995 ESBENSHADE, Richard S.: Remembering to Forget: Memory History, National Identity in Post-War East Central Europe. *Representations*, 49. (1995) 72–96.

FREEDMAN

- 1988 FREEDMAN, Paul: Cowardice, Heroism and the Legendary Origins of Catalonia. *Past & Present*, 121. (1988) 1. sz. 3–28.

GERŐ

- 1990 GERŐ, András: *Heroes' Square Budapest. Hungary's History in Stone and Bronze*. Budapest, Corvina, 1990.

GIESEN

- 2004 GIESEN, Bernhard: *Triumph and Trauma*. Boulder–London, Paradigm Publishers, 2004.

GIESEN-SCHNEIDER

- 2004 GIESEN, Bernhard – SCHNEIDER, Christoph: *Tätertrauma: Nationale Erinnerungen im Öffentlichen Diskurs*. Konstanz, UVK Verlagsgesellschaft, 2004.

GRININ

- 2010 GRININ, Leonid E.: The Role of an Individual in History: A Reconsideration. *Social Evolution & History*, 9. (2010) 2. sz. 95–136.

HEGEL

- 2007 HEGEL, Georg: *The Philosophy of History*. New York, NY, Cosimo, 2007.

HOOK

- 1965 HOOK, Sidney: *The Hero in History: a Study in Limitation and Possibility*. Boston, MA, Beacon Press, 1965.

JAMES, B.

- 2005 JAMES, Beverly: *Imagining Postcommunism: Visual Narratives of Hungary's 1956 Revolution*. College Station, TX, Texas A&M University Press, 2005.

JAMES, W.

- 2005 JAMES, William: *Great Men and their Environment*. Kila, Kessinger Publishing, 2005.

KOVÁCS

- 2001 KOVÁCS Éva: A terek és a szobrok emlékezete (1988–1990): Etűd a magyar rendszerváltó mítoszokról. *Regio*, 11. (2001) 1. sz. 68–91.

KNAP-BARTHA-BARNA

- 2021 KNAP Árpád – BARTHA Diána – BARNA Ildikó: Trianon és a holokauszt emlékezet-politikai jellegzetességeinek elemzése természetesnyelv-feldolgozás használatával. *Szociológiai Szemle*, 31. (2021) 4. sz. 28–62.

LEE

- 2010 LEE, Mia: GDR Monuments in Unified Germany. In: *Memorialization in Germany since 1945*. Eds.: NIVEN, Bill – PAVER, Chloe. Houndmills, Palgrave Macmillan, 2010. 308–317.

LIPINSKI-SZABÓ

- 2023 LIPINSKI, Artur – SZABÓ, Gabriella: Heroisation and Victimisation: Populism, Commemorative Narratives and National Days in Hungary and Poland. *Journal of Contemporary European Studies*, 31. (2023) 2. sz. 345–362.

MARKUSSEN

- 2012 MARKUSSEN, Thomas: The Disruptive Aesthetics of Hijacking Urban Space. *Journal of Aesthetics & Culture*, 4. (2012) 1. sz.

MÜNKLER

- 2006 MÜNKLER, Herfried: *Der Wandel des Krieges. Von der Symmetrie zur Assymetrie*. Göttingen, Velbrück Wissenschaft, 2006.

N. N.

- 1990 N.N.: Emlékművek Magyarországon – Országos konferencia Debrecenben, a Déri Múzeumban, 1990. március 29. *Múzeumi Hírlévé*, 11. (1990) 5. sz. 24–25.
- 1992 N.N.: A főváros közterületein elhelyezett politikai tartalmú képzőművészeti alkotások sorsáról – a Fővárosi Közgyűlés vitája és határozatai. *Eszmélet*, 4. (1992) 14. sz. 171–188.

PALONEN

- 2006 PALONEN, Emilia: *Creating Communities: The Postcommunist City-Text of Budapest. Transit – Europäische Revue*, 30. (2006) (<https://www.iwm.at/transit-online/creating-communities-the-postcommunist-city-text-of-budapest> – Utolsó letöltés: 2023. október 15.)

PÁNDY

- 1998 PÁNDY Tamás: *100 éves falu a városban*. Pestszentimre, Dr. Székely Endre Pestszentimre Történelmi Társaság, 1998.

PETERNÁK

- 1996 PETERNÁK, Miklós: On Gábor Bachman's Architecture. In: *The Architecture of Nothing. VIth International Architecture Exhibition. Venice 1996*. Ed.: VARGA, Mihály. Budapest, Műcsarnok, 1996. 58–73.

PLEKHANOV

- 1956 PLEKHANOV, Georgii Valentinovich: To the Question of the Role of the Individual in History. In: *Selected Philosophical Works. Vol. 2*. Moscow, Izd. Polit. Lit-ry, 1956. 300–334.

VON PUTTKAMER

- 2013 VON PUTTKAMER, Joachim: Beunruhigend banal. Die Erinnerung an den Kommunismus in der ungarischen Verfassung und ihren Bildern. In: *Kommunismusforschung und Erinnerungskulturen in Ostmittel- und Westeuropa*. Hrsg.: KNIGGE, Volkhard. Köln-Weimar-Wien, Böhlau Verlag, 2013. 61–91.

RÁDAY (SZERK.)

2004 RÁDAY Mihály (szerk.): *Budapest teljes utcanévlexikona*. Budapest, Sprinter, 2004.

RAJK

1994 RAJK László: Mihancsik Zsófia interjúja Rajk Lászlóval és Jovánovics Györggyel: Nagy Imre temetése, és az 56-os emlékmű születése. *Budapesti Negyed*, 3. (1994) 187–218.

RÉV

2005 RÉV, István: *Retroactive Justice. Prehistory of Post-Communism*. Stanford, CA, Stanford University Press, 2005.

ROSENTHAL

2010 ROSENTHAL, Gabriele: *The Holocaust in Three Generations: Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime*. Opladen, Barbara Budrich, 2010.

ŠMIDCHENS

2007 ŠMIDCHENS, Guntis: National Heroic Narratives in the Baltics as a Source for Nonviolent Political Action. *Slavic Review*, 66. (2007) 3. sz. 484–508.

SMITH

1999 SMITH, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford–New York, NY, Oxford University Press, 1999.

SPENCER

1896 SPENCER, Herbert: *The Study of Sociology*. New York, NY, Appleton, 1896.

SPEYER

1990 SPEYER, Wolfgang: Die Verehrung des Heroen, des gottlichen Menschen und des christlichen Heiligen. In: *Heiligenverehrung in Geschichte und Gegenwart*. Hrsg.: DINZELBACHER, Peter – BAUER, Dieter R. Ostfildern, Schwabenverlag, 1990. 48–66.

STYNEN

2013 STYNEN, Andreas: Creating and Interpreting Heroes and Heroism in a National Context. Call for papers, 2013.
(<https://nationalismstudies.wordpress.com/2013/10/23/cfp-creating-and-interpreting-heroes-and-heroism-in-a-national-context/> – Utolsó letöltés: 2023. április 13.)

TODOROVA

1999 TODOROVA, Maria: *Bones of Contention*. Budapest–New York, NY, CEU Press, 1999.

TOLSTOY

1931 TOLSTOY, Lev Nikolayevich: *War and Peace*. New York, The Modern Library, 1931.

TÖMÖRY

1991 TÖMÖRY, Ákos: Emlékművi vetélés. *HVG*, (1991. december 7.) 73–75.

TRIBE-REENA

2006 TRIBE, Mark – Reena Jana: *New Media Art*. Köln–London, Taschen, 2006.

TROTSKY

2008 TROTSKY, Leon: *History of the Russian Revolution*. Chicago, IL, Haymarket Books, 2008.

UNGVÁRY

2014 UNGVÁRY Krisztián: *Tettesek vagy áldozatok? Feltáratlan fejezetek a XX. század történelméből*. Budapest, Jaffa, 2014.

VERDERY

1999 VERDERY, Katherine: *The Political Lives of Dead Bodies: Reburial and Postsocialist Change*. New York, NY, Columbia University Press, 1999.

WEBER

1978 WEBER, Max: *Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology*. Berkeley, CA, University of California Press, 1978.

WEHNER

1989 WEHNER Tibor: A hiány emlékművei. *Folyam*, 1. (1989) 104–110.

1990 WEHNER Tibor: A hazugság emlékművei. *Új Forrás*, 22. (1990) 4. sz. 104–110.

WOODS

1913 WOODS, Frederick Adams: *The Influence of Monarchs: Steps in a New Science of History*. New York, NY, The Macmillan Company, 1913.

YOUNG

1992 YOUNG, James E.: The Counter-Monument: Memory Against Itself in Germany Today. *Critical Inquiry*, 18. (1992) 2. sz. 267–296.

ZOLBERG

2010 ZOLBERG, Vera L.: „Születik-e a művész, vagy azzá lesz?” *Korunk*, 3. (2010) 5. sz. 47–54.

ZSÁMBOKI-PÁLINKÁS

2014 ZSÁMBOKI Miklós – PÁLINKÁS György Bence: *A Hősök helye (flyer)*. 2014.

Mezei Hanna Mónika

A rendszerváltás hatása a lokális holokausztemlékezetre

Tanulmányomban azt mutatom be, hogy a rendszerváltás milyen hatást gyakorolt a lokális holokausztemlékezetre. Hipotézisem az, hogy a rendszerváltás után teljes mértékben szabadon lehetett beszélni a holokausztról, és emlékezni áldozataira, ennek hatására az esemény újraértelmezésében, az arról folyó kommunikációban és a megemlékezések módjaiban is változás következett be. Feltételezésem szerint mindezek az 1980-as években újra megindult demokratikus párbeszédből és az emlékezés szabadságából következtek, ugyanakkor nagy hatást gyakorolt rájuk az ezzel párhuzamosan újraéledő antiszemitizmus is. A rendszerváltás hozta meg azt a változást, amelynek hatására az emlékezetállítás aktorai már nemcsak a zsidó közösségek, hanem az önkormányzatok, civil szervezetek, civil személyek, vagy akár az állam is lehetett. Bemutatom, hogy egy megyei lapban (*Békés Megyei Hírlap*), hogyan, mikor és milyen sűrűn jelentek meg a rendszerváltás időszakában (az 1980-as évek vége és 1994 között) a holokauszt-megemlékezésekről és emlékművekről szóló írások, valamint, hogy van-e bármilyen egyéb nyoma a lokális holokausztemlékezettnek.

Ezután az általam vizsgált eseteken keresztül (Tokaj, Kiskunhalas, Rákoshegy) bemutatom, hogy lokális szinten hogyan jelent meg, illetve alakult át a holokauszt emlékezete az egyes településeken elsősorban nyilvános eseményeken, emlékművek állításán és gondozásán keresztül. A három településen keresztül három teljesen különböző utat és lehetőséget mutatok be. Tokajban az államszocializmus alatt megszűnt a zsidó hitélet, viszont maradtak, akik a zsidó múlt ápolását tekintették céljuknak, illetve a város egy polgármestere fontosnak tekintette a holokauszt emlékének ápolását. Kiskunhalason a holokauszt tragédiája ellenére napjainkig sikerült folyamatosan fenntartani a hitéletet, a rendszerváltás pedig változásokat hozott a holokauszt emlékezetének ápolásában, amely így kiléphetett a zsinagóga falai közül. Rákoshegyen az 1960-as években megszűnt a hitélet, és a rendszerváltás idején a helyi baptista gyülekezet vásárolta meg a zsinagóga épületét.

A különböző települések esetében azt vizsgálom, hogy mely aktoroknak volt szerepe a holokauszt emlékezetének alakulásában a különböző településeken, különös figyelmet fordítva arra, hogy milyen hatása volt – ha volt – a helyi zsidó közösségnek az emlékezet alakítására.

Változás a Kádár-korszak végén

A rendszerváltással bekövetkező változások a holokausztemlékezetben nem tárgyalhatóak az 1980-as években meginduló változásoktól függetlenül. A Kádár-rendszer nem támogatott semmilyen (az állam által szabályozott) vallási kereteken kívüli zsidó identitást. Ahogy akkoriban az egyik vezető publicista fogalmazott: a valláson kívüli zsidó identitás az „*elveivel Hitlert és a gázkamrákat igazolja*”.¹ A rendszerváltás előtt a Kádár-korszakban a politikai közbeszédből és a nyilvánosságból is ki volt tiltva az antiszemitizmus, illetve kormányzati szinten volt kontrollálva, ugyanúgy, ahogy a zsidó élet minden aspektusa.² Így a zsidóság mint kisebbség helyzete sem problematizálódhatott, ezzel kapcsolatos kutatások nem születtek. A rendszerváltás a zsidó emberek, szervezetek életében is nagy változást hozott. Léteztek azonban a Kádár-korszakban is olyan területek, ahol megjelenhetett a holokauszt témája, különösen az 1960-as évektől kezdve, az Eichmann-pert követően. Leginkább a külkapcsolatok és a művészeti termékek esetében jelenhetett meg ez a téma bizonyos mértékben. Ezek közül a zuglói nyilas perről szóló riportkönyv volt a legjelentősebb, de ez is tele volt csúsztatásokkal és a kommunista ellenállás szerepének túlhangsúlyozásával.³

Valódi változás és nagyobb mértékű érdeklődés viszont csak az 1980-as évektől kezdve figyelhető meg. Ekkortól kezdve megnőtt a tudományos érdeklődés a zsidó kultúra és történelem iránt, valamint egyre inkább kutathatóvá vált a holokauszt témája. Ez az időszak fontos fordulópontokat hozott a holokauszt és a zsinagógák hazai kutatásában is. Fordulópont, volt, hogy 1988-ban létrejött az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja. Fontos alapmunkaként az 1981-ben megjelent Randolph L. Brahm magyar holokausztról szóló monográfiája. Ránki György erre reagálva az *Élet és Irodalom* hasábjain szomorúságát fejezte ki, hogy ez a könyv nem Magyarországon íródott; szerinte ennek a műnek itthon kellett volna létrejönnie. Brahm könyve 1988-ban megjelent magyarul is, ami azt mutatja, hogy a Kádár-korszak végére lehetőség nyílt a holokauszt komolyabb történeti kutatására is.⁴

Amikor a rendszerváltáshoz kapcsolódó emlékezeti kultúrában bekövetkező változásokról beszélünk, fontos megemlíteni azonban, hogy például az irodalom esetében a nyilvánosság rései korábban is nyitva voltak, de az 1980-as évektől kezdve gyorsuló ütemben és szélesebb fórumokon is megnyíltak ezek a lehetőségek. A 90-es években a rendszerváltás után megélénkülő emlékezeti kultúra tehát semmiképpen sem a semmiből jött.

A rendszerváltás időszaka

A rendszerváltás a zsidó emberek életének számos aspektusában hozott változást, így a holokausztemlékezet lehetőségeiben is. A következőkben ezeket a területeket és lehetőségeket fogom általánosan áttekinteni.

¹ SZÁRAZ, 1976. 265.

² BRAHAM, 2015. 236.

³ SZÉCSÉNYI (SZERK.), 2018. 292–299.

⁴ GYANI, 2015. 188–189.

A zsidó hitközségek irányítása és szervezete szempontjából a legfontosabb változás az volt, hogy a nagy ernyőszervezet, a MIOK (Magyar Izraeliták Országos Képvisellete) feloszlatta magát 1990-ben, és megalakult helyette a MAZSIHISZ (Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége), amely elsősorban a neológia képviselőjének tartja magát. 1993-ban aztán újjászerveződött az ortodoxia is, így elméletben újra különálló lett az államszocializmus előtti három irányzathoz képest, a neológia és az ortodoxia, azonban mindegyik a MAZSIHISZ kötelékén belül.⁵ Ezzel együtt megjelentek új zsidó vallási irányzatok is Magyarországon, úgymint a reformirányzatot követő Szim Salom közösség, vagy a már 1989-ben színre lépő Chabad-Lubavicsi mozgalom, amely egy haszid irányzatot képvisel.⁶

A rendszerváltást követően, a magát ateistának tekintő államszocializmus után, a zsidóság számára is vállalhatóvá vált a vallásosság, újra megindulhatott a zsidó kulturális és közösségi élet is.⁷ Az 1988-ban megalakult⁸ Mazsike (Magyar Zsidó Kulturális Egyesület) volt az első független zsidó civil szervezet,⁹ majd 1994-ben¹⁰ az első zsidó közösségi központ, a Bálint Ház is létrejött, de ezeken kívül is számos más kulturális szervezet született meg ebben az időszakban.¹¹ Újjáéledtek a zsidó oktatási intézmények is: az Amerikai Alapítványi Iskola¹² és a Lauder Javne Iskola 1990-ben, előbbi az ortodox, utóbbi a neológ irányzathoz állt közel, és ezeknek a zsidó iskoláknak egyre több tanulójuk lett. Nemcsak a zsidó oktatási intézményekben jelent meg a judaisztika, az ELTE BTK-n az 1989/90-es tanévben elindult a hebraisztika szak.¹³ Az államszocializmus idején a magyarországi zsidóknak csupán egy hivatalos lapja lehetett, az *Új Élet*, de 1989-től megelénkült a sajtó, újra megjelenhetett a *Múlt és Jövő* című folyóirat, valamint elindult a *Szombat* című hetilap is.¹⁴

A rendszerváltás előtt a magyarországi zsidóság elszigetelt volt mind valószínűleg, mind szervezeti szinten a nemzetközi hatásoktól, szervezetektől. A rendszerváltás után megelénkült az addig a szovjet külpolitika által meghatározott kapcsolat Izraellel.¹⁵ A rendszerváltást követően sok nemzetközi zsidó szervezet érkezett Magyarországra, nagy hatást gyakorolva ezzel a hazai zsidó kulturális és vallási életre. A Szochnut (The Jewish Agency For Israel) 1989 óta működik Magyarországon, eleinte az izraeli kivándorlás szervezése volt a fő tevékenysége, később inkább az Izraellel való kulturális kapcsolatok fejlesztése, a 2010-ben létrehozott Izraeli Kulturális Intézetet is finanszírozza. Több nemzetközi cionista szervezet alakult újjá Magyarországon, például a Habonim Dror vagy a Hanoar Hacioni.¹⁶

⁵ Bányai-Komoróczy, 2016. 45.

⁶ Komoróczy, 2012. 1086–1087.

⁷ Szalai, 2020.

⁸ Frojmovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik, 1995. 613.

⁹ <https://mazsike.hu/rolunk/> (Utolsó letöltés: 2021. április 7.)

¹⁰ http://web.balinhaz.hu/Pages/1_rolunk (Utolsó letöltés: 2021. április 7.) Ma már JCC Budapest – Bálint Ház.

¹¹ Kovács-Vajda, 2002. 55–56.

¹² Ma már Wesselényi Utcai Bölcsőde, Óvoda, Általános Iskola és Gimnázium.

¹³ Frojmovics-Komoróczy-Pusztai-Strbik, 1995.

¹⁴ Kovács-Forrás-Bíró, 2011. 11.

¹⁵ Szalai, 2020.

¹⁶ Bányai-Komoróczy, 2016. 46.

1989-ben nyitotta meg újra irodáját a JOINT¹⁷ nevű nemzetközi zsidó segélyszervezet Budapesten.¹⁸

A holokauszt áldozatai kárpótlásának kérdése élénk vitát váltott ki a közéletben a rendszerváltás után, a magyar országgyűlés végül több törvényben szabályozta a kárpótlást, de csupán 1997-ben alapította meg a MAZSÖK-öt (Magyarországi Zsidó Örökség Közalapítvány), amely a megmaradt zsidó vagyon egy részét kezelte, életjáradékot biztosított a holokauszt túlélőknek és támogatást a zsidó kultúra ápolására.¹⁹

Az államszocializmusban elnyomott holokauszt emlékezet helyzete, ahogyan fentebb említettem, már az 1980-as években is változóban volt. A rendszerváltás után viszont teljes mértékben szabadon lehetett beszélni a holokausztról, valamint megemlékezni az áldozatokról. Ugyan a rendszerváltás előtt is léteztek holokauszt-emléktáblák, emlékművek, de ezeket maguk a zsidó hitközségek emelték, általában közvetlenül a háború után. Azonban a rendszerváltás után már nem csak hitközségi kezdeményezésre, külső finanszírozásból is állítottak emlékműveket, emléktáblákat, például az önkormányzatok. Nincs összefoglaló irodalma, adatbázisa a magyarországi holokauszt-emlékműveknek,²⁰ valamint nincsenek egységes kezelésben, ezért ezeknek az adatoknak az összegyűjtése, elemzése külön kutatást igényel.²¹ A holokauszt áldozatairól való megemlékezés helyszíne sokszor a zsinagóga, több esetben ide helyezték el az emléktáblákat. Előfordul, hogy egy már nem álló zsinagógára és egykori híveire, a holokauszt áldozataira emlékeznek emléktáblával, mint Kispesten 1991²², vagy Gödöllőn 1993 óta.²³ Nem példa nélküli az sem, hogy emléktáblát helyeztek el a még mindig álló, de már más funkciót betöltő zsinagóga falán, mint Tapolcán 1991-ben²⁴ vagy Esztergomban 1995-ben.²⁵ A rendszerváltás utáni emlékműállítások különböző időpontokban valósultak meg, de jellemző, hogy a holokauszt kerek évfordulóinak kapcsán (1994,²⁶ 2004,²⁷ 2014²⁸) megelénkültek az emlékmű- és emléktáblaállítások. A legtöbb emlékművet a 60. évfordulóhoz kapcsolódóan 2004-ben avatták fel, köszönhetően a kitüntetett politikai- és médiafigyelemnek, valamint a tudományos kutatásoknak.²⁹ Az esettanulmányokban részletesen kitérek majd egy-egy ilyen példára.

¹⁷ Ma már American Jewish Joint Distribution Committee.

¹⁸ N. N.: Megnyílt a Joint magyarországi irodája. *MTI*, (1989. szeptember 8.)

(<https://rendszervaltas.mti.hu/Pages/News.aspx?se=1&wo=zsina%3b3ga&sd=19890101&ed=19901231&sp=20&ni=190226&ty=1> - Utolsó letöltés: 2021. április 7.)

¹⁹ KLACSMANN, 2021; KOVÁCS-FORRÁS-BÍRÓ, 2011. 9.

²⁰ Bár a Szécsényi András által szerkesztett *Kőbe zárt emlékezet* című kötet előszava megfogalmaz egy ilyen tervet.

²¹ Ezért a következő évtizedeket tárgyaló részben nem térek ki erre külön.

²² VOLENSZKY, 1991.

²³ VOLENSZKY, 1993.

²⁴ VOLENSZKY, 1991.

²⁵ VOLENSZKY, 1995.

²⁶ Például Paks és Tiszakécske. (VOLENSZKY, 1994.)

²⁷ Például Békéscsabai holokauszt-emlékmű (<https://www.kozterkep.hu/7971/holokauszt-emlekmu> - Utolsó letöltés: 2021. április 7.) vagy a Soproni holokauszt-emlékmű (<https://www.kozterkep.hu/7409/holokauszt-emlekmu> - Utolsó letöltés: 2021. április 7.).

²⁸ Például Székesfehérvári holokauszt-emlékmű. (<https://www.kozterkep.hu/16925/a-holokauszt-aldozatainak-emlekere> - Utolsó letöltés: 2021. április 7.)

²⁹ SZÉCSÉNYI (SZERK.), 2018. 9.

Bár a holokauszt szó már az 1980-as években megjelent Magyarországon, nem tudományos körökben csak a rendszerváltás környékén kezdett elterjedni.³⁰ Erre jó példa, hogy 1989-ben a *Dunántúli Napló* olvasóinak egy rövid cikkben kellett elmagyarázni a holokauszt szó jelentését.³¹ Az 1989 és 1994 közötti sajtót vizsgálva még mindig többször jelenik meg a „vészorszak” vagy a „vészorszak áldozatai” kifejezés, mint a „holokauszt” és a „holokauszt áldozatai” kifejezés, illetve a *holocaust* angolos írásmódja is elég gyakori még ebben az időszakban. Az 1994-es határt azért választottam, mert ez a holokauszt 50. évfordulója; azt vizsgálom, hogy ekkor többet foglalkozik-e a sajtó a holokauszt eseményeivel. Az egész elérhető sajtóanyag elemzése egy külön tanulmány témája lenne, így itt csak egy megyei napilapot (*Békés Megyei Hírlap*)³² kiemelve tekintem át, hogy abban hogyan jelent meg a holokausztemlékezet, illetve a holokauszt-emlékművek és megemlékezések.

A számok tükrében kijelenthető, hogy a helyi sajtó többet foglalkozott 1994-ben – a holokauszt 50. évfordulójának évében – a megemlékezések, emlékművek témájával, mint korábban. Összesen 11 cikk jelent meg ebben az évben, melyek közül több a címlapon kapott helyet, míg 1989 és 1993 között mindössze egy-két cikk született a témában évente.

A cikkekben kisebb részben beszámolnak a világban máshol zajlott,³³ illetve a Budapesten megrendezett megemlékezésekről,³⁴ de alapvetően a megyében lévő települések emlékműveivel és megemlékezéseivel foglalkoztak.³⁵ Békéscsabán 1994 márciusában a Magyar Ellenállók és Antifasiszták Szövetsége Békés Megyei Koordinációs Bizottsága szervezett megemlékezést Magyarország német megszállásához kapcsolódóan egy vendéglőben, ahol Szenes Iván tartott beszédet.³⁶ Mezőberényben, 1994 júniusában az önkormányzat Raj Tamás főrabbiával, valamint az áldozatok és túlélők családjaival együtt emlékezett meg. A megemlékezés helyszíne a régi 1946-os emlékmű volt, amelyet még a holokauszt túlélői emeltek a településen. Erről két hosszabb írás is megjelent a *Békés Megyei Hírlapban*: egy tudósítás képpel és a beszédek rövid összefoglalásával,³⁷ valamint egy személyesebb hangú beszámoló.³⁸ Gyulán, szintén 1994 júniusában, a zsidó temetőben tartottak megemlékező istentiszteletet Klein Márton szegedi főkantort vezetésével a helyi közélet több fontos személyének jelenlétében. Gyomaendrődön 1994 júniusában ökumenikus istentisztelettel emlékeztek a holokauszt áldozataira a helyi zsidó temetőben.³⁹ Csorvason 1994 májusában a régi zsidó temetőben emléktábla-avatás köré szerveződött a megemlékezés Farkas Elemér, az Orosházi Zsidó Hitközség

³⁰ GYÁNI, 2015. 187–188.

³¹ dr. Tóth István: A holokauszt – magyarul. *Dunántúli Napló*, (1989. március 17.) 5.

³² Olyan megyei lapot kerestem, amely napilap, és amely az ország egy másik megyéjét mutatja be, mint a három esettanulmányom.

³³ N. N.: A holocaust áldozataira emlékezett Izrael. Élők Menete. *Békés Megyei Népiújság*, (1994. április 8.) 2.

³⁴ N. N.: Koszorúzások. *Békés Megyei Népiújság*, (1994. október 17.) 1; N. N.: Gyász megemlékezés. *Békés Megyei Népiújság*, (1993. szeptember 13.) 1.

³⁵ Békéscsaba, Gyula, Csorvás, Gyomaendrőd, Mezőberény.

³⁶ Botyánszki János: „A történelmi hűségnek megfelelően.” *Békés Megyei Népiújság*, (1994. március 21.) 10.

³⁷ Szekeres: Emlékeztek a túlélők. *Békés Megyei Népiújság*, (1994. június 15.) 3.

³⁸ N. N.: Mementó. *Békés Megyei Népiújság*, (1994. június 20.) 5.

³⁹ N. N.: Istentisztelet – Gyomaendrőd. *Békés Megyei Népiújság*, (1994. június 13.) 7.

vezetője, dr. Simon Imre, a Békés Megyei Közgyűlés elnöke, Suchman Tamás és dr. Vastagh Pál országgyűlési képviselők, valamint az izraeli nagykövetség budapesti első titkára részvételével.⁴⁰ Még 1994-ben a megyében Békésszentandrásan avattak holokauszt-emlékművet,⁴¹ ennek azonban sem ebben az újságban, sem más lapokban nem láttam a nyomát. Állampolgári kezdeményezésre a holokauszt 50. évfordulójának alkalmából egyfajta gyűjtés is indult a lapban. Az elhurcolt békés megyei 600 családról gyűjtöttek fotókat, írásos dokumentumokat, vagy csak információkat a további sorsukról. A rövid felhívás célját így fogalmazták meg: „Ezzel a gyűjtőmunkával támogatják a csabai zsidóság történetének feldolgozását, s a névtelenségbe süllyedt, ártatlan áldozatok felkutatását, s ezáltal emléküik megőrzését.”⁴² Ennek a gyűjtésnek a további sorsáról nem találtam információkat.

A békéscsabai kivételével az összes megemlékezés a helyi zsidó temetőben zajlott, amely egyfelől hagyományos helyszíne a megemlékezésnek, másrészt viszont elszeparálja és láthatatlanná teszi a megemlékezőket a helyi lakosság előtt. Azonban az mégis a holokausztemlékezet lokális jelentőségét mutatja, hogy beszámolt róla a megyei lap, illetve, hogy a helyi közélet prominens szereplői minden esetben megjelentek a megemlékezéseken.

A vallás és az emlékezés szabadságának megjelenése mellett az új, demokratikus Magyarországon a szólásszabadság megjelenésével a Kádár-korszakban kordában tartott antiszemita hangok is felerősödtek. Habár nyíltan nem volt vállalható az antiszemitizmus, több olyan politikus is megjelent a magyar közéletben, aki antiszemita meggyőződést vallott, vagy ilyen érzésekre apellált.⁴³ Az antiszemitizmus szinte egyik napról a másikra jelent meg a rendszerváltás időszakában, ami különösen sokkolóan hathatott.⁴⁴ A posztszocialista országokban a kommunista rendszerek bukása után, az átmenet okozta gazdasági és társadalmi nehézségek bizonyos mértékig hasonlítanak a 19. századi modernizáció kiváltotta konfliktusokra. Magyarországon mindez többek között antiszemita ideológiákra való fogékonyságot is eredményezett.⁴⁵ Az 1990-es kampány során jelent meg először a politikai antiszemitizmus a médiában. Nyílt antiszemitizmus csak az MDF bizonyos politikusaira volt jellemző, de a kódolt antiszemitizmus kereszténydemokrata körökben is megjelent. Például az MDF lapjában, a *Magyar Fórum*ban gyakran írtak a zsidó világ-összeesküvés elméletekről, a zsidó bevándorlás feltételezett veszélyeiről, és a zsidó média- és sajtóhatalomról.⁴⁶ Ennek ellenére a politikai antiszemitizmus nem szült erős zsidóellenes hangulatot és erőszakot, tehát az a paradox helyzet állt elő, hogy a szélesebb társadalomban nem erősödött az antiszemitizmus, viszont annál inkább a szimbolikus politikában.⁴⁷

Így tehát visszás helyzet alakult ki, mert bár az államszocializmus után a magyar zsidók végre szabadon gyakorolhatták vallásukat, de ezzel egyidejűleg

⁴⁰ N. N.: Csorvás az áldozatokra emlékezett. *Békés Megyei Népiújság*, (1994. május 16.) 1.

⁴¹ *Békés megyei zsidó emlékek adatbázisa*.

⁴² N. N.: Emlékezés az elhurcoltakra. *Békés Megyei Népiújság*, (1994. március 24.) 3.

⁴³ SZALAI, 2020; BRAHAM, 2015. 236–237.

⁴⁴ KOVÁCS M., 1992. 50–52.

⁴⁵ KOVÁCS, 2012. 486.

⁴⁶ MONORI, 2002.

⁴⁷ KOVÁCS M., 1992. 50–52.

a felerősödő antiszemizmussal is szembe kellett nézniük. Tehát a rendszerváltás után megélenkült a zsidó vallási, kulturális és közösségi élet, közben azonban felerősödött az antiszemita közbeszéd is.

Az 1990-es évek antiszemizmussal kapcsolatban két kutatást vizsgáltam meg. Az egyik Fábíán Zoltán és Sik Endre 1994-es kutatása, amely lehetőséget kínált annak bemutatására is, hogy a zsidóellenes érzések milyen mértékűek a többi kisebbséggel szembeni ellenérzésekhez viszonyítva. A kutatók úgy érzékelték, hogy a zsidókkal szembeni előítéleteket firtató kérdések erős ellenállásba ütköztek, a válaszadók 40%-a megtagadta az ezekre a kérdésekre való válaszadást, ezért igen nagy a különbség a válaszadók és a teljes minta arányai között.⁴⁸ A politikai antiszemizmusra vonatkozó kérdéseknél (*A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát; A zsidók még az üldöztetésükből is előnyöket próbálnak kovácsolni* stb.) a válaszadók körében 33–46% között mozgott az egyetértők aránya, kiugróan sokan, 52% értett viszont egyet azzal a kijelentéssel, hogy „[a] baloldali mozgalmakra a zsidók mindig is döntő befolyást gyakoroltak”. A teljes mintát alapul véve 21% és 39% között van a politikai antiszemita kijelentésekkel egyetértők aránya.⁴⁹ A másik kérdéscsoport a diszkriminatív antiszemizmusra vonatkozott. Itt a válaszadók részéről a legnagyobb, 26%-os egyetértés a „[j]obb lenne, ha a zsidók a saját államukban, Izraelben élnének” kijelentéssel kapcsolatban volt, a teljes mintában 24%, de alapvetően az egyetértési arány a válaszadók körében 19–26%, a teljes minta körében pedig 18–24%, tehát jelentősen alacsonyabb, mint a politikai antiszemita kijelentésekkel való egyetértés.⁵⁰

A kutatók összefüggést láttak a politikai preferencia és az antiszemizmus között: a hagyományosan baloldali pártok szavazói kevésbé hajlamosak zsidóellenes érzelmelekre, míg a jobboldali pártok, leginkább a szélsőjobboldali MIÉP szavazói a legnagyobb mértékben értettek egyet a politikai antiszemizmus kijelentéseivel.⁵¹

A szerzők kutatásából az rajzolódott ki, hogy az idegenellenesség, így az antiszemizmus is növekedett 1990 és 1995 között, és leginkább a hagyományosnak számító előítéletek, mint az antiszemizmus és a cigányellenesség rendelkeztek jelentős társadalmi bázissal Magyarországon. Ennek hátterét nem sikerült teljes mértékben tisztázniuk, de az átalakulás miatt kialakuló társadalmi feszültségek és nehézségek keltette indulatok nagy szerepet játszottak ebben. Fábíán és Sik az 1990-es évek derekán még úgy látta, hogy ez a trend megváltozni látszik.⁵²

Kovács András kutatásában⁵³ hasonló trendeket látunk erre a korszakra vonatkozóan, mint a Fábíán és Sik kutatásában. A Kovács András által használt kérdésorban a kijelentések között két olyan típusú van, amely a hagyományos, vallási eredetű zsidóellenességet – antijudaizmust – méri (*Jézus keresztre feszítése a zsidók megbocsáthatatlan bűne; A zsidóság szenvedése Isten büntetése volt*). Továbbá három olyan állítás, amelyek zsidóellenes sztereotípiákat fejeznek ki (*A zsidó származású értelmiségiek befolyásuk alatt tartják a sajtót és a kultúrát; Létezik egy titkos zsidó*

⁴⁸ FÁBIÁN-SIK, 1996. 388.

⁴⁹ Uo., 389.

⁵⁰ Uo., 390.

⁵¹ Uo., 391.

⁵² Uo., 407.

⁵³ Kovács András a kutatásokat 1993-ban, 1994-ben és 1995-ben is megismételte.

együttműködés, amely meghatározza a politikai és gazdasági folyamatokat; Túl nagy a zsidók befolyása ma Magyarországon). Az utolsó két kijelentés a zsidókkal szembeni diszkriminációra való hajlandóságot mutathatnak meg. (A legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból; Bizonyos foglalkozási területeken korlátozni kellene a zsidók számát.) A zsidó származású értelmiségiekre vonatkozó kérdésben és az antijudaista kijelentésekben egyértelműen nőtt a teljesen egyetértők és az egyetértők aránya is 1994 és 1995 között.⁵⁴ A legnagyobb mértékben a Jézus keresztre feszítését a zsidók bűnének tekintők aránya nőtt (azok aránya, akik teljesen vagy inkább egyetértenek 15%, illetve 11%-ról 23%-ra). A „legjobb az lenne, ha a zsidók kivándorolnának az országból” állítás esetében viszont radikálisan 11, illetve 12%-ról 5%-ra csökkent az egyetértők aránya.⁵⁵ Kovács az 1990-es években az erősen antiszemita arányát 10–15%-ra teszi.⁵⁶

Az általános képet nézve elmondható, hogy a rendszerváltás vallásszabadsága, szólásszabadsága, a szabad cselekvés és emlékezés lehetősége gyökeresen megváltoztatta a holokausztemlékezést Magyarországon. Ez azonban nem lett volna lehetséges, ha a korábbi évtizedekben nem indult volna már meg a tudományos és kulturális életben egy újfajta diskurzus. Az is látható, hogy – mint sok más emlékezeti kultúra esetében is – a kerek évforduló különösen ráirányította a figyelmet a holokausztemlékezetre országos és helyi szinten egyaránt. A felerősödő antiszemita hangok ugyanakkor új kihívások elé állították a zsidó közösségeket. A tanulmány második felében három lokális példát mutatok be.

Lokális esetek

Az általam vizsgált eseteken keresztül (Tokaj, Kiskunhalas, Rákoshegy) bemutatom, hogy lokális szinten hogyan jelent meg és alakult át a holokausztemlékezete az egyes településeken. A három település példáján három különböző útja rajzolódik ki a holokausztemlékezethetnek. Tokajban az államszocializmus alatt megszűnt a zsidó hitélet, viszont maradtak, akik az egykori zsidók emlékének ápolását tekintették céljuknak, illetve egy polgármester, Májer János, aki fontosnak tekintette a holokausztemlékének ápolását. Kiskunhalason a holokausztemlékezete ellenére folyamatos a hitközség léte, a rendszerváltáskor pedig pozitív fejlemény volt, hogy a holokausztemlékezete már nem csak a kis közösség ügye maradt. Rákoshegyen az 1960-as években megszűnt a hitélet, és a rendszerváltás idején a helyi baptista gyülekezet vásárolta meg a zsinagógaépületet. Megvizsgálom, hogy a holokausztemlékezethetnek alakulásában a különböző településeken kiknek milyen szerepe és hatása volt a holokausztemlékezethet kialakítására, és különösen, hogy milyen hatása volt – ha volt – a helyi zsidó közösségnek az emlékezethet alakítására. Kutatásaim során interjúkat készítettem a települések mostani lakóival, prominens tagjaival, azokkal, akik a helyi zsinagóga, illetve a zsidó emlékezethet kultúra szempontjából jelentős személyek. Az általuk közölt az információkat is beleépítettem az esetek elemzésébe.

⁵⁴ KOVÁCS, 2012. 447.

⁵⁵ 1994-ben és 1995-ben is csak ez a négy kérdés volt feltéve.

⁵⁶ KOVÁCS, 2012. 465.

Tokaj

A tokaji hitközség története hosszú időre nyúlik vissza. Tokajban a zsidók először a 18. században telepedtek meg, de ekkor még nagyon kevesen éltek itt, a betelepülés a 18–19. század fordulójától kezdett megélni. Zsidók a legnagyobb számban (1161 fő) és a legnagyobb arányban az 1880-es népszámláláskor éltek Tokajban, ekkor a lakosság 25,9%-át adták.⁵⁷ A holokauszt előtt a tokaji zsidó közösség kiterjedt infrastruktúrával, intézményrendszerrel rendelkezett. A közösségben élt rabbi, sakter (rituális vágó), kántor, mohel (körülmetelő személy), volt héder (elemi iskola) tanítóval, jesiva (Tórát tanulmányozó intézmény), két kóser mészárszék és pászkasütő.⁵⁸ 1944. április 16-án a zsinagóga udvarán belül felállított gettóba kényszerítették a tokaji zsidó lakosságot. A zempléni zsidóságot végül a sátoraljaújhelyi gettóban gyűjtötték össze, innen deportálták őket Auschwitzba május 16-tól kezdődően.⁵⁹ Kevesen éltek túl a holokausztot, és annak ellenére, hogy a hitélet részben újjászerveződött, az 1956-ot követő kivándorlási hullámban a legtöbb tokaji zsidó elhagyta az országot. Sem az elhurcoltak, sem a megmenekültek számáról nem rendelkezünk pontos adatokkal. Zelenák István helytörténész más helyi lakosokkal együtt állította össze az elhunytak listáját, amit folyamatosan bővítettek. A vele készült interjúban úgy nyilatkozott, hogy körülbelül 950 tokaji zsidó ember halhatott meg a holokausztban.⁶⁰ 1962-ig a közösség még a zsinagógát használta hitéleti célra, utána már az imaházat. A hitközségnek 1945 után még három elnöke volt, ám az utolsó elnök, Lőwy József 1981-es halálával végleg megszűnt a hitélet Tokajon.⁶¹

Az 1980-as évek új diskurzusai

Ráday Mihály *Unokáink sem fogják látni...* című televíziós sorozatában 1982-ben még épen, ám nagyon romos állapotban volt látható a zsinagóga. A sorozat az azóta már elveszett belső díszítést is megörökítette.⁶² 1981 végén pályázatot írtak ki a zsinagóga művelődési célú hasznosítására.⁶³ Mindezek ellenére, miután 1983-ban a zsinagógát valóban megvette a TSZ, ismeretlen okokból palackozóüzemet akartak létesíteni és ennek megfelelően átalakítani az épületet. Az évek során egyre rosszabb állapotba került az épület, a belső díszítés, a belső kialakítás teljesen tönkrement.⁶⁴ A helyi sajtó a 80-as években időről időre már foglalkozott a zsinagóga pusztulásának és hasznosításának ügyével.⁶⁵ A lapok azonban nem az

⁵⁷ Népszámlálási adatok, Tokaj.

⁵⁸ GLÜCK, 2019. 16.

⁵⁹ ZELENÁK, 2014. 28–29.

⁶⁰ Interjú Zelenák Istvánnal, 2020.

⁶¹ ZELENÁK, 2014. 30.

⁶² Ráday Mihály: Többnyire hívők nélkül. *Népszabadság*, (1998. október 17.) 36.

⁶³ Benedek Miklós: „Védjük, hogy unokáink is láthassák”. *Észak-Magyarország*, (1982. augusztus 18.) 4.

⁶⁴ Ráday Mihály: Többnyire hívők nélkül. *Népszabadság*, (1998. október 17.) 36; ZELENÁK, 2014. 54.

⁶⁵ Benedek Miklós: „Védjük, hogy unokáink is láthassák”. *Észak-Magyarország*, (1982. augusztus 18.) 4; Benedek Miklós: Városvédelem – így jöttem – Telepódium. *Észak-Magyarország*, (1983. május 31.) 4; Benedek Miklós: Keszérű töprengés romos falak alatt. *Észak-Magyarország*, (1986. szeptember 20.) 12; Benedek Miklós: Halvány, de mégis biztató remény. *Észak-Magyarország*, (1987. augusztus 3.) 4.

épület egykori kulturális, társadalmi szerepe vagy zsidó múltja miatt tekintették védendőnek, hanem művészettörténeti értéke miatt. Arról pedig egyáltalán nem volt szó, hogy az épülettel vagy az épületen emléket lehetne állítani az egykori zsidó közösségnek.

Májer János, aki 1987-től a tanácselnöki tisztséget töltötte be, fontosnak ítélte a zsinagóga megmentését, ezért kezdeményezésére megvették az épületet a termelőszövetkezettől. Ezután Májer János tanácselnök Majoros Lászlónál, a megyei tanács elnökénél lobbizott a zsinagóga felújításáért, így végül a megyei tanács megítélt 20 millió forintot a tetőszerkezet helyreállítására, valamint az állagmegóvó helyreállításra.⁶⁶ Az Északtervtől 1987-ben Farkas Pál építészet bízták meg a helyreállítási és hasznosítási tervek megalkotásával.⁶⁷ Májer János távlatilag már ekkor is kulturális funkciót képzelt el az épületnek.⁶⁸ 1988-ban kezdődtek a munkálatok.⁶⁹ A felújítás során megvalósult a karzat helyreállítása, az épületet összefogó betonkoszorú kivitelezése, valamint az acéldonga tető kialakítása is. Farkas Pál és munkatársai Szerencsen a közeli TSZ-ben találtak a zsinagógából származó ajtókat, ablakokat, ezeket vették mintának a helyreállítás során.⁷⁰ 1991-ben több eseménynek (Jeruzsálemi Zarándokok előadássorozat, ökumenikus istentisztelet) is helyt adott a tokaji zsinagóga és tovább folyt a külső rekonstrukciója.⁷¹ 1991-ben adománygyűjtés is zajlott a zsinagóga felújításának folytatására.⁷² Az épület helyreállítása 1992-ben fejeződött be.⁷³

Voltak olyan önkormányzattól független helyi szervezetek is, amelyeknek célja az egykori zsinagóga felújítása volt. 1985-ben Városszépítő Bizottság alakult, amely 1988-ban formálódott egyesületté Tokaji Városszépítők Egyesülete néven. A szervezet célja a helyi természeti, építészeti, művészeti értékek megőrzése, a helyi hagyományok újjáélesztése volt. Az egyesület egyik első fő törekvése a romos állapotban lévő épület felújítása volt, egy korabeli újságcikk szerzője szerint főleg a hatásukra is kezdődött meg a tokaji zsinagóga felújítása.⁷⁴

A holokauszt emlékezete Tokajban a rendszerváltás időszakában

Az első emléktáblákat a holokauszt során megölt tokaji zsidók emlékére 1994-ben, a tragédia 50. évfordulója kapcsán avatták fel a településen, valamint ekkor állítottak egy emlékoszlopot is a tokaji új zsidó temetőben. Az évforduló alkalmából emlékbizottság alakult, a megemlékezés fő szervezői Glück Miklós és Lówy Lajos voltak, akiket a későbbiekben mutatok be. A központi eseményt a zsinagóga falán elhelyezett emléktábla felavatása jelentette.⁷⁵ Az 1994. május 29-én megtartott

⁶⁶ MÁJER, 2019. 55–56.

⁶⁷ MÁJER, 2019. 56; Interjú Farkas Pállal, 2020.

⁶⁸ MÁJER, 2019. 56.

⁶⁹ ZELENÁK, 2014. 54.

⁷⁰ Interjú Farkas Pállal, 2020.

⁷¹ VOLENSZKY, 1992.

⁷² N. N.: Adományok a tokaji zsinagógára. *Kelet-Magyarország*, (1991. június 20.) 2.

⁷³ VOLENSZKY, 1992.

⁷⁴ Pozsa: A megnyesett fa kizöldül? *Észak-Magyarország*, (1988. április 5.) oldalszám nélkül.

⁷⁵ Az emléktábla felirata: „A holocaust 50. évfordulója alkalmából a Tokajból elhurcolt zsidók emlékére. Tokaj város önkormányzata 1994. május 29.”

megemlékezésen volt ének és versmondás is, és a körülbelül 300 résztvevő között az Izraeli Nagykövetség képviselője is jelen volt.⁷⁶ Az 1994-es tokaji holokauszt-megemlékezésről a *Múlt és Jövő* is beszámolt, innen megismerhető a beszédek leirata is. Az emléktábla avatásakor Májer János polgármester beszédében a szomorú emlékezet mellett hangsúlyozta, hogy a megisméltetés ellen tenni kell, leginkább a fiatalokat kell az antiszemitizmus ellen nevelni. Példaként említette a tokaji gyerekek izraeli testvérvárosban tett kététhes utazását, valamint megkövette az elhurcolt és megölt tokaji polgárokat. Zelenák István beszédében felidézte a tokaji zsidó hitközség történetét, a holokauszt eseményeit. A beszéde végén fontos mementóként emlékezett meg a zsinagógáról, amely szerinte emlékeztet, hogy ne feledjük el a múltat.⁷⁷

A Shomré Gáchelet Zsarátnok Őrei Alapítvány volt az egyetlen civil szervezet, amely a település (és környezete) zsidó közösségeinek emlékeit kívánta megőrizni. A szervezet célja a tokaj-hegyaljai zsidó emlékek, leginkább zsinagógák és temetők dokumentációja, őrzése, felújítása volt, továbbá zarándokok fogadása. Ennek a szervezetnek a vezetője a tokaji zsidó hagyományok fenntartója, Lőwy Lajos volt. 1993-ban az alapítvány dokumentációinak a központjaként, helyi levéltárként és a zsidó emlékkiállítás helyszínéül a felújított tokaji zsinagógát képzelték el.⁷⁸ Az alapítvány azonban 2013-ban, Lőwy Lajos halála után megszűnt.⁷⁹

Fontos megemlíteni, hogy a tokaji zsidó múlt feldolgozása is a rendszerváltás után kezdődött meg, leginkább a két zsidó temetőben. A régi zsidó temető Bodrozugban, a tokaji várrom lábánál, egy kis szigeten található. Ezt a temetőt 1750 körül alapították,⁸⁰ az újat pedig 1871-ben nyitották meg, de még szórványosan 1925-ig temetkeztek a régibe is. Az új temető már a városhoz közelebb került, így napjainkban is ezt használják, ha szükség van rá. Az új temetőben, egy óhelenben⁸¹ megtalálható három híres egykori tokaji rabbi, Schück Dávid, Fanféder Simon Juda és Strasser Akiba síremléke.⁸² 1990-ben izraeli egyetemisták látogattak a tokaji régi temetőbe, felállították a ledőlt sírköveket és részben dokumentálták a sírfeliratokat.⁸³ 1992-ben Kovács Péter fotós elkészítette többek között a tokaji zsidó temető sírköveinek fotóit.⁸⁴ 1993 nyarán az MTA Judaisztikai Kutatócsoportja projektet indított a tokaji zsidó temető sírjainak dokumentálására és feldolgozására. Ezt egy szeminárium keretében folytatták az ELTE BTK hebraisztika szakos hallgatói.⁸⁵ Zelenák István is közölte az először 1999-ben megjelent könyvében a régi zsidó temető térképét, illetve a sírköveken kiolvasható feliratokat, neveket.⁸⁶

Az aktorok ebben az esetben helyi emberek voltak, nem az állam vagy az országos zsidó szervezetek felől érkezettek. Az emléktábla-avató megemlékezés szervezői Glück Gábor és Lőwy Lajos zsidó származású emberek, utóbbi az utolsó tokaji

⁷⁶ N. N.: Emlékezés a szomorú évfordulón. *Észak-Magyarország*, (1994. június 14.) 5.

⁷⁷ Híreink. *Múlt és Jövő*, 5. (1994) 2. sz. 119–121.

⁷⁸ Pozsai: Interjú Lőwy Lajossal – a zempléni zsarátnok őrei. *Észak-Magyarország*, (1993. március 20.) 9.

⁷⁹ *Végzés*, 2013.

⁸⁰ ZELENAK, 2014. 55.

⁸¹ Óhel: híres rabbik sírja fölé emelt sátorszerű kőépítmény. *Magyar Zsidó Lexikon*, 660.

⁸² ZELENAK, 2014. 66.

⁸³ ZELENAK, 2014. 58.

⁸⁴ VOLENSZKY, 1991–1996.

⁸⁵ VOLENSZKY, 1994.

⁸⁶ ZELENAK, 2014. 58–59.

hitközségi elnök fia. Glück Gábor a vele készített interjú alapján elkötelezett a tokaji zsidóság emlékének megőrzése mellett, annak ellenére, hogy ő maga nem vallásgyakorló ember. Lówy Lajos pedig az interjúalanyaim elbeszélése alapján a tokaji zsidó emlékezet motorja volt egészen 2013-as haláláig. Az 1980-as és 1990-es években ő volt azon kevesek egyike, akik a helyi zsidóságot aktívan képviselték: őrizte az egykori közösség emlékét, körbevezette a zarándokokat, szervezte a zsidósággal kapcsolatos megemlékezéseket, programokat. Szintén civil aktornak tekintem Zelenák Istvánt, aki a Városszépítő Bizottságban végzett munkájával, a tokaji zsidó emlékek összegyűjtésében és a holokauszt áldozatainak felkutatásában is elévülhetetlen munkát végzett. Egy másik aktor szintén helyi, de hivatalos ember, a város akkori tanácselnöke, majd polgármestere: Májer János. Ő egyszerre tartotta szívügyének a zsinagóga felújítását és a tokaji zsidóság emlékezetének fenntartását, beszédében pedig az antiszemitizmus elleni küzdelem fontosságát hangsúlyozta.

Kitekintés a mai helyzetre és konklúzió

Tanulmányom témája a rendszerváltás hatása a zsidó emlékezetre, de fontos megemlíteni, hogy a rendszerváltás óta nagy változások zajlottak Tokajon: a 2000-es évek elején valósult meg végleg a zsinagóga felújítása, melyet azóta kulturális célokra használnak. Az egykori haszid imaszobát 2003-ban a Tokajról elszármazott egykori tokaji rabbi, Berkovits Kálmán és fia, Mordechai gyűjtése nyomán rendbe hozták, használható imatermet alakítottak ki benne, Tórát vásároltak. Berkovitsék vezetésével alakult meg újra a Tokaji Ortodox Autonóm Izraelita Hitközség is, amelynek Kalmanovits Miklós az elnöke. Berkovits Mordechai vezetésével évente összegyűlnek az innen elszármazottak Tokajon, és itt ülnek meg egy szombatot. Tehát ma már megjelent a vallásos emlékezetápolás is Tokajon, de a rendszerváltás idején még csak civil és önkormányzati erők összefogásával kezdődött a tokaji holokauszt emlékezetének ápolása.

Kiskunhalas

A kiskunhalasi zsidó hitközség hosszú múltra tekint vissza. A zsidók betelepülése a 18. század közepén kezdődött meg. 1861-ben felépült a zsinagóga,⁸⁷ utána pedig a többi hitközségi épület: a rabbilakás, az iskola, a mikve és a mészárszék is. 1944. június 17-én a vasútállomáson vagonokba zsúfolták az embereket, és a szegedi gettóba szállították őket. Innen többfelé vitték a kiskunhalasi zsidókat: csak kis részük került Auschwitzba, a többséget a strasshofi gyűjtő- és elosztótáborba vitték, ahonnan kisebb csoportokban különböző munkatáborokba irányították őket tovább.⁸⁸ Végső István helytörténész kutatásai szerint a holokauszt során a munkaszolgálatos áldozatokkal együtt 270–290-en veszítették életüket. A túlélők száma Kiskunhalason 442 fő volt, ami a magyar vidéki zsidóság viszonylatában igen magas.⁸⁹ A hitközség újjászervezése 1945 tavaszán indult meg. 1949 után azonban

⁸⁷ GAZDA, 1991. 17.

⁸⁸ VÉGSŐ-SIMKO, 2007. 178–180.

⁸⁹ Uo., 234.

sok vallásos zsidó család elhagyta az országot, leginkább Izraelbe mentek, köztük Dohány rabbi is. A megélhetési nehézségek miatt is sokan kivándoroltak, egyre több hitközségi vezető mondott le, 1956-ra radikálisan csökkent a hitközségi tagok létszáma.⁹⁰ 1998-ban elhunyt Reinhold Sándor hitközségi elnök, aki 1985 óta látta el ezt a tisztséget, helyét Raáb András vette át, aki haláláig, 2022-ig volt a hitközség elnöke.

Rendszerváltás és a zsinagóga felújítása

A kiskunhalasi zsidó hitközség életében fontos cél, hogy a zsinagógát – mint a legfontosabb reprezentatív épületét – megőrizze, gondozza. Az 1990-es évek elején a felújítás kezdeményezője, az akkori hitközségi elnök, Reinhold Sándor volt. A nemrég elhunyt elnök, Raáb András szerint az ő határozottsága és aktivitása kellett ahhoz, hogy a felújításhoz szükséges pénzösszeg összegyűljön. Reinhold Sándor 1993 januárjában felhívást intézett a halasi polgárokhoz, valamint a hazai és külföldi zsidókhoz, hogy támogassák anyagilag az igen rossz állapotú zsinagóga felújítását.⁹¹ A másnapi *Halasi Tükör* is foglalkozott a kérdéssel: az írásban a hitközségi elnök kiemelte, hogy vallásra való tekintet nélkül várják az adományokat a nemrég létrehozott számlára, és hogy az első adomány már meg is érkezett.⁹² 1993 márciusában Bács-Kiskun megye legnagyobb lapjában, a *Petőfi Népe*ben is megjelent a téma, és a hitközség elnöke is nyilatkozott az adakozásról.⁹³ Az év során Reinhold Sándor minden lehetőséget megragadott a zsinagógafelújítás napi-
renden tartása érdekében.⁹⁴

Az adomány nagyrészt magán-hozzájárulásokból, kisebb részben a MAZSIHISZ-től, az Országos Műemlékvédelmi Hivataltól és a JOINT-től kapott támogatásból jött össze, illetve a kiskunhalasi hitközségnek is volt erre a célra félretett pénze.⁹⁵ Az első adományozó Stadler János akasztói vállalkozó volt, aki 20 ezer forintot adott a zsinagóga felújítására.⁹⁶ A legnagyobb összeget Sepsi László helyi vállalkozó ajánlotta fel, aki összesen 70 millió forintot adományozott, ami akkoriban példátlanul nagy összegnek számított.⁹⁷

A munka befejezése után emléktáblát emeltek az adományozók tiszteletére, ennek felirata alapján kaphatunk képet arról, hogy a már említetteken kívül kik járultak hozzá a zsinagóga felújításához. Összesen 30 adományozó került fel a táblára, 26 személy/család/házaspár és négy cég. Akik közülük zsidó származásúak, azok Kiskunhalasról elszármazott, akkor Budapesten vagy külföldön élő emberek. Az öt ilyen személy, illetve család közül három egykori vagy mai jelentős kiskunhalasi zsidó családdhoz tartozott: Krausz Imréné (Budapest), Dohány Marcell (Toronto),

⁹⁰ Uo., 2007. 259–262.

⁹¹ FÉSÜSNÉ, 2011. 135.

⁹² Gáspár Mónika: Korhadó értékeink. *Halasi Tükör*, (1993. január 8.) 2.

⁹³ H. T.: Megmenteni a halasi zsinagógát. *Petőfi Népe*, (1993. március 18.) 8.

⁹⁴ Reinhold Sándor: A mártírünnepség szombaton nem lehetett. *Petőfi Népe*, (1993. június 23.) 7; Reinhold Sándor: A kiskunhalasi zsinagógaért. *Petőfi Népe*, (1993. június 30.) 7.

⁹⁵ GÁSPÁR, 1993. 2; Interjú Raáb Andrásal, 2020.

⁹⁶ GÁSPÁR, 1993. 2.

⁹⁷ VOLENSZKY, 1993.

Robert Reinhold (Caracas).⁹⁸ Kilenc adakozó biztosan Bács-Kiskun megyei vállalkozó,⁹⁹ három vélhetőleg helyi vállalkozó.¹⁰⁰ Adományoztak helyi magánemberek is, közülük hármat sikerült azonosítanom.¹⁰¹

Az adományozók között a helyi (nem zsidó) vállalkozók aránya a cégekkel együtt az adományozók mintegy fele vagy majdnem fele.¹⁰² Ők adták össze a pénz nagy részét, köztük is főként Sepsi László. A kutatás szempontjából az a legérdekesebb kérdés, hogy vajon mi motiválhatta adakozásra ezeket a vállalkozókat, illetve más nem zsidó kiskunhalasi és környékbeli lakosokat. Bizonyára szerepet játszott a már említett akkori elnök aktivitása, és ezzel összefüggésben a helyi szinten komolynak számító médianyilvánosság, amit a zsinagóga javára indított gyűjtés kapott. Emellett az épület helyi és országos fontossága is kiemelkedő motiváció lehetett, ami miatt sokan támogatták a felújítását. Sepsi László nagyon sok lokális kezdeményezést támogatott helyi mecénásként, ebből is látható, hogy lokálpatrióta volt.¹⁰³

Ahogy egy 1993-as lakossági adományozást és önkéntességet vizsgáló kutatás rámutat, a rendszerváltás utáni időszakban nőtt az adományozási kedv, az államszocializmus évei után az emberek szívesen vállaltak részt társadalmi kérdések, problémák megoldásában, és úgy érezték, a közösségi célok elérésében is részt kellene vállalniuk. Valószínűleg ez az általános rendszerváltás utáni hangulat ugyancsak közrejátszott abban, hogy a kiskunhalasi zsinagóga felújításával kapcsolatban ilyen sikeres volt a gyűjtés.¹⁰⁴

Fontos adalék, hogy 1989–90-ben nemcsak a zsinagógát, hanem annak egész építészeti környezetét (az egykori rabbilakást, az egykori iskolát és az egykori téli imatermet) is műemlékké nyilvánították.¹⁰⁵ 1994 februárjában a belső és külső felújítás is befejeződött.¹⁰⁶ Az avatásról a *Halasi Tükör* 1994 júniusi cikkében azt írja: „A 140 esztendőös zsinagóga továbbra is várja a kulturális érték iránt érdeklődő embereket, hiszen nem csupán egy templomot kaptunk vissza a közelmúltban elkészült zsinagóga révén, hanem egy mindannyiunk számára értékes kulturális örökséget.”¹⁰⁷ Ebből kitűnik, hogy a szerzők a zsinagóga 140 éves épületére a város közös kulturális örökségként tekintettek. Ezt támasztja alá az is, hogy mind a zsidó, mind a nem zsidó

⁹⁸ Illetve feltételezhető, hogy a Sidney-ből és Londonból adakozók is egykori kiskunhalasi zsidók leszármazottai.

⁹⁹ Antóni András és neje (Kecel), Benke Sándor és neje (Kiskunhalas), Gáspár Jenő (Kiskunhalas), Stadler József és felesége (Akasztó), Hachbold László és családja (Kiskőrös), Klajkó Benjamin (Csengőd), Nagy Gergely (Kiskunhalas), Dr. Samir Radi (Kiskunhalas?), Sepsi László és neje (Kiskunhalas).

¹⁰⁰ Elő Sándor és neje (Kiskunhalas), Szabó Tibor (Kiskunhalas), Weninger Gyula és neje (Kiskunhalas).

¹⁰¹ Földes László kiskunhalasi származású politikus, Potári Ferenc kiskunhalasi rendőrszázados, Szervánszky László soltvadkert-i cukrászmester.

¹⁰² Attól függően, hogy a bizonytalan azonosítású személyeket ide számítjuk-e, 16 vagy 13 adományozó lehetett.

¹⁰³ N. N.: Elhunyt Sepsi László. *Halasi Tükör*, (2012. szeptember 19.) 3.

¹⁰⁴ CZAKÓ–HARSÁNYI–KUTI–VAJDA, 1995. 30.

¹⁰⁵ VÉGSŐ, 2007.

¹⁰⁶ FÉSÜSNÉ, 2011. 136.

¹⁰⁷ GÁSPÁR, 1994. 3.

lakosság, a helyi, a környékbeli és az elszármazott emberek egyaránt támogatták a zsinagóga felújításának az ügyét.

A holokauszt emlékezete Kiskunhalason a rendszerváltás időszakában

A zsinagógán és a városban is több emléktábla, valamint emlékmű emlékeztet a holokauszt áldozataira. 1949 márciusában avatták fel a zsinagóga falán a holokauszt kiskunhalasi áldozatainak és a város elszármazott áldozatainak emléktábláját, amelyen akkor 470 név volt.¹⁰⁸ A helyszínválasztás nem volt magától értetődő: más hitközségek a holokauszt után a temetőt választották az emlékművek, emléktáblák színhelyéül.

A másik emléktábla a helyi vasútállomás falán látható, az 1944. október 11-én a vasútállomáson megölt munkaszolgálatosok emlékét őrzi. Ennek az eseménynek először 1965-ben állítottak emléket, de a vasútállomás felújítása során a táblát áthelyezték a vasútállomás melletti parkba. A ma is látható emléktáblát 1988-ban avatták.¹⁰⁹ Az ezen feltüntetett áldozatok nem kiskunhalasi származásúak,¹¹⁰ de az emléktábla fontos része a helyi holokauszt-megemlékezéseknek.

A városban nincs külön köztéri holokauszt-emlékmű,¹¹¹ de a II. világháborús emlékmű a holokauszt áldozatainak is emléket állít. A helyi sajtó 1990-ben kezdett írni a készülő emlékműről, amelyet már évek óta tervezett Vass Lajos, helyi tanár, de csak a szabaddá váló emlékezeti légkörben, a rendszerváltás után valószínűleg meg. Az ekkor keletkezett cikk arról ír, hogy ez az alkotás az összes II. világháborús áldozat számára jelent mementót, köztük a zsidó áldozatoknak is. „Az izraelita hitközség pedig anyagi támogatást ígért, mivel az emléktáblára természetesen a koncentrációs táborok áldozatainak nevei is felkerülnek majd” – írta ekkor a *Bács-Kiskun Megyei Népiújság*.¹¹² Felavatására 1991. november 1-jén, szándékosan halottak napján került sor. A *Halasi Tükör* beszámolójából tudhatjuk, hogy az emlékművet ökumenikus istentisztelet keretében avatták fel, és hogy az ünnepségen más vallások képviselői mellett a zsidó hitközség elnöke is felszólalt.¹¹³ A polgármester avató beszédében együtt emlegette a különböző okokból elhunytakat („Emberek voltak, akik éltek, szerettek, dolgoztak, akik hőssé váltak, akiket elhurcoltak és bestiálisan meggyilkoltak, akik a megszállás és a bombázások áldozatai lettek.”), és megbékélésre szólította fel a közösséget.¹¹⁴ Ekkor még a város, illetve az emlékmű felállítójának részéről egyértelmű és fontos volt a szándék, hogy a város egy közös II. világháborús emlékmű által a holokauszt áldozatairól is megemlékezzen. A napjainkban készült interjúim alapján azonban elmondható, hogy a helytörténetesen kívül senki sem

¹⁰⁸ Azóta a helyi áldozatok emléktábláján már 253, az elszármazottak emléktábláján 49 név szerepel. Lásd: VÉGSŐ–SIMKO, 2007. 261.

¹⁰⁹ VÉGSŐ, 2011b. 101–116; 110.

¹¹⁰ VÉGSŐ, 2011b. 101–102.

¹¹¹ Interjú Raáb Andrással, 2020.

¹¹² N. N.: Emlékmű a II. világháború halasi áldozatainak. *Bács Kiskun Megyei Népiújság*, (1990. július 6.) 1.

¹¹³ N. N.: Felavatták Halason a II. világháborús emlékművet. *Bács Kiskun Megyei Népiújság*, (1991. november 4.) 3; N. N.: Emlékmű avatás. *Halasi Tükör*, (1991. november 1.) 1.

¹¹⁴ N. N.: Emlékművet avattunk. *Halasi Tükör*, (1991. november 8.) 1.

tudott arról, hogy a város II. világháborús emlékművén zsidó nevek is vannak, és hogy az eredeti szándék szerint az a holokauszt áldozatainak is emléket állít.¹¹⁵ Így az emlékmű nem érte el eredeti célját, hiszen ma nem tudnak róla, hogy a holokauszt áldozatainak nevei is szerepelnek az emlékművön, ami a Magyarországon jellemző emlékezeti fragmentáltság tanújele. Nem találtam nyomát annak, hogy bármilyen rendszeres ünnepség lenne a II. világháborús emlékműnél. Egyetlen megemlékezésnek találtam nyomát, amely a doni katasztrófa áldozatainak emléket idézte meg.¹¹⁶

Végső István az akkori hitközségi elnök, Reinhold Sándor tevékenységének tulajdonítja, hogy a zsidó elhunytak nevei is felkerültek az emlékműre. Erre azonban nincs további forrás. Elképzelhető, hogy a zsidó nevek Vass Lajos eredeti gyűjtésében is szerepeltek.

1946 óta a hitközség minden évben holokausztmegemlékezést szervez;¹¹⁷ először 1991-ben tartott az önkormányzat és a hitközség közös megemlékezést a zsinagógánál.¹¹⁸ Ezek helyszíne alapvetően a zsinagóga és a zsinagóga falán lévő emléktábla, de ezt több alkalommal – például 1994-ben¹¹⁹ – a vasútállomáson lévő emléktábla előtti megemlékezéssel is összekötötték. A helyi deportálásra emlékezve az időpont mindig június második vasárnapja. A megemlékezések részét képezi az istentisztelet, a beszédek, majd valamilyen művészeti műsor. A helyi hitközség mellett általában az önkormányzati képviselők is jelen vannak és beszédet mond a jelen lévő rabbi is. Nem zsidó helyi lakosok, illetve Kiskunhalasról elszármazott zsidók is részt vesznek ezeken a megemlékezéseken.¹²⁰

Kitekintés a mai helyzetre és konklúzió

Jelentős változás a rendszerváltás időszakához képest, hogy bár a zsidó közösségnek azóta is kellett felújításokat eszközölnie a zsinagógán, nem merült fel, hogy a közösséghez fordulnának. Ennek okát én abban látom, hogy az akkor hitközségi elnök, Reinhold Sándor felismerte a civil kezdeményezések és részvételi akarat fellendülését az 1990-es évek elején, ami a későbbiekben már kevésbé volt jellemző. A zsidó közösség nyitottsága és a közös holokauszt-megemlékezés megmaradt, de, hogy a zsidó közösség ügye ilyen mértékben a tágabb közösség ügye is legyen, egyedi eset maradt. Tokajhoz hasonlóan itt is civil aktorok, kis mértékben az intézményes önkormányzati akarat segítette elő a holokausztemlékezeti kultúra kialakulását, de egyedi összetevőt jelentett a hitközségi együttműködés, az akarat és nyitottság, hogy a zsinagóga és a megemlékezés közös ügy legyen. A rendszerváltáskor bekövetkezett változások – vallásszabadság, holokauszt

¹¹⁵ Nem alakult ki egy közös emlékezeti hagyomány, egy rendszeres megemlékezés, melyben egyszerre emlékezne a város a II. világháború minden áldozatára, ahogy ilyen emléknep országos szinten sincs.

¹¹⁶ II. világháborús emlékmű. (<https://www.kozterkep.hu/8739/ii-vilaghaborus-emlekmu> - Utolsó letöltés: 2022. szeptember 27.)

¹¹⁷ Interjú Raáb Andrással, 2020.

¹¹⁸ FÉSÜSNÉ, 2011. 134.

¹¹⁹ Uo., 136.

¹²⁰ Interjú Raáb Andrással, 2020.

előtérbe kerülése – elősegítették, hogy a holokauszt emlékezetének ápolása túlmutasson a zsinagóga falain.

Rákoshegy

Rákoshegy területének benépesülése csupán a 20. század elejétől kezdve bontakozott ki, ezért ezen a területen zsidó betelepülőkről is csak ekkortól beszélhetünk. A hitközség, vagy legalábbis a település zsidó lakosságának létszáma, a megalapítástól kezdve folyamatosan növekedett.¹²¹ A rákoshegyi zsinagóga valószínűleg az 1920-as években épült, tervezőjének kiléte nem ismert, de az igen, hogy az építkezés főszponzora Braun Móric helyi fakereskedő volt.¹²² 1944. július 8-án a Fuchs viláiban kialakított gettóból vitték el a rákosmentei zsidóságot. A rákoshegyi zsinagógát ezután kifosztották, megrongálták. Ezután a közösség további életéről keveset lehet tudni, 1945-ben a közösség visszatérő töredéke még rendbe hozta, használhatóvá tette, és a kevés visszatért hitközségi tag körülbelül az 1960-as évekig használta hitéleti célokra.¹²³ Ezután az MTA vásárolta meg, majd 1966-ban átalakította, hogy könyvtartást működtessen benne.¹²⁴

A rákoshegyi zsinagóga átalakítása és az emlékezet hiánya

A zsinagógát 1989-ben Gubán György vállalkozó, a gyülekezet akkori tagja megvásárolta a baptista gyülekezet részére. Elhúzódó jogi huzavonák után 1993-ban került a Magyar Baptista Egyház nevére, ezután évekig tartó felújítás kezdődött, amit nagyrészt a gyülekezeti tagok végeztek. A rekonstrukcióról 1994-ben a *Szombat* című lap is beszámolt.¹²⁵ Végül 1997-re készült el az épület, azóta a baptista gyülekezet használatában áll.¹²⁶

A helyhez kapcsolódó lokális történetek megváltoztak az évtizedek során. Az 1960-as évek elején az omladozó épületeknek helyet adó telek a bűnözők, kétes alakok által használt terület volt, rossz hírű helynek számított a településen. 1967 és 1989 között, amikor az MTA raktáraként működött, nem volt szerepe a település életében, nem keletkeztek igazán a térhez kapcsolódó történetek sem a településen. Pontosan nem tudható, mikor voltak az utolsó zsidó vallási események az épületben, de legkésőbb a 1950-es évek vége, az 1960-as évek közepe óta semmilyen a zsidó valláshoz, vagy akár holokauszt-megemlékezéshez kapcsolódó esemény

¹²¹ Népszámlálási adatok, *Rákoshegy*; Hódos Mária könyvének címe (*Kétezen voltak...*) egész Rákosmente lakosságára utal.

¹²² HÓDOS, 2006. 59–60. A *Szombat* című lap 1928–30-ra teszi az építést. (GANTNER–HECKER, 1994.) A zsinagóga épületét lásd:

<https://cja.huji.ac.il/mhs/browser.php?mode=set&id=35245&fbclid=IwAR2k6R7btjA3H3wEZSxqwkKXygEuySR0rXtyD7JoOibNHZbsY9vfkfdq-uU> – Utolsó letöltés: 2023. április 10.)

¹²³ N. N.: Mártír istentiszteletek. *Új Élet*, 17. (1961) 12. sz. 6; N. N.: Mártíremlékezés. *Új Élet*, 16. (1960) 17. sz. 6; N. N.: Főünnep Budapest. *Új Élet*, 21. (1965) 21. sz. 2.

¹²⁴ Budapest Főváros Levéltára, XV.17.d.329–123.965 1–6. folio. 1966-ban alakították át az MTA céljaira és engedélyezték a használatot.

¹²⁵ GANTNER–HECKER, 1994.

¹²⁶ *Gyülekezetünk története*; Interjú Nemeshegyi Dáviddal, 2022; Interjú Kiss Emillel, 2022.

nem történt az épületben vagy mellette. A zsidó közösség már a hatvanas évek elejére öregedő, kihaló volt, marginális része a településnek. 1989-től a baptista templommá alakítása után pedig már új, a baptistákhoz kapcsolódó történetek jelennek meg: istentiszteletek, a baptista gyülekezet által szervezett vallásos és kulturális események kapcsolódnak a helyhez, de nincs semmilyen, a hely zsidó múltjához kapcsolódó megemlékezés, se előadás, se bármilyen egyéb esemény. A rendszerváltás szabad légköre és az épület új funkciója lehetőséget kínált volna valamilyen emlékezeti aktusra, de ilyen nem valósult meg. A zsinagóga épületén semmiféle emlékeztető tábla nem utal a holokausztra, de ez egész Rákoshegyre igaz. Azonban interjúmból kiderült, hogy az 1990-es évek elején felmerült, hogy lehetne egy emléktáblát állítani a holokauszt áldozatainak tiszteletére. Az akkori baptista lelkész, Kiss Emil, így emlékszik vissza erre: „*Hát, volt teroben, hogy valamit csinálunk, aztán az óvatosabbak azt mondták, hogy ne, mert hátha akkor ébrednek föl a cionista erők. [...] Úgyhogy le is vettük a napirendről azonnal utána. Pedig szép lett volna. Mártírok után a mártír egyház utódai használják.*”¹²⁷

A közösség attól tartott, hogy ha nyilvánosan kiderül, hogy korábban zsinagóga volt az épület, akkor elveszik tőlük az épületet, így a lelkész ezt nem erőltette tovább. Egy régi helyi lakossal és gyülekezeti taggal folytatott beszélgetésem megerősítette, hogy a rendszerváltás előtt még jobban benne volt a köztudatban, hogy az épület zsinagóga volt.¹²⁸ Kiss Emil nem igazán a hívekben kívánta tudatosítani a hely egykori funkcióját, hanem inkább azt tartotta fontosnak, hogy a zsidó felekezetnek ne legyenek ellenérzései a baptista templommá alakítással kapcsolatban. Ezért még az átalakítások során megkereste az egykori főrabbit, Schweitzer Józsefet, és véleményét kérte a kérdésről. A főrabbi áldását adta erre, mondván, hogy üdvös, ha ilyen módon folytatódik az imádság az Isten felé. Így az akkori lelkész lezártnak tekintette ezt a kérdést. Bár a gyülekezet tagjai és a lelkész is tisztában volt az épület eredetével, közösségi és nyilvános szinten sem foglalkoztak ezzel.

Kitekintés a 21. századra, a mai viszonyokra és konklúzió

Rákoshegy későbbi életéhez kapcsolódva fontos megemlíteni, hogy a 2000-es évek elejétől kezdve voltak kísérletek a holokauszt emlékezetének megőrzésére. Hódos Mária nevéhez kapcsolódik az egyetlen helyi emlékezeti esemény, amelyet az interjúalanyaim is említettek, és amelynek kisebbfajta publicitást kapott a helyi sajtóban is. Ez a 2004-es holokauszt-emlékkiállítás volt az első és az egyetlen esemény, amely elérte, legalábbis részben, a nyilvánosság ingerküszöbét. Ehhez kapcsolódóan 2005-ben emléktáblát avattak a rákosmentei holokausztáldozatok emlékére Rákoskeresztúron, az egykori Fuchs kastély falán.¹²⁹ Óriási emlékezeti hiátus tátong azonban az 1960-as évekbeli hitközségi megemlékezések és a 2004-es kiállítás között, ez pedig bőven elegendő idő volt ahhoz, hogy az egykori zsidó hitközség emléke kikopjon a helyi közösségből.

¹²⁷ Interjú Kiss Emillel, 2022.

¹²⁸ Interjú Lakatos Péterrel, 2022.

¹²⁹ 1944. június 8-án ezen a helyen / intettek örökre búcsút / szeretett hazájuknak / a Holocaust ártatlan / rákosmentei áldozatai. // Budapest Főváros XVII. kerület / Önkormányzata.

Amint láttuk, az emléktábla felállítása az egykori zsinagógán már a rendszerváltás környékén, a baptista templommá való átalakításkor felmerült, de akkor leszavazta a baptista gyülekezet, félték, hogy ha kiderül, hogy az épület zsinagóga volt, elvehetik tőlük. A rendszerváltás Rákoshegy esetében nem hozta meg a holokauszt emlékezetének ébredését, csak tizenöt évvel később jött el ez a pillanat, de akkor is valódi közösségi háttér, ráébredés nélkül, csupán egy szűk csoport emlékezett meg. Megállapítható, hogy az új funkció felülírta az emlékezetet. Az épület új tulajdonosainak vagy más helyi civil aktoroknak a kezdeményezése híján nem alakult ki még a rendszerváltás utáni nyitottság légkörében sem egy emlékezeti kultúra a rákoshegyi zsidóság és a holokauszt rákoshegyi áldozatai körül.

Összegzés

Esettanulmányaim alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a lokális holokausztemlékezet átalakulása nagymértékben függött a helyi aktoroktól, civil és városi vagy kerületi önkormányzati szereplőktől. Az ennél magasabb szintű hatások (országos vagy fővárosi), ha voltak is ilyenek, nem jutottak le erre a szintre, nem vezettek tettekhez. Tokaj esetében a civil és az önkormányzati akarat együttesen eredményezte 1994-ben a holokauszt emléktábla felállítását és a nagyívű megemlékezés megszervezését. Kiskunhalason az önkormányzati és a hitközségi szándék is kellett hozzá, hogy a holokausztemlékezet kilépjen a zsinagóga falai közül. Rákoshegyen pedig látható, hogy a helyi civil akarat hiányában (legalábbis a rendszerváltás időszakában) ez nem alakult ki helyben. Az, hogy Kiskunhalason a mai napig fennmaradt a hitközség, sokkal stabilabb alapokra helyezi a holokausztemlékezetet, mint a másik két helyen. Alapvetően az mutatható ki, hogy a rendszerváltás hozta vallási és emlékezeti szabadság tette lehetővé a lokális emlékezetek kialakulását is, de az emlékezet sorsa helyi szinten dől el. Helyi aktorok, aktív emberek hiányában, akik kezükbe veszik a kezdeményezést, nem alakult ki helyi holokausztemlékezet. Az pedig, hogy helyben sok múlik egy-egy emberen, nagyon sérülékennyé teszi a holokauszt helyi emlékezetét, és ez napjainkig sem változott.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Sajtó

Bács Kiskun Megyei Népiújság

Békés Megyei Népiújság

Dunántúli Napló

Észak-Magyarország

Halasi Tükör

Kelet-Magyarország

Magyar Távirati Iroda (MTI)

Népszabadság

Petőfi népe

Új Élet

Levéltári források

BFL **Budapest Főváros Levéltára**
XV.17.d.329-123/1 Budapest (székes)főváros tervei (1867-2006), Építési ügyosztályok tervtára (1873-2006), Építési engedélyezési tervdokumentáció.

Internetes források

Békés megyei zsidó emlékek adatbázisa

Balogh István: Békés megyei zsidó emlékek adatbázisa.
<https://web.archive.org/web/20100715112644/http://www.baloghistvan.hu/>
(Utolsó letöltés: 2023. szeptember 28.)

Népszámlálási adatok, Tokaj

Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa.
https://mtatki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=&ev2=&megye=&telepules=135&kod=&nemzetiseg=&felekezet=izraelita&tipus=mind&keyword=&page=50
(Utolsó letöltés: 2023. április 10.)

Népszámlálási adatok, Rákoshegy

Magyarország településeinek népszámlálási-etnikai adatbázisa.
https://mtatki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=&ev2=&megye=&telepules=55&kod=&nemzetiseg=zsido&felekezet=izraelita&tipus=mind&keyword=&page=50
(Utolsó letöltés: 2023. szeptember 28.)

Gyülekezetünk története

Gyülekezetünk története – Rákoshgyi Baptista Gyülekezet.
<https://sites.google.com/view/hegyibaptista/r%C3%B3shgyi%20baptista%20gy%C3%BClekezet%C3%BCnk-t%C3%B6rt%C3%A9nete?authuser=0>
(Utolsó letöltés: 2023. április 10.)

Végzés

2013 *Végzés: „Shomré Gáchelet Zsarátnok Őrei” Alapítvány „megszüntetve” egyszerű törlésre irányuló nemperes eljárásban.* Miskolci Törvényszék, 2013. május 9.
http://documents.birosag.hu/sites/default/files/allomanyok/civ_eljarasok/05-421-130510-t.pdf
(Utolsó letöltés: 2021. április 8.)

VOLENSZKY

VOLENSZKY Paula: *Zsidó eseménytár 1991-2010.* Magyar Zsidó Levéltár. (<http://milevold.weebly.com/kortaacuters-zsidoacute-esemeacutenytaacuter--jewish-chronology-1992-2011.html>)
(Utolsó letöltés: 2022. december 23.)

Szakirodalom

ASSMANN

2016 Assmann, Aleida: *Formen des Vergessens*. Göttingen, Wallstein Verlag, 2003.

BÁNYAI-KOMORÓCZY

2016 BÁNYAI Viktória – KOMORÓCZY Szonja Ráhel: Magyarországi zsidó vallási szervezetek, intézmények emlékezetpolitikája. *Regio*, 24. (2016) 3. sz. 38–58.

Bibó

1984 BIBÓ István: *Zsidó kérdés, asszimiláció, antiszemitizmus*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.

BRAHAM

2015 BRAHAM, Randolph L.: Magyarország: hadjárat a holokauszt történelmi emlékezte ellen. In: *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Szerk.: BRAHAM, Randolph L. – KOVÁCS András. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány, 2015. 229–277.

CZAKÓ-HARSÁNYI-KUTI-VAJDA

1995 CZAKÓ Ágnes – HARSÁNYI László – KUTI Éva – VAJDA Ágnes: *Lakossági adományok és önkéntes munka*. Budapest, Nonprofit Kutatócsoport – Központi Statisztikai Hivatal, 1995.

FÁBIÁN-SIK

1996 FÁBIÁN Zoltán–SIK Endre: Előítéletesség és tekintélyelvűség. In: *Társadalmi Riport* 1996. Szerk.: ANDORKA Rudolf – KOLOSI Tamás – VUKOVICH György. Budapest, TÁRKI – Századvég, 1996. 381–413.

FÉSÜSNÉ BAKOS

2011 FÉSÜSNÉ BAKOS Ágnes: A kiskunhalasi zsidók krónikája 1945–2001. In: *Legyen Világosság (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Szerk.: SZAKÁL Aurél. Kiskunhalas, Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, 2011. 117–146.

FROJIMOVICS-KOMORÓCZY-PUSZTAI-STRBÍK

1995 FROJIMOVICS Kinga–KOMORÓCZY Géza–PUSZTAI Viktória–STRBÍK Andrea: *A zsidó Budapest*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1995.

GADÓ

2022 Gadó János: „Nincs közvetlen kapcsolat az előítélet és az erőszak között” – Interjú Kovács Andrásal. *Szombat*. <https://www.szombat.org/politika/nincs-kozvetlen-kapcsolat-az-elotelet-es-eroszak-kozott> (Utolsó letöltés: 2022. június 19.)

GANTNER-HECKER

- 1994 GANTNER Brigitta-HECKER András: „Külvárosi idill.” *Szombat*.
https://www.szombat.org/wp-content/uploads/1994/05/1994_05.pdf
(Utolsó letöltés: 2023. április 10.)

GÁSPÁR

- 1994 GÁSPÁR Mónika: Újra működik a zsinagóga. *Halasi Tükör*, 1994. június 1. 3.

GAZDA

- 1991 GAZDA Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon. Térképek, rajzok, adatok*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1991.

GLÜCK

- 2019 GLÜCK Gábor: *Itt éltek, a messzeségben haltak – Adalékok a tokaji zsidó jelenlétéhez, a teljesség igénye nélkül*. Tokaj, Magánkiadás, 2019.

GYÁNI

- 2015 GYÁNI Gábor: A holokauszt magyar emlékezete. In: *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Szerk.: BRAHAM, Randolph L. – KOVÁCS András. Budapest, Múlt és Jövő Alapítvány, 2015. 187-197.

HÉVESI (SZERK.)

- 1941 HÉVESI Simon (szerk.): *Magyar zsidók naptára, 1941-5701*. Budapest, Springer Gusztáv, 1941.

HÓDOS

- 2006 HÓDOS Mária: *Kétezeren voltak...* Budapest, Magyarországi Zsidó Örökség Köz-alapítvány, 2006.

KESZEI

- 2017 KESZEI András: Felejtés, társadalom, történelem. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 18. (2017) 67. sz. 5-21.

KLEIN

- 2011 KLEIN Rudolf: *Zsinagógák Magyarországon 1782-1918. Fejlődéstörténet, tipológia és építészeti jelentőség*. Budapest, Terc Kiadó, 2011.

KOMORÓCZY

- 2012 Komoróczy Géza: *A zsidók története Magyarországon*. Budapest, Kalligram Kiadó, 2012.

KOVÁCS

- 2014 KOVÁCS András: Zsidóellenes előítéletesség és az antiszemitizmus dinamikája a mai Magyarországon. In: *Társadalmi Ríport 2014*. Szerk.: KOLOSI Tamás – TÓTH István György. Budapest, TÁRKI, 2014. 486-508.
- 2012 KOVÁCS, András: Antisemitic prejudice and political antisemitism in present-day Hungary. *Journal For The Study of Antisemitism*, 4. (2012) 2. sz. 443-467.

KOVÁCS-BARNA

2018 KOVÁCS András – BARNA Ildikó: *Zsidók és zsidóság Magyarországon 2017-ben*. Budapest, Szombat, 2018.

KOVÁCS-FISCHER

2022 KOVÁCS András – FISCHER György: *Antiszemita előítéletesség Európában – 2020. Felmérés 16 európai országban. Kutatási összefoglaló*. Budapest, Tett és Védelem Alapítvány, 2022.

KOVÁCS-FORRÁS-BÍRÓ

2011 KOVÁCS András – FORRÁS-BÍRÓ Aletta: *Zsidó élet Magyarországon: Eredmények, kihívások és célok a kommunista rendszer bukása óta*. London, Institute for Jewish Policy Research, 2011.

KOVÁCS M.

1992 KOVÁCS M. Mária: *Zsidók és magyarok a rendszerváltás után*. In: *Zsidóság, identitás, történelem*. Szerk.: KOVÁCS M. Mária – KASHTI, Yitzhak M. – ERŐS Ferenc. Budapest, T-Twins Kiadó, 1992. 49–58.

KOVÁCS MÓNIKA

2016 KOVÁCS MÓNIKA: *Kollektív emlékezet és a holokauszt múlt*. Budapest, Corvina Kiadó, 2016.

KOVÁCS-VAJDA

2002 KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

LÁSZLÓ-PUZSÁR

2014 LÁSZLÓ Gábor–PUZSÁR Imre: *Fejezetek Rákoshegy történetéből. Egy nagyközség és társadalma Budapest peremén, 1892–1950*. Budapest, Budapest Kiadó, 2014.

Magyar Zsidó Lexikon

1929 *Magyar Zsidó Lexikon*. Szerk.: Ujvári Péter. Budapest, Magyar Zsidó Lexikon, 1929.

MÁJER

2019 MÁJER János: *Huszonhét év Tokajért. Szolgálatom története*. Tokaj, Bíbor Kiadó, 2019.

MONORI

2002 MONORI Áron: *Egy antiszemita lap és egykori szellemi előfutára*. *Médiakutató.hu*, (2022 tavasz)
https://mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavasz/04_egy_antiszemita
(Utolsó letöltés: 2023. augusztus 19.)

NORA

2010 NORA, Pierre: *Emlékezet és történelem között*. In: *Emlékezet és történelem között. Válogatott tanulmányok*. Szerk.: K. HORVÁTH Zsolt. Budapest, Napvilág, 2010. 13–33.

SZALAI

- 2020 SZALAI Miklós: Zsidóság a rendszerváltásban, rendszerváltás a zsidóságban. *Szombat*, (2020. június 9.)
<https://www.szombat.org/politika/zsidóság-a-rendszerváltásban-rendszerváltás-a-zsidóságban>
(Utolsó letöltés: 2022. június 18.)

SZÉCSÉNYI (SZERK.)

- 2018 SZÉCSÉNYI András (szerk.): *Köbe zárt emlékezet. Holokauszt emlékművek a Kárpát-medencében*. Budapest, Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány, 2018.

VÉGSŐ

- 2011a VÉGSŐ István: A Kiskunhalasi Izraelita Hitközség krónikája 2001–2011. In: *Legyen Világosság (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Szerk.: SZAKÁL Aurél. Kiskunhalas, Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, 2011. 147–160.
- 2011b VÉGSŐ István: Tragédia 1944. október 11-én a kiskunhalasi vasútállomáson. In: *Legyen Világosság (Emlékkönyv a Kiskunhalasi Izraelita Hitközség múltja és jelene)*. Szerk.: SZAKÁL Aurél. Kiskunhalas, Kiskunhalasi Izraelita Hitközség – Thorma János Múzeum, Kiskunhalas, 2011. 101–116.

VÉGSŐ–SIMKO

- 2007 VÉGSŐ István–SIMKO Balázs 2007: *Zsidósors Kiskunhalason – kisvárosi út a holokauszthoz*. Budapest, L'Harmattan, 2007.

ZELÉNÁK

- 2014 Zelenák István: *Tokaji zsidó emlékek*. Tokaj, Agroinform Kiadó, 2014.

Fazekas Zsuzsanna

Hogyan nem lett igazi ünnepe a rendszerváltásnak?*

1989-ben a hidegháború végével, a vasfüggöny leomlásával, Magyarországon pedig a rendszerváltással¹ új történelmi korszak kezdődött. Szűrös Mátyás ideiglenes államfő 1989. október 23-án, a harmadik magyar köztársaság kikiáltásakor a parlamenti dolgozósobája erkélyén új történelmi szakaszból beszélt, demokratikus átalakításról, jogállamiságról és az ország függetlenségéről – a múlttal való szakítás és a deklarált új történelmi szakasz pedig egy új emlékezeti rendszer kidolgozását is feltételezte.

Émile Durkheim óta az ünnepekre a közösségi érzés megerősítését elősegítő eseményeként gondol a társadalomtudomány. A francia szociológus a profán, nemzeti kollektív rítusokat a vallásiakhoz hasonlította, és azt írta, „nem létezik olyan társadalom, amely ne érezné szükségét, hogy szabályos időközönként megerősítse az egységét és a sajátos arculatát biztosító kollektív érzéseket és gondolatokat”.² Durkheim a társadalmi kohézió, a közösséghez tartozás, más szóval a társadalmi identitás megerősítését, az azzal való azonosulást várta a közösségi rítusoktól, jelen társadalmunkban az ünnepektől, amelyek szerinte az egyéni kötődéseket is megerősítik, kijelölik az egyén helyét a társadalomban és segítik az integrálódását. A kollektív emlékezet és rítusainak részeként az ünnepek azonban identitásképző és társadalmi integratív szerepük mellett a politikai uralom legitimitációjának alapvető eszközei is – hogy mire emlékszünk történelmünkben és hogyan, az politikai kérdés is, és képes megerősíteni egy új rendszer legitimitációját, intézményrendszerét, a közösség öntudatát és a rendszerbe vetett hitét is.

* A tanulmány egy konferenciaelőadás kibővített változata, amely az *1989 és a rendszerváltás: a társadalmi cselekvés lehetőségei* című konferencián hangzott el Szegeden, 2019. november 28–30-án.

¹ Bár tisztában vagyok a fogalommal kapcsolatos vitákkal, a tanulmányban a „rendszerváltás” kifejezést használom arra az 1989–90-es eseménysorra, amelynek során a Magyar Népköztársaságból Magyar Köztársaság lett, a pártállami rendszerből pedig többpártrendszeren alapuló parlamenti demokrácia. Véleményem szerint ugyanis ezek a változások épp eléggé indokolják a rendszerváltás fogalmának használatát akkor is, ha mindez fokozatosan történt.

² DURKHEIM, 2003. 386.

A rendszerváltás kétségkívül történelemformáló eseménysorozat volt, az azóta eltelt több mint 30 évben azonban mégsem alakult ki egy olyan ünnepnap sem, amelyen kimondottan a rendszerváltásra emlékeznénk, vagy amelyen valamilyen rítusokkal idéznénk fel az akkor történeteket. Bár mint a későbbiekben látni fogjuk, több dátum is versenyben volt a rendszerváltás ünnepének címéért, végül egyik sem lett ily módon bevett ünnepnap. Tanulmányomban arra teszek kísérletet, hogy választ adjak arra, hogy ez miért történhetett így. Felvázolom, hogy mely napok jöhettek szóba a rendszerváltás emlékének megörökítésére, milyen kísérletek történtek a megemlékezésekre ezeken a napokon, mennyire lettek „sikeresek” ezek az emléknapiak, és végül megpróbálok magyarázatot is adni arra, hogy ez minek tulajdonítható. Úgy vélem, ha megértjük, hogy miért nem alakult ki a rendszerváltásnak ünnepnapja, az közelebb vihet minket az 1989–90-es rendszerváltás, illetve az azt követő, abból következő politikai helyzet megértéséhez is.

A lehetséges ünnepnapok

Az elmúlt több mint 30 évet vizsgálva három, a rendszerváltással kapcsolatos ünnep- vagy emléknapot lehet elkülöníteni, amelyekkel kapcsolatban a társadalmi diskurzusban felmerült a ritualizált megemlékezés lehetősége: az első Nagy Imre volt miniszterelnök 1958-as kivégzésének és 1989-es újratemetésének napja, június 16-a; a második az utolsó szovjet csapatok 1991-es kivonulásának napja, június 19-e (nem mellesleg 1990-ben ezen a napon módosította az Országgyűlés az alkotmányt, kimondva, hogy a Magyar Köztársaság független, demokratikus jogállam, bár ez az aspektus nem merült fel); és végül október 23-a, az 1956-os forradalom kezdetének, egyben a köztársaság 1989-es kikiáltásának napja. Mindhárom nap megünneplésével kapcsolatban megnyilvánult valamiféle politikai akarat is, így emlékezetük vagy megünneplésük jogszabályokkal is alá lett támasztva.

Elsőként október 23-át iktatták törvénybe 1990 májusában, egyrészt mint az 1956-os forradalom és szabadságharc kezdetének, másrészt mint a Magyar Köztársaság kikiáltásának napját: az Országgyűlés *„október 23-át, az 1956. évi forradalom és szabadságharc kezdetének, valamint a Magyar Köztársaság 1989. évi kikiáltásának napját nemzeti ünnepé nyilvánítja”*³ – szól a törvény. Bár ezzel úgy tűnik, meg is oldódott a rendszerváltás ünnepének kérdése, valójában az október 23-i megemlékezések tartalmukban soha nem a rendszerváltásra irányultak. Az október 23-i ünnepségeken, bár említés szintjén rendszeresen előkerült a rendszerváltás témája, valójában nem a köztársaság kikiáltására emlékeztek, hanem 1956-ra. Erre a kérdésre azonban még később visszatérek.

Ezután bő tíz év elteltével, 2001 májusában június 19-ét iktatták törvénybe mint nemzeti emléknapot *„az utolsó idegen megszálló katona hazánkból történt eltávozása napjának emlékére”*. A törvény egyben június utolsó szombatját a *„magyar szabadság napjává”* nyilvánította *„szabadságküzdelmek ostromjának, a kivívott szabadságnak tiszteletére”*, valójában a szovjetek kivonulásával összefüggésben.⁴ A javaslat,

³ 1990. évi XXVIII. tv.

⁴ 2001. évi XVII. tv.

bár az első Orbán-kormány idején fogadták el, nem a kormánytól érkezett, hanem egyéni képviselői indítványként Gémesi György akkori MDF-es képviselőtől, egyben Gödöllő polgármesterétől, aki saját városában akkor már sokadik éve rendezett ünnepséget június 19-hez kapcsolódva. Gémesihez csatlakozott benyújtóként a kormánykoalíció két másik tagja, a Független Kisgazdapárt (FKGP) képviselője, Orosházi György, és a fideszes Salamon László.⁵ A törvény megalkotásától függetlenül kormányzati szinten viszont ebben az évben mindössze egy belügyminisztériumi zárt körű ünnepség jelezte az emléknapi tényét.⁶

Az emléknapi és a „magyar szabadság napjának” hivatalos meghirdetése után 2002-ben a Medgyessy Péter vezette MSZP-SZDSZ-kormány állt elő végül mindeddig egyedülként egy kizárólag a rendszerváltáshoz kapcsolódó nemzeti ünnep ötletével, sőt, a javaslatot be is nyújtották. Medgyessy a javaslat benyújtásával kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy az új ünnepnap bevezetésével arra kívánnak emlékezni, hogy „Nagy Imre egykori miniszterelnök és mártírtársainak áldozatvállalása 1991. június 19-én érte el célját, amikor a szovjet csapatok végleg elhagyták Magyarországot”.⁷ A törvényjavaslat szövege végigveszi a rendszerváltás fontosabb eseményeit: megemlékezik a Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokról, az alkotmánymódosításról, a köztársaság kikiáltásáról, az első szabad választásokról, a Varsói Szerződésből való kilépésről, végül pedig a szovjet csapatok kivonásáról is. A javaslat megfogalmazása szerint „1991. június 19. napja történelmi fordulópont, amely a nemzet tudatában kiemelt helyet foglal el”, ezért június 19-ét a Magyar Függetlenség Napja néven veszik fel a hivatalos nemzeti ünnepek közé, „az ország területét elhagyó utolsó szovjet katona távozásának évfordulója” címen.⁸ Medgyessy az ötletet pont június 16-án dobta be, amivel sikerült rögtön magára haragítania politikai ellenfeleit: az akkor még Rogán Antal vezette Fidelitas az utolsó nap távozó szovjet altábornagy ünnepelését sérelmezte, és inkább június 16-át tette volna nemzeti ünnepé;⁹ Gémesi és az MDF pedig azt kifogásolta, hogy Medgyessy Nagy Imrét is belekeverte június 19-be, ehelyett inkább a korábban elfogadott törvényt bővítették volna ki az emléknapi munkaszüneti nappá nyilvánításával.¹⁰ A politikai viták keretében a javaslatnak, bár az általános és a részletes vitáját is még ugyanabban az évben megtartották a parlamentben, zárószavazására sosem került sor, évekkel később, 2006-ban pedig vissza is vonták, június 19-e így mind ez ideig megmaradt „nemzeti emléknapi” a 2001-es törvény alapján.

A Medgyessy-kormány függetlenségnapra javaslatával kapcsolatban szinte természetesen került fel versengő dátumként június 16-a, Nagy Imre és mártírtársai 1958-as kivégzésének, majd tömegeket megmozgató 1989-es újrateremtésének napja. Az 1989-es újrateremtés óta évente zajlottak megemlékezések, de a nap

⁵ T/2574 számú törvényjavaslat.

⁶ Nemzeti emléknapi – belügyminisztériumi ünnepség. Magyar Távirati Iroda, 2001. június 19. (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

⁷ Medgyessy-sajtótájékoztató – új nemzeti ünnepnap, új érdemrend. Magyar Távirati Iroda, 2002. június 16. (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

⁸ T/464. számú törvényjavaslat.

⁹ A Fidelitas nyilatkozata. Magyar Távirati Iroda, 2002. június 17. (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

¹⁰ OGY – az MDF frakció ülése – sajtótájékoztató. Magyar Távirati Iroda, 2002. június 17. (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

jellegeiben erősen keveredett a gyász motívuma, a kivégzés évfordulójára való megemlékezés és a fordulat, a rendszerváltás, az újratemetés emlékezete – olyanira, hogy G. Nagyné Maczó Ágnes képviselő 1991-ben azzal indokolta kilépését a kormányzó MDF-ből, hogy a 301-es parcellában tartott megemlékezésen elhangzott beszédekben a két évvel azelőtti újratemetésre, nem pedig az 1956-os eseményekre emlékeztek a szónokok, illetve hogy a miniszterelnök Antall József nem jelent meg a sírnál.¹¹ Június 16-át az évfordulón a kormányzati szereplők és a Magyar Távirati Iroda rendre „nemzeti gyásznapként”, „Nagy Imre kivégzésének évfordulójaként”, „Nagy Imre-emléknapként” vagy „vértanúk napjaként” aposztrofálták, vagyis egyértelműen Nagy Imre és társai kivégzésére helyezték a hangsúlyt néhány év kivételével, amikor a sajtóban a „Független Magyarország Napja” névvel illették (1993 és 1995 között).¹² A Medgyessy-féle június 19-i függetlenség napi javaslat elhalása után 2002 őszén végül egy országgyűlési határozat szövege egyértelműen június 16-a megünnepléséről, amely „Nagy Imre miniszterelnök mártírhalálával összefüggő történelmi ünnepnapként” definiálta június 16-át (és október 23-át is), és szükséztlenül csak annyit írt elő, hogy az Országgyűlés ezekről minden évben méltóképpen megemlékezik.¹³ A határozat a rendszerváltást vagy az újratemetést már egyáltalán nem említette, vagyis egyértelműen Nagy Imre és társai kivégzésére helyezte a hangsúlyt. Ez hivatalosan csak 2009-ben, az újratemetés 20. évfordulóján változott meg, amikor a Bajnai Gordon vezette MSZP-kormány kimondottan „Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének emléknapjaként” említette egy kormányhatározatban a kiemelkedő fontosságú rendezvények között.¹⁴ A rendelkezést 2010-es ismételt kormányra kerülésével a Fidesz az első intézkedései között hatályon kívül helyezte,¹⁵ saját 2010-es, ünnepekkel foglalkozó kormányhatározatából pedig ki is hagyta június 16-át,¹⁶ az csak egy évvel később, 2011-ben került vissza a „kiemelkedő fontosságú rendezvények” közé, ismételten az újratemetés emléknapjaként.¹⁷ Mindez valószínűleg nem független attól sem, hogy a Fidesz a saját 1956-értelmezésében kisebbiteni igyekezett Nagy Imre és társai érdemeit, helyette az egyszerű utcai forradalmárokat kiemelve a hagyományból, míg az MSZP Nagy Imrében találta meg az általa vállalható 1956-os tradíciót és azt a nemzetegyesítő ikont, akit a forradalommal kapcsolatban minduntalan felmutatni igyekezett, az újratemetésének megünneplését is beleértve.¹⁸ Június 16-a megünneplése pedig a kezdetektől erősen összefüggött a mindenkorai kormány 1956-tal kapcsolatos felfogásával – jellemző módon az 1989-es, az újratemetéskor megvalósult nemzeti egység említés szintjén is alig néhány alkalommal merült csak fel a politikusi megszólalásokban az emléknap apropóján.

¹¹ Megkezdődött az Országgyűlés keddi ülése. Magyar Távirati Iroda, 1991. június 18. (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

¹² Lásd MTI Hírarchívum (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

¹³ 59/2002. (IX. 20.) OGY határozat.

¹⁴ 1170/2009. (X. 8.) Korm. határozat.

¹⁵ 1117/2010. (V. 12.) Korm. határozat.

¹⁶ 1137/2010. (VII. 1.) Korm. határozat.

¹⁷ 1026/2011. (II. 15.) Korm. határozat.

¹⁸ Lásd FAZEKAS, 2017; FAZEKAS, 2019.

Megemlékezési formák

Amint láttuk, bár a politikai vezetés részéről többször és több oldalról is felmerült az igény a rendszerváltás eseménysorozatának apropóján egy új ünnep bevezetésére, erre végül nem került sor. Ennek ellenére mindhárom napon többé-kevésbé tartottak/tartanak megemlékezéseket, így ezek elemzéséhez Gabriella Elgenius norvég szociológus elméletét hívom segítségül, aki az európai ünnepeket vizsgálva *Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood* című könyvében próbálta meg felderíteni a nemzeti ünnepek különböző típusait.¹⁹ Könyvében a norvég, a brit és a francia nemzeti ünnep részletes vizsgálata után európai összevetésben kísérelt meg egy kritériumrendszert összeírni arról, hogy milyen nemzeti ünnepek lehetnek durkheimi értelemben sikeresek, amelyek a közös múlt, a nagy pillanatok felelevenítésével elősegíthetik a nemzeti összetartozás-érzés kialakítását, a nemzetépítést és egyben tartósnak is bizonyultak. „A sikeres nemzeti ünnepek általában annak tudhatók be, hogy az ünnepek egy élő történelem részévé válnak, amely igazolja a jelen ügyét, különösen a kezdeti években”²⁰ – írja Elgenius általános szabályként, de emellett több olyan elemet is azonosít, amelyek fontos részei a sikeres ünnepek tervezésének.

Az ünnep sikerét segíti szerinte, ha a kezdeti, alakuló években az ünnep a függetlenség szimbólumaként jelenik meg, ha egy alapító mítoszt és egy egyesítő narratívát jelenít meg, ha ekkor a nemzet épp veszélyben van és másokkal szemben pozicionálja magát, ha az elitek támogatják az ünnep kialakítását, amely lehetőséget ad a vitákra is. A már kialakított nemzeti ünnepek időállóságát segíti az, ha szent státuszt kapnak és munkaszüneti nappá nyilvánítják őket, ha a média beszámol az ünnepségekről, ha azokat tömegrendezvények kísérik, civil parádé jellegűek van és minden generációt meg tudnak mozgatni, ha a magánrendezvények összefonódnak a hivatalos eseményekkel, ha van egy ünnepélyes és megemlékező jellegű, segítik a megbékélést, felmutatják a közösség szimbólumait, nem vallásos, ám befogadó jellegűek, de akár az országon belüli (regionális) különbségeket is be tudják mutatni, illetve képesek változni és modernizálódni, eltávolodni az eredeti jelentésüktől, alkalmasak az újraértelmezésre.²¹

A norvég szerző tipológiája szerint az ünnep oka szerint létezhetnek híres személyeknek (uralkodóknak, hősöknek, szenteknek) dedikált ünnepek és politikai eseményekről megemlékezők, utóbbi típuson belül a forradalmakra, a függetlenség kinyilvánítására, felszabadulásra, államalapításra, új alkotmány bevezetésére emlékezők a leggyakoribbak.²² A rendszerváltás ünnepe eszerint a tipológia szerint egy politikai eseményről megemlékező ünnep lenne, de június 16-a éveken át a megemlékezések tartalmában és jellegében is sokkal inkább egy személyről, Nagy Imréről, illetve társairól szólt, míg az újratemetés, illetve azon keresztül a rendszerváltás mint megünneplendő, megemlékezésre méltó esemény csak a kerekébb évfordulókon került elő. Október 23-án az elmúlt több mint 30 évben egyértelműen dominált az 1956-os forradalom emlékezete, az államformaváltás

¹⁹ ELGENIUS, 2011.

²⁰ Uo., 165. A szerző fordítása.

²¹ Uo., 2011. 165–179.

²² Uo., 2011. 134–137.

csak elvétve került szóba, június 19-e pedig a nemzeti felszabadulással, a függetlenséggel függene össze.

Elgenius egyik legfontosabb megállapítása ugyanakkor az, hogy a megemlékezések jellege az, ami biztosítja az adott ünnep tartós fennmaradását, és hogy a sikeres, a nemzeti összetartozást a leginkább elősegítő ünnepek többsége tömeges részvétellel jár és a civil lakosságot mozgatja meg. Megkülönbözteti a civil és a katonai jellegű megemlékezésekkel járó ünnepeket, valamint a kizárólag az elitet szerepeltetőket és azokat, amelyek tömeges részvétellel járnak.²³ Ebből a szempontból június 16-a többségében az elit-civil kategóriába tartozik, mert bár voltak kísérletek tömegek megmozgatására, ez rendre kevés sikerrel járt. A lakosság egy része a kezdeti években még inkább kijárt a 301-es parcellába emlékezni vagy leróni a kegyeletét, de a megemlékezések egyre inkább a protokolláris koszorúzások és megemlékező beszédek felé tolódtak el, előbb a 301-es parcellában, majd a Vértanúk terén, az akkor még ott lévő Nagy Imre-szobornál. A legtöbb energiát a kormány 2009-ben, vagyis a húszéves évfordulón, és mint láttuk, az újratemetés emléknapijának jogszabályba iktatásakor fektette az ünnepségekbe, amikor a Múcsarnok előtt, vagyis az egykori újratemetés helyszínén fűszőnyeggel borított dombot építettek egy piros-fehér-zöld térinstalláció részeként, ugyanitt pedig szabadtéri fotókiállítás is rendeztek. Jól jellemzi a nap eseményeit az *Index* akkori tudósításának címe, miszerint „[s]e rendbontás, se érdeklődés az ötvenhatos megemlékezéseken”,²⁴ de a kormányszóvivői iroda hivatalos közlése szerint is „az emléknapi folyamán több száz ember látogatott ki a Hősök terére” és vitt virágot a jelképes ravatalra, ami azért nem jelent tömeges részvételt. A legnagyobb érdeklődésre a nap folyamán az esti ingyenes operakonzert tartott számot, amit hivatalosan több mint ötezren hallgattak meg.²⁵ 2010 óta szintén csak a 25, illetve a 30 éves évfordulón fordított komolyabb figyelmet a kormány az ünnepségekre, mivel azonban inkább elhúzódó emlékévet – sőt, a harmincéves évforduló esetében rögtön két emlékévet – hirdettek, június 16-án a legnagyobb esemény a 2014-es és a 2019-es ingyenes úgynevezett „Szabadságkoncert” volt, amely azonban pont az ünnep gyásznap jellege miatt váltott ki visszatetszést: Jánosi Katalin, Nagy Imre unokája más egykori elitáltak rokonaival együtt például közleményben tiltakozott a koncert ellen, „durva, kegyeleltéző kormányzati rendezvénynek” nevezve azt.²⁶

Június 19-e története, ha nem is markáns politikai üzenettel, de tömeges ünnepeléssel indult, igaz, nem országosan, csak szórványosan helyi szinten, egyes településvezetők döntése nyomán: Gödöllőn 1992-től kezdve Magyar Szabadság Napja néven tartottak rendezvényeket, illetve főleg kulturális eseményeket, míg a fővárosban Budapesti Búcsú néven emlékeztek rá egészen 2010-ig, az eseményt eredetileg

²³ Uo., 137–141.

²⁴ Se rendbontás, se érdeklődés az ötvenhatos megemlékezéseken. *Index.hu*, 2009. június 16. (https://index.hu/belfold/2009/06/16/se_rendbontas_se_erdeklodes_az_otvenhatos_megemlekezeseken/ – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

²⁵ Több mint hétezer rötták le kegyeletüket az 56-os Vértanúk Emléknapiján – a Kormányzóvivői Iroda közleménye. *Magyar Távirati Iroda* (2009. június 16.) (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

²⁶ Ötvenhatos mártírok hozzátartozói tiltakoznak az esti koncert ellen. *Magyar Távirati Iroda* (2014. június 16.) (<https://archiv1988-2005.mti.hu/Pages/HirSearch.aspx> – Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

a szovjet katonáktól vett „búcsú” ihlette. Ezen kívül a mindössze néhány mondatos közleményeken vagy felszólalásokon túl nem igazán mozgatott meg senkit az emléknap, bár a vonatkozó törvény még mindig hatályban van, a fent említett kiemelt fontosságú rendezvényeket felsoroló kormányhatározatokba már nem is került be a „Magyar Szabadság Napja”, ami ezzel egyfajta szürke zónába sorolódott.

Október 23-a esetében bár a nap egyszerre az 1956. évi forradalom és szabadságharc kezdetének, valamint a Magyar Köztársaság 1989. évi kikiáltásának ünnepe, különösen nehéz szétszálazni a jelentésrétegeket, mert az október 23-i megemlékezéseket 1989 után is uralta 1956 emlékezete. Bár a megemlékezéseken rendszeresen előkerült a rendszerváltás témája, többségében csak abban az összefüggésben, hogy megvalósultak-e a rendszerváltással 1956 céljai vagy sem. Az új köztársaság legfontosabb alaptételévé és megalapozó mítoszává ugyanis az az állítás vált, hogy 1956 céljait sikerült elérni a rendszerváltással. Az 1956-ot a nemzeti egység szimbólumaként bemutató, rendszerváltáskor hangoztatott narratíva viszont már a 90-es évek elején megbukott, miután egyes társadalmi csoportok és politikai pártok aktualizálni kezdték a forradalom idején meglévő politikai ellentéteket, eltérő hagyományokat karolva fel az emlékezetéből, 56-os alapon kritizálva akár a köztársasági elnököt, akár az aktuális kormányt, akár magát a rendszerváltást. A politikai ellentétek és az eltérő narratívák ellenére ugyanakkor 2006-ig létezett egy közös minimum 1956-tal és a rendszerváltással kapcsolatban, addig ugyanis a parlamenti pártok nagyjából egységesen elfogadták azt az állítást, hogy a rendszerváltás beteljesítette a forradalom céljait – ezt leginkább csak parlamenten kívüli csoportok kérdőjelezték meg.²⁷ A rendszerváltás megjelenítése ily módon, bár a kezdetektől része volt az október 23-i megemlékezéseknek, nem kapott külön hangsúlyt – a megemlékezések a forradalom eseményeiről, az 56-os hőökről és mártírokról szóltak, kimondottan a forradalomhoz kapcsolódó helyszíneken és a forradalomnak emléket állító emlékhelyeken. A rendszerváltás emléke pedig 2010 óta még inkább a háttérbe szorult október 23-án, miután kormányra kerülve a Fidesz felrúgta a korábbi konszenzust és előbb a 2010 májusában kiadott Nemzeti Együttműködés Nyilatkozatában nevezték az „átmenet két zavaros évtizedének” a rendszerváltás óta eltelt időszakot, azt sugallva, hogy az ország csak a Fidesz 2010-es győzelmével tudta visszaszerezni önrendelkezésének jogát;²⁸ majd maga a miniszterelnök, Orbán Viktor is ezzel érvelt 2010. október 23-án, amikor korábban befejezetlen 1956-ról beszélt, valamint arról, hogy a harc csak a Fidesz 2010-es győzelmével zárult le igazán.²⁹

Miért nem lett a rendszerváltásnak ünnepe?

Ugyan Gabriella Elgenius kimondottan a nemzeti ünnepekről ír könyvében, a sikeres ünnepekre vonatkozó fent említett kritériumrendszerét egy gondolat kísérlet jegyében megpróbáltam alkalmazni június 16-ára, június 19-ére és október 23-ára mint a rendszerváltás ünnepeire. Bár a kritériumok értelmezése meglehetősen képlekeny, június 16-a megünneplése az értékelésem szerint 12 kritériumnak felelt meg

²⁷ FAZEKAS, 2017.

²⁸ *Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata.*

²⁹ FAZEKAS, 2019.

a 24-ből, június 19-e mindössze 4-nek, október 23-a a rendszerváltás ünnepeként legfeljebb 14-nek, míg a forradalom ünnepeként 22-nek, bár október 23-a esetében nehéz kettéválasztani a jelentésrétegeket. Június 19-e esetén alig beszélhetünk bármilyen országos szintű megemlékezésekről, de igaz rá, hogy – legalábbis egy időben – volt politikai támogatása, a függetlenséget szimbolizálná, nincs vallásos jellege és „másokkal” (a szovjetekkel) szemben pozicionálná a nemzetet. Június 16-a esetében még talán beszélhetünk egy egyesítő narratíváról és egy alapító mítoszról is (a nemzeti egység megjelenítése, a korábbi rendszer eltemetése), megemlékező és megbékélést segítő jellege is van, illetve némileg változott is a jelentéstartalma az évek során, de hosszú távon egyáltalán nem tudott kilépni a protokolláris események keretei közül. A rendszerváltás alkalmából szervezett megemlékezések összességében inkább megmaradtak szűk körűnek és jellegüknél fogva kevésbé épültek be a társadalom tudatába.

A legfőbb probléma azonban talán az, hogy valójában egyik, a rendszerváltáshoz kapcsolódó esemény sem jelentett megfelelő alpanyagot a megemlékezéshez, és véleményem szerint az ünnepek formálódásakor, illetve a demokráciában szükségszerű politikai csatározásokon túl az lehet az oka annak, hogy nem alakult ki egyértelmű rítusa a rendszerváltásra való emlékezésnek, hogy nem volt olyan önmagában álló esemény, amely tartalmában, időhorizontjában, szereplőivel, tömegességével, koreográfiájával és akár spontaneitásával egyaránt alkalmas lett volna arra, hogy évente rituális keretek között felidézzék.

Az újratemetés maga is egy megemlékezés volt, egy temetés, egy gyásznapi ráadásul éppen Nagy Imre kivégzésének évfordulójára időzítve, ezért az örökösök joggal sérelmezték, amikor örömmünneppé változtatták az ünnepségeket és koncertet tartottak ennek alkalmából, minthogy egyben egy szomorú évfordulóról volt szó. Az újratemetés emellett egyértelműen a múltba tekintett, a temetetlen halottak eltemetéséről szólt, egy korszak lezárásáról, és a megbékélés volt a nap fő jelszava. Az 1989-es esemény koreográfiájában is egy gyászszertartást idézett, annak ellenére, hogy a halottakat egy köztéren ravatalozták fel sok ezer ember előtt, többen is mondtak gyászbeszédet, és sokan vettek részt a gyászmenetben és a temetésen is. Az újratemetés legfontosabb szereplője a hat gyászbeszédet mondó szónok ellenére akárhogy is vesszük, valójában egy halott ember volt, maga Nagy Imre, aki nem a rendszerváltás hőse, hanem 1956-é. Június 16-a hiába volt a rendszerváltás talán legkatartikusabb eseménye, a tömeg passzív szemlélőként volt jelen, a rendezvény sokkal inkább 1956-ról szólt, valamint hiányzott belőle mindenfajta spontaneitás, a szervező Történelmi Igazságtételi Bizottság a rendezvény minden elemét részletesen kidolgozta előre, éppen attól tartva, hogy a tömeg spontán mozgásba kezd.

Az utolsó szovjet katona kivonulása 1991. június 19-én bár szimbolikus erővel bírt, valójában egy előre megrendezett protokollesemény volt, amelynek során Viktor Silov altábornagy egy fekete Volgában áthajtott a határon, ráadásul másnap vissza is tért Budapestre, mert civil kormány megbízottként még részt kellett vennie egy tárgyaláson.³⁰ Az esemény szereplőiben, Viktor Silovban és az őt búcsúztató Annus Antal altábornagyban nincs mit ünnepelni, történetesen épp ők voltak jelen, tömegről pedig szó sem volt.

³⁰ Ma távozik az utolsó szovjet. Annus Antal altábornagy nyilatkozata a Népszabadságnak. *Népszabadság*, (1991. június 19.) 1.

A köztársaság kikiáltásánál a Kossuth téren a tömeg ugyanúgy passzív szemlélőként volt jelen, mint június 16-án, és ugyanúgy egy előre megrendezett eseményen vett részt. A valódi esemény egy erkélyen zajlott, amelyen Szűrös Mátvás ideiglenes államfőként felolvasott egy előre megírt, meglehetősen száraz, kimért és pontos szöveget. A deklaráció meghatározta, hogy milyen történelmi előzményekre épít az új köztársaság és a jövő felé is nyitott a célok és irányvonalak kijelölésével, ugyanakkor koreográfiájában az esemény a múlt felé fordult, nem volt benne sem új, sem spontán elem: Szűrös ugyanarról az erkélyről olvasta fel a nyilatkozatot, mint ahonnan Nagy Imre is szólt a tömeghez 33 évvel korábban. Szűrös maga sem egy nagy formátumú államférfiként vonult be a történelembe, és a nap eseményein nem változtatott volna az sem, ha történetesen nem ő olvassa fel a deklarációt.

Mindhárom esemény így egy előre megtervezett és megrendezett aktus volt, amelyek önállóan nem is nagyon értelmezhetőek; az újratemetés és a köztársaság kikiáltása pedig kifejezetten 1956-ra rezonált. Ennek apropóján fontos megismételni, hogy a harmadik magyar köztársaság megalapozó mítosza nem maga a rendszerváltás volt, az új történelmi szakasz, a függetlenség és a demokratikus jogállam megteremtése, hanem 1956. A rendszerváltás kimondott célja 1956 folytatása volt, a múltba helyezett genezis pedig magával hozta azt a történelemszemléletet is, hogy a rendszerváltás maga is csak egy következmény, a korábbi célok beteljesítése, amely valójában nem egy önálló esemény. 1956 katalizátorként szolgált a rendszerváltáshoz, amely felemelte a forradalom emlékét, és saját legitimitációjához használta fel, de 1956 egyszerre jelentett alapot, amelyre a harmadik magyar köztársaság építkezni akart, és kihívást, amellyel meg kellett birkóznia, miután az egységet hangsúlyozó 1956-os narratíva elkezdett széttöredezni. Az 1956-os alapra való építkezés viszont azt is magával hozta, hogy valójában politikai akarat sem volt igazán soha a rendszerváltás ünnepének kialakítására a fentebb vázolt tétova kísérleteket leszámítva, amelyek talán épp azért bő tíz évvel a rendszerváltás után jelentkeztek, mert addigra 1956 emlékezete már teljesen széttöredezett.

Ahogy azonban 1956 emlékét szétzilálták a versengő hagyományok, úgy a politikai váltógazdaság miatt nem alakulhatott ki egységes rítus és ünnepnap a rendszerváltással kapcsolatban sem: a különböző kormányok különböző módokon nyúltak a rendszerváltáshoz, különböző emléknapokat próbáltak bevezetni, de a protokolláris koszorúzásokon kevés alkalommal jutottak túl. Ahogy láttuk, nem is nagyon voltak olyan események vagy szereplők, amelyekből konszenzusos módon fel lehetett volna építeni a rendszerváltás ünnepét, a rendszerváltó elit pedig 1989-ben olyan mértékben építkezett 1956 emlékezetére, hogy nem volt alkalma magának az új köztársaságnak emléket állítani, vagy saját irányait kijelölni. Olyan buzgón igyekeztek megadni a tisztességet 1956-nak, hogy végül mindent erre építettek fel, ez pedig végül megakadályozta az önálló mitológia kialakítását. A rendszerváltás emlékezte így gyakorlatilag üresen maradt, amely egyrészt könnyedén meghaladhatóvá teszi, másrészt könnyedén építhető fel köré egy alternatív mitológia – ezt bizonyítja például a Fidesz nagyjából 2009-től megkezdett saját mítoszépítése Orbán Viktorról és az újratemetésen elmondott beszédéről, amely jól illeszkedik a párt történelemszemléletébe, amely szerint 1989 csak egy lépés volt a 2010-es fordulat felé, és amely Orbán Viktort emelné ki, mint a rendszerváltás fő alakját.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Törvények, törvényjavaslatok, határozatok

1990. évi XXVIII. tv. az 1956 októberi forradalom és szabadságharc jelentőségének törvénybe iktatásáról.
2001. évi XVII. tv. az ország szabadsága visszaszerzésének jelentőségéről és a magyar szabadság napjáról.
- 59/2002. (IX. 20.) OGY határozat az 1956. évi forradalom és szabadságharc eseményeivel, valamint Nagy Imre miniszterelnök mártírhalálával összefüggő történelmi ünnepek méltó megünnepléséről.
- 1170/2009. (X. 8.) Korm. határozat a nemzeti és állami ünnepek, valamint más kiemelkedő fontosságú rendezvények előkészítéséről és lebonyolításáról szóló 2106/2005. (VI. 6.) Korm. határozat módosításáról.
- 1117/2010. (V. 12.) Korm. határozat egyes kormányhatározatok hatályon kívül helyezéséről.
- 1137/2010. (VII. 1.) Korm. határozat a nemzeti ünnepek, valamint a kiemelkedő fontosságú rendezvények előkészítésének és lebonyolításának rendjéről.
- 1026/2011. (II. 15.) Korm. határozat a nemzeti ünnepek, valamint a kiemelkedő fontosságú rendezvények előkészítésének és lebonyolításának rendjéről szóló 1137/2010. (VII. 1.) Korm. határozat módosításáról.

Nemzeti Együttműködés Nyilatkozata

- 2010 https://2010-2014.kormany.hu/download/d/56/00000/politikai_nyilatkozat.pdf
(Utolsó letöltés: 2023. július 20.)

T/464. számú törvényjavaslat

- 2002 T/464. számú törvényjavaslat a Magyar Függetlenség Napjáról
<https://www.parlament.hu/irom37/0464/0464.htm>
(Utolsó letöltés: 2023. április 15.)

T/2574. számú törvényjavaslat

- 2000 Az ország szabadsága visszaszerzésének jelentőségéről és a Magyar Szabadság napjáról
https://www.parlament.hu/web/guest/iromanyok-elozo-ciklusbeli-adatai?p_p_id=hu_parlament_cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8&p_p_lifecycle=1&p_p_state=normal&p_p_mode=view&p_auth=cbFNVaVx&_hu_parlament_cms_pair_portlet_PairProxy_INSTANCE_9xd2Wc9jP4z8_pairAction=%2Finternet%2Fcplsql%2Fogy_irom.irom_adat%3Fpckl%3D36%26p_izon%3D2574 (Utolsó letöltés: 2023. július 20.)

Sajtó

Index.hu

Népszabadság

Magyar Távirati Iroda Hírárchívuma

Szakirodalom

DURKHEIM

2003 DURKHEIM, Émile: *A vallási élet elemi formái*. Budapest, L'Harmattan, 2003.

ELGENIUS

2011 ELGENIUS, Gabriella: *Symbols of Nations and Nationalism. Celebrating Nationhood*. Houndmills–New York, NY Palgrave Macmillan, 2011.

FAZEKAS

2017 FAZEKAS Zsuzsanna: Küzdelem az igazi 1956-ért. 1956 eltérő politikai értelmezései a rendszerváltástól az ötvenéves évfordulóig. *Valóság*, 40. (2017) 11. sz. 89–104.

2019 FAZEKAS Zsuzsanna: Hogyan hűtötte le a Fidesz 1956 emlékét? *Qubit*, (2019. október 23.) (<https://qubit.hu/2019/10/23/hogyan-hutotte-le-a-fidesz-1956-emleket> – Utolsó letöltés: 2023. július 27.)

Tóth Nikolett

Rendszerváltás a Magyar Nők Demokratikus Szövetségében

1945 után a közép-európai országokban, köztük Magyarországon is, demokratikus berendezkedés jött létre, többpártrendszerrel. Azonban ennek háttérében a megszálló szovjetek és a hozzájuk hű kommunista pártszervezetek a hatalom elbitorlására törekedtek. Ez a folyamat nem volt zökkenőmentes, hullámzóan alakult és több évig elhúzódott, illetve nagyban befolyásolta többek között a nemzetközi viszonyok aktuális állapota. Ugyanakkor általános sémának tekinthető, hogy fokozatosan elfoglalták az államhatalmi posztokat, betiltották a többi pártot, ezzel kiépítették az egypártrendszert, kisajátították a közéletet, az államhatalmat. Ahhoz, hogy egyeduralomra törjenek, a lehető legtöbb eszközt bevetették, úgymint a különféle összeesküvéseket, illegális módszereket, antideмократikus úton történő kirekesztéseket.¹ Magyarországon a fordulat éveként tekintenek 1948-ra, ugyanis június 12-én a Magyar Kommunista Párt (MKP) és a Szociáldemokrata Párt (SZDP) Magyar Dolgozók Párt (MDP) néven egyesült. Az MDP az 1949. május 15-én megtartott választásokon ragadta magához a hatalmat, majd júniusban megalakította kormányát.² Ezt követően négy évtizedig uralták a magyar politikai és társadalmi életet.

A rendszerváltás, vagyis jelen esetben a demokráciából a kommunizmusba való átmenet mindenkit, így a nőket is érintette. Tanulmányomban az 1948-as kommunista rendszerváltás hatásait szeretném vizsgálni a Magyar Nők Demokratikus Szövetségére (MNDSZ) vonatkozóan, elsősorban a tevékenységi körének megváltozásán keresztül. A kutatás kuriózumát az adja, hogy egy olyan szervezet életének és működésének megváltozásába nyerhetünk betekintést, amelyet a kommunista párt kezdeményezésére hoztak létre, de ennek ellenére hivatalosan pártoktól való függetlenségét hirdette. Vagyis egy olyan egyedi esetről beszélhetünk, amely során megvizsgálható, hogy egy kommunista kötődésű szervezet – amikor még mintegy alvó sejtként működött – hogyan dolgozott a demokrácia keretei között annak

¹ SIMON, 2014. 3–5.

² ROMSICS, 2010. 294–296.

érdekében, hogy a lehető legtöbb nőt mozgósítva hivatalosan elismert és népszerű társadalmi szervezet legyen. Képet kaphatunk arról is, hogy milyen típusú átalakulásokat jelentett a rendszerváltás a szervezet számára, miután korábban palástolt viszonyát levethette és nyíltan színt vallhatott az MDP érdekei mellett, így fokozatosan annak kiszolgálójává vált. Véleményem szerint ugyanis megállapítható egyfajta törés a nőegyesület 1944–1956 közötti szerepvállalását vizsgálva. Az 1944–1948 közötti első szakaszban a lehető legváltozatosabb munkakörökben voltak láthatók, úgymint az egészségügy, az oktatás vagy a szociálpolitika, ezzel részt vállalva a II. világháború sújtotta Magyarország feltámasztásában és újjáépítésében. Ezzel szemben a következő, 1948–1956 közötti periódusban elsődleges szemponttá vált a Párt érdekeinek végrehajtása. A nőszövetség lépésről-lépésre az MDP árnyékába került. A hatalomváltás végül az MNDSZ 1956 májusi felszámolásához vezetett el, amikor a szervezetet beolvastották a Hazafias Népfrontba.

Tanulmányomban a következő kérdésekre szeretnék választ adni: elsősorban azt szeretném bemutatni, hogy milyen körülmények között jött létre a szervezet, ezen belül milyen célokat tűzött ki maga elé és mely tevékenységi körökre helyezte a hangsúlyt. Ezt követően kerül megvilágításba annak kérdése, hogy okozott-e bármiféle törést az MNDSZ életében a kommunista hatalomváltás, ami azért különösen fontos, mert nagyrészt egy kommunista háttérű egyesületről beszélünk. Fontosnak tartom annak elemzését is, hogy milyen változások érhetők tetten a szövetség feladatkörében és működésében a hatalomváltás következtében. Végül pedig, mintegy összegzésképp, megválaszolásra kell kerülnie annak, hogy beszélhetünk-e markáns fordulópontokról, esetleg rendszerváltásokról a szervezet saját kronológiáján belül (1944–1956).

Ahhoz, hogy ennek a folyamatnak a részletes elemzésére tegyek kísérletet, elsősorban a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában (MNL OL) fellelhető anyagokat dolgoztam fel. Emellett felhasználtam a nőszövetség által kiadott broszúrákat is, melyek az Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK) találhatóak.³

A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének rövid története (1944. november – 1948)

1944 novemberében Fái Boris, a szervezet majdani titkára, a következő küldetést kapta az illegális kommunista párttól: szervezzen be nőket az ellenállási mozgalomba, illetve készítse fel őket a világháború lezárulta utáni feladatokra. 1944. november 5-én Szegeden ebben a tudatban alakult meg az Antifasiszta Dolgozó Nők Szövetsége,⁴ mely „első és legfontosabb feladatának tekinti, hogy kivegye részét Magyarország újjáépítésének, a független, szabad, demokratikus Magyarország felépítésének feladatából”.⁵ Még ebben a hónapban, november 19-én nevet változtatva jelent

³ További kutatómunkát igényel még az MNDSZ kezében működő *Nők Lapja*, a *Hogyan dolgozunk szervezeti értesítőjének*, valamint a *Miről beszélgessünk? Tudnál-e rá felelni?* című periodikájának áttekintése, melyek segítségével tovább lehet majd szélesíteni az eddig és itt megjelent eredményeket.

⁴ FÁI, 1965. 259; SIPOS (SZERK.), 2014. 14.

⁵ *Magyar Demokrata Nők szegedi szervezete*, 1944. 7.

meg a magyar közélet porondján mint Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. 1945. január 25-én az MNDSZ előkészítésére az MKP budapesti székházába meghívták a párt kerületi szervezeteinek nőmegbízottjait, ahol lefektették az egyesület későbbi működésének alapjait:⁶ „*Nem kommunista nőmozgalomra, hanem egy demokratikus nőszövetségre van szükség, amely magában foglalja a párt és társadalmi helyzetre való tekintet nélkül az összes nőket, akik nem fasiszták, nem nyilasok, németek melletti kiállásukkal nem kompromittálták magukat.*”⁷

1945. január 28-án Debrecenben alakította meg a nőszervezet az országos szervezetét, majd február 18-án Budapesten megszületett a koalíciós alapú országos vezetősége.⁸ 1945 áprilisában dr. Egri Géza ügyvéd, néhány nőmozgalmi vezetővel tárgyalva, kidolgozta a nőszervezet alapszabályzatát, majd ezt követően jóváhagyta ezt a Belügyminisztériummal.⁹ Ebből a dokumentumból ismerhetjük meg azt, hogyan határozta meg saját maga céljait és tevékenységi körét:

„A Szövetség célja: a Szövetség párton kívüli társadalmi szervezet, célja minden magyar leány és asszony egy nagy táborba való egyesítése, az ország összes demokratikus tényezőivel, hatóságokkal, pártokkal és egyéb közületekkel karöltve a demokrácia eszméinek megvalósítása társadalmi, kulturális, gazdasági és politikai téren, különös tekintettel a nők különleges helyzetére.”¹⁰

Vagyis az MNDSZ hivatalosan is kinyilvánította pártoktól való függetlenségét, de ez a gyakorlatban és a köztudatban is egyre nagyobb kételyeket szült, és nemsokára a kommunista párt leányszervezeteként tekintettek rá. Maga Rákosi Mátyás már 1945 augusztusában rámutatott arra, hogy az egységes nőmozgalom képviselőjeként fellépő MNDSZ nyílt politizálása miatt kommunista fiókszervezetként tűnt fel: „*Az elvtársnők a szövetségből ezt csinálták, egy fedőszervezet, amelyből mindig kibújt a kommunista szög.*”¹¹ Ennek ellenére a nőszervezet igyekezett titkolni a Párthoz való kötődését, ennek érdekében különféle intézkedéseket hoztak, amelyek tartalmaztak belső és külső utasításokat is. Utóbbi esetében nagy figyelmet fordítottak arra, hogy ne használják a párt helyiségeit gyűléseikre, illetve, hogy ne az MKP, hanem kizárólag az MNDSZ jelvényét viseljék.¹² A korai belső utasításokban is ez

⁶ SIPOS, 1996. 321; SIPOS (SZERK.), 2014. 31.

⁷ A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai, 1945. Jegyzőkönyv az MKP budapesti kerületi szervezetei női megbízottjainak az MNDSZ megalakítása tárgyában tartott értekezletről, 1945. január 25. 1–4. MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e.

⁸ Vezetősége kezdetben koalíciós alapú volt. A következő pártállású személyekből állt össze: elnöke Tildy Zoltánné a Független Kisgazdapárt, alelnökei, Darvas Józsefné a Nemzeti Parasztpárt és Ágoston Péterné a Magyarországi Szociáldemokrata Párt, ügyvezető alelnöke, Gárdos Mária a Magyar Kommunista Párt, titkára rövid ideig Hegyesy Erzsébet, majd Fáti Boris szintén a Magyar Kommunista Párt köréhez tartozott. 1946-tól főtitkára pedig a kommunista Rajk Júlia volt. (OROSZ, 2014. 303.)

⁹ Alapszabályzatát ezután többször megváltoztatta, 1946-ban az első-, majd 1948-ban a második- és végül 1952-ben az MNDSZ harmadik kongresszusa után. (SIPOS [szerk.], 2014. 81.)

¹⁰ MNDSZ, [1945.] 1.

¹¹ Jegyzőkönyv a nőaktíva ülésről, amelyen Rákosi elvtárs beszélt, 1945. augusztus 3. 28–33. MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ő. e.

¹² PETŐ, 1998. 96.

a szándék érhető tetten, avagy igyekeztek csökkenteni azokat a szervezeti elemeket, amelyek bármilyen formában arra utalnának, hogy a nőszervezet a kommunista pártot másolja szervezeti és munkamódszerei során.¹³ Mindennek látszatát egészen 1948–1949-ig igyekeztek fenntartani. Elsőként a „női egység” létrejötté, majd a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) megalakulása, végül a rendszerváltás adta meg annak a lehetőségét, hogy korábban viselt álarcát az MNDSZ végleg levesse, és nyíltan színt vallhasson a kommunisták érdekeiért.

Az MNDSZ tevékenysége 1948 áprilisa előtt a lehető legszélesebb körű munkavégzésen alapult, amelynek fókuszát elsősorban a II. világháború utáni újjáépítésben való szerepvállalás jelentette. Feladatköreik kijelölésénél meghatározták, hogy kik azok a legfontosabb társadalmi csoportok, akikre fókuszálni akarnak. Az 1945-ben megjelent *A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége az asszonyokhoz* című kiadványában részletesen kifejtésre került, hogy akiket a lehető legtöbb erővel, eszközzel és módszerrel segíteni és óvni kell, azok az édesanyák, a nők, a csecsemők és a gyermekek. Lényegében minden követelést, törekvést és célkitűzést az ő javukra, védelmükre fogalmaztak meg, és a későbbiekben is ezt tartották szem előtt. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a társadalom többi tagjáról sem feledkeztek meg,¹⁴ odafigyeltek például az idős emberek támogatására is.¹⁵

Az MNDSZ az első pár évben végtelen mennyiségű munkát végzett el, elképesztően hosszú lista állna rendelkezésünkre, ha mindent felsorolnánk. Azonban a tanulmány keretei miatt csak egy rövid összefoglalásra van lehetőségünk. Az első és legfontosabb területet az egészségügy és a szociálpolitika jelentette, ahol a legkülönbélebb teendőket végezték el. A teljesség igénye nélkül: intézmények felállítása és helyrehozása (bölcsődék, napközik, óvodák, iskolák, és egészségügyi intézmények, úgymint kórházak, gyermekambulanciák, szülőotthonok stb.), az elhagyott és menhelyi gyermekek patronálása és felkarolása, gyermekek jogi védelmének támogatása, egészségügyi házmegbízotti és népegészségügyi hálózat kiépítése. Ez az első két színtér a hagyományos női szerepkörökön nyugodott, melyek hasonlóságokat mutattak a korábbi jótékonykodó nőszervezetek munkásságával. Emellett kiemelt figyelmet fordítottak a nők és gyermekek oktatására, így ennek részeként többek között részt vállaltak az iskolaépületek helyrehozásában, az asszonyok között végzett politikai felvilágosító munkában, különféle tanfolyamok indításában. Mindeközben nem feledkeztek meg a politikai vagy akár a gazdasági életben lezajlott nagy változásokról sem. Ennek keretében aktívan közreműködtek a hadifoglyok hazahozatalában és fogadásában, valamint későbbi életük egyengetésében, de a választásokban vagy a drágaság elleni tüntetésben is részt vállaltak. Fontos megemlíteni, hogy mindeközben számos akciót és gyűjtést indítottak útjára (a leghíresebbek és a legismertebbek közé tartoznak az egészségügyi vándorautó, a hadifogoly, a karácsonyi, az iskolai), amelyek sikeresen végződtek és segítettek abban, hogy az MNDSZ az országban elismert és meghatározó nőszervezet legyen. Ezzel szemben 1948 után elsődleges szemponttá vált a Párt érdekeinek kiszolgálása és végrehajtása. Korábbi feladatköre nagyobb részt háttérbe

¹³ SIPOS (SZERK.), 2014. 104.

¹⁴ MNDSZ, 1945.

¹⁵ MNDSZ országos találkozó, [1946.] 115; 119.

szorult, illetve új tartalommal telt meg, valamint létrejöttek teljesen új területek is a tevékenységében. De annyi bizonyos, hogy mindegyik területen a Párt aktuális akaratának, kívánságainak keresztülvitele volt a lényeg.¹⁶

1948: fordulat a nőszövetség(ek) életében

Az egység gondolata már lényegében az alapítás kezdete óta alapvető célkitűzés-ként szerepelt az MNDSZ programjában,¹⁷ ám bátor több éven keresztül csak illúzióknak, utópiának tűnt. Ennek számos oka volt, többek között az, hogy több pártnak megvolt a saját maga nőmozgalma, amiről nem volt hajlandó lemondani az újonnan létrejövő nőszövetség kedvéért. Elsősorban igaz volt ez a szociáldemokraták nőszervezetére, amely egyben a legerősebb női pártmozgalomnak számított, ugyanis itt dolgoztak a legképzettebb női politikusok. 1945 áprilisától tagjai nem tölthettek be funkciót az MNDSZ-ben, kizárólag jótékony tevékenységükkel segíthették őket abban az esetben, ha saját munkájukat ellátták, de így is inkább a rivalizálás volt jellemző a két szervezet kapcsolatára. Kéthly Anna az SZDP Országos Nőszervező Bizottságának elnöke nem volt hajlandó feladni az erős szociáldemokrata nőmozgalmát, egy olyan szervezet kedvéért, amelynek irányítása a kommunistáktól függött. Ekkoriban indult csak meg a kiszegdák önálló nőszervezetének kialakítása, amely – élén Stühmerné Oberschall Ilmával – ugyan nem fogadta el az egységes mozgalom javaslatát, de nem is zárkózott el a közös munkavállalástól, illetve tagjainak sem tiltotta meg a belépést az MNDSZ-be. Ha lehetne rangsorolni a pártok nőmozgalmait, akkor a leggyengébbnek a parasztpártiak nőszervezési kísérletei számítottak. Bár igaz, hogy ennek viszonylag egyszerű oka volt, maga a párt is kevés női taggal rendelkezett. Így a Nemzeti Parasztpárt volt az egyedüli a másik két párttal szemben, amely elfogadta az egységes nőmozgalomra való törekvést.¹⁸ Ugyanakkor az MNDSZ hajlandó volt a cél elérése érdekében arra, hogy ne csak a hozzá közelebb álló baloldali szervezetekkel dolgozzon össze, hanem a volt egyházi nőegyletekkel, jótékonyági nőegyesületekkel, sőt még az apácákkal is.¹⁹

Ahogy az MKP megindította az egész államszervezet, a politikai élet és a társadalom uniformizálását, azzal párhuzamosan, 1948 elején megszületett a nőegyesületi

¹⁶ SIPOS, 1996. 325–328.

¹⁷ „Végső fokon minden nőszervezetnek, minden nőmunkának a Demokratikus Szövetség irányítása mellett kell folynia.” Jegyzőkönyv az MKP budapesti kerületi szervezetei női megbízottjainak az MNDSZ megalakítása tárgyában tartott értekezletről, 1945. január 25. 2. MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ó. e.

¹⁸ Jegyzőkönyv az MNDSZ országos vezetőségi üléséről, 1945. március 17. 19. MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ó. e.; A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai, 1947–1948. Jegyzőkönyv a nőtitkári értekezletről, 1947. október 13. 80–83. MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ó. e.; PETŐ, 1998. 93; PETŐ, 2000. 327; SIPOS, 1996. 322–323; SIPOS (SZERK.), 2014. 16–17.

¹⁹ Jegyzőkönyv a nőaktíva ülésről, amelyen Rákosi elvtárs beszélt, 1945. augusztus 3. 28–33; Jegyzőkönyv az MKP budapesti kerületi szervezetei női megbízottjainak az MNDSZ megalakítása tárgyában tartott értekezletről, 1945. január 25. 1–4. MNL OL M-KS 274. f. 19/1. ó. e.; A nőtitkárság jelentése a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége I. Országos Találkozójáról, 1946. április. Fái Boris előadásának vázlatja az MNDSZ I. kongresszusára. 1–9. MNL OL M-KS 274. f. 19/5. ó. e.; A Szervező Bizottság által január 17-én kiküldött bizottság javaslatai a nőmunka terén, 1947. január 31. 7–11. MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ó. e.

világ egységesítésének koncepciója is. Az elképzelés nem volt újkeletű, hiszen az MKP már 1945-ben is felvetette annak gondolatát, hogy szükség lenne egy egységes nőmozgalomra. Három évvel később, 1948. február 6-án az MKP Szervező Bizottságának ülése elfogadta az MNDSZ II. találkozójának tervét, ahol hivatalosan is kihirdették a nőmozgalom új struktúráját. A centralizáció jegyében az MNDSZ kereteinek kiszélesítésében jelölték meg a célokat, annak érdekében, hogy a szervezet minél több országosan működő nőszervezetet magába olvasson. Ekkor még csak azzal az elképzeléssel éltek, hogy a nőegyesületek nagy része kollektív tagsággal lépjen be, de a végcél valójában a szervezeti önállóságuk felszámolása volt, amivel megszüntetnék annak a lehetőségét is, hogy az egyes nőcsoportok esetlegesen visszatérjenek korábbi szervezeteikbe; ezzel egyeduralkodóvá tették az MNDSZ-t.²⁰ A tervezés során több ötlet is felmerült, ám végül a következő valósult meg: a szociáldemokrata és kiscgazda nőmozgalomnak, valamint a szövetség által életre hívott és irányításuk alá tartozó szakmai nőszervezeteknek – Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége (FÉKOSZ), Újgazdák és Földhözjuttatottak Országos Szövetsége (UFOSZ) – együttesen be kellett lépnie az MNDSZ-be. Amíg a koalíciós pártoknak kötelező volt bejelentenie a pártjuk nőmozgalmának megszüntését és beolvadását az MNDSZ-be,²¹ addig a professzionális nőegyesületek ugyan szintén társultak, de szervezeti önállóságukat nem adták fel. A vallási alapon megszervezett egyesületeket is igyekeztek bekapcsolni, viszont egyedül a Református Nőegyesületet sikerült magukhoz csatolniuk, az evangélikus és a katolikus szervezetekkel szemben azonban kudarcot vallottak.²²

1948. április 17–19-én az MNDSZ II. országos kongresszusán²³ végső soron beteljesült az „álom”, létrejött az egységes, az egész magyar női társadalmat képviselő szervezet. Erre az időpontra Sipos Levente történész megállapítása szerint a közélet tekintélyes egyesülete lett, amelyre több oldalról is támaszkodhattak, egyrészt a kormány és a társadalmi szervezetek, másrészt pedig a társadalom tagjai is.²⁴ Ekkor még az MNDSZ nem láthatta, hogy ezzel önmaga sírját is megássza, hiszen, ahogy Sipos fogalmazott:

„Beilleszkedett a kommunista pártnak a társadalmi, politikai élet, az egész közélet sokszínűségének felszámolására, az egypártrendszer és az azt kiszolgáló tömegszervezetek megerteremtését, a civil szervezetek felszámolását célzó politikájába. Nem gondolták, hogy a kongresszuson már hangoztatott termelési propaganda, munkaverseny meghirdetése az egész nőmozgalom egyik rákfenéje lesz.”²⁵

²⁰ SIPOS (SZERK.), 2014. 16; 412.

²¹ A pártok sajtóorgánumai folyamatosan hírt adtak az egység létrejöttéről. Az FKGP lapja az alábbi cikkében írt röviden róla. (N. N., 1948a. 5.) Az SZDP a következő írásában adott tudósítást a nagy eseményről: N. N., 1948b. 3. Végül pedig az MKP napilapjában publikálta a továbbiakat: N. N., 1948c. 2.

²² A Nőtítkárság munkaterve, 1948. március 15. – április 20. 182–186; 1948. április 15-én megtartott pestkörnyéki nőbizottsággal tartott ülés jegyzőkönyve. 191–193. MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ó. e.

²³ A találkozón elhangzott beszédekről készült az alábbi forráskiadás: MNDSZ, [1948].

²⁴ SIPOS (SZERK.), 2014. 24.

²⁵ SIPOS (SZERK.), 2014. 445.

A valóságban az egység kinyilvánítása nem okozott osztatlan örömet, erre jó példa Szirmai Oszkárné, a Feministák Egyesülete vezetőjének levele, amelyet azután írt, hogy szembesülnie kellett a szervezetének feloszlásával: „*hát bizony így vagyunk, bele kell nyugodni, [...] nem lehet tenni semmit sem...*”.²⁶ Lényegében egy kényszerhelyzet alakult ki, amely során minden létező nőszervezetnek döntenie kellett arról, hogy vagy belép a kommunisták befolyása alatti MNDSZ-be, vagy egyszerűen feloszlattja önmagát és minden épületét, ingóságát, vagyonaát átadja az MNDSZ-nek. Így az 1945–1951 között létezett nőegyesületek épphogy feleszméltek a világháború utáni újjászervezésekből és alapításokból, máris szembe kellett nézniük szervezeteik beszántásával. Ezek az intézmények eltérő célokkal jöttek létre, más és más réteget képviseltek, eltérő feladatokon dolgoztak. Számon tartunk többek között egyházi és jótékonyági nőmozgalmakat, eltérő szakmákat képviselő női szerveződések, a női oktatásért megalakult egyesületeket, női menhelyeket fenntartó nőegyleteket, önszegélyezésre alapított szervezeteket, nőmozgalmat átfogó országos civil szervezeteket és az ezen típusokból kilógó egyéb női szerveződések is. A nők feletti teljes kontroll megszerzése végül 1951-ig elhúzódott, ekkora sikerült az utolsó nőegyesületeket is felszámolni.²⁷

Az MNDSZ-en belüli személyi változások

1948–1949-ben, a politikai életben lezajló eseményekkel párhuzamosan, megkezdtek a nőszervezet tagságának átalakítását is. A különböző okokból nemkívánatosnak ítélt személyeket eltávolították. Ide tartoztak többek között azok a tagok, akik nem feleltek meg az újonnan hozott kritériumoknak. A második kongresszus után a nőszövetség újraírta saját történetét is. Eszerint egy mindig is sikeres szervezetre kellett visszaemlékezni, amelyben a politikai munka élvezett elsőbbséget. A szövetségből való eltávolításra ítélték azokat a személyeket, akik nem ennek megfelelően idézték fel a múltat. Elsőként a felsővezetésben indították el a folyamatot, így a legbelsőbb körökben ülő nők sem kerülhették el a menesztésüket. Ez pedig az MNDSZ kommunista frakcióülése volt, a legbelső kör, ahol többek között a legvédettebb vezetők helyezkedtek el, ide tartozott például Bíró Vera, az MNDSZ budapesti titkára, aki 1949-ben átkerült a Népművelési Minisztériumba. Majd ezt követően olyan emblemikus figurákat helyeztek át más pozíciókba, akik nélkül nem jöhetett volna létre a szövetség, viszont az eltelt pár év alatt túl radikálisnak tűntek, és jelenlétük a szervezetben nemkívánatosná vált. Ebbe a csoportba tartozott Aranyosi Magda az *Asszonyok*, az MNDSZ képes folyóiratának szerkesztője, Gárdos Mariska, az egyesület korábbi alelnöke és Fái Boris, a szervezet főtítkárhelyettese.²⁸ Nem szabad elfeledkezni azokról a kulcsszereplőkről sem, mint Tildy Zoltánné, aki az MNDSZ díszelnökeként, vagy Rajk Lászlóné, aki a szervezet elnökeként észrevétlenül tűnt el a szövetségből, férjeik tevékenységének negatív

²⁶ PETŐ, 1998. 69–70.

²⁷ ACSÁDY, 2020. 66; PETŐ, 1998. 19; 36; 180–183. Az 1945–1951 között működött nőszervezetek – az MNDSZ-t kivéve – történetének kutatása még gyermekcipőben jár. Előrelépések eddig a szociáldemokrata nőmozgalom, illetve a Feministák Egyesülete és az izraelita nőegyesületek kapcsán történtek: PETŐ, 1998. 46–70; 122–140.

²⁸ PETŐ, 1998. 119–120; SIPOS (SZERK.), 2014. 105.

megítélése miatt.²⁹ A szervezet új vezetőinek első sorában Jóború Magda főtitkár (1948–1950), majd őt követve Vass Istvánné (1950–1956) és mellette nem sokkal később a főtitkárhelyettesi posztot betöltő Erdei Lászlóné (1951–1956) állt.³⁰

Az MNDSZ egész szervezetében átalakításokat kezdeményeztek, amelyek következtében 1949–1950-re kialakult egy új, függetlenített apparátus, amely elérte a kommunista ideológia azon célkitűzését, hogy többségbe kerüljenek a munkáskáderek, ezzel kezükbe adva a vezetést. A háttérben azonban a valós indok, ami még nagyobb jelentőségű lehetett, nem volt más, mint hogy a korábbi felállásában a nőszövetség nem felelt meg annak a feladatnak, hogy feltétel nélkül teljesítse a Párt kívánságait. Erre azok a személyek feleltek meg, akik minden kétséget kizáróan hajlandók voltak eleget tenni az MDP akaratának. Az MNDSZ összetétele így jelentősen átalakult: a munkásszármaszármas aránya a korábbi 33%-ról 55%-ra emelkedett, az értelmiségiek és polgáriak képviselői viszont jelentős arányban lecsökkent, 46%-ról 23%-ra. Egyedül a paraszti rétegek megoszlása maradt meg ugyanolyan mértékben 21%-kal.³¹ Ahogy Pető Andrea történész írta: „Az új káderek az első munkahelyükre a párt által kiemelt káderlányok, akik a szovjet minta alapján alakítják át a szervezetet, melynek célja, hogy a »magyar nő legyen jó anya, megértő hitves, kiváló munkás, lelkes polgár és igaz hazafi«”.³² A módosítások eredményeképp hamarosan szembe kellett nézniük azzal a ténnyel, hogy új funkcionáriusaik képzettsége alacsony színvonalú, ami akadályozza a szervezet működtetését, illetve a Párt utasításainak végrehajtását is. A későbbiekben az általános műveltség hiányának problémája olyan szintre emelkedett, hogy sokszor már magukat a követelményeket sem tudták megfelelően közvetíteni, emiatt megindult a feladataik folyamatos redukálása. Ennek ellenére azonban folytatódott a további munkások felvétele a szervezetbe.³³

Az MNDSZ programjának változásai

1948 júniusában megalakult az MDP, a két intézmény kapcsolata egyre inkább összefonódott. Ennek ellenére az MNDSZ még egy ideig vegyítette korábbi, sokrétű munkásságát az újonnan megalakult Párt célkitűzéseivel. Elsődleges fontossággal bírt a hároméves terv kivitelezésében való segítségnyújtás, az iskolák államosításában való közreműködés, de emellett nem maradt el olyan korábbi, sikeresen folytatott tevékenységeiben sem, mint a hadifoglyok fogadása vagy az árvaházak lakóinak patronálása.³⁴

Nem kellett sokat várni arra, hogy az MNDSZ-ről az évek során kialakult kép átfurmálódjon, és önálló arculatát elveszítse. Hamarosan kinyilvánították, hogy az MDP irány- és útmutatása alapján mozgósítják a nőket, vagyis előtérbe került

²⁹ BASSA, 1982. 111; SIPOS (SZERK.), 2014. 57; 105. Rajk Lászlóné életéről, politikai és nőszövetségi tevékenységéről részletesen lásd: PETŐ, 2020.

³⁰ KENYERES (FŐSZERK.), 1994. 948; *Nemzeti Emlékezet Bizottsága*; SIPOS (SZERK.), 2014. 306.

³¹ PETŐ, 1998. 119–120; SCHADT, 2004. 35; SCHADT, 2007a. 184–185.

³² PETŐ, 1998. 121. Ez a szlogen több MNDSZ tagnál is szerepel például: BIRÓ, [1947]. 2; JÁRÓ, [1947]. 2.

³³ SCHADT, 2003b. 89; SCHADT, 2006. 300.

³⁴ Az MNDSZ munkaterve 1948. május 1. – augusztus 1. 216–220; Az MNDSZ feladatai az iskolák államosításáért folyó harcban, [1948]. 211–213. MNL OL M-KS 274. f. 19/3. ó. e.

a Párt akaratának, politikájának kiszolgálása, és az ehhez szükséges módszerek kidolgozása, amely a nőszövetség alapszabályával ellentétes volt, hiszen ebben a pártoktól független szervezetként aposztrofálta magát. Lényegében összekötő kapocsként funkcionált az asszonyok és a Párt között. A minta, amelyet követni kellett, természetesen a Szovjetunióból adaptált szovjet nő példája volt, amelynek másolása közben a nőmozgalom fokozatosan beolvadt a pártba. A nőszövetség innentől kezdve elsődlegesen a következő feladatokra koncentrált: a békeharc és a békevédelem, a nemzetközi szolidaritás, a népi hadsereg erősítése, a nők tömeges munkába állítása, a reakció elleni küzdelem és a tervek (túl)teljesítése.

Tanulmányomban terjedelmi korlátok miatt főként ezen témakörökre szeretnék fókuszálni, mivel ezek alkották az MNDSZ merőben új feladatköreit. Továbbá kiemelt figyelmet fordítottak a gyermekek és nők oktatására. Az előbbiekre sorolt tárgykörök megvalósításának eszközeül szolgált a felvilágosító munka, amelynek keretében ismertették az aktuális feladatokat és azok fontosságát, illetve, hogy abban miként tudnak részt vállalni.³⁵ Utóbbi keretében azt is el akarták érni, hogy az MNDSZ a nők kivívott jogainak védelmezőjeként lépjen fel és egyúttal tanítsa meg őket arra, hogyan kell kiállni egyenjogúságuk és megszerzett jogaik megóvásáért.³⁶ Ennek érdekében 1952-ben létrehozta a társadalompolitikai csoportját, amely feladatául tűzte ki a nők gyakorlati egyenjogúságának megszerzését. A csoportnak kellett ismertetnie a hölgyekkel azon törvényeket, amelyeket a nők vagy gyermekeik érdekvédelmében foganatosítottak, egyúttal ezek végrehajtásáért is felelős volt.³⁷ Fontos, hogy a felsorolt tárgykörök nem választhatók el egymástól, összefüggésben álltak, folyamatosan hatással voltak egymásra.

A nők tömeges munkába állításában való részvétel mint az egyenjogúság megvalósulása

Az 1950-ben elindított ötéves terv nagy távlatokat vázolt fel a jövőre nézve, melynek jelentőségét és hasznosságát az állampárt propagandagépezete – és ebbe beletartozott az MNDSZ is – nem győzött hangsúlyozni. Szovjet mintára megindult a nehézipar erőszakos fejlesztése, melynek célja Magyarország ipari nemzetté való átalakítása volt. Ezt követte a mezőgazdaság szövetkezeti átalakítása, ezen belül a lakosság élelmezésének szilárd alapokra való helyezése, továbbá arra való felhasználása, hogy az ipar alá dolgozzon és biztosítsa a számára szükséges nyersanyagot,

³⁵ MNDSZ, [1949a]. 5; 8-16; MNDSZ, [1949b]. 4-17; SCHADT, 2004. 195; SCHADT, 2003b. 78; SCHADT, 2007. 171; SIPOS, 1996. 328.

³⁶ Az MDP Szervező Bizottság jegyzőkönyve 1949. június 20., továbbá a 27-i ülés határozati jegyzőkönyve. Az MNDSZ jelentése a szervezet munkájáról, 1949. június 4. 7., 29-37. MNL OL M-KS 276. f. 55/75. ó. e; Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1951. október 1. – 1951. december 24.) Az MNDSZ Szervezési osztályának munkaterve 1951. október 1. – december 31., 1951. szeptember 28. 3-8. MNL OL XXVIII M-19. f. 9. ó. e.

³⁷ Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1952. november 11. – 1952. december 31.) A társadalompolitikai csoport munkája, 1952. december 11. 195-198. MNL OL XXVIII M-19. f. 13. ó. e; Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1953. január 6. – 1953. november 11.) Javaslat a társadalompolitikai csoport munkaközösségek munkájára, 1953. augusztus 24. 340-343. MNL OL XXVIII M-19.f. 14. ó. e.

amely kölcsönösségi alapon viszonozza azt – így mindkét terület fáradozik a másik korszerűsítésén.³⁸ A terv sikeres véghezvitelében, majd a termelékenység fokozásában és túlteljesítésében számítottak a nők közreműködésére; szükségessé vált munkavállalásuk az élet szinte minden területén, a legkülönbözőbb iparágakban.³⁹ E szerepvállalás fokozása főleg 1950-től vált nélkülözhetetlenné, amikor a férfiak teljes foglalkoztatottsága megvalósult, így a nők köréből kellett az új dolgozókat előteremteni, habár ez gyakran erőszakos formában valósult meg.⁴⁰ Ugyanakkor nem lehet elmenni amellett a tény mellett sem, hogy a nők bevonása a munkaerőpiacra, illetve az ehhez szükséges szakmai képezések metodusai nem csupán az emancipációs álom megvalósítását jelentették, bár a propaganda folyamatosan ezt sulykolta. A vezetés ezzel együtt arra is fel akart készülni, hogy egy esetleges újabb háború esetén a nők át tudják venni a férfiak helyét a legkülönbözőbb termelőmunkákban.⁴¹

Az MNDSZ ebbe az összetett folyamatba csatlakozott be, tevékenyen támogatta a terv mielőbbi megvalósulását, ennek keretében például – mint a „*párt nőpolitikai szócsöve*”⁴² – vállalta a tsz-esítésre, a beadások teljesítésére való buzdítást az asszonyok és családjaik körében, nem feledkezve meg jó káderként az ellenség elleni folyamatos kutatásról, harcról és annak leleplezéséről sem. Szintén részt vállalt a nőknek a termelés területére való bevonásából, hiszen egyik oldalról ezt követelte meg tőle a Párt, valamint a népgazdasági érdek is. Másrészt a kommunista ideológia és ennek következtében a szövetség is ebben látta a nők tényleges egyenjogúságának megvalósulását.⁴³ 1951-ben a Népgazdasági Tanács 120.000 nő munkába állításáról döntött.⁴⁴ Az viszont már nem volt mindegy, hogy a munkaerőtoborzás során milyen területekre hívták be őket. A döntéshozók meghatározták, hogy elsődlegesen mely szakmák és milyen arányban igényelték a női munkaerőt. A szükséges női dolgozói állomány garantálására az MNDSZ összekötetésben állt a Munkaerő Tartalékok Hivatalával (MTH). Elsősorban olyan helyekre irányították őket, amelyek korábban férfiak által uralt szektorok voltak, mint a bányauzemek, építkezések, vasipar vagy épp a mezőgazdaságban a traktorvezetés. A korábbi, hagyományosan nőinek mondható munkakörök közül leginkább a textilipart és azon belül az újonnan létrejövő konfekcióüzemeket támogatták.⁴⁵ Ahhoz, hogy alkalmas munkaerővé váljanak, fontossá vált a nők taníttatása, a szakmai át-, ki- és továbbképzése is. Ebből a célból irányozták elő, hogy az illetékes minisztériumokkal az MNDSZ felvegye a kapcsolatot és együttesen biztosítsák az igényelt

³⁸ ROMSICS, 2010. 346–347; MNDSZ, [1951]. 10–13.

³⁹ Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1950. október 20. – 1951. június 29.). Agitációs érvek a nők termelésbe való bevonására és szakmai képzésükre, 1951. 239–245. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ó. e; MNDSZ, [1949c]. 14–15.

⁴⁰ PALASIK, 2005. 99.

⁴¹ HONVÁRI, 2013. 53.

⁴² ACSÁDY, 2020. 63.

⁴³ Az 1949-es alkotmány szerint kihirdették a törvény előtti egyenlőséget, valamint először mondták ki, hogy a két nem egyenlő jogokat birtokol. (PALASIK, 2007. 98.)

⁴⁴ PALASIK, 2005. 92.

⁴⁵ Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1951. július 6. – 1951. szeptember 27.). Üzemi referens munkaterve 1951. július 1. – október 1., 1951. július 19. 14–15. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ó. e; MNDSZ [1949c]. 14–15.; MNDSZ, [1951]. 17–18; SCHATZ, 2001. 114.

létszámot a különféle képzéseken, oktatási programokon. Annak érdekében, hogy a nők minél nagyobb számban jelenjenek meg a munkaerőpiacon, illetve, hogy a számukra kevésbé vonzó iparágakat is népszerűvé tegyék, jó agitációs munkára volt szükség. Ez kiváltképp vonatkozott az építő- és vasipar egyes ágazataira. Állandó problémát jelentett, hogy a nők nagy része inkább a hivatalokban és a könnyűipari üzemekben akart elhelyezkedni, így ezt a réteget is meg kellett próbálni átirányítani a nőnevelők segítségével azokra a területekre, amelyeket a Párt és a népgazdaság érdekei szerint fontosabbnak ítélt meg.⁴⁶

Az MNDSZ tömegbázisának kiszélesítése érdekében a legkülönbözőbb rétegeket kívánta megszólítani, kezdve az egyszerű házi- és parasztasszonyoktól, az értelmiségi férfiak feleségein és „kispolgári”⁴⁷ nőkön át, egészen a nőszervezet komfortzónáján kívül eső vallásos és pártonkívüli asszonyokig.⁴⁸ A szervezet tagságának kibővítését, valamint a nők feletti kontroll intézményesítésének célját szolgálta, hogy 1949 őszétől a hivatalokban, a termelőszövetkezeti csoportokban és az üzemekben MNDSZ csoportokat is kialakítottak. Megalapításuknak egyszerű oka volt, nézeteik szerint ebben a formában eredményesebben be tudták vonni az asszonyokat a munkaversenyekbe, még nagyobb termelési eredmények elérésére ösztönözheték őket, illetve növelheték politikai aktivitásukat. Azonban ennek fenntartása csak rövid ideig működött, alig két évvel később, 1951 decemberében megszüntették az MNDSZ csoportokat. Ahogy az alapítás, úgy a felszámolás mögött is Rákosi és a párt felsővezetése állt. Úgy ítélték meg, hogy ekkorra a párt szervezetei, a szakszervezetek és a Dolgozó Ifjúság (DISZ) szervezetei olyannyira megerősödtek, hogy maguk is kielégítően tudnak foglalkozni a nők problémáival. A felosztás alól elviekben kivételt képeztek azok a vidéki üzemek, állami gazdaságok, építkezések, ahol női szálláshelyek voltak. Ez a fajta indoklás azonban csak ürügyként szolgált. A valóságban az MDP elégedetlenségét fejezte ki a nőszövetséggel szemben ezzel a lépéssel. A pártvezetés szerint a nőszervezet nem látta el megfelelően az elvégzendő feladatait, nem volt alkalmas a munkásnőkkel való kapcsolattartásra. Nem számított utolsó szempontnak az sem, hogy még nagyobb ellenőrzés alá akarták volna vonni a nőegyesület kádereit. A szövetség feladatait átadták a Szakszervezetek Országos Tanácsának (SZOT), az üzemi bizottságokba beállított nőfelelősökön keresztül. A megmaradt MNDSZ szervezeteknek leszűkítették tevékenységét, meghagyva legfontosabb feladatként

⁴⁶ Jelentés a munkaerőtorzozásról, 1951. március 16. 114–116; Az MNDSZ nagybudapesti vezetőségének munkaterve 1951. április 1. – július 1., 1951. április 6. 136–145. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ó. e; Az MNDSZ Titkárság határozatai (1951. július 5. – 1951. október 6.). Galó Rózsi jelentése az MTH-val való tárgyalásról, 1951. július 5. 2. MNL OL XXVIII M-19. f. 15. ó. e.; Javaslat a női munkaerőtorzozás fokozott vitelére, 1951. augusztus 4. 91–92. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ó. e.

⁴⁷ A szocializmus előszeretettel használta a kispolgár fogalmát átvitt, rosszálló értelemben, olyan embert értettek alatta, aki nem tudott megszabadulni a polgári társadalom előítéleteitől. (BÁRCZI-ORSZÁGH [FŐSZERK.], 1959–1962.) A kispolgár pontos meghatározásáról, jelentéséről és annak változásáról a dualizmus és a szocialista időszak alatt lásd: SZOKOL, 2011.

⁴⁸ Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1952. január 2. – 1952. július 30.). Az MNDSZ budapesti vezetőségének három hónapos munkaterve 1952. április 1. – július 1. 292–296/a. MNL OL XXVIII M-19. f. 10. ó. e; Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1952. augusztus 6. – 1952. október 28.) Jegyzőkönyv az 1952. szeptember 16-án az MNDSZ Országos Központban megtartott titkári értekezletről. 166–174. MNL OL XXVIII M-19. f. 12. ó. e.

továbbra is a nők mozgósítását, valamint a parasztpolitika következetesebb végrehajtását, a mezőgazdasági munkálatok előkészítésében és sikeres elvégzésében való közreműködést.⁴⁹

Sztálin 1953-as halálát követően enyhülés következett be a nők munkába állításának módszerében, megszűnt agresszív beágyazásuk a különféle területekre. Ennek eredményeképp a propagandában elhallgattak azok a hangok, amelyek addig a nők meggyőzésére koncentráltak, majd a nehéz fizikai munkát is megtiltották számukra.⁵⁰

Nőideálok megtestesítői

Az MDP foglalkoztatáspolitikájában olyan területekre is igyekezett bevinni a nőket, amelyekre nem voltak alkalmasak. A propaganda által közvetített új nőideál részeként kulcsfontosságú szerephez jutott a nehéz fizikai munkában férfias helytállással dolgozó nő képe, noha valójában ezt az eszményképet nem igényelte sem a munkaerőpiac, sem a társadalom. Erre a következtetésre többek között úgy lehet jutni, ha a különféle statisztikai adatokra tekintünk. Eszerint a nehéz fizikai munkákban, – amelyek sokszor az egészségre is rossz hatással voltak, valamint amelyeket a közvélemény is hagyományosan férfi munkaköröknek tekintett – megfigyelhető a nők számának folyamatos csökkenése. Ilyen volt például az építőipar, ahol a nők aránya 1951-ben 12,9% volt, majd a nők erőszakos munkaerőpiacra való terelésével kapcsolatos gondolkodásban és a politikai életben megtörtént változásoknak eredményeképp 1957-re már mindösszesen 10,9%-ra csökkent. A fizikai munkások között 1953-ban 9,8%, majd az enyhüléssel 1958-ra már csak 5,8% volt a női dolgozók aránya.⁵¹ Ugyanakkor azt, hogy a társadalom sem vágyott ennek a nőképnak a megvalósítására, alátámasztják a nőideálok képviselői ellen megfogalmazott előítéletek, valamint munkájuk gyakori kritizálása és akadályozása. Ezen ideál megtestesítésére a következő csoportok váltak mindenekelőtt alkalmassá: a bányász- és traktoroslányok. Emellett még kiemelt figyelmet kaptak az építő- és vasiparban dolgozó nők is. Az MNDSZ mindegyik kategóriára figyelmet szánt és kivette részét abból a törekvésből, hogy a nők minél nagyobb számban kerüljenek bevonásra. Jelen esetben csak az első két csoportot ismertetem, egyrészt a forrásbázis adottságai miatt, másrészt azért, mert a köztudatban a traktorista nő képe volt a legismertebb, de arról már kevésbbet tudni, hogy miként működött közre a nőszövetség a toborzásban és népszerűsítésben.

Szovjet minta alapján, 1948-tól kezdve a nők előtt a bányász szakma is egy lehetséges jövőképet jelenthetett, köszönhetően az új törvénynek, amely által olyan pályákra is beléphettek, amelyek korábban nem voltak számukra nyitottak. Sőt a nők létszámát a termelésben 1951-ben megemelték és csak 1953-ban korlátozták. Egyes visszaemlékezések⁵² alapján nem aratott osztatlan sikert a bányásznők

⁴⁹ BURUCS, 1991/4. 24; SCHADT, 2003b. 77–79; 80; SCHADT, 2006. 306; SCHADT, 2007a. 175–176.

⁵⁰ PALASIK, 2005. 99.

⁵¹ SCHADT, 2003b. 55–56.

⁵² Schadt Mária hat bányásznővel készített interjú, akiknek elbeszéléseiből ezekre a következtetésekre jutott. (SCHADT, 2003a. 200–201.)

megjelenése a férfiak körében, idegenkedve fogadták őket, nem értették, hogy miért dolgoznak velük, ugyanis nem tartották nekik való szakmának. Ennek ellenére a propaganda egyik kiemelt női képe a termelőmunkában résztvevő bányász nő lett mint a női egyenlőség megvalósítója.

A legtöbben toborzás útján érkeztek erre a területre, amit főként az MNDSZ végzett. A nőegyesület minél nagyobb számban akarta az asszonyokat ide beemelni, valamint azon bányászfeleségeket, akik valamilyen ok miatt nem tudtak vajúrnak állni, arra sarkalta, hogy férjeiket buzdítsák tervük (idő előtti) túlteljesítésére, a munkafegyelem betartására. Ahogy arról sem feledkezett meg a szövetség, hogy a kétlakóság felszámolását serkentse a nők tsz-ekbe való bevonásával. Az idős asszonyokat is bevonta a népgazdaságba azáltal, hogy feladatul adta nekik a bányában dolgozó nők gyerekeire való felügyeletet, ha nem volt esély a területen napközi kiépítésére, vagy épp „pótanyaként” patronálták a legényszállások fiatal lakóit. A nőszervezet agitációjában nem győzte kihangsúlyozni, hogy milyen lehetőségeket jelentett a bányászatba való belépés: jó fizetéssel és különböző előnyökkel járt a nő és családja számára. Azonban a realitás mást mutatott: szembe kellett nézniük azzal, hogy nem kapnak egyenlő fizetést, és azzal, hogy lenézik őket, előítéleteket táplálnak irányukba, ugyanis a hagyományos családi értékek mellett kiálló gyakran támadták az itt dolgozó asszonyokat. A bányász nők visszatekintései alapján megállapítható, hogy sokszor érte őket atrocitás és megaláztatás nemcsak a velük dolgozó férfiak, hanem azok feleségei részéről is, mivel gyakran féltékenyek voltak rájuk, így nem egyszer előfordult, hogy szidalmazták őket. Eközben viszont szükség volt ezekre a nőkre munkaerőként, így az agitációban csak a szakma jó oldalai jelentek meg. A propaganda nem győzte hangsúlyozni ennek az ideálképnek az előnyeit; gazdasági és társadalmi felemelkedést ígértek, amelyet minden nő elérhetett, ha vajúrnak állt. Ezért cserébe csak egy dolgot kellett teljesítenie: részt venni a termelésben. Azonban hiába hangoztatta a nőszövetség és a Párt is a szép ideákat, a valóság ennél zordabb képet mutatott. Az MDP a bányász nőkre sokkal inkább mint rugalmas munkaerőtartalékra tekintett. Mindezek ismeretében nem véletlen, hogy csak azok vállalkoztak erre a pályára, akiknek nem kínálkozott más lehetőség.⁵³

A traktoros szakmába ugyancsak szovjet példa alapján és hasonló indíttatásból, – munkaerőszükséglet, egyenjogúság – kezdődött meg a nők bevonása. Az MNDSZ ebben a toborzásban is részt vállalt, nőnevelőkkel és traktorosnőkkel együtt családlátogatásokra indult, ahol igyekeztek rábeszélni a szülőket, hogy lányaikat adják ebbe a szakmába. Kiképzésük először koedukált formában zajlott, majd 1951 végén megszületett a döntés, hogy egy külön bentlakásos iskolát indítsanak csak nők számára. Az MNDSZ agitációjában igyekezett a jól dolgozó traktorosnőket népszerűsíteni, így – hasonlóan a bányász nőkhöz – rendszeresen szerepeltette őket nönapi és egyéb rendezvényein, sajtótermékeiben. Előszóval alkalmazták érvelésként a nők pozitívan megváltozott életét, előrelépési lehetőségeit, szembeállítva a régi

⁵³ Javaslat a bányavidéki MNDSZ csoportok munkájának megjavítására, 1951. május 11. 197–198. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ó. e; Javaslat szervezeteink mozgósítására bányászatunk tervének idő előtti megvalósítása érdekében, 1951. október 19. 117–125. MNL OL XXVIII M-19. f. 9. ó. e; Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései (1952. május 2. – 1952. július 30.). Jegyzőkönyv az MNDSZ 1952. május 2-án megtartott titkári értekezletről. 1–11. MNL OL XXVIII M-19. f. 11. ó. e; SCHADT, 2003a. 199–202; 207–208; 210–211.

rendszer elnyomásával.⁵⁴ Viszont az igazság az volt, hogy ezeknek a nőknek számos megpróbáltatással kellett megküzdenie: miközben nehéz fizikai tevékenységet végeztek, a férfiak gyakran vetélytársakként tekintettek rájuk, ezért bizonyítaniuk kellett, hogy nem csak joguk van, hanem képesek is arra, hogy ezt a típusú munkát elvégezzék.⁵⁵ Ezenfelül nem tette vonzóvá a szakmát az sem, hogy a lakosság egy része előítéleteket táplált feléjük. 1951-ig a női traktorosok száma minimális volt, inkább a hagyományos női szerepkörökben dolgoztak, mint adminisztrátor, vagy könyvelő. Gyakran az iskola elvégzése ellenére sem osztottak be nőket traktorvezetőnek, hanem másfajta – általában a hagyományos szerepek felfogása által dominált – megbízással látták el őket a gépállomásokon. Ennek fényében érthető, hogy a hivatalos kommunikációval ellentétben, amely szerint a cél az lett volna, hogy 50–50%-ban dolgozzanak a nők és a férfiak a szakmában, a valóságban soha nem sikerült elérni, de még csak meg sem tudták közelíteni, sőt 1952-től a női dolgozók száma folyamatosan csökkent. Az alacsony létszámhoz hozzájárulhatott az is, hogy az MNDSZ sem kezelte egyenletesen ezt a típusú munkát, nem segítette igazán elő az itt dolgozó nők gondjainak megoldását. Továbbá nem volt mellékes szempont az sem, hogy sokszor különböző egészségügyi problémákat okozott a traktorvezetés, ami szintén taszító erővel hatott.⁵⁶

Az MNDSZ-nek kiemelt figyelmet kellett fordítania arra, hogy különböző eszközökkel népszerűvé tegyék ezeket a munkaköröket. Ennek részét képezte a női szálláshelyek kialakítása, amit lehetőleg otthonossá és széppé kellett varázsolni – az már más kérdés volt, hogy ennek kivitelezése már hagyott kívánnivalót maga után. Szintén „mézesmadzagként” alkalmazták az olyan eseményeket, amelyekre az asszonyok szívesen elmentek, mint a filmvetítések, a kultúrműsorok vagy az olvasóköri. Emellett olyan elemi dolgokra is összpontosítaniuk kellett, mint a megfelelő munkahelyi és egészségügyi körülmények megteremtése, vagy például a női problémákra való fokozott odafigyelés, az erre vonatkozó rendeletek végrehajtásában való részvétel. A gépállomásokon dolgozó nőknek többek között javasolták, hogy az előbbi orvoslására patronáló brigádokat alakítsanak.⁵⁷ Ennek ellenére természetesen egyik foglalkozás sem vált nők által uralt területté.

⁵⁴ Az MNDSZ Titkárság határozata a női traktorosokkal való foglalkozásról, 1951. július 27. 72–73. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ó. e; Jegyzőkönyv az MNDSZ 1952. március 1-én megtartott titkári értekezletről. 256/b; Jelentés a traktoros toborzásról, 1952. február 27. 262–264. MNL OL XXVIII M-19. f. 10. ó. e; Jegyzőkönyv az 1952. november 18-án az MNDSZ Országos Központban megtartott titkári értekezletről. 61–67. MNL OL XXVIII M-19. f. 13. ó. e; FARKAS, 2003. 358–359; HONVÁRI, 2013. 57–58.

⁵⁵ FARKAS, 2003. 367.

⁵⁶ Az MNDSZ Titkárság határozata a női traktorosokkal való foglalkozásról, 1951. július 27. 72–73. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ó. e; Jegyzőkönyv az MNDSZ 1952. március 1-én megtartott titkári értekezletről. 256/b; Jelentés a traktoros toborzásról, 1952. február 27. 262–264. MNL OL XXVIII M-19. f. 10. ó. e; Jegyzőkönyv az 1952. november 18-án az MNDSZ Országos Központban megtartott titkári értekezletről. 61–67. MNL OL XXVIII M-19. f. 13. ó. e; FARKAS, 2003. 361; HONVÁRI, 2013. 57–58; 60; 69–71.

⁵⁷ Javaslat a női munkaertoborzás fokozott vitelére, 1951. szeptember 7. 215–218. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ó. e; Jelentés a budapesti brigádmunkájáról 1952. július 12–24., 1952. július 28. 411–418. MNL OL XXVIII M-19. f. 11. ó. e; Jelentés arról hogyan foglalkoznak az MNDSZ szervezetek, az új vezetőségek a nők termelésbe való bekapcsolásával, azok problémáival és hogyan harcolnak az ellenséggel szemben, 1952. szeptember 26. 248–251. MNL OL XXVIII M-19. f. 12. ó. e; Jelentés a traktorosnők szervezéséről, 1952. november 14. 72–76. MNL OL XXVIII M-19. f. 13. ó. e.

A nők munkába állításának támogatási formái és ellentmondásai

A nők nagy része a munkába állást mégsem úgy élte meg, mint az egyenjogúságának elérését, vagy az önmegvalósítás kifejeződését, sokkal inkább érezte külső nyomásnak, kényszernek. Az asszonyoknak mindezek következtében olyan problémákkal kellett szembenézniük, amelyekkel eddig még – legalábbis ennyien és ilyen arányban – nem találkoztak. A női gondok közé tartozott a tradicionális szerepkörök megkérdőjelezése, a nem hagyományos női foglalkozásokba való erőszakos irányítás (ez utóbbi főleg Sztálin haláláig) és a kettős teherviselés megjelenése. Kialakult egy újfajta élethelyzet a nők körében, amikor a tradicionális és új szerepek ellentmondásai között találták magukat: „*a dolgozó nő eszménye*”, „*aki nappal gazdasági munkát végez, mint a férfi, este pedig főz, mos, varr, gyermekeit neveli*”.⁵⁸ A propaganda eközben nem győzte sulykolni az egyenlőség létrejöttét,⁵⁹ ám ezzel a hétköznapi valóságban nem találkoztak. A kialakult új helyzetet pedig tovább nehezítette, hogy a nők problémáiról még csak beszélni sem igen lehetett, a pártvezetés gyanús szemmel nézett rájuk. Az MNDSZ nem állította hadrendbe funkcionáriusait a gondok nagy fokú mérséklésére, holott ideális esetben a női érdekeket kellett volna mindenekelőtt képviselnie, ehelyett ismét csak a Párt érdekeit helyezte előtérbe. Ezzel az volt a legnagyobb probléma, hogy az MDP a nők érdekérvényesítésére elsősorban akkor fókuszált, ha az önmaga céljait, elképzeléseit egyaránt szolgálta, vagy abból előnyt kovácsolhatott. Azonban, ha a Párt érdekei ezzel ellentétesek voltak, bármikor feláldozhatónak és alárendelhetőnek tartotta a női érdekeket. Az MDP ideológiája ellenére nem törekedett a tényleges emancipáció megteremtésére, megelégedett annak formális voltával.⁶⁰

Azonban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy bár az MNDSZ nem tekinthető a női nehézségek elleni küzdelem élharcosának, mégis tettek lépéseket ebben az ügyben. Ugyanakkor el kell ismerni azt is, hogy az egyesületnek ezen akciói is az MDP elképzeléseibe illeszkedtek. A következőkben tetten érhető egy kisebb visszakapcsolás a szociálpolitika területén való korábbi munkásságra vonatkozóan. Korábbi tevékenységének köszönhetően számos tapasztalattal rendelkezett, amiket ekkor hasznosítani tudott. A legfontosabb szempont a nők munkába való bevonása volt, ehhez pedig meg kellett teremteni az ehhez szükséges környezetet. Ezt a célt szolgálta a különféle gyermekintézmények – bölcsőde (2,5 éves korig), napközi otthon/óvoda (5 éves korig), iskolai napközi – létrehozása. Az ötéves terv elrendelte az anya- és csecsemővédelem megjavítására és egyben előbbi kiszolgálására 360 napközi és 250 bölcsőde létesítését, később előírták, hogy az üzemekben, ahol több mint 250 nő dolgozik, szintén kötelező az utóbbi megvalósítása. A tervben továbbá meghatározták az óvodai férőhelyek számának 140.000 fővel való növelését, amelyek 90%-át napközis formában kívánták megvalósítani. Budapestre vonatkozóan a szervezet javaslatot tett arra, hogy a szombati záróra később legyen,

⁵⁸ VALUCH, 2020. 125.

⁵⁹ Az MNDSZ is előszeretettel hajtogatta ennek megvalósulását a mindennapokban. Példaként hozta fel erre, hogy olyan fiatal nők értek el magas képzettséget, akiknél ez korábban elképzelhetetlen lett volna. Ide sorolandó egyebek mellett a parasztlányból lett tanítónő, agronómus vagy mérnök. (MNDSZ, 1956. 5.)

⁶⁰ RING-KISS-TURNAI, 2020. 112; SCHATI, 2007a. 168; 189.

illetve biztosítani kívánta az intézmények éjszakai működését is azon édesanyák számára, akik a munka miatt több napig távol tartózkodtak. Azonban sok édesanya félt ide beadni gyerekeit. Ennek következtében az MNDSZ-nek le kellett győznie a szülőkben kialakult előítéleteket és rá kellett beszélni az anyákat arra, hogy érdekükben áll ezeknek az intézményeknek a kihasználása. Agitációs érvenként az egyesület kihangsúlyozta, hogy itt a gyermekek felügyeletéről és ellátásáról megfelelően és szakszerűen gondoskodnak, amiből a szülők is csak profitálhatnak és tanulhatnak. Emellett elengedhetetlen fontosságú volt a gyermek iskolára való felkészülése érdekében az óvodába járás. Vagyis csak nyerni lehetett ezen intézmények létezésével, az édesanya itt biztosítva láthatta gyermekei elhelyezését, amíg dolgozik, közben pedig fejlesztették a fiatalok szellemi és szociális készségeit.⁶¹ Ugyanakkor ezen intézmények létszáma nem mindig volt kielégítő, főleg vidéki nagyvárosokban, annak ellenére, hogy folyamatosan szorgalmazták ezek állományának növelését. Azokon a helyeken, ahol hiány volt a férőhelyek tekintetében, ideiglenesen bevezették az úgynevezett „nagy-mama mozgalmat” – szovjet minta nyomán –, amely szintén a gyermekek felügyeletét látta el. Ezek sok helyen spontán alakultak meg, majd ezt követően az MNDSZ vette kezébe az irányítást. Főként saját tagságából toborozta ehhez az asszonyokat, vagy a nőszervezeten kívüli ideálisnak tűnő idős hölgyeket keresett fel.⁶² Hasonlóan átmeneti jelleggel – több éven keresztül – alakították meg az idénynapköziket, amelyek a nyári mezőgazdasági munkák alatt segítették a szülők munkáját.⁶³

Szintén a nők foglalkoztatásának elősegítése, valamint terheik csökkentése érdekében igyekeztek növelni az állam szerepét a háztartási munka támogatásában. Főként ebből a célból kezdték el kiépíteni a különböző szolgáltatásokat ellátó üzleteket. A dolgozó asszonyoknak már nem volt elég idejük a ruhák mosására, rendbehozására, így megoldásként létrejöttek a foltozó és stoppoló szövetkezetek, valamint olyan szolgáltatók, mint a Patyolat, a Ruhahajvító, vagy a lakások tisztántartása céljából a Takarító Vállalat. Az asszonyoknak kevés idejük maradt az ételek elkészítésére, emiatt egyre nagyobb jelentőséggel kezdett bírni a készételek, a konzervek és mirelit termékek árusítása és fogyasztása. Az étkeztetési gondok csökkentésére kifőzdéket, éttermeket nyitottak, ahonnan már haza is lehetett vinni az elkészült melegeleket. A vásárlás megkönnyítése érdekében bevezettek egy új rendszert, melynek segítségével a dolgozó nők reggel munkába menet leadhatták rendelésüket, hazafelé pedig felvehették azt. Az MNDSZ többféle javaslattal is élt: a közérteknél szerette volna elérni a nyitvatartási idő szabályozását, meghosszabbítását, esetleg éjjel is nyitva tartó üzletek létrehozását, a kocsmákat

⁶¹ Az MNDSZ budapesti vezetőségének jelentése az óvodai és bölcsődei brigádmunkáról, 1952. május 30. 183–187. MNL OL XXVIII M-19. f. 11. ó. e.; MNDSZ, [1949c]. 12–13; MNDSZ, [1951]. 17; MNDSZ, [1949d].

⁶² Az MNDSZ Országos Központ Intéző Bizottságának értekezletei (1952. június 28. – 1952. december 27.). Jelentés a nagy-mama mozgalomról, 1952. szeptember 24. 47–48; Tervjavaslat a nagy-mama mozgalom megszervezésére, 1952. szeptember 25. 49–51. MNL OL XXVIII M-19. f. 5. ó. e.

⁶³ Jelentés az idénynapközi otthonokról és bölcsődékről, 1953. november 3. 502–505. MNL OL XXVIII M-19. f. 14. ó. e.

pedig étkezőhelyekké kívánták volna alakítani.⁶⁴ A terhes és újdonsült édesanyák életének megkönnyítése érdekében létrehozták az anyák boltját, ahol a kicsiknek élelmiszereket, ruházatot és egyéb nélkülözhetetlen cikkeket árultak.⁶⁵

Részvétel a békeharcban és védelemben

Az 1949-es választások után Rákosi elindította a békemozgalmat. A „megvédjük a békét” jelszó égisze alatt a pártfőtitkár arra alapozhatott, hogy sokan fognak csatlakozni hozzá, hiszen egy újabb világháborút senki sem akart. A béke ellenségei elsősorban az amerikai imperialisták és csatlósaiak – hazai téren a katolikus egyház és a kulákság – képében jelentek meg. A békeharc fogalma a Szovjetunióból származott, egész Kelet-Európában jelen volt, és leginkább a propagandában foglalt helyet. A kommunizmusban a békéért való harc egyet jelentett a szocializmusért való küzdelemmel. E definíció alatt egységesítette erőit és megpróbálta az általa vizionált ellenlábasait elszigetelni. A legnagyobb veszélyt egy esetleges jugoszláv támadás, illetve a harmadik világháború jelentette. A béke fenntartásához számos új intézmény felállítására is szükség volt, mint például az Országos Béketanács (1949), vagy a békevédelmi bizottságok, valamint bevezették az ún. békekölcönjegyzéseket⁶⁶ is. Ezzel összefüggésben előtérbe került a hadsereg szerepének és támogatásának fontossága. Mindezek foka és mértéke változó volt, nagyban függött az aktuális világpolitikától, főként a Szovjetunió és az Egyesült Államok közti viszony alakulásától.⁶⁷

Az MNDSZ itt sem hagyta cserben a párt vezérét, harcosan megpróbált helytállni a béke frontján is. Az egyesület a békemozgalom és a nemzetközi nőmozgalom erősítésének céljából intenzívebb kapcsolatokat kívánt kiépíteni a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetséggel és a Szovjet Nők Antifasiszta Bizottságával, valamint a többi tagszervezettel.⁶⁸ Ezzel is törekedett bővíteni hálózatát és aktív tagságát, illetve számos területen megpróbált segídezni. Közreműködött például

⁶⁴ Jegyzőkönyv az MNDSZ Országos Központjában 1951. március 17-én megtartott titkársági ülésről. 105–107; Az MNDSZ nagybudapesti vezetőségének munkaterve 1951. április 1. – július 1., 1951. április 6. 136–145. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ő. e; Feljegyzés az Élelmezési, a Belkereskedelmi és Közoktatásügyi Minisztériumokkal való tárgyalásról, 1951. szeptember 6. 234–235. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ő. e; Jelentés arról hogyan foglalkoznak az MNDSZ szervezetek, az új vezetőségek a nők termelésbe való bekapcsolásával, azok problémáival és hogyan harcolnak az ellenséggel szemben, 1952. szeptember 26. 248–251. MNL OL XXVIII M-19. f. 12. ő. e.

⁶⁵ Feljegyzés három minisztériummal való tárgyalásról. Az Anyák Boltja vállalat kiterjesztése az egész ország területére, 1951. szeptember 6. 231–233. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ő. e.

⁶⁶ 1950-ben megindult az első öt éves terv végrehajtása, amely során a kormány tervekölcsön-, később pedig békekölcönkötvényeket adott ki. A békekölcön célja nem volt más, mint anyagi úton támogatni a nehézipar fejlesztését. A propaganda mindkét jegyzésnél az önkéntesség fontosságát hangsúlyozta, de az emberek tisztában voltak azzal, hogy jobb, ha vállalják a jegyzék megváltását és lehetőleg túl is teljesítik az elvárásokat. 1950 szeptemberében 750 millió forint értékben bocsátottak ki békekölcön kötvényeket, ezt követően még öt alkalommal nyomtattak ilyen papírokat. (DEÁK-KISS, 2005; SIMÁNDI, 2015. 227.)

⁶⁷ FEINBERG, 2012. 48–49; FEITL, 2021. 75–78.

⁶⁸ Az MNDSZ Külügyi osztályának munkaterve 1951. július 1. – október 1., 1951. április 19. MNL OL XXVIII M-19. f. 26–29. 8. ő. e.

a békealáírási kampányban,⁶⁹ a kölcsönjegyzésben,⁷⁰ a békekongresszus előkészítésében,⁷¹ valamint békevasárnapokat is szervezett.⁷² Fontosnak tartotta, hogy egy esetleges háború kirobbanása esetén felkészült egészségügyi és más, a háború során hasznosítható ismeretekkel rendelkezzenek a nők is. Ezt a célt szolgálták a Vöröskereszt és a Szabadságharcos Szövetség által szervezett légmentesítő, elsősegélynyújtási és önkéntes ápolónői tanfolyamok, amelyekre a nők mozgósításának feladatát az MNDSZ látta el.⁷³ A nőszervezet propagandája ezalatt nem győzte kihangsúlyozni, milyen nagy jelentősége van annak, hogy nyugalom és rend uralkodjon a világban. Ezzel elsősorban a nők érzelmeire próbálták meg hatni, amire kitűnő példa, hogy olyan eseményeket is felhasználtak, amelyekről alapvetően távol kellene állnia a háborús témáknak. Ide tartozott például, hogy a gyermeknapok több esetben is a béketalálkozók előfutárai voltak, ezzel a fiatalokat mintegy eszközként alkalmazták a békepárti politikában.⁷⁴

Az előbb felsoroltak közül a koreai háborúban (1950–1953) betöltött szerepvállalásba szeretnék bővebb betekintést nyújtani. Egyrészt azért, mert jelenleg ez tűnik a legforrásgazdagabbnak, másrészt azért, mert ez olyan érzést kelthet, mintha az MNDSZ főnixként a hamvaiból éledt volna újjá, és a régi, sokszínű jótékony tevékenységét ébresztené fel. Az összecsapás után a szovjet blokk országaihoz hasonlóan hazánkban is megindult a szolidaritási mozgalom a mai Észak-Korea támogatására, amit az Országos Béketanáccsal együtt az MNDSZ bonyolított le.⁷⁵

A nőszövetség 1951 tavaszán, országos gyűjtést kezdeményezett a Párt támogatásával és a tömegszervezetek segítségével a koreai nép megsegítésére. Az akció sikere érdekében bevetették a nép- és nőnevelőket, hogy a lehető legjobb agitációt folytathassák le. A gyűjtésnek többféle formája létezett. Egyrészt erre a célra kibocsátottak bélyegeket, amelyek megvásárlásával patronálták a rászorulókat. Másrészt munkafelajánlásokkal, koreai műszakok⁷⁶ és béke napok szervezésével is hozzájárultak a gyűjtés eredményességéhez.⁷⁷ Emellett az MNDSZ pártfogásába

⁶⁹ Az MNDSZ nagybudapesti vezetőségének munkaterve 1951. április 1. – július 1., 1951. április 6. 136–145. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ó. e.

⁷⁰ Lásd például: Ütemterv a II. békekölcsönjegyzés jegyzés munkájának ellenőrzéséről, 1951. szeptember 14. 239–240. MNL OL XXVIII M-19. f. 8. ó. e.

⁷¹ MNDSZ, [1952].

⁷² Javaslat békevasárnapok szervezésére, 1951. április 27. 152–153. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ó. e.

⁷³ Javaslat a légmentesítővel kapcsolatos feladatokra, 1951. június 14. 258–259. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ó. e.

⁷⁴ Javaslat a Nemzetközi Gyermeknap megünneplésére, 1952. április 16. 349–354. MNL OL XXVIII M-19. f. 10. ó. e.; Az MNDSZ Titkárság május 4-i határozata a Nemzetközi Gyermeknap, a budapesti és megyei békebizottságok megünneplésével kapcsolatban, 1952. május 8. MNL OL XXVIII M-19. f. 11. ó. e.

⁷⁵ CSOMA, 2013. 24.

⁷⁶ A munkaversenyek általános jelenséget képeztek az 50-es évek Magyarországon, amelynek célja a termelés idő előtti teljesítése és lehetőleg az előírt számok túlszárnyalása, amely sokszor irracionális elvárásokat támasztott a dolgozók felé. Ennek keretében indultak meg a termelés intézményeiben a dolgozók felajánlásai különféle műszakok vállalásának képében. Így volt ez a koreai műszak esetében is, amely során a munkások munkaóráik során szintén a tervek túlteljesítésére törekedtek, ezzel közvetetten segítve a koreai népet. (VALUCH, 2001. 220.)

⁷⁷ Kiértékelés a koreai gyűjtés első két hetének munkájáról, 1951. május 15–31. 275–279. MNL OL XXVIII M-19. f. 7. ó. e.

vette azt a több száz koreai gyermeket, akiket a hazájukban zajló háború idejére fogadott be Magyarország.⁷⁸ 1952 nyarán hasonló formában mindezt megismételték. A gyűjtésre egy központi akcióbizottság alakult, amelynek tagjai a tömegszervezetektől érkeztek, működéséért az Országos Béketanács volt felelős. Ebben az évben az MNDSZ vállalta a pénzgyűjtést, amivel párhuzamosan (és ezt követően is) az ország településein ruhaadományokat is gyűjtöttek a koreaiak számára. Budapesten és egyes vidéki városokban munkadélutánokat szerveztek, ahol gyerekruhákat, meleg, kötött holmikat, takarókat, filcpapucsockat kötöttek, ami a korábbi négyzög-akciójukat⁷⁹ keltette ismét életre. Az akció érdekében koreai műsoros estéket rendeztek. Hasonlóan az előző évi kampányhoz, a nőszervezet széles propagandafelületet biztosított saját kiadványaiban, illetve képes faliújságon és az erre a célra kibocsátott megírt levelezőlapok formájában – utóbbit a csomagokba tették bele.⁸⁰

Törés és irányváltás az MNDSZ-ben: úton a felszámolás felé

Az MNDSZ felépítésében és működésében lévő változások 1949–1953 között – például programjának megváltozása, a vezetőség és tagság összetételének kényszerű módosítása – negatívan hatott az MNDSZ-re, megtépázta a szervezet életét és tekintélyét. A nőszervezet elvesztette autonómiáját, sőt abban, amire hivatott lett volna, – hogy képviselje a nők érdekeit – megbukott. 1949 után minden változás korlátozta a nőszervezet önállóságát, folyamatosan a Párt iránymutatásait kellett szem előtt tartania, minden utasítását végrehajtania, külön érdekek nem merülhettek fel. Igaz, az utóbbira már nem is volt esélyük, az 1948-ban elindított tisztogatások nyomán minden személyt, aki képes lett volna erre, száműztek, ezzel elhallgattatták az autonóm női hangokat.⁸¹

A „sztálini nőpolitika lelketlen magyarországi végrehajtója”,⁸² hasonlóan a politikai élet kulcsszereplőjéhez, Rákosihoz, 1953-ra válságba jutott. Május 21-én a nőszövetség életében egy jelentős változtatást irányoztak elő, amikor az MNDSZ Országos Központjának Titkársága a szervezeteinek megszüntetését javasolta. Arra hivatkoztak, hogy már egyre több nő vesz részt a termelőmunkában, ennek köszönhetően nevelésük, szakmai kiképzésük és szervezeti irányításuk egyre jobban a párt- és szakszervezetek feladatává vált, így felesleges egy külön egyesületbe tartozniuk. 1953 nyarán az MNDSZ küldöttsége a Szovjetunióban tett látogatást, melynek tapasztalatai alapján az elképzelt változtatások megerősítették a tavaszi terveket. Augusztus 22-én a szervezet Országos Központjának Titkársága ismét

⁷⁸ Jegyzőkönyv az 1951. december 18-án megtartott titkári értekezletről. 306. MNL OL XXVIII M-19. f. 9. ó. e; CSOMA, 2013. 24.

⁷⁹ Ez röviden annyit jelentett, hogy a maradék pamutanyagból tíz centiméter alakú négyzögeket kötöttek az asszonyok és lányok, az egyesület tagjai. Ezekből a darabokból készítették el a fent említett holmikat. (IZSÁKY, 1946; N. N., 1946. 4.)

⁸⁰ Javaslat a július 1–13 közötti koreai gyűjtés lebonyolítására, 1952. június 13. 208–212. MNL OL XXVIII M-19. f. 11. ó. e.

⁸¹ SCHADT, 2007a. 178–179, 189.

⁸² PETŐ, 1998. 88.

önmaga és szakszervezeti nőbizottságainak feloszlását javasolta. Emellett azt indítványozta, hogy a Párt Központi Vezetősége (KV) mellett önálló nőosztály alakítsanak, amely közvetlenül az MDP titkársága alá tartozna. A módosítás céljának hátterében egyszerű okok álltak: a nőszervezetet a pártszervezet irányítása alá akarták vonni, ezzel megfosztva a nőket esetleges külön érdekeik megfogalmazásától. A pártvezetés ugyanis számos hibát látott az MNDSZ működésében, egyrészt nem töltötte be azt a funkciót, amit elvárt tőle – többek között nem képviselte megfelelően a nők sajátos problémáit –,⁸³ másrészt nem tudott vonzóvá válni a különböző társadalmi rétegek szemében, valamint nem volt képes kialakítani olyan munkamódszereket sem, amelyek segítségével a Párt politikáját a saját munkaterületén kielégítően tudta volna képviselni, így mellőzhetővé és egyben teherrel is vált fenntartása. Az MNDSZ ekkora már elveszítette rendeltetését, mely szerint hidat képezett volna a Párt és a nők közötti kapcsolat kiszélesítésében, sőt annak akadályává vált. Természetesen a hivatalos indoklásban ez a szempont nem szerepelhetett, így azzal próbálták meg érvelni, hogy lényegében már nincs szükség külön női tömegszervezetre, hiszen a nőekkel kapcsolatban számos előrelépést tettek, amelynek következtében a szervezet fenntartása felesleges lett. A megszüntetéssel együtt a Magyar Nők Országos Tanácsának megalakításáról is javaslat született, amely már nem csupán a női érdekek védelmének, hanem azok képviselésének feladatát is ellátná. A feloszlítás gondolatát a Dolgozó Ifjúság Szövetségének (DISZ) KV-ja megkérdőjelezte, ami hozzájárult ahhoz, hogy a tervet végül az október 8-i PB ülésen elvetették. Az MNDSZ megsemmisítését az egyik oldalról még túl korainak találták, másrészt úgy ítélték meg, hogy politikailag nem lett volna jó hatása, ugyanis gyengítené a Párt és a nők kapcsolatát.⁸⁴ A PB ehelyett egy héttagú bizottságot állított össze a nőszervezet munkájának megjavítására.⁸⁵ A megbeszélésen az MNDSZ likvidálása ezzel elmaradt, helyette előírta a nők közötti politikai munka megjavítását, és meghatározta jövőbeli tevékenységének irányait: falusi szervezeteinek megerősítése, a korábban megszüntetett üzemi szervezeteinek egy éven belüli visszaállítása, országos találkozó megszervezése. Feladatkörét minimálisra csökkentették – más országok nőszervezeteivel való kapcsolattartás, külföldi asszonyok életéről való tájékoztatás, a *Nők Lapja* irányítása –, ezzel mintegy súlytalan, kirakati szerepet szántak neki.⁸⁶

⁸³ Nem volt újkeletű probléma, az MNDSZ is tudatában volt annak, hogy nem megfelelően lép fel a női érdekekért: „Mint a magyar nők egyetlen tömegszervezetének következtetésében kellett volna harcolni a nők jogaiért, problémáik megoldásáért.” Javaslat az MNDSZ feladataira a nők jogainak védelmében és a kötelezettségek tudatosításában, 1952. december 12. 237. MNL OL XXVIII M-19. f. 13. ó. e.

⁸⁴ Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve 1953. október 8. Az MNDSZ Titkárságának javaslata az MNDSZ megszüntetésére és a nők közötti politikai munka további formáira, 1953. október 2. 28–35; Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1953. október 8-i üléséről. 5. MNL OL M-KS 276. f. 53/140. ó. e.; Az MDP Titkárság jegyzőkönyve 1953. augusztus 24. Jelentés az MNDSZ küldöttségének tanulmányútjáról a Szovjetunióban, 1953. augusztus 22. 16–27; Jegyzőkönyv a MDP Titkárság 1953. augusztus 24-i üléséről. 4. MNL OL M-KS 276. f. 54/260. ó. e.; SCHADT, 2001. 195–196; SCHADT, 2003b. 84–86; SCHADT, 2007a. 179–181.

⁸⁵ Ennek tagjai: Ács Lajos (egyben vezetője), Szücs Lajos, Komócsin Zoltán, Cseterki Lajos, Vass Istvánné, Erdei Lászlóné, Vajdai Lajosné. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1953. október 8-i üléséről. 5. MNL OL M-KS 276. f. 53/140. ó. e.

⁸⁶ SCHADT, 2007a. 181–183; SÍPOS, 1996. 329.

1953 novemberében a PB határozata ismét kijelölte az MNDSZ hatáskörét. Az MDP céljai között továbbra is fontos helyet töltött be a dolgozó nőkkel való kapcsolat megerősítése, amelynek részét képezte a nőszervezet megerősítése. Eszerint a nősövetségnek a korábbiakhoz hasonlóan széleskörű politikai és társadalmi tömegszervezetté kell válnia, amely hatókörét minden nőre kiterjeszti – főleg a falusi asszonyok bevonása volt fontos. Pozitív változásként tekinthetünk azonban arra, hogy elmozdulás történt a női érdekek irányába. A szövetségnek kiemelt figyelmet kellett ugyanis fordítania arra, hogy a nők egyenjogúsága a gyakorlatban is megvalósuljon, ezért, ha szükséges volt, akkor harcba is kellett érte szállnia. Fontossá vált az anya- és gyermekvédelemre vonatkozó határozatok végrehajtásával való foglalatosság is. Előbbi keretében terítékre került a már említett női emancipációért való kiállás és létrehozásának fontossága, amelynek részét képezte a nők szakmai- és továbbképzésének figyelemmel kísérése, illetve annak a kezdeményezése, hogy az élet minden területén bevonják őket a vezetésbe is. Ahhoz, hogy mindezeket kivitelezhessék, a nők munkafeltételeit megkönnyítő intézmények munkáját is elő kellett segíteniük. Mindezek mellett viszont nem volt szabad elfeledkezniük az állami- és tömegszervezetek, valamint a Párt támogatásáról sem. A rendelkezés alapján az MDP-nek a korábbiaknál nagyobb segítséget kellett nyújtania az MNDSZ-nek, ennek részeként a Párt alapszervezetei és a pártbizottságok bizonyos időközönként beszámolót tartottak a nők között folytatott politikai munkáról a felsőbb pártszerveknek.⁸⁷

Egy újabb lépést tettek a női társadalom irányába, amikor a PB novemberi határozata alapján egy országos nőtalálkozó tervét tűzték ki, ahol különösen odafigyeltek arra, hogy ez ne csak az MNDSZ összejövetelének tűnjön, hanem az ország egész nőtársadalmát reprezentálja. Azonban a Párt által megkívánt teljes kontroll alatt zajlott le az esemény. 1953. december 21-én az MDP KV meghozta ezzel kapcsolatos rendeletét, amelynek elsődleges célja a nők közötti politikai munka feladatainak meghatározása és az arra való mozgósítás volt, valamint a vezetőség kiegészítése olyan nőkkel, akik képesek a nőmozgalom koordinálására.⁸⁸ Végül 1954. január 30–31. között tartották meg a IV. Országos Nőtálálkozót, amelyen célul tűzték ki a szövetség tagjai a női problémák és érdekek védelmét.⁸⁹

Az 1953 és 1956 közötti politikai konfliktusok kedvezőtlenül hatottak a nősövetség életére is, hiába próbálták meg a női érdekvédelem irányába elmozdítani őket. Végül 1956. április 19-én és május 11-én párthatározatokat hoztak a megszüntetéséről. Az MNDSZ csoportoknak be kellett olvadniuk – a Békemozgalom mellett –, a Népfront megerősítése céljából annak szervezeteibe és

⁸⁷ Javaslat az Országos Nőkonferencia részletes tervére, 1953. november 11. 526–529. MNL OL XXVIII M-19. f. 14. ó. e; Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve 1953. november 5. A Politikai Bizottság határozata a nők közötti politikai munka megjavítására, 1953. november 3. 119–126; Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1953. november 5-i délután 5 órakor tartott ülésén. 6. MNL OL M-KS 276. f. 53/145. ó. e; MNDSZ, 1956. 7.

⁸⁸ Az MDP Titkárság jegyzőkönyve 1953. december 8. Az MDP KV Agitációs és Propaganda Osztály és az MNDSZ Titkárság javaslata az Országos Nőkonferencia részletes tervére, 1953. november 26. 20–22; MDP KV határozata az Országos Nőkonferencia részletes tervére, 1953. december 21. 24/b–27. MNL OL M-KS 276. f. 54/282. ó. e; SCHADT, 2007a. 179, 182–183.

⁸⁹ BASSA, 1982. 112. A találkozóról lásd részletesen: *Magyar nők országos konferenciája*, 1954.

kisebb részben a szakszervezeti mozgalomba.⁹⁰ A döntést azzal indokolták, hogy a nőszervezet ugyan eredményes munkát végzett az asszonyok politikai és gazdasági életbe való bevonása során, de mint önálló tömegszervezet nem volt képes átfogni a dolgozó nők túlnyomó többségét. Úgy látták, hogy ennek pótlására kiváló lehetőséget biztosítana a Hazafias Népfront mozgalomba való bekapcsolásuk. A szervezet bekebelezése után átmenetileg – körülbelül fél évig – a mozgalmon belül autonómiát biztosítottak neki. Emellett ugyanennyi időre az MNDSZ elnöksége és vezetősége szintén ideiglenesen Nőtanácsá alakult át. A Nőtanácsok helyi vezetőit kooptálás útján beválasztották a Népfront-bizottságokba. A Nőtanács elnökének egyben a Népfront-bizottság alelnöki tisztségét is be kellett töltenie. Az MNDSZ Országos Elnöksége tehát Országos Nőtanácsá alakult át, ami mellett kislétszámú Titkárságot kellett létrehoznia a nemzetközi kapcsolatok fenntartására és más speciális feladatok elvégzésére. A szövetség saját publikációs felületeit is kisajátította a Népfront. Ezután ennek a mozgalomnak kellett vállalnia a nők politikai nevelését, az asszonyok melletti jogok érvényesítéséért való kiállást, az ellenük való maradi nézetek leküzdését és ezzel együtt, hogy az asszonyok által végzett munkát megbecsüljék, a társadalmi edukációt. Természetesen mindemellett továbbra sem volt másodlagos szempont a nők megszólítása és bevonása annak érdekében, hogy a Népfront előtt álló feladatok megvalósításában minél többet részt vegyenek.⁹¹

Összegzés

A tanulmány legfontosabb célja a rendszerváltás hatásainak elemzése volt a Magyar Nők Demokratikus Szövetségére. Az MNDSZ fennállásában vannak bizonyos fordulópontok; 1944–1948/49 között egy demokratikus keretek között működő sikeres nőszervezetről beszélhetünk. Az MNDSZ sajátos helyzetét az adja, hogy a Magyar Kommunista Párt égisze alatt jött létre, tehát egy olyan szervezet működésének történetét vizsgálhattuk, amely gyökereit tekintve kommunista kötődésű volt, de azt nyilvánosan és hivatalosan csak 1948–1949 között kezdte el felvállalni. Az MNDSZ kezdetben egy koalíciós alapú szervezet volt, ahova minden nőt szívesen vártak és folyamatosan törekedtek is arra, hogy minél nagyobb tömegbázissal rendelkezzenek. Fennállásának első éveiben rendkívül széles munkakörökben tevékenykedtek, az élet olyan területein munkálkodtak, mint az egészségügy, a szociálpolitika vagy az oktatás. Eközben elsősorban a nők és a gyermekek támogatására, védelmére koncentráltak. Ezen évek munkájának köszönhetően

⁹⁰ SIPOS, 1996. 329–330.

⁹¹ Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve 1956. április 19. Az MDP KV Párt és Tömegszervezetek Osztályának javaslata a Hazafias Népfront-mozgalom megerősítésére, 1956. április 16. 92–97; Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. április 19-i üléséről. 6–7; MDP KV határozata a Hazafias Népfront-mozgalom megerősítésére és politikai feladataira, 1956. június 5. 98. MNL OL M-KS 276. f. 53/281. ó. e; Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve 1956. május 11. Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1956. május 11-i üléséről. 4; Az MDP KV Párt és Tömegszervezetek Osztályának javaslata a Politikai Bizottságnak, 1956. április 29. 99–104. MNL OL M-KS 276. f. 53/286. ó. e; SIPOS, 1996. 329–330.

egy népszerű tömegszervezetté vált, amelyre éppúgy számított a társadalom, mint a hivatalos hatóságok.

Az első és legnagyobb fordulóponthoz fennállásában az 1948. áprilisi II. kongresszusa jelentette; ekkor került kihirdetésre a „női egység”, azaz hivatalosan ez lett az egyedüli nőszervezet Magyarországon, bár ez az átmenet egészen 1951-ig elhúzódott. Hatalmas felelősség került ezzel a szervezetre, innentől egyedül kellett (volna) kiállniuk a nők érdekeiért. Az MNDSZ-ben ebben az évben ugyan még kevésbé határozottan, de felsejlett a változás szele, ugyanakkor még vegyítette feladatköreit a korábbi évek munkájával. A rendszerváltás azonban több területen is változásokat hozott életében: átalakult a vezetősége és a tagságának összetétele, valamint a programjában új célokat tűzött ki maga elé. Az MNDSZ fennállásának második szakaszában felhagyott a korábban elismert és sikeres munkavégzésével, és teljesen alárendelte magát – valamint ezzel együtt a nők érdekeit is – a Párt akaratának. Így nem lett más belőle, mint az MDP végrehajtója, amelyre jellemző volt a kommunista ideológiához, célkitűzésekhez való igazodás. Mindez összességben negatívan hatott a szervezetre, mind a működése, mind a társadalmi megítélése fokozatosan hanyatlásnak indult. Habár a tanulmány keretei között nem kerülhetett bemutatásra, de a szervezet minden régi és új munkakörével kapcsolatban megállapítható, hogy egyértelműen eltolódtak a hangsúlyok, és kulcsfontosságúvá vált a Párt igényeinek, akaratának kiszolgálása. A Párt az MNDSZ-t vetette be azokon a területeken, ahol szüksége volt a nőkre, ezzel egyfajta közvetítő szerepet ruházott a szervezetre. Így került látókörükbe a nők tömeges munkába állításának ösztönzése és ezzel összefüggésben az új nőideál meghonosítása, a termelés és a tervek (túl)teljesítésének serkentése és a békeharcban való részvétel. Eközben helyenként felsejlettek a korábban végzett tevékenység egyes elemei, amelyet hasznosítani tudtak, hiszen már rendelkeztek megfelelő tapasztalattal. Itt főként a női munka támogatásával kapcsolatos szociálpolitikai intézkedésekre kell gondolni, vagy például a békeharc során a koreai akcióra. Ezek ugyanakkor összhangban álltak az MDP elképzeléseivel is, hiszen a nők a munkaerőpiacra való nagyarányú betéréséhez elengedhetetlen volt a gyermekintézmények folyamatos létrehozása, valamint a kapcsolódó szolgáltatóipar kiépítése és ezek állandó fejlesztése.

A kommunista hatalomváltással érkező változások egy idő után a szervezet életében és működésében hanyatlást eredményeztek. Azok a feladatok, amelyek egy nőmozgalomhoz szorosan köthetők, mint a család, a gyerekek és a nők jogainak védelme, háttérbe szorultak, és ez kedvezőtlenül hatott vissza a szervezet működésére. Tömegbázisa is egyre kisebbé vált, bizonyos rétegektől, mint például az értelmiségi és vallásos nőktől elszigetelődött.⁹² Eközben a Párt is elégedetlenségét fejezte ki a szervezettel szemben, számon kérte több esetben is arra hivatkozva, hogy nem képviselik a nők érdekeit, holott az MNDSZ csak azt próbálta meg teljesíteni, amit az MDP követelt tőle. Az állampárt a nőszövetséget addig használta, amíg számára megfelelő módon működött és előnyöket kovácsolhatott belőle, amikor már inkább csak problémákat okozott, változás állt be a szervezettel kapcsolatos gondolkodásában. Az MNDSZ minden erőfeszítése ellenére sem tudta száz százalékban teljesíteni azt, amit a vezetés elvárt tőle. Ha a Párt elégedetlenségét fejezte

⁹² SCHADT, 2007b. 192.

ki, mindig következményekkel, retorziókkal járt; emiatt szüntették meg például a szövetség üzemi szervezeteit.

Az MNDSZ fokozatosan teherré vált a Párt számára. Azonban a felszámolása sem volt egyszerű, sőt konfliktusokkal terhelt és ellentmondásos körülmények között zajlott le. Ám fokozatosan, ahhoz hasonlóan ahogyan az MKP létrehozta, úgy szüntette meg utódja, az MDP. Az első válsághelyzet, ahogy magát a Rákosi rendszert is, 1953-ban érte el, de ekkor még Rákosi és a nőszövetség is elkerülte a végleges menesztését és megpróbált megújulni. Az MDP úgy szankcionálta a szervezetet, hogy folyamatosan szűkítette annak hatáskörét és feladatait. 1954-ben az MNDSZ megpróbált visszatérni a női érdekek védelméhez, azonban ennek tényleges megvalósítására már nem kerülhetett sor. A rendszerváltás végkifejletként az egyesület beleolvadt a Hazafias Népfrontba 1956-ban.

1956. november 4. után a nőmozgalmak aktivistái mindenféle felső iránymutatás nélkül önálló nőszervezeteket hoztak létre. Ez azt mutatja, hogy újra igény volt egy önálló nőmozgalomra. A nőszövetség újjászervezésére egészen 1957-ig kellett várni, amikor egy új korszakban ugyan, de a kommunista rendszer keretein belül életre hívták és megalapították a korábban már megtervezett Magyar Nők Országos Tanácsát (MNOT).⁹³ Az újjászervezett egyesület legfontosabb feladata a Kádár-korszak nőpolitikájának közvetítése volt a társadalmi nyilvánosság felé. Legfontosabb szerepe a következőkben állt: minden társadalmi kérdésben, de főleg a legjelentősebbnek számító női emancipáció ügyében, a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) által jóváhagyott irányelveket és véleményt kellett képviselnie. Emellett többek között a MNOT fókuszába került a család, a gyermek, az anya és a női jogok védelmének folyamatos nyomon követése, az aktuális problémák orvoslása, a nők között végzendő politikai és kulturális nevelés. Mindeközben pedig nem feledkezhetett meg arról sem, hogy a lehető legszorosabb kapcsolatot építse ki az állami szervekkel, amelyek így bevonhatták a szervezetet a nőket érintő jogi lépésekbe és tervekbe.⁹⁴ Tehát szintén egy kommunista háttérű nőegyesületről beszélhetünk, amely visszatért a nőmozgalmak által képviselt érdekek védelméhez, habár mindezt az MSZMP iránymutatásaival összeegyeztetve kellett véghez vinnie. A MNOT későbbi felszámolása szintén szoros összefüggésben van a rendszerváltások történetével, ugyanis 1989 júniusában szűnt meg, azonban helyette még ugyanebben az évben létrejött a Magyar Nők Szövetsége (MNSZ).⁹⁵

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL

M-KS 274. f. 19/1. ó. e.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai, 1945.

⁹³ A Magyar Nők Országos Tanácsának kutatása még igencsak kezdetleges, egy-egy tanulmányban kerülnek megjelenítésre (Schadt, 2007b), a legtöbb esetben legfeljebb pár bekezdés erejéig. (ACSÁDY, 2020.)

⁹⁴ ACSÁDY, 2020. 67–68; SCHADT, 2007b. 193.

⁹⁵ SCHADT, 2007b. 202.

- M-KS 274. f. 19/3. ó. e. A nőmozgalom szervezésével foglalkozó testületek, szervezetek iratai, 1947–1948.
- M-KS 274. f. 19/5. ó. e. A nőtitkárság jelentése a Magyar Nők Demokratikus Szövetségére I. Országos Találkozójáról, 1946. április.
- M-KS 276. f. 53/140. ó. e. Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1953. október 8.
- M-KS 276. f. 53/145. ó. e. Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1953. november 5.
- M-KS 276. f. 53/281. ó. e. Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1956. április 19.
- M-KS 276. f. 53/286. ó. e. Az MDP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1956. május 11.
- M-KS 276. f. 54/260. ó. e. Az MDP Titkárság jegyzőkönyve, 1953. augusztus 24.
- M-KS 276. f. 54/282. ó. e. Az MDP Titkárság jegyzőkönyve, 1953. december 8.
- M-KS 276. f. 55/75. ó. e. Az MDP Szervező Bizottság 1949. június 20., továbbá a 27-i ülés határozati jegyzőkönyve
- XXVIII M-19. f. 5. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Intéző Bizottságának értekezletei, 1952. június 28. – 1952. december 27.
- XXVIII M-19. f. 7. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1950. október 20. – 1951. június 29.
- XXVIII M-19. f. 8. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1951. július 6. – 1951. szeptember 27.
- XXVIII M-19. f. 9. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1951. október 1. – 1951. december 24.
- XXVIII M-19. f. 10. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1952. január 2. – 1952. július 30.
- XXVIII M-19. f. 11. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1952. május 2. – 1952. július 30.
- XXVIII M-19. f. 12. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1952. augusztus 6. – 1952. október 28.
- XXVIII M-19. f. 13. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1952. november 11. – 1952. december 31.
- XXVIII M-19. f. 14. ó. e. Az MNDSZ Országos Központ Titkárságának ülései, 1953. január 6. – 1953. november 11.
- XXVIII M-19. f. 15. ó. e. Az MNDSZ Titkárság határozatai, 1951. július 5. – 1951. október 6.

Internetes források

BÁRCZI-ORSZÁGH (FŐSZERK.)

1959–1962 *A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. kötet. Főszerk.: BÁRCZI Géza-ORSZÁGH László. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959–1962.*

Nemzeti Emlékezet Bizottsága

Nemzeti Emlékezet Bizottsága: *Erdei Lászlóné Kisutzky Edit.*

(<https://neb.hu/asset/phpkQvbQD.pdf> – 2023. augusztus 9.)

Sajtó

Izsáky

1946 Izsáky Margit: Mentsétek meg a gyermeket! *Asszonyok*, 2. (1946. február 10.) 3. sz.

Magyar Demokrata Nők szegedi szervezete

1944 Magyar Demokrata Nők szegedi szervezete: A Magyar Demokrata Nők Szövetségének felhívása. *Délmagyarország*, 1. (1944. december 10.) 18. sz. 7.

N. N.

- 1946 N. N.: „Gyermekmentő négyoszögök”. *Szabad Nép*, 4. (1946. február 17.) 40. sz. 4.
1948a N. N.: Egységes női tábor oldhatja, csak meg a feladatokat. *Kis Ujság*, 2. (1948. április 20.) 94. sz. 5.
1948b Felhívás a szociáldemokrata asszonyokhoz! *Népszava*, 76. (1948. április 14.) 86. sz. 3.
1948c N. N.: Az ország leghatalmasabb tömegszervezete lesz. *Szabad Nép*, 6. (1948. április 3.) 77. sz. 2.

Nyomatott források és szakirodalom

ACSÁDY

2020 ACSÁDY Judit: A hazai nőszerzők 1945-től a rendszerváltás időszakáig. In: *Női civilszervezetek az illiberális demokráciában*. Szerk.: FEJŐS Anna – SZIKRA Dorottya. Budapest, Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2020. 58–76.

BASSA

1982 BASSA Endre: *Mit kell tudni a nőmozgalmakról?* Budapest, Magyar Nők Országos Tanácsa, Kossuth Kiadó, 1982.

BÍRÓ

[1947] BÍRÓ Vera: *A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének célkitűzései. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége vezetőképző tanfolyamának anyagából*. [Budapest], [Szikra Nyomda], [1947].

BURUCS

1991 BURUCS Kornélia: MNDSZ. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége. *História*, 13. (1991) 4. sz. 24.

CSOMA

2013 CSOMA Mózes: Koreai hadiárva és vendégdiákok Magyarországon az 1950-es években. *Távol-keleti Tanulmányok*, 5. (2013) 1–2. sz. 23–53.

DEÁK-KISS

2005 DEÁK Mária – KISS Péter: Jegyezz békekölcson! *Archívnet*, 5. (2005) 3. sz. (https://www.archivnet.hu/hetkoznapok/jegyezz_bekekolcsont.html – Utolsó letöltés: 2023. augusztus 9.)

FARKAS

2003 FARKAS Gyöngyi: A traktorista lány: egy erőltetett női szerep az ötvenes években. In: *Nők és férfiak..., avagy a nemek története*. Szerk.: LÁCZAY Magdolna. Nyíregyháza, Nyíregyházi Főiskola Gazdaságtudományi Kar, 2003. 357–369.

FÁI

- 1965 FÁI Boris: A Nők az új életért. In: *A Szabadság hajnalán*. Szerk.: LÁNYI Ernőné – NAGY Eta – PETRÁK Katalin. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1965. 259–277.

FEINBERG

- 2012 FEINBERG, Melissa: The Transformation of the Women's Movement in Cold War Czechoslovakia and Eastern Europe. In: *Women and Gender in Postwar Europe. From Cold War to European Union*. Eds.: REGULSKA, Joanna – SMITH, Bonnie G. London, New York, NY, Routledge, 2012. 38–65.

FEITL

- 2021 FEITL István: „Egy a jelszónk, a béke?” In: *Kérdések és válaszok a Rákosi-korról 1949–1956*. Szerk.: BARÁTH Magdolna – FEITL István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2021. 75–78.

HONVÁRI

- 2013 HONVÁRI János: Traktoros iskolák nőknek. *Valóság*, 56. (2013) 7. sz. 55–80.

JÁRÓ

- [1947] JÁRÓ Dóra: *A MNDSZ szociálpolitikai és egészségügyi feladatai. A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége vezetőképző tanfolyamának anyagából*. [Budapest], [Szikra Nyomda], [1947].

KENYERES (FŐSZERK.)

- 1994 KENYERES Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon 1978–1991*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

MNDSZ (MAGYAR NŐK DEMOKRATIKUS SZÖVETSÉGE)

- [1945] MNDSZ: *A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége alapszabályai*. [Budapest], [Szikra Nyomda], [1945].
- 1945 [MNDSZ]: *A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége az asszonyokhoz*. Budapest, Szikra Kiadó, 1945.
- [1946] MNDSZ országos találkozó: *A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének I. Országos Találkozója 1946. április 6–8*. Budapest, MNDSZ, Szikra Nyomda, [1946].
- [1948] MNDSZ: *Együtt a békéért és jóléért! Magyar Nők II. Országos Találkozója 1948. április 17–19*. Budapest, MNDSZ, Universum Nyomda, [1948].
- [1949a] [MNDSZ]: *Békés, boldog jövőnkért! Ismertető az MNDSZ végzett munkájáról és célkitűzéseiről*. Budapest, MNDSZ, Globus Nyomda, [1949].
- [1949b] [MNDSZ]: *„Együtt a békéért és a jóléért”. Előadás asszonykörök számára. Amit minden asszonynak tudnia kell!* Budapest, [MNDSZ] – Globus Nyomda, [1949].
- [1949c] [MNDSZ]: *Előre az öt éves tervért. MNDSZ nyári alapfokú oktatási anyaga*. Budapest, Globus Nyomda, [1949].
- [1949d] [MNDSZ]: *Milyen segítséget nyújt a dolgozó anyáknak a bölcsőde és napköziotthon. Szülők iskolája*. Budapest, MNDSZ, Globus Nyomda, [1949].
- [1951] [MNDSZ]: *Öt éves terüünk a béke terve. MNDSZ vezetőségi tanfolyam anyaga*. Budapest, MNDSZ, Globus Nyomda, [1951].

- [1952] [MNDSZ]: *Feladataink a magyar békekongresszus előkészítésében*. Budapest, MNDSZ, Szikra Lapnyomda, [1952].
- 1956 [MNDSZ]: *Az MNDSZ segíti a Párt politikájának megvalósítását. MNDSZ vezetőségének rövid tanfolyama*. Budapest, MNDSZ, Szikra Lapnyomda, 1956.

Magyar nők országos konferenciája

- [1954] *Magyar nők országos konferenciája: 1954. január 30–31.* [Budapest], MNDSZ, Athenaeum Nyomda, [1954.]

OROSZ

- 2014 OROSZ Júlia: A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének szerepe Magyarország újjáépítésében a második világháború után (1945–1946). *Debreceni Szemle*, 22. (2014) 4. sz. 302–310.

PALASIK

- 2005 PALASIK Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején. In: *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon. Tanulmányok*. Szerk.: PALASIK Mária – SIPOS Balázs. Budapest, Napvilág Kiadó, 2005. 78–100.
- 2007 PALASIK Mária: A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében. In: *A Nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk.: PALASIK Mária. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 81–125.

PETŐ

- 1998 PETŐ Andrea: *Nőhistóriák: A politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)*. Budapest, Seneca Könyvkiadó, 1998.
- 2000 PETŐ Andrea: A nők politikai képviselete a fordulat évében. In: *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Szerk.: FEITL István – IZSÁK Lajos – SZÉKELY Gábor. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000. 318–333.
- 2020 PETŐ Andrea: *Árnyékban. Rajk Júlia élete*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2020.

RING-KISS-TURNAI

- 2020 RING Orsolya – KISS László – TURNAI Anna: Női káderek a Rákosi-korszakban. *Századok*, 154. (2020) 1. sz. 107–134.

ROMSICS

- 2010 ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2010.

SCHADT

- 2001 SCHADT Györgyné: Női szerepek: A nőmozgalmi tevékenység formaváltozásai 1947–53 között. In: *Szociológia, szociálpolitika, szociális munka: Válogatott tanulmányok*. Szerk.: MANHALT Teréz. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szociológiai és Szociálpolitikai Tanszék, 2001. 105–130.
- 2003a SCHADT Györgyné: Nők határokon kívül: A bányász nők emlékezete. In: *Társadalmi nemek képe és emlékezete Magyarországon a 19–20. században*. Szerk.: PETŐ Andrea. Budapest, Nők a Valódi Esélyegyenlőségért Alapítvány, 2003. 199–219.

- 2003b SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő.” *Nők az ötvenes években*. Pécs, Pro Pannonia, 2003.
- 2004 SCHADT Györgyné: A magyar társadalom szerkezetének átalakulása (1945–1956). In: *Az 1950-es évek Magyarországa játékfilmekben: oktatási segédkönyv*. Összeállította és szerk.: GYARMATI Gyöngyi – SCHADT Györgyné – VONYÓ József. Pécs, ASOKA Bt, 2004. 26–40.
- 2006 SCHADT Mária: „Átalakuló társadalom, átalakuló nőideálok az 1950-es években.” In: *Nők a modernizálódó magyar társadalomban*. Szerk.: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta: Debrecen, Csokonai Kiadó, 2006. 292–316.
- 2007a SCHADT Mária: Struktúra és funkcióváltozások az MNDSZ-ben 1950 és 1953 között. In: *A Nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk.: PALASIK Mária. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 167–189.
- 2007b SCHADT Mária: Női vezetők a Kádár-korszakban. Kiválasztódás és karrier. In: *A Nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Szerk.: PALASIK Mária. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 191–225.

SIMÁNDI

- 2014 SIMÁNDI Irén: *Politika, társadalom, gazdaság a Magyar Rádióban (1948–1952)*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2014.

SIMON

- 2014 SIMON János: Közép-európai átmenetek vagy átalakulások? A rendszerváltozások elméleti megközelítése. *Életünk*, 52. (2014) 1. sz. 3–23.

SIPOS

- 1996 SIPOS Levente: A magyar nőmozgalom történetéről (1944–1956). In: *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Szerk.: IZSÁK Lajos – STEMLER Gyula. Budapest, Napvilág Kiadó, 1996. 321–330.

SIPOS (SZERK.)

- 2014 SIPOS Levente (szerk, vál., jegyz.): *Dokumentumok a magyar nőmozgalom történetéből 1944–1948*. Tatabánya, Alfadat-Press Nyomdaipari Kft., 2014.

SZOKOL

- 2011 SZOKOL Réka: Kispolgárok. Fogalomtörténeti vázlat. *Múltunk*, 56. (2011) 2. sz. 104–128.

VALUCH

- 2001 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- 2020 VALUCH Tibor: Nők és a társadalom a 20. század második felében Magyarországon. In: *Uő: Mindennapi történeteink: válogatott társadalomtörténeti tanulmányok*. Pécs, Kronosz Kiadó, 2020. 107–128.

Mohr Szilárd

Új célok és feladatok az oktatásban 1945-ben

Demokrácia, társadalom és nemzet a *Demokrácia és köznevelés* című kötetben

1944 őszétől kezdődően Magyarországon több mint fél éven keresztül frontvonal húzódtott. A harcok elmúltával az ország gazdaságilag és társadalmilag is szinte kilátástalannak tűnő helyzete nem oldódhatott meg egy csapásra. A vesztes háború és az azzal járó pusztítás a rendszerváltozás igényét is magával hozta, amelynek végrehajtásába a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok kezdtek bele, eleinte az Ideiglenes Nemzetgyűlés formájában, a szovjet megszálló katonai vezetés bábáskodása mellett. E rendszerváltás nemcsak azt jelentette, hogy egy formálisan demokratikus berendezkedést hoztak létre, hanem azt is, hogy megkezdődött a háborús bűnösnek minősülő személyek felelősségre vonása, valamint a régi apparátusok lebontása, átszervezése, az élet számos területének újfajta tartalommal való megtöltése. Ez alól az oktatás sem jelentett kivételt, amelynek demokratizálása még 1945 tavaszán megkezdődött. A helyzet különlegességét adja, hogy így egy az 1945-ös korszakváltást megelőzően is komoly politikai tartalommal, nemzetnevelési feladatokkal felruházott területet (amely miatt rengeteg támadás érte is a pedagógusokat) kellett egészen új jelentéssel, funkcióval ellátni. Ennek megfelelően érdekes kérdés lehet, hogy miként próbálták meg a korábbi nevelés legfontosabb céljának, a nemzetnevelésnek (azon belül a hazafias nevelésnek, valamint a társadalmi nevelésnek) a gondolatait újraértelmezni, valamint ennek eléréséhez hogyan változott meg a pedagógusszerep. Ennek megválaszolásához a tanárok demokratikus átképzését szolgáló, 1945-ben kiadott *Demokrácia és köznevelés* című kötet első, kifejezetten a demokratikus átalakulással foglalkozó aleggységének fejezeteit vizsgálom meg az oktatásban bekövetkezett politikai változások kontextualizáló bemutatását követően.

Az oktatás a változó időszakban

Az iskolák és az oktatás helyzete sem volt kedvezőbb, mint az országé általánosságban. Ez alatt egyrészt érthetjük azt, hogy maga az infrastruktúra romokban állt.¹

¹ KARDOS, 2007. 12.

Hatalmas károk keletkeztek az iskolák épületeiben, valamint számos intézményben, amely tanításra alkalmas állapotban állt, továbbra sem szűnt meg a katonai igénybevétele, amely jellemzően további károk keletkezését eredményezte.² Ezenfelül az intézményekbe vetett társadalmi bizalom sem állt azonnal helyre, a szülők közül sokan féltették a gyermeküket elengedni az iskolába.³ Ez persze érthető is lehetett, hiszen a front átvonulását követően jelentős mennyiségű hadianyag hevert szerteszét, ahogy a megszálló erők is kockázatot jelenthettek a gyermekekre.⁴

Nem volt sokkal jobb a helyzet az oktatásirányítás tekintetében sem: az Ideiglenes Nemzetgyűlés részeként 1944. december 22-én Teleki Géza irányítása alatt létrehozott új Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium komoly problémákkal küzdött. Egészen egyszerűnek tűnő, ám az ügykezelést alapjaiban megakadályozó nehézségek jelentkeztek. Ilyen volt a papírhiány vagy az, hogy az oktatásirányítás számos vezetője, működtetője a front vonulását követve nyugatra menekült.

Mindez nem azt jelenti, hogy maga az oktatás ne indult volna újra, gyakran szinte közvetlenül a front elvonulását követően.⁵ Ráadásul a legelső lépések mintegy az ország hadszíntérré változása, illetve a háború előtti időszakhoz való viszonzatéréseként értelmezhetők. Pécssett például maga a szovjet katonai vezetés kezdeményezte, hogy az iskolákban újra elinduljon a tanulás, így a nyilas uralom előtti tankerületi főigazgató a szovjet katonai vezetés utasítására még azt megelőzően elrendelte az oktatás megkezdését, hogy Teleki Géza bármilyen utasítást is adhatott volna erre.⁶

A frissen felálló Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium számára sem volt szükség sok időre, hogy a szovjetek által megszállt, az új kormány ellenőrzése alatt álló területeken elrendeljék a tanítás megkezdését: Teleki az 1945. évi 56.000. számú rendelettel adott erre utasítást. E rendelet értelmében azonban a teljes felfordulás ellenére nem látunk még egy erőteljes rendszerváltozást. Lényegében azt is mondhatjuk, hogy a II. világháború kirobbanását megelőző időszak restaurációjáról van szó, ugyanis helyreállította a rendkívül erős centralizációt jelentő közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikket. Sőt, bár kimondta, hogy a visszafoglalt területek fölött már nincs irányítási joga a tankerületeknek, még az 1941. évi tanügyigazgatási szabályozás rendelkezéseit is helyben hagyta,⁷ amely még tovább fokozta a centralizációt, és a csökkentette például a felekezeti iskolák autonómiájának súlyát, jelentőségét.⁸ Ez a központosítás bizonyos tekintetben a hasznára is

² Palos Bernardin valamennyi közép-, középfokú és szakiskola igazgatóságának küldött levele az igénybe vett oktatási vagy közművelődési célra rendelt épületek rendeltetészerű felhasználása tárgyában, Pécs, 1945. november 17. MNL BML VIII. 54. 8. doboz 1385/1945-46.

³ KARDOS, 2007. 12.

⁴ Palos Bernardin a Nemzeti Bizottságnak küldött levele a gyermekek testi épségének veszélyeztetése gazdátlan lövedékek által tárgyban, Pécs, 1945. március 20. MNL BaML VI.501.a. 104-105. doboz 1460/1944-45.

⁵ KARDOS, 2007. 13-14.

⁶ Palos Bernardin a pécsi tanfelügyelőnek és a pécsi iskolák igazgatóságának küldött levele a tanítás megkezdésének előkészítése tárgyában, Pécs, 1944. december 11. MNL BaML VI. 501. a. 61. doboz 1166/1944-45.

⁷ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 56.000 V. K. M. számú rendelete a közoktatásügyi igazgatás megszervezéséről.

⁸ NAGY, 1995.

válhatott a kormányzatnak, hiszen – mint azt az oktatás demokratizálása kapcsán is látni fogjuk – olyan központi törekvések indultak el, amelyek végrehajtását nyilvánvalóan segítette a fentről irányított, szigorúan ellenőrzött igazgatás megléte. Jó példa erre, hogy miközben a nyolc osztályos általános iskola létrehozására az oktatás demokratizálásának zálogaként tekintettek, és azt a demokratikus átalakításért végrehajtott cselekvések zászlóhajójaként tüntették fel, addig valójában egy felülről irányított, a lehető legrövidebb idő alatt végrehajtani szándékozott kezdeményezésről volt szó,⁹ mely ebből kifolyólag mindenképpen ellentmondásosnak mondható.

Szintén a korábbi rendszer továbbélését láthatjuk abban, hogy kezdetben nem történtek egyértelmű és radikális személyi változások az oktatásirányítás területén. Az 1945 áprilisában Budapestre költöző Ideiglenes Nemzeti Kormány lassan helyreálló kultusztráncájának 500 főt meghaladó alkalmazotti gárdája több mint 90%-ban régi (egyébként párton kívüli) dolgozókból állt. Alsóbb szinteken is megfigyelhetünk azonban folytonosságot: például a már említett Pécsi tankerület esetében, ahol egészen 1946 májusáig maradt főigazgató az 1943-ban kinevezett Palos Bernardin.¹⁰ Ahogy más tankerületekben is láthatunk ilyet: a Budapestvidéki Tankerületben vezető szerepet betöltő Fodor Ferencet is a főváros szovjet megszállását követően helyezték vissza állásába.¹¹

Persze, nem lehet azt mondani, hogy ezzel párhuzamosan ne indult volna meg a Horthy-rendszer örökségének a lebontása, abban bízva, hogy lehetőség nyílik egy valódi demokratikus átalakulásra. Ennek részeként olyan szimbolikus intézkedések végrehajtására is sor került, mint például Horthy Miklós és más államférfiak, politikusok arcképének az iskolákból rendeleti úton való eltávolítása.¹² Megvalósultak azonban valóban jelentős átalakulást eredményező intézkedések is. Ezek között tarthatjuk számon Teleki Géza 1945. március 1-jén született, korábban már említett kiegészítő utasítását, amely értelmében a tanév hátralevő részének legfontosabb feladata a demokratikus átalakulás előmozdítása volt. Ehhez a rendelet értelmében demokratikus átképző tanfolyamokat kellett több szinten is tartani.¹³ Mivel a téma szempontjából ez kulcsfontosságú, ezért később erről még lesz szó.

Ugyancsak a korábbi rendszer megváltoztatásaként értelmezhető, hogy egyes tantárgyak esetében rövidesen megkezdődött a tantervek és tankönyvek felülvizsgálata is, ahogy az is, hogy a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 20.793. számú rendelete értelmében a korábbi tankönyvek, jegyzetek, vezérkönyvek több mint felét teljesen kivonták a használható segédanyagok közül, és alig 15%-a maradt változatlan formában használható. Értelemszerűen ezek az intézkedések

⁹ SÁSKA, 2016. 45.

¹⁰ Ujváry Pál a tanfelügyelőknek és iskolaigazgatóknak küldött levele a tankerületi főigazgatói hivatal átvétel tárgyában, Pécs, 1946. június 5. MNL BaML VI. 501. a. 116-117. doboz 4450/1945-46.

¹¹ GYÖRI-JOBBITT, 2016. 22.

¹² Melczér Tibor valamennyi közép-, középfokú és szakiskola igazgatójának küldött rendelkezése Horthy Miklós, Magyarország volt kormányzója és családtagjai, valamint a volt vezető államférfiak és politikusok arcképének stb. eltávolítása tárgyában, Pécs, 1945. május 18. MNL BaML VI. 501. a. 64. doboz 1862/1944-45.

¹³ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 56.002. számú Általános utasítása az 1944/45-ös tanévre vonatkozóan. MNL BaML VI. 501. a. 65. doboz

viszont csak a következő, 1945–46-os tanévtől kezdődően váltak a gyakorlatban is értelmezhetővé.¹⁴

A korábban már említett, Horthy-korszakig visszanyúló személyügyi kontinuitás ellenére az oktatáspolitikai aktorok között is megfigyelhetünk új szereplőket. A tudományos élet korábban mellőzött tagjai jelenhettek meg (például Sík Sándor), míg a korábbi rendszerhez valahogy kapcsolódó személyek jelentős nyomás alatt álltak, főként a kommunisták részéről, hosszú távon személyi változásokat eredményezve ezzel. Ilyen volt maga a miniszter személye is, aki a támadások miatt 1945 júliusában lemondott tisztségéről, miközben egyébként számos baloldali politikus is vezető szerepet töltött be az általa vezetett minisztériumban.¹⁵

Ezenfelül bizonyos szervezeti átalakításokra is sor került. Ilyen volt például, hogy az Országos Felsőoktatási Tanács és az Országos Közoktatási Tanács összevonásával megszületett az Országos Köznevelési Tanács, melynek elnöke Szent-Györgyi Albert, ügyvezető alelnöke Sík Sándor, igazgatója pedig Kiss Árpád lett. Ugyancsak jelentős változás, hogy az átalakulás révén létrejött a Székesfővárosi Neveléstudományi Intézet és a Gyermeklélektani Intézet, amelyek jelentős szerepet játszottak a pedagógiai kutatásokban. Ugyanakkor az is látszik, hogy bár az egyes szervezetekbe új szereplők is bekerültek, mégsem egy radikális kiszorítás vette kezdetét, hanem a régi elit fokozatos leváltása. Ehhez kapcsolódik, ugyancsak mint az előző politikai rendszer lezárásának motívuma, hogy már 1945 januárjában megkezdődtek az igazoló eljárások, mely feladat végrehajtására az Ideiglenes Nemzeti Kormány, első intézkedései egyikeként, bizottságokat hozott létre.¹⁶ Jóllehet, a tanárok közül csak keveseket nem sikerült igazolni, mindössze a pedagógusok 3,4%-át marasztalták el, ez nem jelentette azt, hogy ne nehezedett volna külső nyomás a pedagógusokra. Az enyhébb elbírálás jelentős részben abból fakadt, hogy az országot rendkívül jelentős pedagógushiány sújtotta, amelyet nem kívántak tetézni nagyszámú elbocsátásokkal. Ennek ellenére valamennyi politikai erő igyekezett választ találni arra a kérdésre, hogy a Horthy-rendszer működésében, fenntartásában milyen mértékű felelősséggel bírnak a pedagógusok. A legtöbben pedig arra a következtetésre jutottak, hogy a tanároknak és általánosságban az oktatásnak jelentős szerepe volt az előző rendszer társadalmi beágyazottságában. Persze az egyes szereplők nem egyforma mértékben próbálták bizonyítani ezt. A Nemzeti Parasztpárt például csupán a pedagógusok gondolkodásmódjában látott hibát, tevékenységüket nem ítélte el erőteljesen, míg ezzel szemben a kommunisták gyakran a reakciósság és a fasizmus vádjával is megbélyegezték a pedagógusokat. Emiatt azok védekezni kényszerültek, és bizonyítani, hogy az új rendszer megteremtésében, kiépítésében hajlandóak szerepet vállalni. Az erőteljes, támadó jellegű kirohanások még 1946 tavaszán és nyarán is jellemzőek voltak, különösképp az egyházi intézmények dolgozóival szemben.¹⁷

Ebben a folyamatban pedig már láthatjuk azt az utolsó irányt is, mely szintén elkezdődött már 1945-ben, ám csak az 1947/48-as tanévtől válik igazán

¹⁴ KARDOS, 2007. 23–24.

¹⁵ KARDOS, 2007. 32.

¹⁶ PALASIK, 2000. 71.

¹⁷ GOLNHOFER, 2002. 20–22.

hangsúlyossá, nevezetesen a kommunista párt agresszív pozíciófoglalási szándékát. Ennek első motívuma az 1945 elején létrehozott Magyar Pedagógusok Szabad Szakszervezete volt, amely a kezdetektől a kommunisták ellenőrzése alatt állt.

Ennek, valamint a Tanácsköztársaság időszakig visszanyúló, némiképp ellentmondásos tapasztalatok ellenére kifejezetten nagynak volt mondható a szakszervezet iránti érdeklődés, és 1946-ban már 25.000 főt is meghaladó taglétszámmal rendelkezett, miközben országos jelentőségű pedagógusegyesületek olvadtak bele. Később ennek kulcsfontosságú jelentősége lett a tanárok politikai ellenőrzésében, ugyanis az 1945–46-os időszakot követően egyre jobban átpolitizálódott a szakszervezet, és egyre kevésbé volt fontos a tanárok anyagi érdekeinek képviselése, bérharca. A szakszervezet ehelyett egyre inkább olyan kérdéseket tartott napirenden, amelyek előkészítették az oktatás tartalmi szempontú államosítását is. Ilyen volt például a pedagógusátképzés vagy a szovjet pedagógia népszerűsítése.¹⁸

Összességében tehát 1945-ben egymással ellentétes erőhatások jelentek meg az oktatásban, amely jelentős átalakuláson ment keresztül. Ez jelentősen növelhette a pedagógusok bizonytalanságát, miközben az átalakulásban nekik is aktív szerepet kellett vállalniuk.

Demokratikus átalakulás és átképzés az iskolákban

Versengő demokráciaképek

Az előzőekben láthattuk, hogy a kormányzat az új tanév legfontosabb feladataként a demokratikus áthangolást jelölte ki az iskolák számára. Az ehhez kapcsolódó átképző tanfolyamok, ezzel összefüggésben pedig a *Demokrácia és köznevelés* című dokumentum bemutatása előtt azonban érdemes az iskolai világon kívüli, összegző kitekintést tenni. Ennek köszönhetően válik érthetővé, hogy mennyire nehéz és a legkevésbé sem egyértelmű feladatot kaptak az intézmények, illetve maguk a pedagógusok.

Az egyes politikai erők a háborút követően valóban pluralitást mutattak abban a tekintetben, hogy mit gondolnak a demokrácia mibenlétéről. Ez persze nem jelenti azt, hogy ne lett volna néhány olyan közös, egységes pont, amelyben megközelítőleg, a diskurzusból kiszorított jobboldali szereplőkön kívül mindenki egyetértett volna. Ilyen volt elsősorban az, hogy a korábbi társadalmi rendszer fenntarthatatlan és a demokratizálódáshoz jelentős társadalmi reformra van szükség. Ennek megvalósításában kulcsfontosságú eszköznek látszott a nagybirtokrendszer fölszámolása.¹⁹ A földreformra végül sor került, kétségesnek számított ugyanakkor, hogy a kívánt célokat elérte-e.²⁰ A földosztáson alapuló reformokkal párhuzamosan a pártok vezetői egy szociális államról beszéltek, jóllehet, ők maguk sem akarták egyáltalán megfogalmazni, hogy mit is jelent ez, és milyen módon képviselik el a szociális igazságosság megteremtését. Elsősorban értelmiségi csoportok

¹⁸ KELEMEN, 2007. 132–133.

¹⁹ STANDEISKY, 2015. 38.

²⁰ GYARMATI, 2021. 52–54.

vállalkoztak arra, hogy megpróbálják egy új, demokratikus és szociálisan igazságos társadalom körvonalát megrajzolni.

Ugyancsak közös, bár a demokratikus átalakulást szempontjából ellentmondásosnak nevezhető pont volt, hogy valamennyi párt egyetértett abban, hogy az ideiglenességet fel kell számolni, és egy erősen központosított rendszerben (amely látszik a korábbi oktatásügyi igazgatás fenntartásában is) kell megszilárdítani a pozíciójukat, hatalmukat.²¹

A leginkább befolyásosnak nevezhető, nagyobb társadalmi támogatottsággal rendelkező pártok (leszámítva a Független Kisgazda Párt jobbszárnyát) és csoportok között szintén közös vonásként említhetjük azt, hogy nem polgári, hanem népi demokráciában gondolkodtak, még akkor is, ha az pártonként eltérő jelentéssel bírt. Igaz, akik polgári háttérrel rendelkeztek, igyekeztek felhívni a figyelmet arra, hogy hiba lehet, ha a társadalom túl széles rétegeit vádolják meg reakcióssággal, esetenként faszizmussal, hiszen így a „valódi” reakcióssok elleni küzdelem hatékonysága kerülhet veszélybe, ennek ellenére e törésvonal mind látványosabb lett, mindinkább kiéleződött. A népi és polgári kifejezések pedig hamarosan egymással ellentétessé váltak: a polgári nézőpontból a népi kifejezés egyre inkább jelentette a szocialistát, míg a népi oldalról nézve a polgári a reakciós szinonimájává vált.²²

A reakciósság vádja és a társadalom alsóbb osztályaira épülő demokráciában való gondolkodás nem jelenti azt, hogy ne lettek volna viták azzal kapcsolatban, mit jelent a demokrácia fogalma, különösképp 1945-ben. Ennek egyik legfontosabb eseménye az 1945 nyarán a Pázmány Péter Tudományegyetemen rendezett Demokrácia-konferencia, ahol az egyes oldalak képviselőinek lehetősége nyílt arra, hogy ütköztessék álláspontjaikat az említett rendszer vagy elv mibenlétéről. Jól mutatja ez azt, hogy a kor szereplői – legalábbis egy kis időre – valóban elhitték, hogy Magyarországon kialakulhat egy demokratikus berendezkedés.²³ Ez nyilván összefüggésben állt azzal, hogy bár a szovjet befolyás jelenléte mindenki számára egyértelmű volt, annak valódi súlyát még nem lehetett felmérni.²⁴

E konferenciát rendkívüli előadói sokszínűség jellemezte, olyan emberek szólalhattak fel, akik teljesen mást, sokszor egymásnak ellentmondó állításokat tettek a demokráciával kapcsolatban. Az így kialakult vita a konferencia végével sem zárult le, hanem a társadalom legkülönbözőbb szereplőinek részvételével folytatódott a nyílt politikai színtereken, a különböző folyóiratok hasábjain, vagy egyéb kiadványok lapjain. Ennek köszönhető, hogy még a Szent István Társulat nevéhez is kötődik egy *Kereszténység és demokrácia* című tanulmánykötet, amely 1946-os megjelenése a diskurzus hosszú elhúzódását mutatja.

Ahogy már említettem, az egyes politikai erők által megfogalmazott irányzatokból, talán nem függetlenül a szovjet befolyástól és attól, hogy milyen alapokra építkezett az 1945-ös rendszerváltás (a „reakciós”, „fasiszta” oldal ellenében), körvonalazódni látszódott, hogy a népi demokrácia fog felülkerekedni egy polgári demokrácia helyett. Ezzel párhuzamosan a kommunisták, ha nem is feltétlenül

²¹ STANDEISKY, 2015. 38.

²² ZOMBORY, 2015. 50–56.

²³ MEDGYESI, 2017. 12–13.

²⁴ STANDEISKY, 2015. 36–37.

gyors, ám mindenképpen eredményes törekvésbe kezdtek, amikor megpróbálták nyelvi szinten uralni a kérdésről folyó párbeszédet azáltal, hogy annak kulcsfontosságú fogalmait sajátították ki. Magukénak vindikálták a már említett „reakciós” kifejezés kiosztását, amelyet más politikai szereplőkkel ellentétben nem írtak pontosan körül, hanem bárkire kiterjeszthettek, kiszorítva így a megbélyegzetteket a politikai arénából.²⁵

Mit is gondoltak azonban a demokráciáról az egyes pártok képviselői? A korszak társadalmi súlyában legfontosabbnak tekinthető kiscgazdák nézetrendszerükben a polgári demokráciához álltak közelebb, hiszen a szabadságjogokra és az egyének autonómiájára támaszkodva kívánták az új berendezkedést megteremteni. Ezzel együtt a konszenzuskeresésre is figyelmet fordítottak, megpróbálták tisztázni, hogy a népi és a polgári demokrácia nem összeegyeztethetetlen fogalmak.²⁶

Velük legradikálisabban a kommunisták álltak szemben, akik hosszútávú célja a szocializmus kiépítése volt. Úgy gondolták, hogy a szocializmus felépítése egy folyamat, amelyben a demokratikus berendezkedés csupán egy lépcsőfok.²⁷ Igaz, ehhez hozzátartozik, hogy kezdetben nem mindenki gondolta a szocializmust és a demokráciát összeegyeztethetetlennek. Sőt, a legfőbb különbségeket csupán az eltérő hangsúlyokkal próbálták megmagyarázni.²⁸ Valójában azonban a kommunista értelmezésekben már igen korán megjelenik az az ellentmondásos gondolat, hogy a demokráciából ki lehet, sőt ki kell szorítani azokat, akik a rendszer ellenségei. Ezt az értelmezést jelöli többek között Révai József „harcos demokrácia” fogalma is, ahogy Rákosi Mátyás is nagyon hamar, a már említett 1945 nyarán megtartott Demokrácia-konferencián egyértelművé tette, hogy egy ellenségkép megteremtését elengedhetetlennek gondolja az új rendszer kialakításához.²⁹

Ugyancsak átmeneti időszaknak tekintették a demokráciát a szociáldemokraták is. Végső célként ők is a szocializmus létrejöttét fogalmazták meg, szembementek tehát a polgári demokrácia értékeivel. Ők is egyre inkább a népre, vagy még különösebben a munkásságra fókuszáltak demokráciaképükben, még a „proletár-demokrácia” fogalom is megjelent beszédeikben.³⁰

Végül demokráciafelfogásuk szerint a Nemzeti Parasztpárt tagjai a rendszer kiteljesedését elsősorban az alsóbb társadalmi rétegek, így a munkásság, de még inkább a parasztság „fölszabadulásában” látták, amelynek ekképpen lehetősége nyíllhat a népuralom megteremtésére.³¹ Még akkor is, ha az 1943-ban megtartott programadás tekintetében kulcsfontosságú találkozójukon még Erdei Ferenc is inkább a polgári átalakulás mellett tette le a voksát.³²

Ezzel együtt nem lehet azt sem mondani, hogy az egyes pártokon belül egy egységes gondolat alakult volna ki a demokrácia mibenlétéről, emiatt az iménti leírás szükségszerűen sematizáló és felületes. Ezt szemléltetendő megemlíthetjük

²⁵ MEDGYESI, 2017. 16–17.

²⁶ MEDGYESI, 2017. 46–49.

²⁷ Uo., 46–60.

²⁸ STANDEISKY, 2015. 35–36.

²⁹ MEDGYESI, 2017. 52–60.

³⁰ Uo., 2017. 65.

³¹ TÓTH, 2007. 314–315.

³² BARTHA, 2017. 51.

a Nemzeti Parasztpártot, amelyen belül az egyes befolyásos szereplők kifejezetten eltérő álláspontokat képviseltek, amely hosszútávon a párton belüli konfliktusok állandósulásához vezetett.³³ Ez az egyes figurák későbbi személyes politikai útjára is hatással volt. Értelemszerűen a kommunistákhoz közelebb állók, sőt esetenként velük szorosan együttműködők számára ez a karrierjükben való előrelépési lehetőséget, míg a kommunistákkal szemben állók számára oldalvonalra való szorulást eredményezett.³⁴

Demokratikus átképzés az iskolákban

Jól láthattuk az előzőekben, hogy bár konszenzusos demokráciakép nem létezett a korszakban, az ideiglenes kormányzat is kulcsfontosságú feladatként tekintett az oktatás demokratizálására. Ennek megfelelően 1945 tavaszától az iskoláknak az oktatás különböző szintjein demokratikus átképző tanfolyamokat kellett szervezniük. A vallás- és közoktatásügyi miniszter által 1945. március 1-jén kiadott 56.002. számú rendelet javaslata alapján az intézményeknek ezekre heti rendszerességgel kellett sort keríteniük egy előre, az iskolák által elkészített, ám rugalmasan módosítható menetrend szerint. Az iskolák mellett a városoktól is elvárták hasonló demokratikus átképző tanfolyamok szervezését. Ezeket, a javaslat szerint 4-5 napig tartó tanfolyamokat az egyes városokban intézménytípusonként kellett megtartani, tehát például a gimnáziumoknak és a szakiskoláknak külön-külön. A tankerületi központként is funkcionáló városokban a szervezésért a főigazgatók feleltek, más településeken pedig az iskolaigazgatók együttműködésével kellett sort keríteni rájuk.

A rendeletben meghatározott átképző tanfolyamok sajátossága volt, hogy azokat nem kellett előzetesen engedélyeztetni a tanügyigazgatással. Bár a tervezeteket előzetesen bekérték, és utólagosan jegyzőkönyvet is le kellett adni azokról, az iskolák valójában teljesen szabadon alakíthatták a tanfolyamok tematikáját és tartalmát. A központi szabályozás csupán annyit határozott meg, hogy ismertessék az aktuálpolitikai helyzetet, vázolják fel a folyamatban lévő társadalmi átalakulás leglényegesebb mozzanatait, valamint, hogy a szervezésbe vonják be a Nemzeti Bizottságokat is.³⁵ Kérdéses persze, hogy központi utasítás hiányában milyen tartalommal töltötték meg ezeket a tanfolyamokat. Kiváltképp egy olyan helyzetben, amikor azt feltételezhetjük, hogy a tanárok „reakciósságát” bizonyítani igyekvő kampányokra valamilyen módon reflektálni kívántak az intézmények. Mindenképp érdemes lenne a későbbiekben megvizsgálni, hogy országos szinten e képzések során milyen gondolatok fogalmazódtak meg, hogyan viszonyultak az előző rendszerben elvégzett tevékenységükhöz, vagy miként reflektáltak a tanárok ellen induló támadásokra.

Ha eseti jellegű példákat tekintünk, akkor elmondható, hogy lehettek olyan tantestületek, amelyek e bizonytalan helyzetben inkább óvatosabban közelítették

³³ TÓTH, 2007. 322.

³⁴ BARTHA, 2017. 71–72.

³⁵ A VKM 56.002. számú Általános utasítása az 1944/45-ös tanévre vonatkozóan. (MNL BaML VI. 501. a. 65. doboz.)

meg az aktuálpolitikai helyzetet, míg más intézmények úgy gondolták, valóban lehetőségük nyílik a végbemenő társadalmi és politikai változásokat értelmezni és értékelni. Előbbire jó példa a Mohácsi Városi Gimnázium tantestülete, amely nem próbálkozott meg a magyarországi helyzet mélyreható értelmezésével. Ehelyett a különböző országok (Anglia, Franciaország, Egyesült Államok és kényszer jellegű köteleességtudatból a Szovjetunió) politikai berendezkedését mutatta be. Attól, hogy az esetleges magyar demokratikus hagyományokat megpróbálják megkezesni, a tantestület elzárkózott, miközben egy erre vonatkozó igény megjelent.³⁶ Egészen más képest fest ezzel szemben a pécsi Széchenyi István Gimnáziumban szervezett átképző tanfolyam. A tantestület a helyzet általános, átfogó értelmezésére, valamint a néhány tantárgy (magyar, történelem, földrajz, latin és modern nyelvek, gazdaságtan) céljainak átgondolására is vállalkozott (néhány példa az előadások címeire: *A magyarság problémái az új helyzetben; A demokrácia értelme és a tanárság feladatai; A tanár helyzete és munkája az új helyzetben; Demokratikus elv és gyakorlat a történelem tanításában*).³⁷ Valószínűleg az sem elszigetelt eset, hogy a tanfolyamokon jelentős mértékben visszaköszöntek a két világháború közti nevelési irányelvek, valamint megpróbálták a korábbi működésüket legitimálni, és azt bizonyítani, hogy valójában az eddigi működésüket is meghatározta (lehetőségeikhez mérten) a demokratikus szellem.³⁸

Az átképző tanfolyamok ugyanakkor nem bizonyultak elégségesnek, emiatt a kormányzatra egyre nagyobb elvárásként nehezedett egy központi továbbképző tanfolyam megszervezése, amellyel épp a fentiekben is említett anomáliák válhatnának elkerülhetővé. Nevezetesen, annak az igénye fogalmazódott meg, hogy a minisztérium teremtsen meg egy olyan értelmezési keretet, amely lehetővé teszi az iskolai átképző tanfolyamok megszervezését egy egységes irányelv mentén. E nyomásnak eleget téve a minisztérium 1945 nyarára központi demokratikus átképző tanfolyamot szervezett, amelyen egy rendkívül sokszínű előadói gárdával kívánta volna biztosítani a kérdés átfogó bemutatását. A koalíciós pártok azonban elégedetlenek voltak a tervezettel kapcsolatban, több kritikát is megfogalmaztak azzal kapcsolatban. Végül azonban 1945 augusztusában, ha némi csúszással is, de megközelítőleg az eredeti terveknek megfelelően sor került a tanfolyam megtartására. Az itt elhangzottak pedig ténylegesen a későbbi iskolai átképzések alappilléreivé váltak, köszönhetően annak, hogy az Országos Köznevelési Tanács *Demokrácia és köznevelés* címen publikálta az előadások átiratát, amely kiadvány aztán az intézményi átképzések irányelvéül szolgált.³⁹

³⁶ Mohácsi Városi Gimnáziumban 1945. június 7. és 13. között megtartott demokratikus nevelői átképző tanfolyam jegyzőkönyve. MNL BaML VI. 501. a. 102. doboz 635/1944-45.

³⁷ A Széchenyi István Gimnáziumban 1945. április 30-án megtartott rendkívüli értekezletről jegyzőkönyve. MNL BaML VI. 501. a. 64. doboz ad 37-18/1944-45

³⁸ A Széchenyi István Gimnáziumban 1945. április 20-án megtartott rendkívüli értekezlet jegyzőkönyve. MNL BaML VI. 501. a. 64. doboz ad 37-17/1944-45.

³⁹ KARDOS, 2007. 21-22.

Demokrácia és köznevelés

A könyvről és szerzőiről általánosságban

A *Demokrácia és köznevelés* című könyvet tehát 1945-ben adta ki az Országos Köznevelési Tanács. Sajnos a kötet kiadásának pontos idejét a kutatás jelenlegi eredményei alapján nem lehet meghatározni, az arra adott első reakciók ideje, valamint a tankerületi központokba való megérkezése alapján azt feltételezhetjük, hogy csak 1945 végén készült el, már Keresztury Dezső parasztpárti politikai minisztersége idején.⁴⁰ Ennek a szerzők szempontjából, ahogy azt látni fogjuk, nagy jelentősége van.

Rátérve a kötetre, Sík Sándor előszava alapján azért került kiadásra, hogy gondolatokkal és ismeretekkel gazdagodjanak a nevelők, hogy segítséget kapjanak egy új magyar társadalom fölépítésében. Sík szerint a tanfolyamon, és így jelen kötetben nem egy sematikus képet kívántak felrajzolni, hanem inspirációt akartak adni azzal kapcsolatban, hogy miként válhatna az új társadalom demokratikusabbá. Az előszó alapján a könyv nem vállalkozott a versengő demokráciaképek értékelésére, nem akart egy koherens demokráciaképet megteremteni. Sőt, azt sem rejti el, hogy az egyes szerzők állításai között még ellentmondások is előfordulhatnak, amelyet az olvasók, valamint a könyvet feldolgozó tantestületek a befogadói nyitottság mellett akár kritikával is kezelhetnek.⁴¹ A szövegek elemzése során viszont látni fogjuk, hogy Sík megállapításával szemben egy egészen konkrét, az oktatás demokratikus kereteit pontosan meghatározni kívánó szándék rajzolódik ki – legalábbis a jelen tanulmányban vizsgált tartalmi egységben.

A könyv szerkezetének alaposabb vizsgálata nélkül elmondhatjuk viszont, hogy egy jelentős szerzői és tartalmi sokszínűség valóban megjelenik: az összesen hat nagyobb egységre bomló kötetben összesen harminchat szerző negyvenegy fejezetet jegyez.⁴² Az első nagyobb egységben, amely a *Demokrácia és köznevelés* címet viseli, és amely egység jelen tanulmány tárgyát is képezi, hét tanulmány kíván utat mutatni a tanárok számára abban, hogy mit jelent a demokratikus nevelés. Ezek a következők:

- Veres Péter: *Demokrácia és nevelés*
- Simon László: *Az iskola hivatása*
- Kemény Gábor: *Egy negyedszázad nevelésügyi mérlege*
- Szombatfalvy György: *Az új nevelők felelőssége*
- Mátrai László: *Nevelő és tanítóány*

⁴⁰ KÁLLAY, 1946. 15. és Masszi Ferenc, tanügyi főtanácsos valamennyi közép-, középfokú és szakiskola igazgatójának küldött rendelkezése tanári átképző módszeres értekezletek tartása tárgyában, Pécs, 1946. március 27. MNL BaML VI.501.a. 115. doboz 3412/1945-46.

⁴¹ Sík, 1945. 3–4.

⁴² A szerzők teljes listája a következő: Ádám Jenő, Andics Erzsébet, Barra György, Bartha Dénes, Bisztray Gyula, Bolgár Elek, Bulla Béla, G. Szabó Kálmán, Genthon István, Hajnal István, Juhász Géza, Kállai Ernő, Kardos László, Kardos Tibor, Kemény Gábor, Kiss Árpád, Kosáry Domokos, Kovács György, Kovács Máté, Kunszeri Gyula, Majláth Jolán, Mátrai László, Mendöl Tibor, Molnár Erik, Mód Aladár, Moór Gyula, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Rudas László, Sík Sándor, Simon László, Szabó Árpád, Szombatfalvy György, Turóczi-Trostler József, Váczy Péter, Veres Péter.

- Kiss Árpád: *A demokrata nevelők szerepe a diáktársadalom életében*
- Barra György: *Képességvizsgálat az iskolában*

A további öt nagyobb szerkezeti egység tantárgyakra, illetve műveltségi területekre bontva mutatja be, hogy milyen direktívák mentén kell az egyes tantárgyak oktatását módosítani. Visszatérve a jelen tanulmány szempontjából releváns tartalmi egységekre, elmondható, hogy a szerzői kilógnak a könyv tematikájából, ugyanis ez az egység a tanfolyamhoz viszonyítva egy kiegészítés, többségük azon nem volt jelen előadóként.⁴³ Másrészt, noha e hét szerző esetében is megfigyelhetünk egyfajta, Sík Sándor által is említett sokszínűséget, azonban bizonyos koherencia is kirajzolódik, melynek célja a kultuszminisztérium álláspontjának megerősítése, hivatalossá tétele lehetett. Az imént felsorolt hét szerző közül négy a minisztérium alkalmazásában állt. Simon László államtitkárként, Kemény Gábor mint a nevelésügyi főosztály vezetője (és egyben a Szakszervezet elnöke), Szombatfalvy György tanügyi főtanácsosként, valamint Barra György is mint miniszter tanácsos.⁴⁴ Ezenfelül hivatalos, oktatáspolitikai szempontból fontos pozíciót töltött be Kiss Árpád, aki – ahogyan arról már szó volt – a könyv kiadásában is szereppel bíró Országos Köznevelési Tanács ügyvezető igazgatója volt. E tekintetben kevésbé kapcsolódik a szerzőkhöz Veres Péter és Mátrai László, akik nem viseltek az oktatásirányításon belül tisztséget. Azonban, ha figyelembe vesszük a kultuszminiszter Keresztury párthovatartozását, valamint neveléspolitikai céljait, és ezt összevetjük a szerzőkével, fontos összefüggés rajzolódik ki. Keresztury parasztpárti politikusként a Nemzeti Parasztpárt demokráciafelfogását tükröző kultúrpolitikai álláspontot képviselt, és annak próbált érvényt szerezni munkássága során. Vagyis a célja a széles tömegek, különösképp a falusi, paraszti társadalom népművelésének megvalósítása, egy „népi” kultúra kialakítása volt.⁴⁵

E tartalmi egység szerzői egy része bizonyosan tudott igazodni ehhez a gondolatkörhöz. Az első, és sok tekintetben, ahogy azt látni fogjuk, legfontosabb tanulmányt szerző Veres Péter (aki ráadásul a Nemzeti Parasztpárt elnöke is volt ekkor) egy alulról felfelé szerveződő, a parasztságon alapuló demokráciaképet vallott.⁴⁶ Valószínűleg Mátrai László, aki egyébként szintén a Nemzeti Parasztpárt tagja volt, azon belül is annak balszárnyához tartozott, ugyancsak oszthatta ezeket a nézeteket.⁴⁷ Ugyanakkor más szerzők esetében is megtalálhatjuk az alulról építkező, főként a parasztságra támaszkodó állami berendezkedés gondolatát. Ilyen például Kiss Árpád, aki már a háború alatt hangot adott annak a véleménynek, hogy nagyobb teret kellene engedni az ország irányításában alsóbb társadalmi csoportoknak, különösen a parasztságnak. Szintén kiemelhetjük Szombatfalvy Györgyöt, aki ugyancsak hitet tett már a Horthy-korszakban is a parasztság közeposztály terhére történő felemelése mellett, melyet mi sem bizonyít jobban, mint

⁴³ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1945 augusztusában tartandó tanári átképző tanfolyamáról szóló utasításnak a csatolmánya, Budapest, 1945. július 2. MNL BaML VI.501.a. 115. doboz 08328/1945.

⁴⁴ KENYERES (FŐSZERK.), 1994.

⁴⁵ N. SZABÓ, 1991. 110–113.

⁴⁶ BARTHA, 2017. 59–60.

⁴⁷ KENYERES (FŐSZERK.), 1994. 606.

az 1941-ben létrehozott Állami Tehetségvédelmi Alap megvalósításáért tett kezdeményező szerepe.⁴⁸ Emellett e szerzők körében egyfajta személyi együttműködést, összefonódást is megfigyelhetünk, így például a Szombatfalvy által 1926 és 1944 között szerkesztett *Társadalomtudomány* rendszeres szerzői között találhatunk parasztpárti politikusokat, például Veres Pétert.⁴⁹

Anélkül tehát, hogy a jelen tanulmányban vizsgált valamennyi szerzőt részletes elemzés alá vennénk, elmondható, hogy kiválasztásuk nem tűnik véletlennek: egyrészt olyan személyek kaptak ezen egységben helyet, akik a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium vezető tisztviselői voltak. Másrészt olyanok, akik kapcsolódhattak ahhoz a világnézeti elgondoláshoz, amelynek Keresztury Dezső miniszteri tevékenysége során érvényt kívánt szerezni. Ez lehetett egy olyan jelentős szempont, amelynek köszönhetően a könyv előszavában bemutatott szerkesztési elvet módosítva, az ott megfogalmazott célokon túlmutatóan megjelentek e tanulmányok. Így ezen egységben a Sík Sándor által említett ellentmondásokat sem feltétlenül találjuk meg, sokkal inkább egy erőteljes, és inkább koherens világmagyarázati szándékkal találkozhatunk.

Nemzetnevelés, hazafias nevelés

A két világháború közti oktatási rendszer talán legfontosabb, központi gondolata a nemzetnevelés kérdése volt, amelybe beletartozott a hazafiasságra való nevelés, vagyis a társadalmi és állampolgári nevelés. A korábbi oktatási rendszer célja egy magyar „életszemlélet” kialakítása volt, amelynek tükröződnie kellett a tanítási anyagban és a tanítás módjában is.⁵⁰ Ez röviden összefoglalva azt jelentette, hogy a diákoknak meg kellett ismerniük az egyén és a haza, az egyén és a társadalom, valamint az egyén és az állam közti kapcsolatot. Így megágyazva az állampolgári kötelességek elfogadásának. A nemzetnevelés egyes területei más és más egységeket megragadva kívánták ezt elérni: a hazafias nevelést jelentős ünnepélyesség vette körül és főként az érzelmekre kívánt hatni, az állampolgári nevelés konkrét cselekvésekre irányult, míg a társadalmi nevelés az egyén társadalomban betöltött szerepének megtalálását volt hivatott szolgálni.⁵¹

A *Demokrácia és köznevelés* első szerkezeti egységét olvasva feltűnő, hogy a nemzetre, hazafias nevelésre történő hivatkozás szinte teljes mértékben eltűnik, amely valószínűleg szoros összefüggést mutat azzal, hogy egy jelentős szándék mutatkozott meg az oktatás nemzeti jellegének teljes kiiktatására.⁵² Valójában a kérdés szinte kizárólagosan Veresnél tematizálódik, ami abból a szempontból nem meglepő, hogy Veres 1945 előtti munkáiban is értekezett a nacionalizmusról, amelyet nem csupán összeegyeztethetőnek tartott a szocializmussal, hanem bizonyos elemeit méltatta is.⁵³ Saját fejezetét azzal a némileg ellentmondásos kérdéssel vezeti fel, hogy bár maga sem tudja megmondani, hogy mi a magyar, mert mindenki másképp értelmezi, ám

⁴⁸ SÁSKA, 2016. 51–53.

⁴⁹ ORTUTAY (FŐSZERK.), 1982. 528.

⁵⁰ *Általános utasítás*, 1939. 38.

⁵¹ DÉVÉNYI, 2020. 175–183.

⁵² SÁSKA, 2011. 66.

⁵³ BARTHA, 2017. 58.

később erre mégis vállalkozik. Először is leírja, hogy a meglátása szerint korábban uralkodó néprajzi jellegű nemzetképtől el kell szakadni, és nem egy színpadias képet kell a gyermekek elé tárni. Ezzel együtt mégis a népi kultúra (például népművészeti, népzenei kincsek stb.), valamint a történelem, irodalom irányából közelíti meg a nemzettudatra történő nevelést – különösen fontos szerepet szánva a művészeteknek.⁵⁴

Összességében Veres egy ráción és érzelmeken alapuló nemzetnevelésben gondolkodik, amelyet elengedhetetlennek tart ahhoz, hogy a magyarságtudatot megerősíthessék a pedagógusok. Mindezek fényében álláspontja nem mutat határozott ellentétet az 1945 előtt megfogalmazott elvekkel szemben (például a művészeti nevelés jelentősége a hazafias nevelésben stb.), bár az 1939-es utasításban olvasható erőteljes pátoszt elhagyja.⁵⁵

Veres a magyarságra való nevelés vagy hazafias nevelés funkcióját a közösség megteremtésében látja. Hiányosnak gondolja ugyanis a társadalom kohézióját. Úgy véli, a társadalomban a közösséget formáló pozíciókat idegenek töltötték be, amely állapot azonban csak időszakosan lehet eredményes, és ezeket a magyarsággal kell pótolni: más népek erényeinek eltanulásával, ezt követően pedig az idegen elemek kiszorításával. E kapcsán Veres egy nemzetkarakterisztikai leírásba is belebonyolódik, amely némiképp ellentmondásos ahhoz képest, hogy a magyarság mibenlétének megválaszolásának lehetetlenségét néhány oldallal korábban maga is hirdette. Ráadásul egy erős idegenellenesség is kirajzolódik abban, hogy meglátása szerint ki kell szorítani az idegeneket azt követően, hogy erényeiket elsajátítottuk:⁵⁶ „Fogadjuk el az idegeneket addig, amíg szükségünk van rájuk.”⁵⁷ Másutt pedig ekképpen fogalmazza meg: „Amíg hát szükség lesz rájuk, addig fogadjuk be őket [...]. Tisztelettel, becsülettel, jó fizetéssel honoráljuk őket mindig, de ne adjuk fel magunkat, és ne engedjük, hogy a közoktatási, katonai, politikai vezetőink magyarul beszéljenek, de németül gondolkodkozzanak.”⁵⁸ Elképzeléseiben így bizonyos tekintetben a korábbi rendszer gondolkodásmódja köszön vissza.

Másutt ugyan feltűnik a nemzet fogalma, sőt, még egy definíciójellegű leírás is kapcsolódik hozzá, miszerint a nemzet „[n]épi biológikum, szellemi és erkölcsi életközösség, amiben a nyelv, a vallás, a jog, a szokások, a tudomány tartoznak elsősorban, végül az egységbe tartozás állandóságának tudata azok az egymásba fonódó szálak, amelyek a nemzet életfolytonosságát fenntartják”,⁵⁹ nem kap azonban központi szerepet mint a nevelés legfőbb funkciója, legfeljebb a demokratizálódás relációjában.

A társadalom mint a demokratizálódás alapja

Ami a demokratikus társadalom képét illeti, a kötet szerzői egyértelműen a népi demokrácia mellett foglalnak állást, amely a kiadvány itt tárgyalt tartalmi egységében kirajzolódó társadalomkép kapcsán is meghatározó jelentőségű. Veres Péter

⁵⁴ VERES, 1945. 15–17.

⁵⁵ *Általános utasítás*, 1939. 39–45.

⁵⁶ VERES, 1945. 17–19.

⁵⁷ VERES, 1945. 17.

⁵⁸ VERES, 1945. 18.

⁵⁹ SZOMBATFALVY, 1945. 59.

e témában is kifejezetten részletesen ír, és egy konkrét tételmondatot is megfogalmaz: „A vezetés azt jelenti, a demokráciában, hogy felülről formába foglalják, középről végrehajtják azt, amit a legalul lévő óriási tömegek érdekei, ízlése és akarata diktál. Ez a demokrácia.”⁶⁰ Veres népi demokrácia alatt tehát azt érti, hogy a parasztság és a munkásság érdekeit kell képviselnie az ország vezetésének, a középosztálynak pedig el kell fogadnia mindezt. Valamivel később némiképp finomítja ugyan az álláspontját, és fontosnak tartja, hogy a társadalmi kasztosodást megakadályozza az ország vezetése, és a döntéshozók képesek legyenek a teljes társadalom érdekeiben is cselekedni, ám ez nem válik hangsúlyossá Veres érvei között.

Veres gondolatai azért tekinthetők központi jelentőségűnek, mert az említett fejezetek néhány más szerzőjének a gondolatmenete is csak a demokrácia mibenlétéről teljes nyíltsággal megfogalmazott állításai fényében válik értelmezhetővé. Így például Simon László esetében is lényegében ugyanez fogalmazódik meg:

„Kétségtelen tehát, hogy a »nép« itt még mindig nem foglalja magában a lakosság minden egyes egyedét; viszont a történelem folyamán mégis éppen ez a népi demokrácia nyugszik a legszélesebb alapokon; a dolgozók demokráciája ez, tehát benne a történelem cselekvő részesévé olyan nagyszámú tömege vált a lakosságnak, amekkora az eddigi rendszerek folyamán még soha sem volt részese a közösség cselekvő életének.”⁶¹

Ezek mellett, bár fontosnak gondolja az egyenlőség felé haladást, fenntartja, hogy a munkásságnak és a parasztságnak továbbra is előbbre valónak kell lennie:

„Tudomásul kell vennie az értelmiségnek, tehát elsősorban a nevelőknek, hogy ma már nemcsak azt kell elismerniük, hogy a dolgozó osztályok: a parasztság és a munkásság sajátos érdekeinek is egyenlő jogok alapján kell érvényesülnie, hanem el kell ismernie azt a vezető szerepet, melyet társadalmunk mai fejlődésében a dolgozó osztályok [...] betöltenek és be kell töltsenek.”⁶²

Ugyancsak a mind szélesebb társadalmi rétegek politikai szerepvállalásának szükségességéről ír Kiss Árpád is: „Magyarország társadalma mélyreható átalakuláson megy keresztül. Egy nem demokratikus államéletnek a vezetésébe eddig be nem vont széles néprétegei szabadulnak fel, kérnek részt a hatalomból, vállalnak felelősséget a kormányzásért.”⁶³

Összegezve a demokráciaképből fakadó társadalmi kérdéseket, a kötet egyes tanulmányaiban azt emelik ki a szerzők, hogy egy olyan változás indult meg, amely során a társadalom mind szélesebb rétegeinek kell a döntéshozás folyamatába bekapcsolódnia. Illetve ennél valamennyi, a témával foglalkozó szerző tovább is megy: egy olyan társadalomképet rajzolnak fel, amelyben az alsóbb társadalmi rétegek, deklaráltan a munkásság és a parasztság kapja a vezető szerepet, míg az értelmiségnek alá kell rendelnie magát e rétegek érdekeinek.

⁶⁰ VERES, 1945. 13.

⁶¹ SIMON, 1945. 24.

⁶² SIMON, 1945. 26–27.

⁶³ KISS, 1945. 77–78.

Ezek mellett bizonyos mértékben egyedi hangok is megjelennek. Így például a kommunista háttérű Kemény Gábor a korábbi rendszer társadalmi problémáit a kapitalizmus válságával kapcsolja össze. Ilyetén módon egyfajta törekvés érződik arra vonatkozóan, hogy minél inkább legitimálja a szociális (szocialista) törekvéseket, a kapitalizmust és – legalább is részben – a polgári demokráciát pedig elválaszthatatlanul összemossa a reakciósság vádjával.

Továbbá fontos szerepet kap, főként Barra György munkájában, a társadalmi mobilitás kérdése is. Barra kiemeli, hogy szükséges, hogy a társadalom legszelebbebb rétegeiből bekerüljenek a tanulók a tovább haladást jelentő intézményekbe. Lényegében így biztosítva a társadalmi mobilitásukat. Ennek elméleti alapjaként egy olyan szempontot fogalmaz meg, amely szerint a társadalmi feladatok felülírják az egyéni szándékokat: *„A tanulók egyéni törekvései azonban nem állanak mindig összhangban szellemi-fizikai rátermettségükkel. Azonkívül egyéni vágyaikba beleszól a közösségi élet parancsa is, amely azt követeli, hogy az egyes hivatásokra a legarravalóbbak kerüljenek és olyan számban, amilyen a társadalomnak szüksége van.”*⁶⁴ Ez azért is említésre méltó gondolat, mert ezzel ugyancsak az egyéni szabadságjogokkal szembeni állásfoglalás jelenik meg, megerősítve, hogy a kötet a népi demokrácia társadalomképét kívánja a pedagógusok felé közvetíteni a polgári demokráciával szemben.

Ha az 1945 előtti oktatási rendszerre reflektálva szeretnénk jellemezni e társadalomképet, akkor elmondható, hogy ennek alapja már egészében eltér a korábbi rendszer társadalomról alkotott képétől, amelyben a fennálló rendszer megszilárdítása egyértelmű célként szerepelt, a vallás- és közoktatásügyi miniszter 1939-es általános utasítása ugyanis még úgy fogalmazott, hogy *„[a] tanuló értelmét arra neveljük, hogy megértse a magyar társadalom szerkezetét, a saját helyét a társadalom keretén belül világosan lássa, s felfogja azt, hogy mik a társadalom érdekei, mik az ő érdekei, s milyen módon lehet elérni azt, hogy a társadalom érdekeit magáévá téve, ne lásson a kettő között különbséget.”*⁶⁵

Pedagógusszerep

Azért, hogy az előzőekben bemutatott keretek között értelmezett demokratizálódás és demokratikusnak nevezett társadalmi változás végbemehessen, a kötet szerzői a változások irányító szereplőjének a pedagógusokat tekintették. Veres például ekképpen ír: *„Érdeklődjék [ti. a pedagógus] a társadalom összes problémái iránt és adja át a gyermeknek. Necsak mint tananyagot tanítsa meg a demokráciát fokról-fokra, de érezze meg a gyermek a tanárból a lélek igazságszomját, a demokráciáért való felelősségérzetet is.”*⁶⁶ Ezt követően az, hogy a pedagógusnak és magának az (új) iskolának kulcsszerepe van a társadalom és az állam demokratizálódásában, alaptézissé válik. Persze ez nem meglepő, hiszen gyakorlatilag maga a kötet is azzal a céllal jelent meg, hogy útmutatást adjon a pedagógusoknak, miként tudják a gyakorlatukat és ezzel közvetve a társadalmat demokratizálni. Az előszóban ezt Sík a következőképpen

⁶⁴ BARRA, 1945. 100.

⁶⁵ Általános utasítás, 1939. 66.

⁶⁶ VERES, 1945. 9.

foglalta össze: „Az új Magyarország szellemi arcvonásai még kialakulóban vannak. Egy azonban bizonyos: az új szellemnek a szabadság és az igazság szellemének kell lennie. A magyar nevelőnek tehát, aki az új Magyarország építőmunkása lesz, ennek a két nagy gondolatnak kell kitárnia lelkét.”⁶⁷

Ennek fényében sokkal érdekesebb, hogy milyen hozzáállást és milyen konkrét feladatokat vártak el a szerzők a tanároktól a cél elérése érdekében. Egyrészt többen is hangsúlyozzák, hogy a demokratikus átalakulásnak a tanárok demokratikus szemléletmódjának kialakításával kell kezdődnie, amelynek mélynek és őszintének kell lennie. Többször hivatkoznak az úgynevezett „hivatalnok” pedagógusokra, akik csak kényszerből látják el a feladataikat, de nem meggyőződésből. Veres szerint velük fölösleges foglalkozni.⁶⁸

A legfontosabb feladatként tehát a pedagógusok számára az önképzést jelölik ki a szövegek, hogy maguk is demokratikus elköteleződésűvé váljanak. Ehhez viszont egyik szerző sem rendel egyértelmű feladatot, nem ad konkrét útmutatást. Olyan általánosságok fogalmazódnak meg, minthogy a tanároknak olvasniuk és elmélkedniük kell, önmagukat kell megismerniük, hogy ne ötletszerűen végezzék a feladataikat, hanem kiérlelt demokratikus nevelési gyakorlatot alakítsanak ki.⁶⁹ Ugyanakkor úgy tűnik, hogy ennek a megfoghatatlansága a témát részletesen feszegető Kiss Árpád számára is szembeütő, ezért a következőkben a demokrata és a jó nevelő fogalmait egymástól elválaszthatatlanná teszi: „Egészen fölösleges demokrata nevelőről beszélni. A jó nevelőt kell előtérbe állítani, mert a nevelés területén a demokrácia igényei a tudomány igényeivel azonosak.”⁷⁰ Vagyis ezek értelmében egy jó, a hivatását átélő pedagógus szükségszerűen demokratikus lesz. Ennek persze olyan jellegű célja is lehetett, hogy a nem demokratikus elköteleződésű pedagógusokat szakmai képességeikben is megkérdőjelezzék.

Ami a tanítási gyakorlat demokratizálása szempontjából viszont fontos, és az előzőknél sokkal konkrétan jelenik meg, az az, hogy kirajzolódik a tanár-diák viszony megváltoztatásának igénye. A szerzők szerint a demokratizálás érdekében valamennyi, a diákok megítélésében tetten érhető kettős mércét meg kell szüntetni. Mátrai László szerint a fasiszmus maradványa minden kivételezés, különösképp a különböző társadalmi osztályokkal szembeni kivételezések. Egy diákkal történő kivételezés vagy akár egy rossz tanulóval való nem egyenlő bánásmód Mátrai szerint fasiszta cselekedet, amelyet meg kell szüntetni. Mégpedig azért, mert ezek kiküszöbölésével az iskola által korábban felhalmozott társadalmi igazságtalanságokat lehet feloldani. Ezzel némiképp ellentétesen – az egyenlőség helyett az esélyegyenlőség gondolatának irányába haladva – mégis kiemeli, hogy a munkás és paraszt háttérű tanulókra külön figyelmet kell fordítani, hogy az iskolai követelményeknek megfeleljenek.⁷¹

Szintén a megváltozó tanár-diák viszonyhoz tartozik, hogy új elvárásként fogalmazódik meg a frontális munka háttérbe szorítása: ebben az idealisztikus képben

⁶⁷ SÍK, 1945. 3.

⁶⁸ VERES, 1945. 10.

⁶⁹ KISS, 1945. 80.

⁷⁰ UO., 81.

⁷¹ MÁTRAI, 1945. 64–68.

a tanári pozíció átértékelődik tutori szereppé.⁷² Ez lényeges változás a korábbi tanárképhez viszonyítva, amelyben a tanár hierarchikusan sokkal jobban kiemelkedik a diákok közül, és amelyben a tanári magyarázat, vagyis az új ismeretek tanári közlése egy teljesen legitim, noha nem kizárólagosan elismert módszer volt.⁷³

Érdemes viszont azt is megemlíteni, hogy ezt a módszertani hangsúlyeltolódást csak az iskoláztatás bizonyos szintjein tartja Kiss Árpád indokoltnak: meglátása szerint a demokráciára nevelésnek a teljes iskolai struktúrára végig kell haladnia a gyermekek érettségének megfelelően, így valójában minden szinten mást és mást lát feladatként, amely a demokratikus átalakuláshoz elvezethet. E folyamat részeként Kiss meglátása szerint az iskolába belépő tanulóknak egy felvilágosult abszolutista „uralkodóra” van szükségük, az elemi iskola felsőbb osztályaiban egy alkotmányos monarchiára, amely a középiskolában változhat át egy demokratikus köztársasággá, ezt mintegy intézményi szinten is megtámogatva a diákönkormányzatok létrehozásával.⁷⁴

Fontos ugyanakkor azt is látni, és ez kapcsolódik a pedagógusok társadalmon belül betöltött szerepéhez is, hogy a *Demokrácia és köznevelés* mintegy „kifelé”, a közvélemény felé is megpróbál kommunikálni, vagy legalábbis paneleket kínál a pedagógusok számára arra, hogyan miként védekezzenek az őket ért „reakciós” vagy „fasiszta” vádakkal szemben. Egyrészt visszatérő motívum, hogy a gyermekek otthonról hozott nézetekkel, gondolatokkal kerülnek az iskolába. „A gyermek lelke, amikor a pedagógus kezébe kapja, már nem fehér lap.”⁷⁵ Illetve jelentős ellenszélben kell dolgozniuk a pedagógusoknak, hiszen a gyermekek otthon gyakran épp a demokratikus berendezkedéssel szemben megfogalmazott álláspontokat hallanak.⁷⁶

Szombatfalvy György kifejezetten a pedagógusok ellen irányuló támadásokra is reagál, azokat túlzónak, mértéktelennek nevezi, a megfogalmazott vádakat, melyek szerint az iskola nevelte a gyilkolás és a rablás vágyát a gyermekekbe, kategorikusan elutasítja. Hibaként egyedül a korábbi iskola osztályjellegét fogadja el, miközben a pedagógushajlamot „erkölcsi immunizáló” erőnek nevezi, és felveti más csoportok (sajtó, közigazgatás, hadsereg, törvényhozás intézményei) felelősségét az előző rendszer kialakulásában és működésében.⁷⁷ Saját felelősségüket elsősorban abban látja, hogy a tanárok valóban mindent megtettek-e azért, hogy a helyesnek ítélt értékeket elültessék a gyermekek lelkében.⁷⁸

Összegzés és következtetések

Ahogy a bevezetésben utaltam rá, a központilag elrendelt demokratikus átalakulásnak egy roppant bizonytalan időszakban kellett végbemennie, amely során még az is kérdéses volt, egészen pontosan mit is jelent ez a kifejezés. Ebből a szempontból

⁷² KISS, 1945. 81.

⁷³ *Általános utasítás*, 1939. 140.

⁷⁴ KISS, 1945. 81–82.

⁷⁵ SZOMBATFALVY, 1945. 52.

⁷⁶ VERES, 1945. 8–9.

⁷⁷ SZOMBATFALVY, 1945. 53–55.

⁷⁸ Uo., 58–59.

az 1945-ben kiadott *Demokrácia és köznevelés* mindenképp kulcsfontosságú volt a tanárok számára, hiszen egy hivatalos álláspontot kaptak a tanárok a demokrácia és a demokratikus oktatás mibenlétéről.

A *Demokrácia és köznevelés* első hét fejezetének vizsgálata alapján elmondhatjuk, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, illetve a kötetet kiadó Országos Köznevelési Tanács a kezdeti zajban, amely a demokrácia mibenlétéről szólt, hamar álláspontot foglalt: mind tartalmában, mind szóhasználatában a kötet a népi demokrácia mellett tett hitet. A vizsgált fejezetben megjelenő szerzők alapján ráadásul egy nagyon tudatos, a minisztériumot és cselekedeteit legitimálni szándékozó törekvés figyelhető meg. Közülük többen a tárca alkalmazottai voltak, illetve többük egyértelműen Keresztury politikájával összeegyeztethető nézeteket vallott. Ez mindenképp növeli a kötet jelentőségét, még akkor is, ha nemsokára egy erőteljes diskurzusváltásra kerül sor a kommunista párt hatalomszerzése által, így e cél csak ideiglenesen teljesülhetett.

A kötet vizsgált egységének demokráciafelfogása alapján nem meglepő, hogy az előző oktatási rendszertől merőben eltérő társadalmi felfogás került a kötet középpontjába. Ez az új berendezkedés központi jelentőséggel bírt a szövegekben, a szerzők többször utaltak is arra, hogy a Horthy-korszakkal, annak nevelési elveivel szemben határozták meg önmagukat. Emiatt új nevelői elvárás és szerepfelfogás jelent meg, amelynek lényege abban állt, hogy a tanároknak is demokratizálódniuk kell, hiszen e nélkül nem következhet be az oktatásban gyökeres változás. Igaz, ehhez a pedagógusok kézzelfogható javaslatokat, eszközöket nem kaptak.

Ugyancsak fontos kiemelni azt, hogy a társadalmi megközelítés mellett a hazafiasságra történő nevelés szinte kiveszett az új célok közül. Csak korlátozottan jelentek meg erre mutató gondolatok. Ahol mégis, ott viszont észrevehetően táplálkoztak a korábban uralkodó nézetekből.

Összegezve elmondható, legalábbis a *Demokrácia és köznevelés* című kötet alapján, hogy 1945-ben az oktatáson belül erőteljes diskurzusváltásra került sor, amely jelentős mértékben építkezett a baloldali népi demokrácia gondolatára. Emellett fontos feladatként jelent meg a pedagógusok felelősségének csökkentése a két világháború közti eseményekkel kapcsolatban, illetve annak egy megbocsátható szinten való kijelölése, amely esetlegesen a társadalmi átalakulásért és demokratizálódásért tett erőfeszítésekkel kompenzálható. Így azt mondhatjuk, hogy 1945 második felére az oktatás irányítói, meghatározó gondolkodói és szereplői sort kerítették a korábbi nevelési elvekkel való szakításra, még akkor is, ha kisebb mértékben, bizonyos vonásokban megfigyelhető egyfajta folytatólagosság a korábbi rendszerrel.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL BaML	Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltára
VI. 501. a.	Pécsi Tankerületi Főigazgatóság iratai
VIII. 54.	Pécsi Állami Főreáliskola (Széchenyi István Gyakorló Reáliskola, majd Gimnázium) iratai

Nyomtatott források

Általános utasítás

1939 *Általános utasítások a gimnázium és leánygimnázium tantervéhez.* Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda. 1939.

BARRA

1945 BARRA György: Képességvizsgálat az iskolában. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: [N. N.]. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 92–101.

KÁLLAY

1946 KÁLLAY István: Demokrácia és köznevelés. *Köznevelés*, 2. (1946) 8. sz. 15.

KEMÉNY

1945 KEMÉNY Gábor: Egy negyedszázad nevelésügyi mérlege. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: N. N. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 35–50.

KISS

1945 KISS Árpád: A demokrata nevelők szerepe a diáktársadalom életében. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: [N. N.]. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 76–91.

MÁTRAI

1945 MÁTRAI László: Nevelő és tanítvány. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: [N. N.]. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 62–75.

SÍK

1945 SÍK Sándor: Előszó. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: [N. N.]. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 3–4.

SIMON

1945 SIMON László: Az iskola hivatása. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: [N. N.]. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 21–34.

SZOMBATFALVY

1945 SZOMBATFALVY György: Az új nevelők felelőssége. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: [N. N.]. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 51–61.

VERES

1945 VERES Péter: Demokrácia és nevelés. In: *Demokrácia és köznevelés.* Szerk.: [N. N.]. Budapest, Országos Köznevelési Tanács, 1945. 7–20.

Szakirodalom

BARTHA

2016 BARTHA Ákos: Népi írók és demokráciafelfogásuk 1943 és 1948 között. *Múltunk*, 61. (2016) 1. sz. 45–72.

DÉVÉNYI

- 2020 DÉVÉNYI Anna: *Nemzetnevelés-parafrázisok. A nemzetépítéstől a hatalomkoncentrációig.* Pécs, Kronosz Kiadó, 2020.

GOLNHOFER

- 2004 GOLNHOFER Erzsébet: *Hazai pedagógiai nézetek 1945–1949.* Pécs, Iskolakultúra, 2004.
2006 GOLNHOFER Erzsébet: *Rendszerváltások a tudomány legitimációjában – Magyarország, 1945–1949.* In: *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon.* Szerk.: SZABOLCS Éva. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 2006. 9–28.

GYARMATI

- 2021 GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956.* Budapest, Rubicon Intézet, 2021.

GYÓRI-JOBBITT

- 2016 GYÓRI Róbert – JOBBITT, Steven: *Fodor Ferenc önéletírásai.* Budapest, ELTE Eötvös Collegium, 2016.

KARDOS

- 2007 KARDOS József: *Iskola a politika sodrásában (1945–1993).* Budapest, Gondolat Kiadó, 2007.

KELEMEN

- 2007 KELEMEN Elemér: *A tanító a történelem sodrásában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből.* Pécs, Iskolakultúra, 2007.

KENYERES (FŐSZERK.)

- 1994 *Magyar életrajzi lexikon.* Főszerk.: KENYERES Ágnes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1994.

MEDGYESI

- 2017 MEDGYESI Konstantin: *Demokrácia-diskurzus(ok) Magyarországon az 1945 és 1949 közötti időszakban és időszakról.* Doktori disszertáció. Szeged, Szegedi Tudományegyetem, 2017.

N. SZABÓ

- 1991 N. SZABÓ József: *Keresztury Dezső kultúrpolitikája, 1945–46.* *Kortárs,* 35. (1991). 3. sz. 108–113.

NAGY

- 1995 NAGY Péter Tibor: *Az 1941-es tanügyigazgatási törvény.* *Magyar Pedagógia,* 95. (1995). 1–2. sz. 59–76.

ORTUTAY (FŐSZERK.)

- 1982 ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar néprajzi lexikon ötödik kötet (Szé-Zs).* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.

PALASIK

- 2000 PALASIK Mária: *A jogállamiság megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2000.

SÁSKA

- 2011 SÁSKA Géza: Új társadalomhoz új embert és új pedagógiát! A XX. századi egyenlőségpárti és antikapitalista pedagógiákról. Budapest, Gondolat Kiadó, 2011.
- 2016 SÁSKA Géza: Az egységes és általános iskola megteremtése. A szovjet hatalmi politika és a magyar nemzetnevelők. *Iskolakultúra*, 26. (2016) 6. sz. 44–66.

STANDEISKY

- 2015 STANDEISKY Éva: *Demokrácia negyvenötben*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2015.

TÓTH

- 2007 TÓTH István: A Nemzeti Parasztpárt demokráciafelfogása (1945–1949). In: *Köztársaság a modern kori történelem fényében*. Szerk.: FEITL István. Budapest, Napvilág Kiadó, 2007. 310–323.

ZOMBORY

- 2015 ZOMBORY Máté: Demokráciavita a katasztrófa után (1945–47). *Replika*, 16. (2015). 6. sz. 31–58.

Zsidi Bernát

*„Minden kor maga viseli a választásáért
a felelősséget.”*

**A Magyar Tudományos Akadémia rehabilitációs eljárásai
1988 és 1994 között***

A *„Magyar Népköztársaság legfelsőbb tudományos intézménye.”* Az 1949. évi XXVII. törvény így határozta meg a Magyar Tudományos Akadémia jogállását a pártállami rendszer kiépítésekor. Ezáltal az Akadémia, a korábban tudós testületként, az ország tudományszervezésében korlátozottan, tudományos intézetek nélkül működő intézmény a Szovjetunióban kialakított minta alapján a magyar tudomány egyik legfőbb irányítójává vált – a később kiépülő tudományos kutatóhálózattal együtt. Az Akadémia ezt a szerepét, változó hangsúlyokkal, megőrizte egészen a rendszerváltás időszakáig.

Az Akadémia mozgásterét azonban nagyban meghatározta a mindenkori párt tudományhoz való hozzáállása az 1949 után fennálló szovjet típusú rendszerben. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a Magyar Tudományos Akadémia milyen viszonylagos önállóságra tehetett szert saját testületének megújításával kapcsolatban a Kádár korszak végén, illetve a posztkádári időszakban, amely az 1960-as évektől poszttotalitárius, autoriter rezsimként jellemezhető. Ebből következően írásom központi témája a különböző – elsősorban rendes és levelező – akadémiai tagokat érintő, a tudományos testület által lefolytatott rehabilitáció a következő kérdések mentén: volt-e előzménye az Akadémián a felülvizsgálatoknak? Milyen összefüggések fedezhetők fel a „nagypolitikai” és az akadémiai rehabilitációk között? Kiket rehabilitál(hatot)t a tudományi testület? Az Akadémia mely időszakára vonatkoz(hat)tak a felülvizsgálati eljárások? Milyen szereplők ve(he)ttek részt az eljárások lefolytatásában? Milyen kontinuitásokat és diszkontinuitásokat lehet felfedezni a politikai rendszerváltás (1990) előtti és utáni rehabilitációs eljárások között?

* Ezúton mondok köszönetet dr. Hay Dianának, az Akadémiai Levéltár igazgatójának a tanulmány elkészítésében nyújtott értékes segítségéért.

A kérdések megválaszolásának időkerete az 1988 és 1994 közötti időszak, hiszen a Magyar Tudományos Akadémia rendszerváltása, posztkádári korszaka az új akadémiai törvény 1994-es elfogadásával zárult le. A rehabilitációs eljárásokat az időkeretet érintő két elnökségi ciklusra vonatkozóan külön-külön mutatom be. Elsőként a Berend T. Iván (1985–1990), másodikként pedig a Kosáry Domokos (1990–1993, 1993–1996) elnöki időszakában lezajlott eseményeket. Berend elnökségének idejéből az 1988 és 1990 közötti időszak kerül górcső alá, míg a tanulmány második részében Kosáry 1990–1994 közötti tevékenysége.

Kizárások és átszervezés a Magyar Tudományos Akadémián

Az Akadémia történetében a rendszerváltozások nagy jelentőséggel bírtak a 19. századtól, ezeknek a legtöbbször voltak szervezeti, illetve tagsággal kapcsolatos vonatkozásaik. Az 1848/49-es forradalom és szabadságharcot követően az államhatalom az akadémiai gyűlések összehívását akadályozta, illetve felügyelet alá vette a tagválasztást is. Ezzel szemben a kiegyezés időszaka ilyen értelemben viszhozta a szervezet autonómiáját. Az 1919-es proletárdiktatúra felfüggesztette az Akadémia működését, azonban a felálló ellenforradalmi rendszer időszakában kezdeményeztek először kizárásokat. A II. világháborút követő rendszerváltozás hozott újabb szerkezeti változtatásokat, illetve a kizárások alapszabályba iktatását. Ezután 1949-ben a tagság szisztematikus politikai alapú rostálása következett, majd az újabb szerkezeti transzformáció. Alapvető változást az 1989/1990-es rendszerváltozás hozott immár a (szervezeti) autonómia és a (tagsági) rehabilitáció jegyében.¹ A tanulmány vezérfonalául tehát a tagság alakítására vonatkozó döntések szolgálnak az 1989/90-es rendszerváltoztatás kapcsán.

A Magyar Tudományos Akadémia szocialista típusú akadémiai alakítása 1949-ben zajlott le.² Ennek következtében a tudós testület tagsága nem maradt érintetlen, 1949 őszén az új alapszabályok elfogadása hozott nagy változásokat. Az Akadémia tagjainak összetétele a politikai alapú szelekciót követően drasztikusan lecsökkent: az 1949. október eleji 258-as taglétszámból csak 103 fő maradt az Akadémia tagja. 122 főt tanácskozó taggá minősítettek vissza, 17 fő tagságát felfüggesztették illegális külföldi tartózkodás miatt,³ a Széptudományi Alosztály megszüntetésére hivatkozva 13 fő veszítette el a tagságát,⁴ továbbá 3 fő politikai szerepvállalás vagy bírósági ítélet miatt nem szerepelhetett tovább a tagnévsorban.⁵ A tanácskozó tagság jogcsökkentő jellege abban nyilvánult meg, hogy az ilyen taggá minősítetteknek nem volt szavazati joguk az Akadémia ülésein, és

¹ KÓNYA, 1994. 9–53.

² Erről átfogó elemzést adnak a következő szerzők: HUSZÁR, 1995; PÉTERI, 1989. 18–35; PÉTERI, 1991. 281–299; PÓTÓ, 1994. 79–110. Csak a tagság változásairól: KÓNYA, 1989.

³ Alföldi András, Baranyai Lipót, Bay Zoltán, Békésy György, Beznák Aladár, Deér József, Ivánka Endre, Laki Kálmán, Márai Sándor, Miskolczy Gyula, Szemerényi Oszvald, Szent-Györgyi Albert, Thienemann Tivadar, Tóth László, Wolsky Sándor, Zechmeister László, Zilahy Lajos.

⁴ Alszeghy Zsolt, Áprily (Jékely) Lajos, Borbíró Virgil, Brisits Frigyes, Csathó Kálmán, Galamb Sándor, Herczeg Ferenc, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Pátzay Pál, Ravasz László, Rédey Tivadar, Tamási Áron.

⁵ Moór Gyulát politikai szerepvállalás, Császár Elemért és Papp Simont bírósági ítélet miatt zárták ki.

felsőzárlási joguk is csak tudományos kérdésekre korlátozódott, továbbá akadémiai illetményben sem részesültek. A tanácskozó tagok többsége a humán tudományok művelői közé tartozott.⁶ A folyamatot az Akadémiáról szóló új törvény elfogadás zárta le 1949 decemberében. Az 1950-es években politikai okokból még két akadémiai tagot távolítottak el a testületből, Sántha Kálmánt⁷ és Szalai Sándort,⁸ míg Nagy Imre lemondott tagságáról.⁹

Fontos azonban azt is megemlíteni, hogy a tagság összetételének bizonyos szempontok szerinti rostálására már korábban is volt példa, igaz nem olyan szisztematikus módon, mint 1949-ben. Először a Tanácsköztársaság utáni időszakban történtek kizárások. Ekkor arra kereste a választ az Akadémia összes ülése, hogy „*nincsen e a tagok között olyan, a ki a kommunizmus uralma alatt a nemzethűség szempontjából méltatlanná vált az akadémiai tagságra*”.¹⁰ A vizsgálat végén 5 főt zárt ki a tudós testület (Alexander Bernátot, Asbóth Oszkárt, Beke Manót, Éber Lászlót és Lendl Adolfot).¹¹ A 20. században a politika ekkor szólta bele először jelentős mértékben az Akadémia összetételébe – a kiépülő új rendszer antikommunista és antiszemita vonalának megfelelően.¹²

A következő kizárásokra 1945 és 1948 között került sor. 1945 folyamán azokat a tagokat zárták ki, akikről az Akadémia azt gondolta, hogy súlyosan kompromittáltak magukat a II. világháború alatt, vagy azt megelőzően. Az ekkor módosított alapszabályoknak megfelelően kizárták azokat, akiknek „*erkölcsi vagy állampolgári feddhetetlensége súlyos csorbát szenvedett*”,¹³ tehát Lénárd Fülöpöt, Hóman Bálintot, József Ágost királyi herceget és Orsós Ferencet. Míg 1948-ban, már a kommunista hatalomátvétellel párhuzamosan, kizárták Papp Károlyt és Vámosy Zoltánt, hogy helyükre a párt szempontjából megbízhatóbb tudósok kerülhessenek. Továbbá, szintén ebben az évben zárták ki Schmidt Henriket, Balás Károlyt, Surányi-Unger

⁶ KÖNYA, 1989. 503–504.

⁷ Sántha Kálmán (1903–1956) orvos, az MTA levelező tagja (1946. július), az MTA rendes tagja (1946. december). Az elnökség az 1951. június 18-i ülésén a 2/1951 számú határozatával – az Orvosi Tudományok Osztályának javaslata, illetve az Akadémiai Alapszabályai III. Fej. 17. §-a alapján – kizárta Sántha Kálmán akadémikust. Visszavételéről az 1956. május 24-i elnökségi ülés döntött, majd a közgyűlés újra a tagok közé választotta, végül augusztusban, egy elnöki levéllel állt helyre tagsága.

⁸ Szalai Sándor (1913–1983) filozófus, szociológus, az MTA levelező tagja (1948). Az 1950. november 16-i elnökségi ülés 6/1950. számú elnökségi határozatával kizárta (miután a bíróság a Szakacsits-perben szabadságvesztésre ítélte), majd az 1956. májusi közgyűlés megszavazta visszavételét, és a június 15-i bírósági rehabilitáció után augusztus 23-i elnökségi körlevéllel történt meg a visszavétel a valóságban. 1970-ben lett az MTA rendes tagja.

⁹ Nagy Imre 1955. áprilisában lemondott akadémiai tagságáról (AL 3. Elnök 56. doboz 1. dosszié 24. pallium 52-B-R/1955.), miután párttisztviselőitől is megfosztották, majd lemondását visszavonja 1956 szeptemberében az Akadémiának címzett levelében, erre az 1956. október 20-i elnökségi ülésen, a 8/1956 számú elnökségi határozattal visszaveszik a tagság soraiba, vö. N.N., 1989a. 508–511.

¹⁰ N. N., 1919. 286

¹¹ N. N., 1919. 289.

¹² Az antiszemita megfontolás közrejátszhatott, hiszen ötük közül egyikük sem vállalt politikai tisztséget a Tanácsköztársaság ideje alatt. Alexander Bernát például nem vállalt tisztséget a „*dicsőséges 133 nap*” alatt. (TURBUZ, 2017. 1606–1617.) A többiek 1919-es tevékenységéről: ORMOS, 2010. 61–66. Az akadémiai döntés következetlenségét támaszthatja alá Kunos Ignác MTA levelező tag esete, aki az előbb említettekhez hasonlóan nem vállalt politikai tisztséget a Tanácsköztársaság időszakában, de a Keleti Kereskedelmi Akadémia igazgatói posztján maradt végig. (Zsidi Vilmos szíves közlése.)

¹³ KÖNYA, 1994. 301; A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai (1946), 21. §

Tivadart, Szily Kálmánt és Jendrassik Györgyöt arra hivatkozva, hogy nem adtak hírt magukról. Az említett tagok Schmidt Henrik kivételével külföldre távoztak, vagyis, a kor szóhasználatával élve, „disszidáltak”.¹⁴ Végül még ugyanebben az évben Kornis Gyula,¹⁵ a kizárási szándékról hírt kapva, lemondott tagságáról, míg Náray-Szabó István azért jutott a kizárási sorsára, mert a népbíróság a „Magyar Közösség” koncepciót perben elítélte.¹⁶

Az 1949-es kizárásokkal kapcsolatban már az 1950-es években is felmerült különböző akadémiai tagok és minősítettek visszavétele, illetve korábbi döntések korrekciója. Ez egyrészt tanácskozó tagok levelező taggá választását jelentette a természettudományok területéről, például Pattantyús-Ábrahám Géza gépészmérnökét (1953) vagy Bulla Béla földrajztudósét (1954). A humán tudományok területén az új rendszerű tudományos fokozat biztosítása volt a jellemző (például Domanovszky Sándor „tudományok doktora” fokozata), majd 1955-ben a tudományos minősítéseket vizsgálták felül, és néhányan soron kívül fokozatot is kaptak (például Mályusz Elemér és Hajnal István).¹⁷

1956 tavaszán Sántha Kálmán és Szalai Sándor, míg ősszel Nagy Imre saját kérésére visszakapta akadémiai tagságát. Az 1956-os forradalom hatására kezdeményezték a még élő tanácskozó tagok visszavételét is, amire végül nem került sor a politikai helyzet változása miatt. Azonban a Tudományos Minősítő Bizottság 1957. januári és februári ülésén még soron kívüli eljárásban adott fokozatot ötvenhárom, addig háttérbe szorított tudósra (a történészek közül például Szabó Istvánnak és Váczy Péternek).¹⁸ Ahogy az 50-es évek, úgy a 80-as évek változásai is megjelentek az Akadémián. Hiszen az intézmény szinte a Történelmi Igazságtétel Bizottság 1988-as nyári megalakulásával párhuzamosan látott neki jogfosztott tagjai rehabilitálásának.¹⁹

Történeti kontextus

Tanulmányomban a rehabilitáció fogalmát a következőképp használom: egy (korábbi) sérelmes döntés hátrányos következményeinek orvoslása. A rehabilitáció meghatározásából kitűnik az eljárás időbelisége, vagyis egy/es korábbi döntés/ek felülvizsgálata. Így a rehabilitációs eljárások szinte mindig összefüggenek a múlt értelmezésével, formálásával, és ebből a szempontból megjelenhetnek szubjektív elemek is a folyamatban. A Kádár János vezette MSZMP a hatalmát egy,

¹⁴ BENCsik, 2021.

¹⁵ Kornis Gyula (1885–1958) filozófus, kultúrpolitikus, piarista szerzetes, az MTA levelező tagja (1916), az MTA rendes tagja (1928), az MTA tiszteleti tagja (1941); az MTA ideiglenes elnöke (1945. március 7. – 1945. május 28.), majd az MTA elnöke (1945. május 28. – 1945. szeptember 29.). Kornis Gyula lemondásában nemcsak a külső erők, hanem saját meggyőződése is közrejátszott, ahogy a II. osztály későbbi véleményében megfogalmazta: „Kornis esete kikényszerített lemondás volt, nyilvánvalóan önérzete is diktálta lépés, amely alig előzi meg az 1948. április 23-i kizárást.” Stier Miklós Király Tibornak, 1989. április 27. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

¹⁶ KÓNya, 1989. 499–500.

¹⁷ KOZÁRI, 2015. 176.

¹⁸ Tudományos Minősítő Bizottság ülése 1957. január 8. és 1957. február 28. AL 200. Tudományos Minősítő Bizottság 8/2.

¹⁹ KOZÁK, 1999. 89–93.

a legitimációs céljainak megfelelő műltfelfogással próbálta alátámasztani 1956-tól, de különösen 1962-től kezdve egészen az 1980-as évek végéig. Ennek középpontjában leginkább 1956 és Nagy Imre megítélése, még inkább tabusítása állt.²⁰ A tabusítási folyamatban először törés 1988 tavaszán, illetve nyarán következett be. Az 1988-as májusi pártértekezleten Kádár kikerült a hatalomból és a KB főtitkári tisztéből a pártelnöki székbe ült át. Ez a momentum ugyan nem változtatott a párt műltértékelésén, de előrejelzett bizonyos, ebbe az irányba mutató változásokat. Hiszen az 1956-ról és Nagy Imréről kialakított hivatalos pártálláspont nem volt elválasztható Kádár János személyétől és akkori szerepétől.²¹

Az 1988-as év együtt járt a társadalom aktivizálódásával is, különböző pártok vagy civil szerveződések formálódásával, mint például a Magyar Demokrata Fórum, a Szabad Kezdeményezések Hálózata, a Fidesz vagy a Rakpart Klub. Ebben a környezetben jelent meg 1988 nyarán, Nagy Imre és társai kivégzésének 30. évfordulója előtt a Történelmi Igazságtétel Bizottság (továbbiakban: TIB) kiáltványa: „Eljött az ideje annak, hogy a magyar társadalom követelje a [z 1956 utáni] megtorlás áldozatainak – halottainak és élőknek – teljes erkölcsi, politikai és jogi rehabilitálását. [...] A tisztázás és jóvátétel hiánya és szüksége azonban hosszabb időszakot érint.”²² A Bizottság tehát egyrészt Nagy Imre és a megtorlások áldozatainak rehabilitálása (a fennálló rendszer tabuinak lebontása) mellett érvelt, újratemetésük szorgalmazásával kezdve azt. Másrészt ezen túlterjeszkedve, 1945-től kezdve kérte a rehabilitációk elvégzését, elsődlegesen a koncepciók perekre koncentrálni. A folyamatot még inkább felgyorsította Grósz Károly miniszterelnök amerikai körútján tett nyilatkozata, amelyben ígéretet tett az újratemetésre, igaz, kizárólag családi ügyként értelmezve azt. Innentől kezdve azonban megindult a temetés szervezése, továbbá újabb rehabilitációs szervezetek jöttek létre, például a Recski Szövetség.²³

Az ellenzéki mozgolódásokkal párhuzamosan a párt is próbált előremenekülni a rehabilitációs kérdésekben. Az MSZMP KB a májusi pártértekezletet követően egyrészt létrehozta a történelmi albizottságot az 1988-at megelőző 40 év értékelésére, egy nagyobb, az „az elmúlt évtizedek történetének, a jelen helyzet kialakulásának elemzésére és új programnyilatkozat kidolgozására”²⁴ létrehozott bizottság részeként.²⁵ Az Igazságügyi Minisztérium pedig ősszel kezdeményezte az 1956-tal kapcsolatos perek felülvizsgálatát, amelynek folytán az Elnöki Tanács részleges közkegyelmet biztosított az 1956-os forradalomban érintetteknek. Mindezekkel párhuzamosan folyt a TIB és az illetékes minisztériumok között az alkudozás az újratemetéssel kapcsolatban.²⁶

²⁰ GYÖRGY, 2000. 20. Ugyanakkor fontos kitérni arra is, hogy Nagy Imre sírjának azonosításához már 1988 márciusában (tehát a májusi pártértekezlet előtt egy hónappal) hozzákezdett a pártapparátus. (Vö. GYÖRGY, 2000. 158–160.) Továbbá Nagy Imre tabusítása is csupán 1958-tól élesedett. (Vö. PÓTÓ, 2020. 126–127.)

²¹ GYÖRGY, 2000. 156–158.

²² N.N., 1988. 107.

²³ RIPP, 2006. 173.

²⁴ N.N., 1989b. 2.

²⁵ A pártprogramot alkotó és műltat értékelő bizottság vezetője Pozsgay Imre volt, míg a történelmi albizottságot Berend T. Iván vezette. A történelmi albizottság tagjai Horn Gyula, Ormos Mária, Tókei Ferenc, továbbá bevont szakértői Balogh Sándor, Bayer József, Földes György és Hajdu Tibor voltak. A pártprogramot alkotó bizottság másik két albizottsága a gazdaságpolitikával, illetve a politikai rendszerrel foglalkozott.

²⁶ RIPP, 2006. 173; 253–254; 347–349.

Az 1988-as évben a rehabilitációkat nem csupán a TIB támogatta, hanem megjelentek más olyan új szervezetek is, amelyek – bár nem nagypolitikai igényekkel – követelték bizonyos csoportok rehabilitációját. Ennek egyik kiemelkedő példája az 1988. május 14-én, a Metro Klubban²⁷ megalakult Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezete (továbbiakban: TDDSZ) volt.²⁸ A TDDSZ részletesebb bemutatása azért sem megkerülhető, mert ennek a szakszervezetnek az elindítása a Tudományos Akadémia Szociológiai, illetve Történettudományi Intézetéhez köthető. Például a Szociológiai Intézet munkatársa és a szakszervezet egyik kezdeményezője, Szalai Júlia már az alakuló gyűlésen felvetette, hogy az érdekvédelem mellett a tudományos területen dolgozók rehabilitációjával is foglalkozzon a szervezet. Ekkor elsősorban az 1973-as ún. filozófusper által jelentett represszióban érintett társadalomtudósok (Heller Ágnes, Márkus György, Hegedűs András, Márkus Mária, Kis János, Vajda Mihály, Bencze György) rehabilitálását szerették volna elérni. Ez a kezdeményezés 1988 telére bővült ki minden tudományban dolgozóra.²⁹

Az 1989-es év tele újabb fordulópontot hozott a rehabilitációk történetében. Először Pozsgay Imre, az említett MSZMP KB munkabizottság vezetőjeként tett rádiónyilatkozata 1956 „ellenforradalmi” értelmezését kezdte megbontani. Majd a kormányzat egy bizottságot hozott létre az 1945 és 1962 közötti koncepciók perek felülvizsgálatára a 3063/1989-es minisztertanácsi határozattal. Vagyis 1956, valamint Nagy Imre és társai ügyének felülvizsgálatával megindult a rendszer alapjait jelentő axiómák elvetése és egy új politikai berendezkedés alapjainak a letétele.³⁰

Akadémikus rehabilitációk Berend T. Iván elnökségi ciklusában (1988–1990)

A rehabilitáció előkészítése az elnökségen

Berend T. Iván elnök 1988. április 22-én az alábbi tartalmú levelet küldte Pál Lénárdnak, az MTA rendes tagjának és az MSZMP KB titkárának a pártközpontba:

„Kedves Lénárd,

Itt mellékelem az MTA átszervezése során (és később) kizárt tagok névsorát. Sajnos a könyvtár az esetek zömében nem tudott indokokat is kibányászni, csak disszidálás, letartóztatás, stb. esetében. Így sem érdektelen azonban a lista.

Üdvözlettel, Iván”³¹

²⁷ A Metro Club egy kultikus szórakozóhely, a beatzene fellevegára volt a Kádár-kori Budapest belvárosában. Történetét lásd: Metro Club története. <https://web.archive.org/web/20180828070955/https://metroclubtheatre.hu/tortenetunk/> (Utolsó letöltés: 2022. február 25.)

²⁸ VÁSÁRHELYI, 2008. 49–57.

²⁹ ZSIDI, 2023. 687–688. A tanulmány további része bemutatja, hogy a szóban forgó Lukács-iskola tagjait hogyan rehabilitálta az Akadémia a rendszerváltás időszakában.

³⁰ RIPP, 2006. 269–271; 349–51.

³¹ Berend T. Iván levele Pál Lénárdnak, 1988. április 24. AL 3. Elnök 255. doboz, Iktatott iratok, E-271/1988.

A rövid feljegyzéshez csatolva olvasható Fekete Gézáné, az Akadémiai Könyvtár Tájékoztatói és Bibliográfiai Osztály vezetőjének április 18-i levele, amely tartalmazza az 1949 után kizárt tagok névsorát, típusonként csoportosítva. Ezek a következők: „I. A Széptudományi Alosztály megszűnése folytán megszűnt tagságok, II. Tanácskozó tagok, III. Kizárások: A/ Az 1949. évi átszervezéskor, B/Az átszervezést követő években.”³² Az Akadémia elnöke azért az intézmény könyvtárosát kérdezte meg a kizárásokról és visszaminősítésekről, mert Fekete Gézáné állította össze az Akadémia 150 éves évfordulójára *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–1973* című kötetet.³³ Ebben a lexikonban volt olvasható a kizárásokkal kapcsolatban a hivatalos akadémiai álláspont (1949-es kizárások és visszaminősítések, illetve az 1956 utáni esetek). Nagy Imre kapcsán a hivatalos álláspont például az volt, hogy tagsága 1956-ban megszűnt (a valóságban nem).³⁴ Ráadásul ez az álláspont nem is testületi döntés, hanem egy telefonbeszélgetés alapján született: Szabó Imre rendszerhű jogász akadémikus így fogalmazta meg Fekete Gézáné számára a hivatalos álláspontot.³⁵ Így talán érthető az is, hogy Fekete Gézáné kötete miért csak egy hosszú egyeztetési folyamat végén készült el, amelyet ráadásul megelőzött egy, a megfelelő konzultáció nélkül kiadott és emiatt be is zúzott előzménykötet.³⁶ Mindezek mellett a 80-as évek közepére a tudós testület vezetésében megjelent egy új generáció, amelynek tagjai már nem voltak teljes mértékben tisztában az előző 35 év eseményeivel.

Az akadémiai és pártiratokban azonban ez idáig nem került elő Berend és Pál levelezésnek folytatása. Mindemellett a párt Tudományos és Kulturális Osztályának, illetve a hatásköröket 1989-től átvevő Társadalompolitikai Osztályának napirendjén és munkaterveiben sem merült fel a kérdés 1988–1989 folyamán.³⁷ Ugyanakkor a párt illetékes osztálya valószínűleg figyelemmel kísérte az ügyet, mert az elnökségi ülések anyagai megtalálhatók az osztály iratai között. Ráadásul az elnökségi ülések jegyzőkönyvéből az is kiderül, hogy a párt illetékes osztályának tagja részt is vett a rehabilitációt tárgyaló egyik elnökségi ülésen 1989 márciusában.

Ezzel párhuzamosan az Akadémián is kutatások kezdődtek a kizárásokra és a visszaminősítésekre vonatkozó forrásanyagban: az Akadémiai Levéltárban 1988 tavaszán kezdett kutatómunkába Beck Mihály rendes tag és Kónya Sándor³⁸ a tagságra vonatkozó jogfosztások és a Magyar Tudományos Tanács története kapcsán.³⁹ Az Akadémia szélesebb közvéleményében is téma lehetett a rehabilitáció, ezt jelzi egyrészt Berend idézett levele, másrészt Beck Mihály 1988. május 18-i feljegyzése. Beck Berendnek írt levelében, hivatkozva korábbi megbeszélésükre is, javasolta,

³² Uo.

³³ FEKETE (SZERK.), 1975.

³⁴ Lásd. 8. lábjegyzet, illetve FEKETE (SZERK.), 1975. 465.

³⁵ 1989. május 2. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. május 2. AL 151. Elnökségi ülés, 80. doboz, 5. dosszié.

³⁶ Az említett bezúzott kötet előtörténetéről: ZSIDI, 2021. 42–55.

³⁷ Emlékeztető az MTA vezetőivel folytatott megbeszéléséről, 1988. április 20. MNL OL M-KS 288-36 (1988) 2. ó. e.; Emlékeztető az MTA vezetőivel folytatott megbeszéléséről, 1988. április 20. MNL OL M-KS 288-41 (1989) 22. ó. e.

³⁸ Kónya Sándor (1927–) történész, aki 1950 óta az MTA Hivatalának vezető munkatársa, ebben az időben (1977–1994) az MTA Hivatalának a vezetője.

³⁹ AL Kutatási napló, 1983–1988., 51. és 76. sorszám.

hogy az elnökség 1988. évi II. félévi munkatervébe vegye fel az 1949 utáni kizárások és visszaminősítések témáját. Számos példát hozott a döntések igazságtalanságára, és indítványozta, hogy a még élő érintettek elnökségi határozattal kapják vissza tagságukat, és a levél írásakor hatályos akadémikusi illetményt folyósítsák számukra (ez utóbbit a még élő özvegyeknek is). Az előterjesztés végén felhívta a figyelmet a külföldön élő magyar tudósokra, akik számára a külső tag kategória létrehozását javasolta – (gondolva a szorosabb kapcsolattartásra –, hiszen a hatályos alapszabályok értelmében a külföldi tudósok számára volt fenntartva a tiszteleti tagság.⁴⁰

Beck kezdeményezése után Berend október 11-én, az osztályokkal folytatott konzultáció után, elkészítette előterjesztését egy elnökségi alkalmi bizottság kiküldésére az akadémikusi visszaminősítések és kizárások elvi kérdéseinek vizsgálatára. Az elnökség október 31-i ülésén a 43/1988. sz. elnökségi határozattal ellenvetés nélkül elfogadta a javaslatot, és kiküldte az ad hoc bizottságot.⁴¹ A bizottság felállításáról az Akadémia hivatalos lapjai, a *Magyar Tudomány* és az *Akadémiai Közlöny* is hírt adtak 1989 elején.⁴²

A bizottság felállításáról szóló rövid határozat egyrészt tartalmazta az elvégzendő feladatot, vagyis „az Akadémia 1949. évi átszervezését követő időszakban elhatározott akadémikusi visszaminősítések és kizárások terén követett gyakorlat elvi kérdéseinek”⁴³ vizsgálatát, másrészt a tagok névsorát, amelyet az osztályokkal egyeztetve alakítottak ki, végül pedig a munka határidejét, vagyis az 1989-es januári elnökségi ülés időpontját. A bizottság elnöke Király Tibor rendes tag, megbízott főtítkárhelyettes, a bizottság titkára pedig Baksay Zoltán, a Személyzeti Főosztály vezetője lett. A bizottság tagjai, az akadémiai rendnek megfelelően az összes osztályt képviselték: Beck Mihály (VII. Kémiai Tudományok Osztálya), Grasselly Gyula (X. Föld- és Bányászati Tudományok Osztálya), Jermy Tibor (VIII. Biológiai Tudományok Osztálya), Király István (I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya), Kovács Ferenc (IV. Agrártudományok Osztálya), Kovács István (IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya), Lévai András (VI. Műszaki Tudományok Osztálya), Nagy Károly (III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya), Pach Zsigmond Pál (II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya), Petrányi Gyula (V. Orvosi Tudományok Osztálya), Szőkefalvi-Nagy Béla (III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya) és Tőkei Ferenc (II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya) rendes tagok, illetve a már említett Kónya Sándor mint az MTA Hivatalának vezetője.⁴⁴ A bizottság felállításának időszerűségét mi sem jelezte jobban, mint az ugyanazon év tavaszán alakult Hajnal István Körnek⁴⁵ (továbbiakban: HIK) az Akadémia Történettudományi Bizottságának küldött levele, amelyben az 1949-ben kizártak vagy visszaminősítettek ügyének rendezését kérte.⁴⁶

⁴⁰ Beck Mihály levele Berend T. Ivánnak, 1988. május 18. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁴¹ 1988. október 31. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1988. október 31. AL 151 Elnökségi ülések, 79. doboz, 8. dosszié.

⁴² RÉT, 1989. 52; N. N., 1989c. 5.

⁴³ Előterjesztés alkalmi bizottság kiküldésére az akadémikusi visszaminősítések és kizárások elvi kérdéseinek vizsgálatára. 43/1988. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1988.

⁴⁴ N.N., 1989c. 5.

⁴⁵ Alapító tagjai között találjuk a Történettudományi Intézet több munkatársát is.

⁴⁶ GYÁNI, 2016. 188–189.

Az elnökségi bizottság ülései: a rehabilitáció kereteinek meghatározása

Az 1988 őszen felállított bizottság a folyó év december 12-én és 1989. január 23-án tartott ülést, amely alapján az elnökség részére előterjesztést készített. A bizottság decemberi ülésén állították össze az érintettek listáját, kiszűrve azokat, akik esetleg később újra tagok lettek, vagy az előzetes listából kimaradtak. A januári ülésen pedig a bizottság az elnökség elé terjesztendő tervezetében megfogalmazta a rehabilitáció vezérfonalát az alábbi módon:

„Az alkalmi bizottság nem vállalkozik arra, hogy az 1949-ben lefokozott vagy az MTA tagjainak sorából kikerült akadémiai tagok tudományos értékét megállapítsa. A bizottság, de meggyőződésünk szerint más sincs időtlenül érvényes olyan kritériumok birtokában, amelyek alapján képes volna egyetemes érvényességgel megállapítani a volt akadémiai tagok tudói értékét. Tudomásul veszi, hogy minden kor maga viseli a választásáért a felelősséget; lehet, hogy későbbi korok más értéket tulajdonítanak a kiválasztott tudósoknak, de ez alapon nem bírálják felül korábbi korok döntéseit. Mindezért a bizottság nem vállalkozik arra, hogy bárkiről is kijelentse: érdemtelenül választott rendes vagy levelező taggá.”⁴⁷

A bizottsági dokumentum tehát leszögezte, hogy a kizártak „tudói értékét” nem vizsgálják, és ebből következően arra sem tesznek kísérletet, hogy bárkiről is megállapítsák, hogy érdemtelenül lett-e rendes vagy levelező tag.

A bizottság az előzetes lista alapján csoportosította az egyes kizárásokkal és visszaminősítésekkel kapcsolatos eseteket, hiszen ezeknek az eseteknek a szétválasztása nem volt magától értetődő.

Az első, visszaminősítéssel érintett csoportba az 1949. évi alapszabályok szerint tanácskozó taggá minősítettek sorolták.: „13. § Az Akadémiának azok a korábban megválasztott tagjai, akik az újjáalakulás során újból nem választottak meg, tanácskozó taggá váltak – hacsak az átmeneti rendelkezésekből más nem következik.”⁴⁸ Vagyis azok lettek tanácskozó tagok az 1949-es közgyűlésén, akiket a korábbi tagok közül nem választottak meg újra. Ennek indokait a bizottság a következőkben valószínűsítette: „politikai bizalmatlanság, magas életkor, részvevőtlenség az MTA ügyei, sorsa iránt, vagy létszámfelettiesség”.⁴⁹ Ahogy a tervezet is kifejtette, a tanácskozó tagok közül többeket később bizonyos fokig rehabilitáltak (egyetemi katedrával, „tudományok doktora” vagy „kandidátus” címmel vagy levelező tagsággal).⁵⁰ A bizottság ekkor még csak két, még életben lévő tanácskozó tagról tudott: Mályusz Elemér és Wellmann Imre történészekről.

A következő csoportba azokat a volt tagokat sorolták, akik 1949-ben a tanácskozó tagságot sem kapták meg, mert külföldre távoztak, illetve illegálisan külföldön tartózkodtak, emiatt az Akadémia automatikusan, ipso facto megszűntnek

⁴⁷ Tervezet – vélemény és javaslat az MTA elnöksége számára, 1988. január 18. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁴⁸ Kónya, 1994. 310; A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai (1949), 13. §

⁴⁹ Tervezet – vélemény és javaslat az MTA elnöksége számára, 1988. január 18. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁵⁰ Lásd fentebb.

tekintette tagságukat – habár az Akadémiának az erre vonatkozó döntéséről nem került elő forrás.⁵¹

A harmadik csoport azokból a tagokból állt, akiket politikai indokok vagy bírósági ítélet alapján 1949–1950-ben az Akadémia tagjainak sorából töröltek.

A negyedik csoportba pedig azok tartoztak, akik a Széptudományi Alosztály megszüntetése során kerültek ki a tagok közül.⁵²

A kizárt és visszaminősített csoportok azonosítása után a bizottság különböző rehabilitációs megoldásokat is javasolt: az első csoportot, vagyis a tanácskozó tagokat – a méltatlanságuk vizsgálata után – az elnökség nyilvánítsa rendes és levelező tagokká (kivéve azokat, akiket már időközben újraválasztottak). A második csoportba tartozók, vagyis a külföldön tartózkodók esetében az elnökség vagy ne vizsgálja felül ezeket az ügyeket, vagy vizsgálja felül, de ne tekintse tagságukat automatikusan megszüntetettnek a méltatlanság fennállásának vizsgálatával. A harmadik csoport tagjai (bírói ítélet, politikai ok) esetében is vizsgálja az elnökség a méltatlanság fennállását.

A bizottság a méltatlanságot tágan értelmezte: *„az válhat méltatlanná, aki a tudományos és tudósi etika normáit súlyosan megsértve nemcsak önmagát, hanem az Akadémiát is közmegevetésnek tenné ki. – Ez ugyan, tudjuk, rendkívül tág fogalom, de mégis korlátoz: nem általános, nem a politikai etikai normáit teszi mértékül, hanem kizárólag a tudósit, illetőleg a tudományost.”*⁵³ Ezt a klauzulát arra használták, hogy meg tudják állapítani, hogy a rehabilitálandó személy a hatályos alapszabály (1986) szerint az Akadémia tagjává válhat-e,⁵⁴ ezáltal némileg korlátozva a rehabilitáció vezérfonalként megfogalmazott elvet.

A bizottság emellett javasolta, hogy a néhai Széptudományi Alosztály tagjai közül az elnökség ne vegye vissza azokat, akiknek tagsága az Alosztály megszűnésére hivatkozva szűnt meg. A még életben lévő rehabilitáltaknak és az elhunytak özvegyeinek folyósítsanak akadémiai illetményt, és kérhessék kártalanításukat.⁵⁵

Közvetlenül az ülés után, 1989. január 23-án is készült egy véglegesített előterjesztés, amelyet az osztályoknak küldtek tovább. Ez a bizottsági javaslat nagyjából megegyezett a fentebb bemutatott bizottsági előkészítő anyaggal (például kizárások és visszaminősítések csoportosítása), ezért csak a jelentősebb eltéréseket emelem ki. A külföldön tartózkodók csoportjánál a bizottság egyértelműen azt javasolta, hogy a tagságukat ne tekintsék ipso facto megszüntetettnek. Az élő tanácskozó tagok számát pontosították (Mályusz Elemér és Wellmann Imre mellé felkerült Kumorovitz L. Bernát és Váczy Péter is). Új elemként került az előterjesztésbe azoknak a tagoknak a rehabilitálása is, akiket a Tanácsköztársaság éveit után zártak ki (Alexander Bernát, Asbóth Oszkár, Éber László, Lendl Adolf, Beke Manó – utóbbit

⁵¹ KÓNYA, 1989. 505.

⁵² Tervezet – vélemény és javaslat az MTA elnöksége számára, 1988. január 18. AL 45. Személyzeti osztály 405/1. A személyeket lásd a 3. lábjegyzetben.

⁵³ Uo.

⁵⁴ A Magyar Tudományos Akadémia Alapszabályai (1986), 6. §: *„aki személyiségével, állampolgári és erkölcsi magatartásával az Akadémia legjobb hagyományainak megfelelően a tudományos közvélemény és a magyar társadalom megbecsülését kiérdemli.”*

⁵⁵ Tervezet – vélemény és javaslat az MTA elnöksége számára, 1988. január 18. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

már 1945-ben újra taggá választották), ezáltal az összes 20. századi rendszerváltás körüli jogfosztás rehabilitációja elvégezhetővé vált.⁵⁶

A tudományos osztályok vizsgálatai: a keretek tágítása

A januári bizottsági ülés után az osztályok kapták meg azt a feladatot, hogy vizsgálják meg a rehabilitálni kívánt csoportokba tartozó tagok méltatlanságát. Az osztályok a vizsgálódások után arra jutottak, hogy senkit nem találtak méltatlannak, azonban több olyan személyt is javasoltak a rehabilitálásra, akik az eredeti listában nem voltak megtalálhatók. Ilyen volt például Kornis Gyula, Schmidt Henrik, Balás Károly, Surányi Unger Tivadar, Szily Kálmán és Jendrassik György (1945-től nem adtak hírt magukról, 1948-ban törölték tagságukat). Továbbá Mosonyi Emil és Fodor Gábor (1965-ben az MTA elnöksége felfüggesztette tagságukat, mert a külföldi munkavállalásból nem tértek haza, vagyis „disszidáltak”), Náray-Szabó István (1948-ban politikai okokból kizárt), Sedlmayr Kurt és Garay András (mindketten külföldre távoztak 1958-ban, illetve 1976-ban). Továbbá a VI. Műszaki Tudományok Osztályán igényként felmerült Biró Ferenc (Rákosi Mátyás testvére) levelező és Gerő Ernő tiszteleti tagságának tisztázása is. A személyi kérdéseken kívül egy-egy osztály javasolta a bizottság jelentésének nyilvánosságra hozatalát (I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya), a Széptudományi Alosztály összes tagjának rehabilitálását (I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya és II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya), és azt, hogy az Akadémia legyen kezdeményező, keresse fel az elhunyt tagok özvegyeit és segítse kártalanítási igényük érvényesítését (VIII. Biológiai Tudományok Osztálya).⁵⁷

A rehabilitálandók körének bővítése és a javaslatok véglegesítése az 1989. májusi közgyűlés számára: viták a testület különböző szintjein

A március 23-i elnökségi ülés előterjesztése az 1989. január 23-i bizottsági javaslat volt. A javaslat alátámasztására Kónya Sándor történeti összefoglalóját és az 1948 utáni alapszabályi rendelkezéseket is csatolták. Az előterjesztést nem bővítették ki az osztályokon felmerült nem 1949-ben kizártak neveivel, de az osztályok javaslatait tárgyalta az elnökségi ülés.

Király Tibor bevezetője alapján az elnökségi ülés hét tételt bocsátott vitára: az 1949-ben visszaminősítettek ügyét, a külföldre távozottak ügyének rendezését, a bírói ítéletekkel kizártakat, a Széptudományi Alosztály kérdését, a kártérítés kérdését, a Tanácsköztársaság utáni megtorlásokkal kapcsolatos rehabilitációkat és az 1949 előtti és utáni jogfosztások témáját. A vitában az első három csoport (tanácskozó tagok, illegálisan külföldön tartózkodók, politikai ok vagy bírói ítélet miatt kizártak) kapcsán eldőlt, hogy rehabilitálásuk zöld utat kap. A tanácskozó tagság kapcsán kibontakozott vita a visszavétel megfogalmazását érintette, vagyis esetükben ne a „meg nem történté nyilvánítás” formulát alkalmazzák, mert

⁵⁶ Király Tibor: Vélemény és javaslat az MTA elnöksége számára. 1988. január 23. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁵⁷ Baksay Zoltán: Összefoglaló értékelés..., 1989. március 22. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

az a Sántha-ügyben botrányt okozott, ehelyett a tagság visszamenőleges hatállyal való visszaállítását használják. A külföldön tartózkodók esetében problémaként merült fel, hogy a hatályos alapszabályok szerint csak magyar állampolgár lehetett az Akadémia belső (rendes vagy levelező) tagja, de itt is úgy döntött az elnökség, hogy a tagságot visszamenőleges hatállyal állítja vissza, mint az első csoportnál. A politikai ok vagy bírói ítélet miatt kizártaknál Császár Elemér nevét Tarján Imre fizikus vetette fel, ahol szóba került politikai magatartása, bírósági ítélet utáni kizárása. Itt Berend azt javasolta, hogy mivel nem egyértelmű az ügy, később térjenek vissza erre.⁵⁸

A Széptudományi Alosztály tagjainak rehabilitálásáról megoszlottak a vélemények, mivel ebben többen (például Berend, Király Tibor) már strukturális kérdések felmerülését is látták (ti. az alosztály helyreállításának kérdését), illetve az alosztály 1949-es megszüntetésének nem adminisztratív, hanem szerkezeti jellege mellett érveltek. Ezek mellett szóba került, hogy csak az alosztály tudósak tekinthető tagjait vegye vissza az Akadémia, a művészeket ne. Ennek kapcsán Vajda György ajánlotta, hogy *„figyelembe véve az általános politikai légkört, az ország szellemi életét, legyünk ebben a rehabilitálási kérdésben nagyon alúak. És inkább szélesebbre mérítsük a hálót, vállalva azt, hogy egy-két olyan személyt is rehabilitálunk, akiket talán nem kellene egyedileg, de amit lehet intézzünk el. [...] ne vállaljuk magunkra a személy szerinti szelektálást.”*⁵⁹

Berend Vajda indítványának első része kapcsán úgy látta, hogy a döntésével felesleges vitáknak tették volna ki az Akadémiát (például arra vonatkozóan, hogy Illyés Gyulát miért csak most rehabilitálták), így csak Vajda második javaslatát fogadta el a szelektálásról, és az elnökség megosztottsága miatt szavazásra bocsátotta a kérdést. Az elnökség 13:9 arányban leszavazta az alosztály tagjainak rehabilitálását, a döntés nem diszkriminatív jellegére hivatkozva. A kártérítés kérdésében az ülés még további jogi konzultációkat indítványozott, így a kérdésről ekkor még nem döntöttek. A hatodik vitapontot, az 1919–1920 utáni megtorlásokkal kapcsolatos rehabilitációkat, egyhangúlag elfogadta az elnökség. Az utolsó pontként tárgyalta 1949 előtti és utáni tagsági ügyeket az elnökség kettéválasztotta. Az 1945–1948 közötti jogfosztásokkal nem automatikusan foglalkozik az elnökség, hanem a tudományos osztályok felterjesztése alapján dönt a kérdésben. Király amellet érvelt, hogy az 1949 utáni tagkérdésekkel is az osztályok felterjesztésére foglalkozzanak. Berend eleinte támogatta Király felvetését, majd megjegyezte, hogy nem jelentene egyenlő elbírálást az 1949-ben és az 1956-ban külföldre távozottak megítélése, ha az előbbieknak automatikusan helyreállítanák a tagságát, utóbbiaknak pedig csak osztályvizsgálatok után. Ezért Berend végül azt javasolta, hogy az 1949 utáni tagkérdéseket a következő elnökségi ülés tárgyalja, hogy átgondolt döntést tudjanak hozni, mert felmerült, hogy az 1956 után disszidáltak akarnak-e egyáltalán tagok lenni, illetve, hogy megvan-e a magyar állampolgárságuk. Az állampolgárság problémája azért merülhetett fel, mert a külföldre távozottak esetén a Népköztársaság Elnöki Tanácsa megfoszthatta az érintetteket az állampolgárságtól, és az Akadémia

⁵⁸ 1989. március 23. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. március 23. AL 151. Elnökségi ülések, 80. doboz, 3. dosszié.

⁵⁹ 1989. március 23. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. március 23. AL 151. Elnökségi ülések, 80. doboz, 3. dosszié.

levelező tagja ekkor csak magyar állampolgár lehetett. Mindemellett Berend tájékoztatta az elnökséget arról, hogy Nagy Imrét 1956-ban nem zárták ki az Akadémiáról, hanem annak tagjaként halt meg 1958-ban.⁶⁰

Ezek alapján az elnökség határozatában (12/1989) jóváhagyta az első három csoport, illetve a 1919–1920-as események érintetteinek rehabilitálást, míg a Széptudományi Alosztályhoz tartozó csoportét nem. A többi ügyben az ülés eseményeinek megfelelően további jogi konzultációt és tagokra vonatkozó vizsgálatot kezdeményezett, míg a Nagy Imrével kapcsolatos információk nem kerültek bele a határozatba.⁶¹

1989 márciusában és áprilisában az osztályülések nekiláttak tehát a problémás tagsági ügyek vizsgálatának. Ezt az elemzést, az elnökségi ülésen megbeszéltek szerint, egységes szempontok alapján folytatták le az osztályok (név, kizárás/visszaminősítés indoka, értesítették-e az adott személyt/nyilvánosságra került-e a döntés, élt-e kifogással a személy, hol él az érintett és hogyan lehet vele felvenni a kapcsolatot, mi az osztály véleménye).⁶² Ez tehát, a már korábban felbukkant, az 1949-es tematikába nem illő személyek mélyebb ellenőrzését jelentette. E szakaszban is feltűntek újabb nevek, például Hóman Bálint, Lénárd Fülöp vagy Dolányi Kovács Alajos. Ebből kifolyólag itt csak azokra az esetekre térek ki, akiknek megakadt valamilyen okból a rehabilitálása, vagy mind ez idáig nem jött számításba a felülvizsgálatuk. A II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya javasolta, hogy az 1990-ben esedékes közgyűlés foglalkozzon Balás Károly, Surányi Unger Tivadar és Dolányi Kovács Alajos⁶³ ügyével, továbbá ezen az ülésén Hóman Bálint rehabilitálásától elzárkóztak, de kérték Nagy Imre és Kornis Gyula tagságának tisztázását.⁶⁴ Császár Elemér és Lénárd Fülöp neve a III. Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályán merült fel, de az előbbivel kapcsolatban megállapították, hogy ellene népbírósi per folyt, így csak a per anyagának átnézése után tudnak döntést hozni ügyében.⁶⁵ Végül a VI. Műszaki Tudományok Osztálya kérte Gerő Ernő és Biró Ferenc rehabilitációs ügyének elvetését.⁶⁶

A tavasz folyamán újabb bizottsági ülés összehívása vált szükségessé, mivel az osztályok összegyűjtötték javaslataikat az 1949 előtti és utáni tagságra vonatkozóan,

⁶⁰ 1989. március 23. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. március 23. AL 151. Elnökségi ülések, 80. doboz, 3. dosszié.

⁶¹ Jelentés az 1949. évi akadémikus visszaminősítések és kizárások elvi kérdéseinek vizsgálatáról. 12/1989. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1989.

⁶² Thész János, a Testületi Titkárság vezetőjének a feljegyzése a tudományos titkárok részére. 1989. március 29. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁶³ Dolányi Kovács Alajos statisztikus ügyét a két világháború közötti zsidótörvények statisztikai megalkotásában játszott szerepéért vették le a napirendről, vö. KARÁDY, 2015. 6–16, különösen: 13–16.

⁶⁴ Stier Miklós feljegyzése Király Tibornak, 1989. április 27. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁶⁵ Dobos Lajos feljegyzése Baksay Zoltánnak, 1989. március 23. AL 45. Személyzeti osztály 405/1. Császár Elemér ügyében az Akadémia a későbbiekben megtekinthette a népbírósi iratokat, de úgy döntöttek, hogy a bírósági ítéletet nem tudja felülvizsgálni az illetékes Matematikai és Fizikai Tudományok Osztálya, így az ügyet elnapolták, vö. Tarján Imre Berend T. Ivánnak, 1990. április 9. AL 3. Elnök 277. doboz, Iktatott iratok, E-772/89. Az ügy további történetéhez hozzátartozik, hogy 2016-ban újra elövtették Császár ügyét, és ekkor a bírósági felülvizsgálat megállapította, hogy a bűnösség megállapítása megfelelt a népbírósi törvényeknek és a népbírósi gyakorlatnak.

⁶⁶ Vajda György Berend T. Ivánnak, 1989. május 2. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

és a Széptudományi Alosztállyal kapcsolatos rehabilitáció kérdése is újra napirendre került. A Széptudományi Alosztály tagjainak rehabilitálását az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya szorgalmazta, mert kimutatták, hogy az alosztály nem minden tagját zárták ki, hanem egy részüket az új Akadémia is tagjává választotta (például Kodály Zoltán, Schöpflin Aladár), míg másik részüket tanácskozási tagnak minősítették vissza (például Sík Sándor, Gulyás Pál). Ebből következően az alosztály tagjai között is politikai szűrést végeztek, így tehát jogosultak a tagságuk folytonosságára azok is, akiknek a tagsága megszűnt az alosztály felszámolásával. A bizottság ezek alapján javasolta, hogy a Széptudományi Alosztály azon 13 tagját is rehabilitálják, akiknek tagsága az alosztály felszámolására hivatkozva szűnt meg.

Az ülés másik témája azok helyzete volt, akik különböző okoknál fogva, és más-más időben kerültek ki az Akadémiáról: Kornis Gyula, Szily Kálmán, Jendrassik György, Schmidt Henrik, Náray-Szabó István, Papp Károly és Lénárd Fülöp (1949 előtti esetek); Nagy Imre, Mosonyi Emil, Fodor Gábor, Garay András, Sedlmayr Kurt, Kántás Károly,⁶⁷ Biró Ferenc és Gerő Ernő (1949 utáni esetek).⁶⁸ A bizottság csak azokkal foglalkozott, akiket pozitív javaslattal terjesztettek elő, tehát Lénárd Fülöp, Gerő Ernő és Biró Ferenc ügyét elvetették. Mosonyi Emilt és Garay Andrást azért szűrték ki, mert nem tudták megállapítani, hogy rendelkeznek-e magyar állampolgársággal. Nagy Imre és Kornis Gyula rehabilitációját immár a II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya is támogatta. A bizottsági ülésen megállapították, hogy Papp Károly nem tartott székfoglalót, ezért nevét nem továbbították az elnökség felé.⁶⁹ Ezek mellett nem találtam feljegyzést arra nézve, hogy Schmidt Henrik és Kántás Károly ügyét miért nem tárgyalták érdemben.⁷⁰ Kántás ügye azért is lehet érdekes, mert az 1956-os emigrálása óta Bécsben élt, és magyar kutatók tartották vele a kapcsolatot.⁷¹

Némi magyarázatot kíván, hogy az osztályok miért vetették el Lénárd, Gerő és Biró ügyét. Lénárd Fülöp Nobel-díjas fizikust a nemzetiszocialista tudományrendszerben betöltött vezető szerepe miatt nem javasolták rehabilitációra. Biró Ferencet tudományos munkásságának hiánya miatt zárták ki az Akadémiáról, így a rehabilitáció szintén nem volt járható út esetében. Gerő Ernő tiszteleti tagsága pedig 1957 után szünetelt, amin szintén nem akart módosítani az Akadémia.⁷²

Az elnökség májusi – a közgyűlést közvetlenül megelőző – ülésén Berend T. Iván mint ülésvezető indítványozta az elnökség számára a bizottság által támogatott

⁶⁷ Kántás Károly (1912–1991) geológus, az MTA levelező tagja (1954), az 1958. október 17-i elnökségi ülésen a 6/1958 sz. határozattal kizárták, mivel elhagyta az országot, csak a 2000-es májusi közgyűlésen rehabilitálták.

⁶⁸ Az alkalmi bizottság 1989. május 2-i ülése. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁶⁹ 1989. május 2. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. május 2. AL 151. Elnökségi ülés, 80. doboz, 5. dosszié.

⁷⁰ Kántás Károly geológust a X. Föld és Bányászati Tudományok Osztálya nem terjesztette fel a rehabilitálandók listájára, nevét a Személyzeti Osztály tartotta nyilván, mint jogellenesen külföldön tartózkodót. Vö. Baksay Zoltán feljegyzése Király Tibornak, 1989. március 22. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

⁷¹ ÁDÁM-TAKÁCS, 1992. 55–56.

⁷² A Magyar Tudományos Tanács elnökeként 1949-ben nagy szerepe volt az akadémiai tagrevízióban. Gerő Ernő tiszteleti tagságát az Akadémia átszervezésének koordinálásáért kapta 1949-ben, majd 1956-ban a Szovjetunióba távozott, ahonnan 1960-ban tért haza. Az Akadémia hivatalos álláspontja innentől kezdve az volt, hogy tiszteleti tagsága 1957-től szünetel. Gerő később az akadémiai tagságát azonban, párttagságával szemben nem kérte vissza. (FEKETE [SZERK.], 1975. 433; BARÁTH, 1998.)

(1949 előtti és utáni) névsor elfogadását (Kornis Gyula, Szily Kálmán, Jendrassik György, Náray-Szabó István, Nagy Imre, Sedlmayr Kurt, Fodor Gábor). Berend a Széptudományi Alosztály visszavételét továbbra sem támogatta az előző ülésen már említett okokra hivatkozva. Ezek mellett kifejtette, Lukács Lajos történész Nagy Imre rehabilitációját követelő cikkére reagálva, Nagy Imre tagságának pontos történetét és annak megjelenését az akadémiai tagsággal foglalkozó kiadványban. A vitában a Széptudományi Alosztállyal kapcsolatban a többség Berenddel szemben foglalt állást, vagyis a Széptudományi Alosztály tagjainak joghátrányok alóli mentesítését pártolta (például Vajda György, Hajdú Péter, Ujfalussy József, Pach Zsigmond Pál), mert bizonyítottak látták az alosztály megszüntetésének politikai motivációit. Így az elnökség elfogadta a 13 volt Széptudományi Alosztálytag rehabilitációját. A bizottság 1949 előtti és utáni esetekkel kapcsolatos névsor-javaslatát az elnökség elfogadta.

A bizottság javaslatát az elnökség Mosonyi Emillel és Garay Andrással kapcsolatban osztotta, vagyis további vizsgálatokat tartott szükségesnek. Ugyan Vajda György kérte a Mosonyira vonatkozó kizáró határozat felfüggesztését, de arról referált, hogy az osztály nem jutott abban döntésre, hogy milyen tagsági formában vegye vissza az Akadémia az állampolgársági kérdés tisztázatlansága miatt. Berend azt javasolta, hogy a Mosonyihoz hasonló eseteket az Akadémia tiszteleti tagjává válasszák, de ezt a megoldást ellenezte például Tigyi József. Tigyi Garay esetét hozta fel példának, akinél „épp egy hajszálon múltott, hogy levelező tag lett”,⁷³ így a tiszteleti tagsága sértené az osztály igazságérzetét. Az elnökség végül nem döntött a kérdésben.⁷⁴ Mindenesetre érdekes, hogy ezen az ülésen egyrészt nem fogalmazódott meg a Berend által, az előző elnökségi ülésen szóvá tett, az 1949-es és az 1956 után külföldre távozottak így létrejövő eltérő megítélése. Másrészt nem volt kérdés az sem, hogy mi a különbség az egy kategóriába (1956 után disszidáltak) tartozó Fodor, Mosonyi és Garay visszavétele között.⁷⁵

Ugyanezen a tanácskozáson Nagy Imrével kapcsolatban Bognár József felvevte, hogy értesítsék Nagy Imre lányát, Nagy Erzsébetet a rehabilitáció ügyében, mert így elkerülhetők lehetnek az Akadémiával szembeni támadások.⁷⁶ Emellett Tarján Imre referált Császár Elemér ügyéről, akiről gyakorlatilag nem tudott adatot szerezni a Személyzeti Osztályon keresztül, illetve ellentmondásokba ütközött: „A hírek, amiket tudunk, az információk a legellentétebbek vele kapcsolatban. Kezdve attól, hogy antiszemita volt, addig, hogy őt igazolták Pécsen.”⁷⁷ Így az osztály nem foglalt állást Császárról, és az elnökség sem lépett az ügyben. Ugyanígy tett az elnökség Bíró, Gerő és Lénárd ügyében is, a bizottsági javaslatnak megfelelően.⁷⁸

Ezek mellett Beck Mihály indítványozta az 1960. március 31-én és június 17-én elnökségi határozattal kizárt (a határozatban: „meg nem erősített”) külső és tiszteleti

⁷³ 1989. május 2. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. május 2. AL 151. Elnökségi ülés, 80. doboz, 5. dosszié.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Uo.

⁷⁶ Ezt próbálhatta az Akadémia megelőzni a Nagy Imre tagságát tisztázó leveleknek a közgyűlés után a *Magyar Tudományban* való megjelentetésével. Vö. N.N. 1989a. 508–511.

⁷⁷ 1989. május 2. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. május 2. AL 151. Elnökségi ülés, 80. doboz, 5. dosszié.

⁷⁸ Uo.

tagok visszavételének kérdését is, amelyet az elnökség szintén támogatott, de erről csak az év második felében született döntés.⁷⁹

Az elnökség a fentiek alapján úgy döntött, hogy az előző határozatát (12/1989) ki kell egészíteni az újabb döntések fényében, vagyis kiegészítő javaslatot fűzött a rendes, májusi közgyűlés elé kerülő előterjesztéshez. Az elnökség ebben a határozatában (25/1989) a Széptudományi Alosztály érintett tagjainak rehabilitálása mellett foglalt állást,⁸⁰ azzal a kitételrel, hogy az alosztályt nem kívánják újra felállítani és új tagokat sem választanak. Mindemellett az alábbi személyek tagságának visszaállítását indítványozták az ülés vitája alapján: Sedlmayr Kurt, Jendrassik György, Szily Kálmán, Náray-Szabó István, Kornis Gyula és Fodor Gábor. Nagy Imre neve továbbra sem szerepelt a határozatban.⁸¹⁸²

1989. májusi közgyűlés: a rehabilitációk véglegesítése

Az Akadémia rendes közgyűlése 1989. május 8-án kezdte meg tanácskozását, ahol az új, autonóm Akadémia gondolata mellett az egyik fő téma a rehabilitáció kérdése volt. A két téma azonban nem volt egyformán hangsúlyos a közgyűlésen, az új akadémiai törvény és alapszabály koncepciója ugyanis még további egyeztetésekre várt, a rehabilitációs javaslat azonban már elég jól kidolgozott volt. Berend elnöki beszámolójában tért ki hosszabban a lefolytatott rehabilitációs eljárásokra, azokat összekapcsolva az akadémiai autonómia megteremtésének igényével: *„Közgyűlésünk e rehabilitációs aktusa legyen tehát mementó, tanulság, a tudományos közösség autonóm köztisztületi önszerveződése melletti történelmi argumentáció.”*⁸³ Az elnök a rehabilitációs kategóriák felsorolása között tájékoztatta a közgyűlés nyilvánosságát Nagy Imre tagságának kérdéséről.⁸⁴

A rehabilitáció kérdésköre a közgyűlési vitában csak néhány hozzászólásban, szórványosan jelent meg az akadémiai törvény jelentősége miatt. Herman József hozzászólásában üdvözölte a rehabilitációt és arról beszélt, hogy az Akadémia nem csak a tagjait rehabilitálja a döntéssel, hanem magát az intézményt is.⁸⁵ Hermannhoz hasonlóan nyilatkozott Huszár Tibor is, aki szintén örömét fejezte ki a rehabilitáció véghezvitelére miatt. Huszár megjegyezte, hogy a közvélekedéssel ellentétben, az

⁷⁹ Uo. A külső tag elnevezést 1963-ig használták az Akadémia külföldi tagjaira, majd 1964-től a tiszteleti tagság lett a külföldiek számára fenntartott tagsági forma a közgyűlés döntése alapján. Az 1956-os alapszabály módosítás azonban az akkor belső tagság kategóriájába tartozó tiszteleti tagságot kiterjesztette külföldiek részére, így 1956 és 1964 között a tiszteleti és külső tagság gyakorlatilag egymást fedte. (Vö. FEKETE, 1998. 356.)

⁸⁰ Alszeghy Zsolt, Áprily (Jékely) Lajos, Borbíró Virgil, Brisits Frigyes, Csathó Kálmán, Galamb Sándor, Herczeg Ferenc, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Pátzay Pál, Ravasz László, Rédey Tivadar, Tamási Áron.

⁸¹ Ugyanakkor Berend Nagy Imre tagságának részleteit nyilvánosságra hozta a *Gondolkodó* című műsor május 2-i esti adásában, vö. LUKÁCS, 1989b. 22.

⁸² A követhetőség kedvéért az 1949 előtti és utáni személyek rehabilitációjának folyamatát a Függelékben az 1. sz. táblázat tartalmazza.

⁸³ Berend T. Iván elnöki beszámoló. AL 150. b Közgyűlés, 1989. I., 1989. május 8–9., Jegyzőkönyv, 70.

⁸⁴ Berend T. Iván elnöki beszámoló. AL 150. b Közgyűlés, 1989. I., 1989. május 8–9., Jegyzőkönyv, 70–75.

⁸⁵ Herman József hozzászólása. AL 150. b Közgyűlés, 1989. I., 1989. május 8–9., Jegyzőkönyv, 233.

akadémiai intézetek nem voltak védvárak – ahogy az elnöki előadásban elhangzott –, hiszen ott is történtek javaslatok politikai indíttatású elbocsátásokra (Heckenast Gusztáv, Hanák Péter, Kosáry Domokos), és ezek kivizsgálását kérte. Ugyanakkor az ülésen Pach Zsigmond Pál ezeket az információkat megcáfolta, hiszen az említetteket nem bocsátották el.⁸⁶ A közgyűlés május 9-én határozati úton, változtatás nélkül jóváhagyta az elnökség 12/1989. számú és 25/1989. számú határozatában foglaltakat, valamint a végleges határozati szövegbe bekerült az 1973-as társadalomtudósokkal szembeni represszió elítélése és az érintett tudósok rehabilitálása. Emellett a tartósan külföldön élő magyar, illetve volt magyar állampolgárságú akadémiai tagok jogi státusának rendezését az akadémiai törvényhez kötődő új alapszabály elfogadásához kapcsolták.⁸⁷ Ezzel befejeződött az Akadémia belső tagjainak szisztematikus rehabilitálása.⁸⁸

A májusi közgyűlés után a korábban szóba kerültek vagy azok esetében, akiknél az eddigi rehabilitációs intézkedéseket nem találta elegendőnek az Akadémia egy-egy szerve, egyesével vagy kisebb csoportokban történtek a belső tagokra vonatkozó rehabilitációk. Ezekon kívül az év őszén belső (tehát nem nyilvánosságra hozott) elnökségi határozattal rehabilitálta az Akadémia elnöksége az 1960-ban (38/1960 és 244/1960. sz. elnökségi határozatokkal) kizárt tiszteleti és külső tagokat.⁸⁹

1990 májusi közgyűlés: tagválasztás mint rehabilitáció

Az 1989-es új akadémiai törvény kezdeményezése, amely egy új autonóm intézmény kereteit vázolta volna, lekerült a napirendről különböző belpolitikai okok miatt. A szervezeti megújulást az Akadémia továbbiakban alapszabályainak megváltoztatásával szerette volna végigvinni. Ennek egyik eleme volt, hogy az Akadémia addigi 75 éves korhatár alatti létszámának 200 főben megállapított keretét a 70 éves korhatárhoz akarta kötni, ezáltal az újonnan megválasztható levelező tagok száma 50 főt jelentene. Ez egyrészt fiatalításra adott lehetőséget, másrészt az MTA „új tagfelvételekkel kívánja kiteljesíteni a rehabilitációkat”.⁹⁰

Továbbá javasolták egy új tagsági forma, a külső tagság létrehozását is, azon magukat magyarnak valló tudósok számára, akiknek nincs magyar állampolgárságuk. Az alapszabály ezen módosításait az 1990. februári rendkívüli közgyűlés megszavazta, így újabb lehetőségek nyíltak a rehabilitációkra.

Az 1990-es májusi közgyűlés a rehabilitáció kérdésével a tagválasztások kapcsán – részben a februári alapszabálymódosításnak köszönhetően – foglalkozott, amelyről Berend T. Iván kifejtette, hogy ez a választás jó lehetőség arra, hogy „ez alkalommal

⁸⁶ Huszár Tibor hozzászólása. AL 150. b Közgyűlés, 1989. I., 1989. május 8–9. Jegyzőkönyv, 276–277; 281–285.

⁸⁷ Előterjesztés az MTA 1989. évi közgyűlési határozata végleges szövegének megállapítása. 30/1989. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1989.

⁸⁸ Az ekkor rehabilitáltak teljes névsorát a Függelékben 1. sz. táblázat tartalmazza.

⁸⁹ Előterjesztés egyes tiszteleti tagok 1960-ban történt kizárásának érvénytelenítéséről. 39/1989. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1989. A kizárások kontextusáról bővebben: BICSKEI–UGRY (SZERK.), 2018. 174–175; ZSIDI, 2022.

⁹⁰ N. N., 1990. 473.

áttekinthessük a korábbi mulasztásokat, a politikai beavatkozás okozta kirekesztéseket és oktanuln mellőzött kollégáinkat beválaszthatassuk az őket megillető akadémiai helyre. Külön öröm, hogy soraikban – a levelező vagy a külső tagokra tett és az osztályokon megszavazott javaslatok alapján – ott találjuk azokat is, akiket a hetvenes évek politikai boszorkányüldözése távolított el akadémiai kutatóintézetekből.”⁹¹ Vagyis ekkor korábban mellőzött tudósokat választottak levelező taggá, például Benda Kálmánt, Györfly Györgyöt, Heller Ágneszt, Palotás Lászlót, Preisich Gábort. Másrészt Kumorovitz L. Bernát, Váczy Péter és Wellmann Imre még élő rehabilitált levelező tagokat soron kívül rendes taggá választották a II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya javaslatára.⁹²

Aki(k) kimaradt(ak): egyéni rehabilitáció

Az eddig említett rehabilitáltak névsorából világossá válhat, hogy az osztályokon és az elnökségen a rehabilitáció kapcsán felmerült személyek közül nem mindenki nyerte vissza tagságát. Ennek oka lehetett egyrészt a biztos információ hiánya, de esetleges ellenséges személyi indulatok is közrejátszhattak a rehabilitáció megakadályozásában. Ennek egyike például Garay András esete is.

Elsőként Garay András tagságát állította helyre az Akadémia 1990 első felében azok közül, akiknek rehabilitálása elakadt az előző évben. Garay 1990 januárjában levélben érdeklődött tagsága kapcsán, mert eljutott hozzá a rehabilitáció híre. Ekkor jelezte, hogy magyar állampolgárságát megtartotta, így ez többé már nem lehet kizáró ok, ezért megtiszteltetésnek venné, ha újból levelező tag lehetne.⁹³ Az Akadémiának valóban nem volt jogköre az állampolgárság meglétének vizsgálatára, de például Garay esetében elgondolkodtató, hogy miért nem kereste az Akadémia illetékesét a volt tagot a kérdéssel kapcsolatban. Hiszen Fodor Gábort rehabilitálták, aki szintén disszidálás miatt lett jogfosztott (hasonlóan Mosonyihoz), és nem találtam információt arra nézve, hogy az állampolgársági kérdést Fodor esetében külön vizsgálták-e, és ha igen, hogyan.

Garayval kapcsolatban – ahogy fentebb utaltam rá – az 1989. májusi elnökségi ülésen felmerült, hogy ha nem is lehet rehabilitálni, de tiszteleti taggá lehetne választani. A VIII. Biológiai Tudományok Osztálya vezetője, Tigyi József ezt azonban nem támogatta, mert Garayt minimális szavazataránnyal választották levelező taggá.⁹⁴ Mindenesetre 1990 áprilisában az illetékes biológiai osztály és Király Tibor egyetértésével Berend T. Iván javasolta az aktuális elnökségi ülésen Garay tagságának visszaállítását. Ez az elnökség 24/1990-es határozatával meg is történt.⁹⁵ Mosonyi Emilnek, aki szintén külföldön élt, és ezért felfüggesztették tagságát, azonban továbbra is várnia kellett a visszafogadására.

⁹¹ BEREND, 1990. 769.

⁹² Pataki Ferenc feljegyzése Berend T. Ivánnak, 1989. október 31. AL 3. Elnök 288. doboz, Iktatott iratok, E-23/1990.

⁹³ Garay András Berend T. Ivánnak, 1990. január 25. AL 3. Elnök 288., Iktatott iratok, E-23/1990.

⁹⁴ 1989. május 2. elnökségi ülés jegyzőkönyve, 1989. május 2. AL 151. Elnökségi ülés, 80. doboz, 5. dosszié.

⁹⁵ Előterjesztés Garay András levelező tagságát felfüggesztő elnökségi határozat hatályon kívül helyezéséről. 24/1990. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1990.

Akadémikus rehabilitációk Kosáry Domokos elnökségi ciklusában (1990–1994)

A rehabilitációkat az 1990. májusi közgyűlés után az új akadémiai vezetés is folytatta, valamint bizonyos korábbi döntéseket felül is írt. A rehabilitáció egyik vezérfonala kezdetektől fogva az akadémiai tagság felülvizsgálatának elutasítása volt, és ezt Kosáry Domokos, az Akadémia új elnöke is megerősítette a közgyűlési ülésen: „boszorkányüldözés nem lesz az Akadémián. Senkinek nincs oka azért aggódnni, hogy bármiféle diszkrimináció, kategorizálás, stb., stb., megtörténhet.”⁹⁶ Ráadásul Kosáry, a „boszorkányüldözés” elmaradását feltételként szabta az elnöki jelöltségéhez is, az Akadémia politikától való függetlensége és a kutatóhálózat egyben tartása mellett.⁹⁷

A rehabilitáció terén újdonságot jelentett egyrészt az, hogy voltak olyan tudósok, akiknek visszafogadása – ahogy a fentiekben rámutattam – megakadt, és ezekben az ügyekben az Akadémia közgyűlései (1990. december, 1991. május) és elnöksége fejezte be a munkát. Másrészt volt néhány olyan újonnan (1990-ben) megválasztott (például Györffy György), továbbá rehabilitált levelező tag (Szemerényi Oszvald, Mosonyi Emil), akiknél az Akadémia tagsága úgy érezte, hogy a rendes tagságot is megérdemlik, így egy év után soron kívüli eljárásban jelölték őket erre. Harmadrészt az Akadémia elnöksége a külső és tiszteleti tagokkal kapcsolatos belső határozat nyilvánosságát gondolta újra.

1990. szeptember 25-i elnökségi ülés: nyilvánosság és további egyéni rehabilitációk

Kosáry Domokos szeptemberi előterjesztésében kérte a külső és tiszteleti tagokkal kapcsolatos belső határozat nyilvánosságra hozatalát a következő indokkal: „[a] rehabilitáció természete azonban megkívánja a nyilvánosságot. Csak így tekinthetjük őszintének, a sérelmet ténylegesen orvosló erejűnek. Különösképp indokolt, hogy annak tényéről az érintettek (a közvetlen hozzátartozók) tudomást szerezzenek. Ilyen hozzátartozói igény az ügyben is jelentkezett.”⁹⁸ A belső határozatot az Akadémia elnöksége 44/1990. sz. határozatával hozta nyilvánosságra.⁹⁹

Ugyanezen elnökségi ülés próbálta rendezni Mosonyi Emil tagságát is. A Mosonyival kapcsolatos eljárás elviekben azért akadt meg, mert a témával foglalkozó bizottság nem tudta megállapítani, hogy rendelkezik-e magyar állampolgársággal az egykori tagtárs. Ez az érvelés itt is inkább ürügyként szolgálhatott (hasonlóan Garayhoz), mert Mosonyival egyrészt a magyar tudományos köröknek

⁹⁶ Kosáry Domokos hozzászólása. AL 150. b Közgyűlés, 1990. III., 1990. május 21–25., Jegyzőkönyv, 743.

⁹⁷ Kosáry Domokos hozzászólása. AL 150. b Közgyűlés, 1990. III., 1990. május 21–25., Jegyzőkönyv, 741–751. Ezeket a feltételeket Kosáry az akkori, két legnagyobb politikai párttal tárgyalva szabta meg, támogatásukat megszerezve mindhárom témában.

⁹⁸ Kosáry Domokos előterjesztése, 1990. szeptember 5. AL 151 Elnökségi ülések, 82. doboz, 2. dosszié.

⁹⁹ Egyes tiszteleti tagok kizárását érvénytelenítő 39/1989. sz. elnökségi határozat nyilvánosságra hozatala. 44/1990. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1990.

aktív kapcsolata volt,¹⁰⁰ másrészt a vele egy időben kizárt Fodor Gábor tagságát az első rehabilitációs körben visszaállították, így logikus azt feltételezni, hogy valami más is állhatott a háttérben. Ezt erősíti Haszpra Ottó, a BME egyetemi tanárának, Vajda Györgyhöz, a Műszaki Tudományok Osztályának elnökéhez 1990 szeptemberében írt levele is. Haszpra ebben az írásában kérte Vajdát, hogy Mosonyit – a 80. születésnapjára tekintettel – vegye vissza az Akadémia tagjai közé, mert *„a rehabilitáció nem következett be, a szóbeszéd szerint Mosonyi Emilnek a Bős-Nagymaros Vízlépcsőrendszer kezdeményezésében játszott szerepe következtében, mivel az jelenleg politikailag kényes kérdés”*.¹⁰¹ Vajda György a levelet megkapva azonnal kezdeményezte Kosárynál Mosonyi tagságának visszaállítását. Így Mosonyi Emil ügye a szeptemberi elnökség asztalára került, ahol Fodor Gábor példájára hivatkozva helyreállították tagságát a 48/1990. sz. elnökségi határozattal.¹⁰²

A TDDSZ nevében Fodor András, a biológia tudományok kandidátusa kezdeményezte Gyórfy Barna genetikus posztumusz taggá nyilvánítását.¹⁰³ Fodor indoklásában kimutatta, hogy Gyórfyt az illetékes tudományos osztály 1967-ben szótöbbséggel (4. helyen) jelölte a levelező tagságra, de a választást előkészítő bizottság mégsem javasolta a megválasztását, mint mondták, *„az ő most megtörténő beválasztása zavart okozna”*,¹⁰⁴ amelyet így az elnökség és a közgyűlés sem támogatott. Az ügyre vonatkozó iratokból az is kiderült, hogy Csonka Pált, a műszaki tudományok doktorát, az Akadémia szintén egy hasonló eljárás végén nem választotta meg levelező taggá 1967-ben. Ezek alapján Kosáry indítványozta, hogy a következő közgyűlés fogadja el az 1967-es döntések hatálytalanítását, és a két tudós tagságának folyamatossá nyilvánítását a jelzett időponttól kezdve. Az indítvány azért is érdekes, mert az Akadémia csak Gyórfy és Csonka esetében tudta bizonyítani a direkt politikai beavatkozás tényét: *„Az Elnökség javasolja, hogy nyilvánítsa illegitimnek a Gyórfy Barna és Csonka Pál tagválasztási eljárása során – iratszerűen és bizonyítható – külső politikai beavatkozását.”*¹⁰⁵

Az 1990. decemberi (rendkívüli) közgyűlés rehabilitációi – új rehabilitációs út kijelölése: soron kívüli tagválasztás

Az 1990. decemberi rendkívüli közgyűlés újra foglalkozott a rehabilitáció kérdésével, hiszen például a szeptemberi elnökségi ülésen régi-új nevek merültek fel (Gyórfy Barna és Csonka Pál). A közgyűlés az elnökségi ülés határozati javaslatát

¹⁰⁰ Vajda György Berend T. Ivánnak, 1989. május 2. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

¹⁰¹ Haszpra Ottó Vajda Györgynek, 1990. szeptember 17. AL 31. Jogi és Igazgatási Főosztály, 606. doboz

¹⁰² Mosonyi Emil levelező tag tagsági jogait felfüggesztő elnökségi határozat hatályon kívül helyezéséről. 48/1990. számú elnökségi határozata. AL Elnökségi határozatok 1990.

¹⁰³ Gyórfy Barna posztumusz tagságát az Agrártudományi Osztály is felvetette 1990 márciusában, de Berend ekkor amellet foglalt állást, hogy a posztumusz tagságra nincs lehetőség, vö. Berend T. Iván Tamássy Istvánnak, 1990. április 19. AL 3. Elnök 288. Iktatott iratok, E-23/1990. A TDDSZ kezdeményezéseiről az ügyben, lásd még: ZSIDI, 2023. 687–690.

¹⁰⁴ Kosáry Domokos: Előterjesztés (a MTA elnökségéhez) egyes tudósok akadémikussá választásával kapcsolatos illetéktelen politikai beavatkozás illegitimé nyilvánításáról. 1990. szeptember 12. AL 151 Elnökségi ülések, 82. doboz, 2. dosszié.

¹⁰⁵ Uo.

hozzászólások nélkül, egyhangúlag fogadta el.¹⁰⁶ Ezen kívül a közgyűlés újfajta rehabilitációt is kezdeményezett, mivel határozatban kimondták, hogy „[a közgyűlés] hozzájárul ahhoz, hogy – kivételesen indokolt esetben – a tudományos osztályok, az alapszabályokban foglalt eljárás keretében, javaslatot tegyenek levelező tagoknak az 1991. évi rendes közgyűlésen, rendes taggá történő megválasztására”.¹⁰⁷ Továbbá a közgyűlés felkérte az 1990. májusi közgyűlésen megválasztott Tudományetikai Bizottságot, hogy tegyen javaslatot az eddig elmaradt rehabilitációk elvégzésére.¹⁰⁸ Erre a következő hónapokban került sor.

Rehabilitációs javaslatok az 1991. májusi közgyűlésig: Elnökségi alkalmi bizottság és Tudományetikai Bizottság

Az 1990-ig lefolyt rehabilitációk nem érintették Schmidt Henriket, Balás Károlyt, Surányi Unger Tivadart, Papp Károlyt, Balás Károlyt, Surányi Unger Tivadar rehabilitációját pedig a II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya kérésére halasztotta el az ügyel foglalkozó bizottság az 1990-es közgyűlésre, döntés azonban ott sem született róluk. Papp Károlyról azért nem döntöttek 1989-ben, mert nem tartott székfoglalót, míg Schmidt Henrikkel kapcsolatban a bizottsági dokumentumok nem adtak tájékoztatást kizárását vagy visszaminősítését illetően. Ezen tudósok rehabilitálását a decemberi közgyűlési határozatnak megfelelően a Tudományetikai Bizottság elnöke, Beck Mihály terjesztette elő 1991 áprilisában. A korábbi listára felkerült Vámosy Zoltán és Hóman Bálint neve. A bizottság az alábbi indokkal kezdeményezte taggá válásukat: „A felhozott indokokat a Bizottság nem tartja olyan súlyúnak, ami méltatlanná tette volna a kizártakat az akadémiai tagságra.”¹⁰⁹ Ezzel az elnökség egyetértett és az 1991. májusi közgyűlés elé terjesztette az iratokat.¹¹⁰

A rendkívüli eljárásban rendes taggá választandók ügyében az elnökség 4/1991. sz. határozatával alkalmi bizottságot küldött ki 1991 januárja folyamán. A bizottsághoz hét jelölés érkezett: Szemerényi Oszvald, Benda Kálmán, Györfly György, Vayer Lajos, Palotás László, Preisich Gábor és Mosonyi Emil. Az elnökség a jelölésüket jóvá is hagyta a közgyűlés számára. 1991 májusában futott be az I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya javaslata Gunda Béla rendes taggá választására, amelyet a májusi 9-i elnökségi pótülés belső határozatként el is fogadott.¹¹¹ Így az 1991. májusi, rendes közgyűlésen nyolc személy számíthatott rendes taggá választására.

¹⁰⁶ RÉT, 1991. 71–72.

¹⁰⁷ Előterjesztés (az MTA elnöksége részére) levelező tagoknak soron kívül rendes tagokká történő megválasztására, 1991. április 23. AL 151 Elnökségi ülések, 83. doboz, 4. dosszié.

¹⁰⁸ Az MTA 1990. évi december 3–4-i rendkívüli közgyűlésének határozata. 62/1990. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1990.

¹⁰⁹ Beck Mihály: Javaslat a közgyűlés számára az 1945 óta kizárt tagok rehabilitációjáról, 1991. április 23. AL 151 Elnökségi ülések, 83. doboz, 4. dosszié.

¹¹⁰ Javaslat-tervezet a közgyűlés számára az 1945 óta kizárt tagok rehabilitációjáról. 28/1991. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1991.

¹¹¹ Előterjesztés Gunda Béla levelező tag rendes taggá történő megválasztására. 32/1991. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1991.

1991. májusi közgyűlés és későbbi rehabilitációs javaslatok: a rehabilitációk lezárása

A májusi közgyűlésen Beck Mihály bizottsági beszámolójában Hóman Bálint rehabilitálásának kérdésével kapcsolatban már azt javasolta, hogy folytassanak további vizsgálatokat az ügyében, mert újabb jogi és történeti szempontok merültek fel. A másik öt tudós (Schmidt Henrik, Balás Károly, Surányi Unger Tivadar, Papp Károly és Vámosy Zoltán) tagságának visszaállítását azonban továbbra is javasolta, mert 1948-ban alapszabályellenes indokra (nem tartottak székfoglalót) hivatkozva zárták ki őket.¹¹² Beck Mihály beszámolójához nem érkezett hozzászólás, így a közgyűlés egyöntetűen hatálytalanította az 1948-as kizárási döntést.¹¹³

A közgyűlésen még a rendkívüli eljárásban rendes taggá választott néhány friss levelező tagot is, amelyet Kosáry így indokolt: „Az egész mögött az van, hogy ezek a kartársaink később kerültek az Akadémiára, méltányossági okokból úgy gondoljuk, helyes, ha megkapják a rendes tagságot.”¹¹⁴ Kosáry tehát a közgyűlés hozzájárulását kérte az említett tagok soron kívüli megválasztásához, amit a közgyűlés szavazás útján meg is adott, így mind a nyolc levelező tag az Akadémia rendes tagjává vált.¹¹⁵ Ezzel egy időre befejeződött a rehabilitációs eljárások sora.

Az akadémiai rehabilitációs eljárások során két név nem merült fel egyszer sem, József Ágosté és Orsós Ferencé. József Ágost rehabilitálásának kérdése a későbbiekben sem jelent meg, más a helyzet Orsós Ferencel. Orsós ügyének felülvizsgálatát az Akadémia falain kívülről az Alapítvány a Kommunizmus Áldozataiért nevében Lovas István újságíró kezdeményezte 1992. március 23-án. A Tudományetikai Bizottság 1993 tavaszára alakította ki a rehabilitálást elutasító álláspontját, amely kitért Orsós tudományetikai vétségeire (például a fajvédelmi törvény parlamenti vitájára), illetve kizárásának nem kommunista indíttatású körülményeire. Innentől kezdve a MTA Orsós akadémiai tagságának visszaállítását nem vizsgálta tovább. A nagyközönség számára a döntést Vizi E. Szilveszter alelnök a *Magyar Tudomány* hasábjain magyarázta meg.¹¹⁶

Összegzés

Összességében¹¹⁷ az Akadémia vezetése 1988 és 1990 között, saját kezdeményezésre, óvatos lépéseket tett személyi összetételének megújítására a rendszerváltozás

¹¹² AL 150. b Közgyűlés, 1991. május 9. Jegyzőkönyv, 262–263. Egyébiránt Hóman akadémiai rehabilitációja felmerült a 1990-es évek végén, a 2000-es évek elején, majd 2010 után is, de az Akadémia nem rehabilitálta a tudóst.

¹¹³ AL 150.b Közgyűlés, 1991. május 10. Jegyzőkönyv, 534–540; Előterjesztés az MTA 1991. évi rendes közgyűlési határozata végleges szövegének megállapítása. 35/1991. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1991.

¹¹⁴ AL 150.b Közgyűlés, 1991. május 9. Jegyzőkönyv, 453.

¹¹⁵ AL 150.b Közgyűlés, 1991. máj. 9. Jegyzőkönyv, 574.; Előterjesztés az MTA 1991. évi rendes közgyűlési határozata végleges szövegének megállapítása. 35/1991. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1991.

¹¹⁶ VIZI, 1994. 326–334.

¹¹⁷ A rehabilitációs eljárásokat a Függelék 2. sz. táblázata foglalja össze.

folyamatait hol szorosan követve, hol némileg megelőzve azokat. Elsőként, 1988 második felében, az 1949-es jogfosztások felülvizsgálata kezdődött el, mivel 1949-ben került kialakításra a szocialista típusú Akadémia, amely ekkor leginkább személyi összetételében változott. Ugyanakkor ennek a lépésnek inkább szimbolikus jelentősége volt, hiszen 1988/89-re a visszaminősített és kizárt tagok nagy része már halott volt. Ebből kifolyólag ennek a csoportnak a visszavétele túlzottan nagy szakmai és/vagy politikai vitákat nem okozott a testületben.

A rehabilitációk elveiben azonban így is érdekes kettőség figyelhető meg. Ezeket egyrészt úgy határozták meg, hogy a kizártak és visszaminősítettek szinte automatikusan visszakerülhettek volna a tagság sorába, mert szakmai ellenőrzésnek nem vetették volna alá az érintetteket. Másrészt a rehabilitáció mechanizmusába beépítettek egy tudományetikai klauzulát, a méltatlanságot, amely mégis lehetőséget adott szelekcióra. De ezt az 1949-es retorzió érintettjeivel kapcsolatban úgy alkalmazták, hogy mindenkiről megállapították, hogy nem méltatlan az akadémiai tagságra. Ennek ellenére Császár Elemér fizikus és Dolányi Kovács Alajos statisztikus ügyét elnapolták. Császáret népbírósági ítéletre hivatkozva, Dolányi Kovácsnál nem részletezik a források, de valószínűsíthető, hogy a zsidótörvények statisztikai megalapozásában játszott szerepe miatt. Vagyis, Császárnál inkább politikai alapon született döntés, míg Dolányi Kovács esetén tudományetikai hivatkozással.

Az Akadémia némileg máshogy állt hozzá azokhoz, akiket a Kádár-rendszer diszkriminált, például rehabilitációjuk fel sem merült a kezdetekben. Ide tartozik Nagy Imre esete, vagy azoké, akik 1956 után hagyták el az országot (Mosonyi, Fodor, Garay, Kántás). Nagy Imre tagságának kérdése ugyan felmerült az egyik rehabilitációval foglalkozó elnökségi ülésen, de az ügyet valószínűleg Lukács Lajos történész a *Kapu* folyóiratban megjelent, Nagy Imre akadémiai tagságának visszaadását szorgalmazó cikke gyorsította fel.¹¹⁸ Így nem meglepő, hogy az Akadémia II. osztálya már kezdeményezte rehabilitációt 1989 áprilisában a következő módon:

„Nagy Imre esetében az akadémiai tagságáról szóló rehabilitáló döntést az Osztály az ország belpolitikai változásai közepette a Magyar Tudományos Akadémia halaszthatatlan feladatának és közvélemény előtti jó hírneve megőrzése érdekében is bennső kötelességének tartja, és az ügy kezelését teljesen függetlennek javasolja tekinteni az Igazságügy Minisztériumban folyó jogi rehabilitációs vizsgálatoktól, valamint a közvéleményt foglalkoztató politikai rehabilitáció kérdésétől.”¹¹⁹

Mindenesetre az Akadémia Nagy Imre tudományos rehabilitációjával kapcsolatos döntése megelőzte a júliusi jogi és politikai rehabilitációját. Az 1956 után diszsidáltak esetében sokkal inkább alkalmazott az Akadémia vezetése szelekciót az állampolgárság meglétének megállapíthatatlanságára hivatkozva, és automatikus döntések helyett az egyéni elbírálást részesítette előnyben. E mögött bizonyos esetekben állhatott politikai vagy szakmai megfontolás, vagy akár személyes ellentét.

¹¹⁸ LUKÁCS, 1989a. 12–13.

¹¹⁹ Stier Miklós Király Tibornak, 1989. április 27. AL 45. Személyzeti osztály 405/1.

A legtöbb kérdést az 1945-ben kizártak csoportja (József Ágost, Lénárd, Orsós, Hóman) vetheti fel, különösen Orsós Ferenc és Hóman Bálint esete. (A csoport két tagjánál – Lénárd és Orsós – bizonyítható volt tudományetikai probléma, míg József Ágostnál a tudósi életmű hiányzott.) Az Akadémia vezetése ezt a csoportot háborús bűnösnek tekintette, ezért nem foglalkoztak az említettek érdemi rehabilitációjával. Orsósnak még csak a neve sem merült fel, Hóman rehabilitációjáról azonban nagy vita volt a II. osztály ülésén. Az ülésről fennmaradt emlékeztetőben az olvasható, hogy elsődlegesen politikai alapon utasították el Hóman rehabilitációját: „Éppen világnézeti-politikai okokból nem tartja az Osztály rehabilitálandónak Hóman Bálint esetét. Ügyének felülvizsgálatát morális, tudományetikai szempontból egyaránt elveti.”¹²⁰ Ezt az emlékeztetőt javíttatja Kosáry a következő osztályülésen, amelyből még jobban kidomborodik a döntés inkább politikai jellege:

„A napirendi pontok tárgyalása előtt Kosáry Domokos kér szót. Szóvá teszi a legutóbbi ülés emlékeztetőjének Hóman Bálinttal kapcsolatos megállapításait; helyreigazítást kér abban a vonatkozásban, hogy az 1989. április 26-i osztályülés határozata mindenképp Hóman Bálint háborús bűnösségére hivatkozva nem látta időszerűnek a rehabilitáció kezdeményezését. Az osztályülés nem vitatta azonban Hóman Bálint világnézeti arculatát, történetész-kvalitását és életművét. Az osztályülés Kosáry Domokos javaslatát elfogadta.”¹²¹

Tehát az 1988 és 1990 közötti időszakban az Akadémia tartotta magát a saját maga által felállított rehabilitációs elvekhez, csupán Hóman és Császár esetében mutatható ki ezen rehabilitációs szabályok sérülése, mivel elsődlegesen nem szakmai, tudományetikai szempontok döntöttek ügyükben, hanem Hóman esetén politikai szerepvállalása, illetve Császár esetén egy hiányosan fennmaradt népbíróági ítélet.

A rehabilitációk szintén fontos sarokpontja volt a tagrevízió elutasítása, vagyis az aktuális tagság felülvizsgálata annak a mentén, hogy az adott tag politikai vagy szakmai érdemei alapján került a testületbe. Ráadásul a fent bemutatott rehabilitációk a meglévő tagság összetételén valójában nem változtattak jelentősen, ezért fontos intézkedésnek tartom, hogy az 1990-es alapszabálmódosítással lehetővé tette az Akadémia közgyűlése a korábbiakhoz képest jelentős számú (a 200 fős testület egynegyedét jelentő, 50) tag felvételét, amely az 50-es évek óta a legmagasabb ilyen szám volt. Az 1990-es májusi közgyűlésen zajlott tagválasztások egy része így a rehabilitációt is szolgálta, amely a testület bizonyos fokú személyi átalakulásával járt.

Kosáry Domokos elnöksége alatt a rehabilitációs kérdések kapcsán tartotta magát a megválasztásakor tett egyik legfőbb ígérethez, nevezetesen ahhoz, hogy boszorkányüldözés nem lesz az Akadémián, vagyis a tagság revíziójára nem került sor elnöksége alatt. Mivel erre a rendszerváltoztatás-kori két legnagyobb politikai párt is rábólintott, így a politikai szféra felől kevesebb nyomás érkezett

¹²⁰ Emlékeztető a Filozófiai és Történettudományok Osztálya 1989. június 9-én megtartott üléséről, AL 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 389/5.

¹²¹ A rehabilitációs kérdések (például Nagy Imre, Kornis Gyula és Hóman Bálint tagsága) vitáján a következők szólaltak fel: Pataki Ferenc, Kosáry Domokos, Szigeti József, Ancsel Éva, Szabad György, Pach Zsigmond Pál, Niederhauser Emil, Székely György, Pölöskei Ferenc.

a testület felé.¹²² A kérdés a napi sajtóban az Akadémiáról szóló törvény koncepciója kapcsán tematizálódott, inkább a háttérben említve az MTA kontraszelekciós összetételét.¹²³ Ezek hatására mindenesetre tagrevíziós intézkedés nem történt a testületben.

Kosáry tehát nagyrészt a Berend elnöksége alatt kialakított rehabilitációs elveket alkalmazta a továbbiakban, anélkül – ahogy Kosáry fogalmazott – hogy „a magyar tudományosságot valamiféle igazoló bizottságnak vessük alá”.¹²⁴ Így egy év leforgása alatt az Akadémia befejezte a megkezdett rehabilitációkat. Vagyis ekkora lett (közel) teljes az 1948-ban és az 1956 után kizárt tudósok rehabilitációja (Kántás Károly kivételével). A rehabilitációkban újdonságot jelentett, hogy az elnökség az osztályokat felkérte arra, hogy szisztematikusan vizsgálják át a tagságukat, és akit érdemesnek ítélnék, kivételesen ajánljanak rendes tagságra. Továbbá két ponton felülírva az előző elnökség döntését: az Akadémia vezetése nyilvánosságra hozta a tiszteleti tagok rehabilitálását, illetve az Akadémia közgyűlése két esetben posztumusz tagválasztást is végrehajtott. Mindemellett a Széptudományi Alosztály rehabilitációjaként az MTA kezdeményezte a Széchenyi Irodalmi és Művészeti Akadémia létrehozását 1992-ben társult, de önálló intézményként.¹²⁵

A politikai okok miatt nem rehabilitáltak közül Orsós Ferenc és Hóman Bálint neve merült fel (Császáré nem). Orsós rehabilitálását Lovas István újságíró kezdeményezte, ugyanakkor az Akadémia, megvizsgálva a kérdést, tudományetikai okokra hivatkozva utasította el a tagság visszaállítását. Hóman rehabilitálása az 1991. májusi közgyűlésen végül lekerült a napirendről, viszont Kosáry az 1994. májusi közgyűlésen újra kezdeményezte azt, mert úgy tűnt, hogy Hóman jogi rehabilitációja végbemegy a Legfelsőbb Bíróságon.¹²⁶ Ezek közül végül egyik sem történt meg, így Hóman nem lett az Akadémia tagja.¹²⁷

A Magyar Tudományos Akadémia az 1989–90-es rendszerváltozás kapcsán sajátos kísérletet tett testületének személyi megújítására, amelyet a két elnök közgyűlési beszámolójának, illetve megnyitó beszédének címével lehet a legjobban szemléltetni: „Megőrizni és megváltoztatni”,¹²⁸ illetve „Korszerűsítés és értékmérés”.¹²⁹ Ebből következően az Akadémia nem vizsgálta felül a tagságát, hanem a kizárt és a visszaminősített tagokat rehabilitálta, illetve a korábban mellőzötteket tagjává választotta. Ezeket a döntéseket pedig próbálták objektív, szakmai (tudományetikai) mérce állításával alátámasztani, amelyet többé-kevésbé következetesen alkalmazott a testület. Így rendszerváltásokat jellemző kizárások rossz beidegződése megszakadt, azonban nagy kérdés, hogy mindez elegendő volt-e arra, hogy a tudós testület szimbolikus és valós értelemben rehabilitálja magát.

¹²² Lásd a *Pesti Hírlap* tudósítását az MDF tudomány- és iparpolitikai szakcsoportjának üléséről: BANOVITS, 1991. 10.

¹²³ Például: SARKADI, 1990. 14; SZABADY, 1990. 5; MISETA, 1991. 7.

¹²⁴ KOSÁRY, 1996. 36.

¹²⁵ A MTA 1992. évi májusi Közgyűlésének határozata. 17/1992. sz. elnökségi határozat. AL Elnökségi határozatok 1992.

¹²⁶ HANKÓ-HANTHY, 1994. 11.

¹²⁷ Hóman Bálintot 2015-ben a Fővárosi Törvényszék rehabilitálta, de az Akadémia továbbra sem választotta tagjainak sorába.

¹²⁸ BEREND, 1990. 760.

¹²⁹ KOSÁRY, 1992. 641.

*Felhasznált irodalom és rövidítések***Levéltári Források****AL Akadémiai Levéltár**

3. Elnök Iktatott iratok (1988–1993)
 45. Személyzeti osztály 405/1, Rehabilitáció 1989
 102. II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya, 1989
 150.b Közgyűlés, jegyzőkönyvek (1988–1993)
 151. Elnökségi ülések (1988–1993)
 200. Tudományos Minősítő Bizottság 8/2. (1957)
 151.b Elnökségi határozatok (1988–1993)

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

- M-KS 288-36 MSZMP KB Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztály iratai (1988)
 M-KS 288-41 MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottság (Társadalompolitikai Bizottság) iratai (1989)

Nyomtatott és sajtóforrások**BANOVITS**

- 1991 BANOVITS Anna: Megújulhat-e a Magyar Tudományos Akadémia? *Pesti Hírlap*, 2. (1991) 167. sz. 10.

BEREND

- 1990 BEREND T. Iván: Megőrizni és megváltoztatni (Az elnökség beszámolója). *Magyar Tudomány*, 97. (1990) 7. sz. 760–774.

HANKÓ–HANTHY

- 1994 HANKÓ Ildikó – HANTHY Kinga: Megkezdődött az Akadémia közgyűlése. Fontos a tudomány népszerűsítése. *Magyar Nemzet*, 57. (1994) 108. sz. 11.

KÓNYA

- 1994 KÓNYA Sándor: „Magyar Akadémia állíttassék fel...” *Akadémiai törvények, alapszabályok, ügyrendek 1827–1990*. Budapest, MTAK, 1994. (A MTAK közleményei, 32.)

KOSÁRY

- 1992 KOSÁRY Domokos: Korszerűsítés és értékmentés. *Magyar Tudomány*, 99. (1992) 6. sz. 641–647.
 1996 KOSÁRY Domokos: *Hat év a tudománypolitika szolgálatában*. Budapest, MTA Történettudományi Intézete, 1996.

KOZÁK

- 1999 KOZÁK Gyula: A TIB 1988-ban. *Beszélő*, 4. (1999) 9. sz. 89–93.

LUKÁCS

- 1989a LUKÁCS LAJOS: Rehabilitálja Nagy Imrét az Akadémia. *Kapu*, 2. (1989) 4. sz. 12–13.
1989b LUKÁCS LAJOS: Miért nem rehabilitálta Nagy Imrét az Akadémia? *Kapu*, 2. (1989) 8. sz. 22–23.

MISETA

- 1991 MISETA Attila: Akadémiai reform. *Új Magyarország*, 1. (1991) 103. sz. 7.

N. N.

- 1919 N. N.: A M. Tud. Akadémia jegyzőkönyvei. *Magyar Tudomány*, 30. (1919) 5–12. sz. 286–293.
1988 N. N.: Történelmi igazságtételt! Felhívás a magyar társadalomhoz. *Beszélő*, 25. (1988) 3. sz. 107–108.
1989a N. N.: Nagy Imre akadémiai tagsága. *Magyar Tudomány*, 96. (1989) 6. sz. 508–511.
1989b N. N.: Történelmi utunk. *Társadalmi Szemle*, 44. (1989) 1. különszám, 3–80.
1989c N. N.: Előterjesztés alkalmi bizottság kiküldésére az akadémikus visszaminősítések és kizárások elvi kérdéseinek vizsgálatára. *Akadémiai Közöny*, 38. (1989) 1. sz. 5.
1990: N. N.: A Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésének nyilatkozata, *Magyar Tudomány*, 97. (1990) 4. sz. 471–475.

RÉT

- 1989 RÉT Rózsa: Az Elnökség napirendjén: Haszon és veszély az erdészetben – a tudományos minősítés korszerűsítése. *Magyar Tudomány*, 96. (1989) 1. sz. 48–52.
1991 RÉT Rózsa: A reformok jegyében: Beszámoló az MTA rendkívüli közgyűléséről. *Magyar Tudomány*, 98. (1991) 1. sz. 62–72.

SARKADI

- 1990 SARKADI Balázs: Hozzá(m) szólás a tudománypolitika ügyében. *Magyar Nemzet*, 53. (1990) 248. sz. 14.

SZABADY

- 1990 SZABADY Balázs: A magyar tudomány jövője a tét. Nyílt levél Kosáry Domokosnak, az Akadémia elnökének. *Kisalföld*, 45. (1990. június 8.) 133. sz. 5.

Szakirodalom

ÁDÁM-TAKÁCS

- 1992 ÁDÁM Antal – TAKÁCS Ernő: Kántás Károly (1912–1991). *Magyar Geofizika*, 23. (1992) 1. sz. 55–56.

BARÁTH

- 1998 BARÁTH Magdolna: Az öreg Gerő és „holdudvara”. *Beszélő*, 3. (1998) 12. sz. 90–93.

BENCSIK

- 2021 BENCSIK Péter: Tiltott határátlépések Magyarországon az 1950-es és 1960-as években. *Archívnet*, 21. évfolyam (2021) 6. sz.
(https://www.archivnet.hu/tiltott-hataratlepesek-magyarorszag-on-az-1950-es-es-1960-evekben#_ftn10 – Utolsó letöltés: 2022. március 1.)

BICSKEI-UGRY (SZERK.)

- 2018 BICSKEI Éva – UGRY Bálint (szerk.): *150 éves az Akadémia székháza: Épület-, intézmény- és gyűjteménytörténet*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2018.

FEKETE

- 1998 FEKETE Gézáné: Az akadémiai tagság: 1830–1996. *Magyar Tudomány*, 105. (1998) 3. sz. 352–358.

FEKETE (SZERK.)

- 1975 FEKETE Gézáné (szerk.): *A Magyar Tudományos Akadémia tagjai, 1825–1973*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975.

GYÁNI

- 2016 GYÁNI Gábor: Miért és hogyan született meg a Hajnal István Kör? *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 17. (2016) 64. sz. 181–197.

GYÖRGY

- 2000 GYÖRGY Péter: *Néma hagyomány: kollektív felejtés és a kései múltértelmezés: 1956 1989-ben: a régmúlttól az örökségig*. Budapest, Magvető, 2000.

HUSZÁR

- 1995 HUSZÁR Tibor: *A hatalom rejtett dimenziói: Magyar Tudományos Tanács, 1948–1949*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.

KARÁDY

- 2015 KARÁDY Viktor: A magyar nemzetiségi statisztika a „zsidó térfoglalásig” és az „örségváltásig.” *Társadalomtudományi Szemle*, 5. (2015) 2. sz. 6–16.

KÓNYA

- 1989 KÓNYA Sándor: Az akadémiai tagság összetételének változásai 1945–1949. *Magyar Tudomány*, 96. (1989) 6. sz. 496–507.

KOZÁRI

- 2015 KOZÁRI Monika: A tudományos minősítés rendszere Magyarországon az 1940-es évek végétől 1960-ig, az új minősítési rendszer stabilizálódásáig. *Múltunk*, 60. (2015) 2. sz. 148–198.

ORMOS

- 2010 ORMOS Mária: Agyműtét 1919. Magyar kérdőjelek a 20. század elején. *Múltunk*, 55. (2010) 3. sz. 46–71.

PÉTERI

- 1989 PÉTERI György: Születésnap ajándék Sztálinnak. Vázlat a Magyar Tudományos Akadémia államosításának történetéhez 1945–49. *Századvég*, (1989) 1–2. sz. 18–35.
- 1991 PÉTERI György: Academic Elite into Scientific Cadres: A Statistical Contribution to the History of the Hungarian Academy of Sciences, 1945–49. *Soviet Studies*, 43. (1991) 2. sz. 281–299.

PÓTÓ

- 1994 PÓTÓ János: Harmadik nekifutásra. A Magyar Tudományos Akadémia „átszervezése”, 1948–1949. *Történelmi Szemle*, 36. (1994) 1–2. sz. 79–110.
- 2020 PÓTÓ János: Nagy Imre emlékezete a rendszerváltásban. *Mozgó Világ*, 46. (2020) 7–8. sz. 126–138.

RIPP

- 2006 RIPP Zoltán: *Rendszerváltás Magyarországon, 1987–1990*. Budapest, Napvilág, 2006.

TURBUCZ

- 2017 TURBUCZ Péter: 1919 – A sorsformáló év Alexander Bernát életében. *Magyar Tudomány*, 178. (2017) 2. sz. 1606–1617.

VÁSÁRHELYI

- 2008 VÁSÁRHELYI Mária: *Az ártatlanság kora: előjáték a rendszerváltáshoz: a TDDSZ és a Liga születésének története*. Pozsony, Kalligram, 2008.

VIZI

- 1994 VIZI E. Szilveszter: Az „Orsós-ügy”, avagy a tudós felelőssége. *Magyar Tudomány*, 101. (1994) 3. sz. 326–334.

ZSIDI

- 2021 ZSIDI Bernát: Magyar akadémikusok névmutatója, 1825–1965. *Levéltári Szemle*, 71. (2021) 2. sz. 42–55.
- 2022 ZSIDI Bernát: *Rehabilitációk (1988–1994)*. Kézirat.
- 2023 ZSIDI Bernát: The rehabilitation of the Budapest School at the Hungarian Academy of Sciences (1988–1990). In: *XI. Interdiszciplináris Doktorandusz Konferencia 2022 Tanulmánykötet*. Szerk.: KAJOS Luca Fanni – BALI Cintia – PUSKÁS Tamás – SZABÓ Rebeka. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Doktorandusz Önkormányzat, 2023. 685–692.

Függelék

Elnökségi ülés, 1988. okt. 31.	Bizottság felállítása			
Bizottsági ülés, 1988. dec. 12.	Névsor összeállítása – 1949-es esetek			
Bizottsági ülés, 1989. jan. 23.	Kizárások és visszaminősítések csoportosítása – 1949-es esetek	Széptudományi alosztály egy részét nem rehabilitálnák (tagsága az alosztály megszűnése miatt szűnt meg)		
Osztály vizsgálat, 1989. jan. – márc.	méltatlansági vizsgálat az 1949-es esetekkel kapcsolatban	<i>új nevek:</i> 1948-asok: Kornis Gyula, Szily Kálmán, Jendrassik György, Schmidt Henrik, Náray-Szabó István, Balás Károly, Surányi Unger Tivadar, Papp Károly <i>1949 után:</i> Mosonyi Emil, Fodor Gábor, Garay András, Sedlmayr Kurt, Biró Ferenc, Gerő Ernő		
Elnökségi ülés 1989. márc. 23.	elfogadja: 1949-es és az 1919–20-as eseteket	További vizsgálatokat kért az 1949 előtti és utáni esetekkel kapcsolatban	Széptudományi alosztály egy részét nem rehabilitálnák (tagsága az alosztály megszűnése miatt szűnt meg – 13 fő)	
Osztály vizsgálat, 1989. márc. – ápr.	vizsgálat: <i>1948-asok:</i> Kornis Gyula, Szily Kálmán, Jendrassik György, Schmidt Henrik, Náray-Szabó István, Balás Károly, Surányi Unger Tivadar, Papp Károly <i>1949 után:</i> Mosonyi Emil, Fodor Gábor, Garay András, Sedlmayr Kurt, Biró Ferenc, Gerő Ernő	<i>új nevek:</i> Hóman Bálint, Lénárd Fülöp, Dolányi Kovács Alajos, Nagy Imre	Elnapolt esetek: Dolányi Kovács Alajos, Balás Károly, Surányi Unger Tivadar, Császár Elemér, Gerő Ernő, Biró Ferenc Nem tárgyalják később: Hóman Bálint	
Bizottsági ülés, 1989. máj. 2.	tárgyalják: <i>1948 vagy előtti:</i> Kornis Gyula, Szily Kálmán, Jendrassik György, Schmidt Henrik, Náray-Szabó István, Papp Károly, Lénárd Fülöp <i>1949 után:</i> Nagy Imre, Mosonyi Emil, Fodor Gábor, Garay András, Sedlmayr Kurt, Kántás Károly	<i>új név:</i> Kántás Károly	elnapolva: Lénárd Fülöp, Gerő Ernő, Biró Ferenc, Papp Károly, Mosonyi Emil, Garay András, Schmidt Henrik, Kántás Károly	
Elnökségi ülés, 1989. máj. 2.	tárgyalják: <i>1948-asok:</i> Kornis Gyula, Szily Kálmán, Jendrassik György, Náray-Szabó István <i>1949 után:</i> Fodor Gábor, Sedlmayr Kurt	Nagy Imre tagságának tisztázása	1960-ban kizárt tiszteleti és külső tagok új témaként, elnapolva: Garay András, Mosonyi Emil	Széptudományi alosztály teljes rehabilitációja
Közgyűlés, 1989. máj.	<i>Akadémiai tagok:</i> 1949-esek teljes rehabilitálása 1948-asok egy részének rehabilitálása 1949 utáni esetek egy részének rehabilitálása	<i>Nem akadémiai tagok</i> 1973-asok rehabilitálása: Heller Ágnes, Márkus György, Hegedűs András, Márkus Mária, Kis János, Vajda Mihály, Bencze György		
Elnökségi ülés, 1989. okt. 3.	17 tiszteleti tag tagságának visszaállítása belső határozattal			
Elnökségi ülés, 1990. ápr. 10.	Garay András rehabilitálása			
Közgyűlés, 1990. máj.	<i>Akadémiai tagok:</i> Kumorovitz L. Bernát, Váczy Péter, Wellmann Imre rendes taggá választása; Heller Ágnes, Szelényi Iván levelező, Márkus György külső taggá választása			

1. sz. táblázat. 1988–1990 elnökségi rehabilitációs eljárások. (Saját szerkesztés.)

Közyűlési rehabilitációk, 1989–1990		
1989. május	1990. május	
Akadémiai tagok 1949-esek rehabilitálása 1948-asok egy részének rehabilitálása	Akadémiai tagok Kumorovitz L. Bernát, Váczy Péter, Wellmann Imre rendes taggá választása; Heller Ágnes, Szelényi Iván levelező, Márkus György külső taggá választása	
Nem akadémiai tagok 1973-as rehabilitálása: Heller Ágnes, Márkus György, Hegedűs András, Márkus Mária, Kís János, Vajda Mihály, Bencze György		
1990–1991-es elnökségi rehabilitációk		
Elnökségi ülés, 1990. szeptember 25.	Mosonyi Emil tagságának helyreállítása	Kizárt tiszteleti és külső tagokról szóló határozat nyilvánosságra hozatala
Elnökségi ülés, 1991. április 23.	Levelező tagok „gyorsított eljárásban” rendes tagokká választása: Szemerényi Oszvald, Benda Kálmán, Györffy György, Vayer Lajos, Palotás László, Preisich Gábor, Mosonyi Emil	Schmidt Henrik, Balás Károly, Surányi Unger Tivadar, Papp Károly, Vámosy Zoltán, Hóman Bálint
Elnökségi ülés, 1991. május 9.	Gunda Béla „gyorsított eljárásának” javaslata	
Közyűlési rehabilitációk, 1990–1991		
1990. december	1991. május	
Akadémiai tagok Györffy Barna és Csonka Pál posztumusz taggá választása	-	
Levelező tagok „gyorsított” eljárásban rendes tagokká választása	Levelező tagok „gyorsított eljárásban” rendes tagokká választása: Szemerényi Oszvald, Benda Kálmán, Györffy György, Vayer Lajos, Palotás László, Preisich Gábor, Mosonyi Emil, Gunda Béla	
Tudományetikai Bizottság felkérése a rehabilitációk befejezésére	Tudományetikai Bizottság felkérése a rehabilitációk befejezésére: Schmidt Henrik, Balás Károly, Surányi Unger Tivadar, Papp Károly, Vámosy Zoltán rehabilitálása + Hóman Bálint tag kérdésének elnapolása	

2. sz. táblázat. Közyűlési és elnökségi rehabilitációk. (Saját szerkesztés.)

Akadémia történetét és funkcióját fogva az egész nemzet, nem pedig egy adott kormányzat intézménye.

— Az Akadémia testületi közölgéséhez előidézem az Akadémia tagjai, ezen felül pedig az Akadémia intézményében dolgozó kutatók, a legújabb értelemben a tudományminisztériumi rendelkezők, kutatókál felhatalmazással foglalkozó tartoznak.

— Az Akadémia saját vagyomán rendelkezik, s vagyomán a tudományos kutatás érdekében saját költségvetésű gazdálkodik. — Az Akadémia az országgyűlés, az állami költségvetésről évente külön fejezetben állandó költségvetési hozzájárulást bocsát, hogy ezzel az Akadémia kutatási és alkotó munkáját, először az alapfokútan végzet és támogatást bocsátja.

— Az Akadémia saját kutatóintézetekkel, valamint a kutatást az Akadémia körén kívül is elősegítő egyéb intézményekkel (Könyvtár, kiadó és nyomda stb.) rendelkezik.

— Az akadémiai törvénynek ki kell mondania a kutatás szabadságának biztosítását és a kutatóknak ezzel szembe fordított felelősséget. Ki kell nyilvánítania a kutatók jogát a szükséges információk megszerzéséhez, a kísérletekhez és eredmények hazai illetve nemzetközi közzétételéhez.

D/12. az előző pontban szereplő években a felszámoló illetve a felszámoló tőnyomú többsége egyeztetett, számos egyéb kérdésben, így különösen az alapozások területén illetően a vélemények viszonylag széles skálája nyert megfogalmazást, így például a tagjai kategóriáinak meghatározása, a bizottsági határozat kiállításának módjait stb. terén. A közgyűlés felkéri az Elnökséget, hogy a törvény, illetve az alapozások kidolgozásához bocsássa az előkészítő bizottság rendelkezésére a vita egyenlősen megközelítő, melyet az országgyűlés nyelvére.

E/1. A közgyűlés felkéri az Elnökséget, hogy a törvény és az alapozások kidolgozott tervezetét 1989 szeptemberben terjessze az erre a célra összehívott rendkívüli közgyűlés elé, majd kezdőképpen a kormányzatnál a törvényalkotás munkái megindítását és a törvény országgyűlés elé terjesztését az 1990. évi 150. közgyűlés előtt.

6. A közgyűlés megyitatta az előző év elterjesztését az 1989-ben tanácskoztató tagokká minősítettek, kikértek illetve kiüldötté tervüket akadémiai tagokká nyilvánításáról szóló javaslatot. Megállapította, hogy

— az 1940-ben végrehajtott átstrukturálás során az MTA rendszer és levezető tagjai közül sokakat jófeszítő jellegű tanácskoztató tagokká visszaminősített (A), másik tagokká kiüldötté tervüket mint 1948-ban és később is megszűntek tekintették (B), innét másokat politikai szempontok alapján kikértek (C), egy esetben kiközösítetté tervüket alapján a tagoktól megválasztott tekintették (D);

— az 1948-ban megszűntett Széptudományi Akadémia tagjai többségének tagságát ugyancsak megszüntették (E).

A közgyűlés kinyilvánítja, hogy az említett intézkedésekkel megtartották az akadémiai jogait az Akadémia erkölcsi kötelességének

területén, és minden, az érintett tagjait újító intézkedést, határozatot hatálytalanná, és az alább következő személyek tagságát felfüggesztetté nyilvánítja.

A.

I. Nyelvi- és Iradalmatudományi Osztály

- Cserkő Gyula I. t. Eckhardt Sándor r. t. Fűrész Fokos Dávid I. t. Kőrösi Csoma Sándor I. t. Gárdai László I. t. Gulyás Pál I. t. Gyöngy Lajos r. t. Huszár József r. t. Klemm Antal I. t. Koltay-Kastner Jenő I. t. Lardocz Gyula r. t. Melich János r. t. Mészly Géza I. t. Nagy J. Béla I. t. Pávkányi Béla I. t. Ráthonyi Márk I. t. Sági István I. t. Sik Sándor I. t. Szász Károly I. t. Zsáry Dániel I. t. Zoltai István I. t. Zoltai Gyula I. t.

II. Történelmi-Értéktudományi Osztály

- Abay Gyula I. t. Balogh Artúr I. t. Balla Antal I. t. Balogh Artúr I. t. Balogh Jenő r. t. Bartók György r. t. Bórá Vencel I. t. Boor Erik I. t. Bruckner Gyula I. t. Csatlós Jenő I. t. Dölkény István I. t. Divóky Adorján I. t. Domonkos Sándor r. t. Eckhart Ferenc r. t. Fekete István I. t. Gajgácz László I. t. Genthon István I. t. Gerevich Tibor r. t. Hajnal István r. t. Hári Jenő I. t. Heller Erik I. t. Heller Ferenc r. t. Holmér Árpád I. t. Horváth Barna I. t. Irk Albert I. t. Jánosy Dénes I. t. Kereszty Károly I. t. Kolosváry Bálint r. t. Kovács Ferenc I. t. Komoróczy Bernát I. t. Kunce Ödön I. t.

VI. Művészeti Tudományok Osztály

- Laky Dező r. t. Lepold Antal I. t. Lőkötényi Imre r. t. Malyusz Elemér r. t. Maróti Árpád I. t. Molnár Kálmán I. t. Nagy Miklós I. t. Navrátil Ákos r. t. Polner Ödön I. t. Prohászka Lajos I. t. Schütz Antal r. t. Sipka Géza I. t. Szabó Dezso I. t. Szabó István I. t. Szemeser Samu I. t. Szilágyi Loránd I. t. Theiss Ede I. t. Tomcsányi Mór r. t. Tóth Zoltán r. t. Tury Sándor Kézdivásári I. t. Vácz Péter I. t. Varga István I. t. Vukics János I. t. Várdar Gábor I. t. Weilmann Imre I. t.

B.

I. Nyelvi- és Iradalmatudományi Osztály

- Juhász Endre I. t. Marai Sándor r. t. Szemerényi Öszvárd I. t. Thöniemann Tivadár I. t. Zilahy János I. t.

II. Történelmi-Értéktudományi Osztály

- Alföldi András r. t. Baranyai Lipót I. t. Deér József I. t. Miskolczy Gyula I. t.

III. Matematikai és Természettudományi Osztály

- Béni Béla I. t. Cholnoky Jenő I. t. Detre László I. t. Erőss Gyula r. t. Mauritz Béla I. t. Mészly Tibor I. t. Pankrác Dezso I. t. Pávkányi Jenő I. t. Rinyó István r. t. Szeke Tibor r. t. Szentpétery Zsigmond r. t. Tokolyi László I. t.

III. Matematikai és Természettudományi Osztály

- Varg Zoltán r. t. Bekesy György r. t. Zschmeister László t. t.

IV. Biológiai és Agrártudományok Osztály

- Schömlauer Kurt r. t. Wolksy Sándor r. t.

V. Orvosi Tudományok Osztály

- Bernák Kálmán r. t. Laki Klára I. t. Szent-Györgyi Albert t. t. Tóth László I. t.

VI. Művészeti Tudományok Osztály

- Jendrassik György I. t. Seitz Kálmán I. t.

C.

II. Történelmi-Értéktudományi Osztály

- Molár Gyula r. t. Papp Simon r. t.

VI. Művészeti Tudományok Osztály

- Kémiai Tudományi Osztály

- Náray-Szabó István I. t.

D.

A közgyűlés semminként tekintti Kornis Gyula t. tagnak

a tagságról történt lemondását és visszaállítja akadémiai tagságát, mivel megállapítható, hogy lemondása közérny hatására történt.

G.

A közgyűlés megállapítja, hogy a Tanácsköztársasághoz viselt tisztségük illetőleg közzé szereplésük miatt az Akadémia tagjaként sorolható 1919–1920-ban kiátkart Alexander Bernát r. t. Asbóth Oszkár I. t. Beké Manó I. t. Eber László I. t. Lendl Adolf I. t.

A közgyűlés a volt Széptudományi Akadémia tagjaitól követelt tagsági feljegyzéseket nyilvántartja.

- Alszeghy Zsolt r. t. Áprily (Jékely) Lajos I. t. Borbély Virgil I. t. Brútsis Frigyes I. t. Csáthó Kálmán I. t. Gálamb Sándor I. t. Herzeg Ferenc t. t. Hlyás Gyula I. t. Kereszty Dező I. t. Pátray Pál I. t. Ravasz László t. t. Rédey Tivadár r. t. Tamási Áron I. t.

F.

A közgyűlés hatálytalanná teszi Fodor Gábor r. t. (VII. osztály)

akadémiai tagságának 1965-ben kiüldött távozás miatt közgyűlési feljegyzéseket.

A közgyűlés, döntésének megfogalmazásánál abból indult ki, hogy minden kor magva viselt a tagok aláírásait a feljegyzés és ezért a közgyűlés nem vállalkozhat az érintett akadémiai tagok tudományos teljesítményeire utalással. Egyedül annak megállapítására — az illetékes osztály véleményét figyelembe véve — szorítkozik, hogy a hatályos alapozások értelmében volt „műveltség” senkivel szemben nem állapítható meg.

A közgyűlés az akadémiai tagok kijelentésén, szívbőlán tartja magát az MTA tudományos jellegű és nem önjárási visszazárított sem a Széptudományi Akadémia, sem pedig műveltségi teljesítmény alapján új tagokat választani.

A közgyűlés a tartólan kiüldötté díj magyar illetőség volt magyar állampolgárságú akadémiai tagok jogi státuszának rendezését az alapozásokban, az előző pontban foglaltakra tekintettel is, indokoltnak tartja, és a szükséges módosítások elkészítésére az elnökséget felkéri.

A közgyűlés felkéri az MTA elnökét és főtisztjait, hogy a Magyarországon élő, az előbbiek értelmében rehabilitáltaknak illetőleg az elhunyt örvénynek méltányosságból történő kártalanítása érdekében szükséges intézkedéseket megtegyék.

közül 1945-ben már csak Beke Manó él, őt akadémiai tagság jogaiban visszahelyezték, de a többiekre néve haláluk miatt már nem intézkedtek. A közgyűlés indokoltan tartja, hogy a már elhunytaknak az elégteltes szolgáltatás, ezért a Tanácsköztársasághoz betöltött szerepük miatt az MTA tagjaként sorolható kizár Alexander Bernát, Asbóth Oszkár, Eber László és Lendl Adolf akadémiai tagságát haláluk bekövetkeztéig felfüggesztetté tekintti.

H.

A közgyűlés sajnálatlalt állapítja meg, hogy 1973-ban, külső politikai kezdeményezésre, alkalmazhatóság való hivatkozással szakmai és politikai diszkriminációt alkalmaztak a következő akadémiai társadalomtudományi kutatókkal szemben:

- Heller Ágnes Márkon György Hegedűs András Márkus Mária Kcs. János Vajda Mihály Bencze György

A döntést a közgyűlés súlyosan káros, tudományellenes, jogszerűtlennek tartja, ezért nevezett kutatók rehabilitálását tartja szükségesnek, s felkéri az Akadémia vezetőséget, tegye meg a szükséges lépéseket helyreállítás érdekében, valamint a tudományos közéletbe való visszatrúszók.

I.

A közgyűlés tudomásul veszi, hogy Nagy Imre akadémiai tagja

sem 1956 óta, sem az követően nem szolgált meg, így Nagy Imre akadémikusnak vesztette életét.

J.

A közgyűlés felkéri a főtitkár, vizsgálja meg, hogy az Akadémia intézményében történelmi jogiértéki méltányosság, s ha igen, gondoskodjék orvoslásról. Az elnökség fontolja meg, hogy a szükséges rehabilitációs vizsgálatokat az egyetemen is végezzék el.

Gyebnár Kristóf

Járási vezetők és a politikai átmenetek

Nógrád-Hont vármegye főjegyzői az 1945 és 1950 közötti fordulatok idején

A szovjet csapatok 1944. december elején érték el Nógrád vármegye határát, és a hónap végére teljes ellenőrzésük alá vették azt. A törvényhatóság közigazgatási központja, Balassagyarmat december 9-én, a vármegye ipari centrumának számító Salgótarján december 25-én került szovjet kézre.¹ A front átvonulását követően kezdetét vette a romok eltakarítása, a politikai pártok újjáalakulása, lassan újraindult a mindennapi élet. A vármegyében zajló eseményekkel párhuzamosan 1944. december 21-én Debrecenben 230 fővel megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés és felállt az Ideiglenes Nemzeti Kormány, megkezdődött az állami élet reorganizálása. 1944 utolsó hónapja így országos és nógrádi viszonylatban is tekinthető az 1945-ben kibontakozó politikai átalakulás nyitányának, ami a Magyar Kommunista Párt (MKP) térnyerésének köszönhetően 1948–1949-ben egy másik fordulatba, a párt tényleges hatalomátvételébe, a szovjet típusú rendszer kiépülésébe torkollott.² Az említett két átmenet alkalmával az újonnan felálló hatalom célkitűzései között szerepelt többek között az állam- és közigazgatási rendszer kisebb-nagyobb átformálása, mely nem csak szervezeti átalakításokat eredményezhetett, hanem személyi változásokkal is járhatott. Így a mindenkori hatalom intézményrendszereihez szorosán kötődő hivatalnokok egyik napról a másikra veszíthették el egzisztenciájukat biztosító állásaikat, ami kiszámíthatatlanná tette a társadalmi csoport létfeltételeit. Felmerül a kérdés, hogy az ezen átmenetek során jelentkező nehézségek hogyan érintették a lokális közigazgatást és annak tisztviselőit?

¹ MOLNÁR – SZOMSZÉD, 1970. 231; 234.

² Az említett két átmenet mellett Magyarországon a 20. század során még legalább hat olyan politikai fordulat követte egymást, melynek során a fennálló rendszert egy új, az előzőtől jelentősen eltérő berendezkedés váltotta fel (1918, 1919, 1920, 1944, 1956, 1989–1990). Ezek során nem csak a fennálló hatalmi rendszerek változhattak drasztikusan, a berendezkedő új politikai struktúrák intézkedései jelentősen befolyásolhatták a társadalom mindennapjait is. A 20. század politikai átmeneteinek rövid áttekintését és lehetséges értelmezési keretét lásd bővebben: RAINER, 2020; GYARMATI, 2011. 21–27.

Tanulmányomban ennek a komplex problémakörnek egy szeletével foglalkozom, a Nógrád-Hont³ vármegye járási közigazgatását irányító főszolgabírók/főjegyzők⁴ 1944 és 1950 közé tehető karrierútját vizsgálva. Esetük jól példázhatja, hogy az országos jelentőségű átmenetek során hogyan zajlott a lokális formális elit egy bizonyos csoportjának a politikai érdekek motiválta átszervezésének kísérlete, melynek tagjai a közigazgatás szervezetén belül, a főispánokkal ellentétben, elsősorban nem politikai, hanem igazgatási funkciót töltöttek be.⁵ Az elemzett körbe egyrészt azok a személyek tartoznak, akik a két világháború között kialakult és stabilizálódott politikai rendszer végnapjaiban is a járási közigazgatásban dolgoztak, másrészt azok, akik 1945-öt követően kerültek hivatalba. Pályafüvetek az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásától az 1950. évi tanács törvény⁶ bevezetéséig kísérem figyelemmel, így jól nyomon követhetővé válik a lokális közigazgatás vezetői állományának 1944 és 1950 közé tehető változástörténete. Az elemzés során – a korábban megfogalmazott általános kérdéskört kibontva – azt vizsgálom, hogy az 1945-öt követő politikai fordulatok alkalmával felmerülő kihívások⁷ milyen befolyást gyakoroltak a vizsgált csoportba tartozó tisztviselők karrierútjára. Meg kellett válniuk pozíciójuktól, vagy alkalmazkodva az alakulófélben lévő politikai atmoszférához, megtarthatták állásaikat? Amennyiben sikerült felvenniük a változás ritmusát, milyen utat bejárva maradhattak hivatalban? Az esetleges elbocsátások/elmene-külések következtében megüresedett pozíciókat kikkel és milyen módon töltötték be, a szaktudás vagy a politikai lojalitás volt a kiválasztás elsődleges szempontja?

Tekintettel arra, hogy a törvényhatóság szervezeti felépítése határozza meg a jelen tanulmányban vizsgált tisztviselők személyi körét, a kérdések részletezése előtt röviden ismertetem Nógrád-Hont vármegye közigazgatásának 1945-ös újjászervezésének körülményeit, melynek során kitérek az 1945. január 20-a utáni területmódosulások, valamint a tisztviselőket ért adminisztratív eljárások rövid bemutatására.

³ Az 1938-as első bécsi döntés értelmében az 1923 óta közigazgatásilag egyelőre egyesített Nógrád és Hont vármegye területekkel gyarapodott, így Nógrád újra önálló közigazgatási egységként működhetett tovább, Hont vármegye pedig Bars visszacsatolt részeivel alkotott egy közigazgatási egységet. Az ország területének 1945-ös újbóli változása miatt a két törvényhatóságot Nógrád-Hont néven ismét egyesítették, megnevezésében csak az 1950. évi tanács törvény bevezetésével történt ismét változás, ekkor újra Nógrád lett a hivatalos elnevezése. GALCSIK, 2005. 40–42.

⁴ A főszolgabírói tisztséget az 1945. április 26-án kiadott 1.030/1945. számú miniszterelnöki rendelet szüntette meg, hatáskörét a főjegyzői tisztség vette át. A pozíciók feladatköreit tekintve lényegében csak az elnevezésben történt változás.

⁵ A törvényhatóság élén álló főispánok a mindenkori kormány bizalmi emberei voltak, a felügyeleti és ellenőrzési jogkörük mellett jelentős politikai szerep hárult rájuk. Erről lásd bővebben: MAGYARY, 1942. 285–288; TAKÁCS, 2000. 1031–1036.

⁶ Bár a Magyar Kommunista Párt hatalomátvétele 1948–1949 folyamán lezajlott, a közigazgatás szervezetét alapjaiban megváltoztató 1950. évi I. törvénycikk csak 1950 januárjában lett kihirdetve, melynek gyakorlati végrehajtását a 143/1950. MT. rendelet szabályozta. Ennek értelmében a járási tanácsok 1950. augusztus 15-én kezdték meg működésüket, ezért ezt a dátumot tekintem elemzésem záródátumának. (CSIZMADIA, 1976. 540–541.)

⁷ A tanulmány további részében amikor a „kihívás” kifejezést használom elsősorban a frontátvoulás eseményeinek egyénre gyakorolt hatására, az igazolási eljárásra, a B-listázásra és az esetleges népbírósi eljárásra gondolok.

A közigazgatás újjászervezése és a tisztviselőket érintő adminisztratív eljárások

1944 telén, a front átvonulását követően, az ország keleti részében elkezdődött a közigazgatás újjászervezése, ami a központi kormányzat hiányában kezdetben szervezetlen keretek között zajlott. A lakosság öntevékenysége révén kezdtek formálódni azok a – később egységesen nemzeti bizottságoknak nevezett – néphatalmi szervek, melyek az államhatalom helyi intézményeinek hiányában ellátták azok feladatait és összefogták az újjáalakult politikai pártokat is.⁸ Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1944. decemberi megalakulását követően a közigazgatás újjászervezésének gyakorlati megvalósításáról Erdei Ferenc belügyminiszter a *Délmagyarország* hasábjain tette közzé állásfoglalását. A december 31-én megjelent cikkben kifejtette, hogy „az új demokratikus kormányzatnak nem lehet más útja az államszervezet és a közigazgatás helyreállítása és kiépítése felé, mint hogy alapul veszi ezeket a népi önkormányzati szerveket, egységesíti, összekapcsolja őket és általános rendelkezésekkel szabályozza működésüket.”⁹ Ennek ellenére az 1945. január 4-én kibocsátott 14/1945. számú miniszterelnöki rendelet, mely ideiglenesen egységesen rendezte a magyarországi közigazgatás helyzetét, már úgy határozott, hogy a nemzeti bizottságok ne tagozódjanak be a közigazgatás szervezetébe, mindössze a kezdő lépéseket tegyék meg az önkormányzatiság helyreállítása érdekében. A 14/1945. számú miniszterelnöki rendeletet kiegészítő 1.030/1945. számú határozat végleg megszüntette a nemzeti bizottságok közigazgatási szerepét, és néhány apróbb módosítást leszámítva – a virilizmus eltörlése, a főszołgabírói státusz felszámolása, azonban a feladatkört megőrző csak megnevezésében más főjegyzői pozíció létrehozása – lényegében a régi közigazgatási rendszert élesztette újra, megtartva annak szervezeti kereteit és tisztviselői hierarchiáját. Paragrafusai részletezték a törvényhatósági bizottságok és képviselőtestületek felállításának, valamint az állások betöltésének követendő gyakorlatát, így ezek nyomán azokban a vármegyékben és településeken is végbemehetett a közigazgatás megszervezése, ahol ez a jogszabály kibocsátásáig nem történt meg.¹⁰ Az 1945. április 26-án kiadott határozat alapján helyreállított közigazgatás szervezetét végül csak a tanácsrendszer 1950. évi bevezetése formálta át gyökeresen, így Magyarországon a II. világháborút követő öt esztendőben a dualista korszakban kialakult, a két világháború között racionalizálási kísérleten átesett közigazgatási rendszer működött tovább.¹¹

1945 januárjában, a harci cselekmények elcsendesülése után, a jogszabályi háttér megeremtésével párhuzamosan Nógrádban is elkezdődött a vármegye mindennapi életének elindításához elengedhetetlen lokális közigazgatás helyreállítása. A huszadik század első felében az 1920. évi trianoni békeszerződést és az 1938. évi

⁸ GYARMATI, 1984. 9–10.

⁹ ERDEI, 1944. A szerzöt idézi: GYARMATI, 1984. 10; GYARMATI, 1996a. 76.

¹⁰ A két idézett rendelet kiadásának körülményeit és tartalmi elemzését lásd bővebben: GYARMATI, 1992. 206–208; GYARMATI, 1996a. 76–81.

¹¹ Bár a közigazgatás teljeskörű átszervezése csak a tanácsrendszer bevezetésével valósult meg, 1945-től számos elképzelés született a közigazgatási rendszer esedékes megújításáról. Az egyes pártok képviselőinek elképzeléseiről lásd összefoglalóan: GYARMATI, 1984. Bibó István javaslatairól lásd bővebben: GYARMATI, 2021.

első bécsi döntést követő rendezések után mindez a harmadik nagyobb átszervezést jelentette a törvényhatóság életében.¹² Az 1945. január 20-án megkötött fegyverszüneti megállapodás érvénytelenítette az 1938. november 2-i első bécsi döntés határozatait, így Magyarország határai 1945 januárjától ismét a trianoni rendezés értelmében meghatározott területeken húzódtak. Nógrád vármegye fennhatósága alól kikerült Losonc városa és a köréje szerveződő járás területe, Bars és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye Magyarországnak ítélt részét viszont ismét egyesítették Nógráddal. A területrendezéseket követően a vármegye területén összesen hat járás és két megyei város működött,¹³ megnevezése a 4.330/1945. számú miniszterelnöki rendeletet követően Nógrád-Hontra változott.

Az országos gyakorlathoz hasonlóan Nógrád-Hont területén is a népi öntevékenység révén felállt nemzeti bizottságokkal kezdődött el a közigazgatás megszerzése, mely szervezetek megalakulása a régióban 1945 januárja és áprilisa között zajlott. A törvényhatóság jelentősebb települései közül előbb Salgótarjánban kezdte meg működését a bizottság, itt a Magyar Kommunista Párt 1945. január 2-án alakult városi vezetősége kezdeményezte a testület felállítását. Tagjait a város mozitermébe szervezett gyűlésen már január 28-án megválasztották, az alakuló ülés azonban csak február 14-én zajlott le.¹⁴ Balassagyarmaton február 18-án hívták életre a nemzeti bizottságot, mely szervezet megnevezésében a „vármegyei” jelzőt is használta, ugyanis működési jogkörét az egész törvényhatóság területére kiterjesztette.¹⁵ A nemzeti bizottságok felállítását követően sorra alakultak a városi és községi képviselőtestületek, Salgótarjánban 1945. február 24-én, Balassagyarmaton április 19-én tartották az első üléseket.¹⁶ Tevékenységüket kezdetben gyakran a nemzeti bizottságokkal párhuzamosan fejtették ki, azonban a jogszabályi háttér változásával – a települések tekintetében – az elsődleges közigazgatási jogkört idővel ezek a testületek gyakorolták. A Nógrád-Hont vármegyei közigazgatás újjászervezésének utolsó aktusát a törvényhatósági bizottság 1945. június 18-i megalakulása jelentette. A testület felállítása mellett az ülésen beiktatták Szabó József főispánt, aki feladatát 1945. január 4-i miniszterelnöki kinevezése óta látta el, valamint dr. Kovács Jenő személyében kinevezték a vármegye új alispánját is.¹⁷ A járási közigazgatás vezetőit – a pályázók közül – a törvényhatósági bizottság 1945. július 30-i ülésén választották meg, mely eseményen a vármegye területén felállított hat járásból csak négynek az élére neveztek ki új vezetőt. A Balassagyarmati járást 1939 márciusától irányító dr. Debreczeny Mártont a bizottság tagjai visszafogadták

¹² A vármegye közigazgatásának 20. századi átszervezéseiről lásd bővebben: BAUCSEK, 2017. 268–269; GALCSIK, 2005. 40–42.

¹³ Nógrád-Hont vármegye hat járása 1945–1950 között: Balassagyarmati, Nógrádi, Szécsényi, Salgótarjáni, Sziráki és Szobi járás. Bár 1945 májusában kísérlet történt a vámosmikolai főjegyzői kirendeltség járássá szervezésére, a belügyminisztériumból elutasító határozat érkezett a főispán felterjesztésére. A kirendeltség településeit 1948 decemberében végül a Szobi járáshoz osztották be. MNL NVL IV.431. 1144/1945. A Vámosmikolai járás önálló járássá szervezése. *Magyar Közlöny*, (1948. október 9.) 1.

¹⁴ MNL NVL XVII.3. 1945. január 28-i jegyzőkönyv, 1945. február 14-i jegyzőkönyv; MOLNÁR, 1972. 262–263.

¹⁵ JAKAB, 1973. 22.

¹⁶ MOLNÁR, 1972. 263; SZOMSZÉD, 1977. 402.

¹⁷ *Magyar Közlöny*, (1945. január 4.) 2; MNL NVL IV.501.a. 1945. június 18-i jegyzőkönyv.

állásába, a Szobi járást igazgató személy megbízását pedig nem vették fel a tárgysorozat pontjai közé.¹⁸ A törvényhatósági bizottság megalakulásával, a főispán beiktatásával, illetve az alispán és a járási főjegyzők megválasztásával 1945 nyárára befejeződött Nógrád-Hont vármegye központi és járási közigazgatásának az 1.030/1945. számú miniszterelnöki rendelet iránymutatása szerinti reorganizálása. Ezzel lényegében az első bécsi döntést megelőzően fennállt vármegyei igazgatás szervezetének helyreállítása történt meg.

Bár 1945 elején a kormányzati koalíció célkitűzései közül kimaradt a közigazgatás szervezetének teljes megújítása, a demokratizálás jelszava alatt a tisztviselői állomány politikai szempontú felülvizsgálatával a személyi összetétel módosítására tettek kísérletet.¹⁹ Az átvilágítás nemcsak az államigazgatás felsőbb szerveinél állományban lévő hivatalnokokat érintette, hanem kiterjedt minden közalkalmazottra, így a lokális közigazgatásban tevékenykedő tisztviselőkre is. A folyamat a közszolgálatban lévők igazoló bizottsági eljárásával vette kezdetét, melynek gyakorlati megvalósítását az 1.080/1945. számú miniszterelnöki rendelet szabályozta részletesen. A felülvizsgálatot azonban több okból sem lehetett következetesen végigvinni. Egyrészt a politikai pártok nem értettek egyet a közalkalmazotti kar demokratikusságának kérdésében, másrészt az igazoló eljárások az országos politikai élet egy olyan időszakában zajlottak, amikor minden újjászerveződött párt igyekezett káderállományát bővíteni és felkészülni a közelgő nemzetgyűlési választásokra, így azt támogatottságuk növelésére is felhasználták.²⁰ Ebből kifolyólag az 1945. november 4-én lezajlott nemzetgyűlési választásokat követően hamar megfogalmazódott az igény az ismételt szelekcióra, az MKP az első B-lista tervzetét már 1945. november 22-én kidolgozta.²¹ A végleges rendeletet azonban csak fél évvel később, 1946. május 19-én tették közzé, ugyanis az előkészítő munkálatok során az MKP és a Független Kisgazdapárt (FKGP) között nem mutatkozott egyetértés az eljárás lefolytatásának szükségessége kapcsán, az előbbi érvelésében politikai szempontok domináltak, az utóbbi gazdasági érveket sorakoztatott fel.²² A *Magyar Közlöny* hasábjain²³ közzétett határozat tartalmában végül a kommunista párt elképzeléseit tükrözte, melynek keretében közel 80–100 000 alkalmazottat bocsátottak el állásából, köztük szép számmal megtalálhatóak voltak a korszak közigazgatásának alkalmazottjai is.²⁴ A részletezett adminisztratív eljárások mellett – esetenként azok következményeként – a népbíráskodásról szóló 81/1945. számú miniszterelnöki rendelet értelmében háborús vagy népellenes bűn vádjával a tisztviselőket népbíróóság elé is állíthatták, ahol az ítélettől függően már nem csak közigazgatási állásuk, hanem szabadságuk és életük is veszélybe kerülhetett.

¹⁸ MNL NVL IV.501.a. 1945. július 30-i jegyzőkönyv. A megválasztott személyek karrierútjáról bővebben a tanulmány későbbi részében esik szó.

¹⁹ GYARMATI, 1992. 208.

²⁰ GYARMATI, 1996a. 82.

²¹ GYARMATI, 1996b. 513.

²² KOVÁCS M., 1982. 47.

²³ *Magyar Közlöny*, (1946. augusztus. 19.) 1–2.

²⁴ VALUCH, 2005. 154. Gyarmati György adatai szerint az önkormányzatoktól mintegy 21.209 főt bocsátottak el. (GYARMATI, 1996b. 528–529.)

Nógrád-Hont vármegyéből az igazoló eljárások kapcsán a járási és városi bizottságok által a főispánnak megküldött 1945. júliusi adatsorok állnak rendelkezésre, melyekből kiderül, hogy a törvényhatóság területén fél év leforgása alatt 3459 személyt vontak igazolás alá.²⁵ A bizottságok elé került esetek túlnyomó többsége a közszolgálatban dolgozóakra nézve kedvező eredménnyel végződött. Az 1945 júliusáig határozattal zárult eljárások során 3246 főt igazoltak, mindössze negyvenöt esetben történt elbocsátás és tizenegy közalkalmazott ügyét adták át a népügyészségnek.²⁶ Az 1946 tavaszától megindult B-listázás már jóval több közalkalmazottat érintett kedvezőtlenül a vármegyében, az önkormányzati szférában dolgozó 1198 hivatalnok 21,6%-át bocsátották el állásából, azaz 259 főt ítélték állásvesztésre.²⁷ A törvényhatóság területén lefolytatott eljárásokkal kapcsolatban az MKP megyei titkára 1946. szeptember 20-án egy rövid, de tartalmában sokatmondó jelentésében jegyezte meg, hogy „a közigazgatás megtisztítása megtörtént, mégpedig a Párt intencióinak megfelelően”.²⁸

A tanulmány további részében azt vizsgálom, hogy a jelen fejezetben röviden bemutatott közigazgatási változások és a tisztviselőket ért adminisztratív eljárások hogyan befolyásolták Nógrád-Hont vármegye járási vezetőinek karrierútját, az állásukban hagyott és az újonnan pozícióba helyezett hivatalnokok miként tudtak alkalmazkodni az 1944 decemberét követő gyorsan változó politikai légkörhöz.

Járási vezetők karrierútja az 1944–1945-ös fordulatot követően

Tekintettel arra, hogy az 1945. január 20-a utáni területrendezéseket és a közigazgatás újjászervezését követően Nógrád-Hont területén hat járás működött, ennyi betölthető főjegyzői pozíció volt a törvényhatóság területén. A tanulmány lezárásáig feltárt források alapján megállapítható, hogy az 1944 decemberében hivatalban lévő hat járási főszolgabíró mellett tizenegy olyan hivatalnok volt, akik a tanácsrendszer járási tanácsainak 1950. augusztus 15-i felállításáig, hosszabb-rövidebb ideig a Balassagyarmati, a Nógrádi, a Szécsényi, a Salgótarjáni, a Sziráki és a Szobi járás vezetői posztján vállaltak hivatalt, így az elemzés során vizsgált

²⁵ MNL NVL IV.431. 688/1945. Igazolási eljárások adatai. Az adatokat idézi: BAUCSEK, 2017. 273. Az általam közölt és a Baucsek Csaba által idézett adatok között kisebb eltérés figyelhető meg, Baucsek tanulmányában az eljárás alá vont személyek számát 3470 főben adta meg. Az eltérés oka, hogy Baucsek elsősorban a főispán által összesített adatsort vette figyelembe, amelyben – valószínűleg az adatok átírása során keletkezett – kisebb eltérések figyelhetőek meg a bizottságok által közölt információkhoz képest. Valamint a Balassagyarmati járás tekintetében – a főispán félreérthető számformázása miatt – feltehetően félreolvasta az adatot. Álláspontom szerint a bizottságok által megküldött jelentések pontosabb adatokat tartalmaznak, így a tanulmányban ezeket veszem figyelembe, kivéve a Balassagyarmati járás tekintetében, mert itt csak a főispán által rögzített adat maradt fenn.

²⁶ MNL NVL IV.431. 688/1945. Igazolási eljárások adatai.

²⁷ GYARMATI, 1996b. 528.

²⁸ MNL NVL XXXV.1. 10. fond 1. fondcsoport 5. ő.e. Az MKP megyei titkárának 1946. szeptember 20-ai jelentése. Idézi: BAUCSEK, 2017. 279–280.

csoport mérete összesen 17 fő.²⁹ A továbbiakban az 1944 decembere előtt, valamint az 1945-ben kibontakozó politikai fordulat során pozíciót nyert tisztviselők csoportjára bontva vizsgálom a tagjait ért kihívásokat és az ezekre adott válaszokat.

Az 1944 decemberében hivatalban lévő főszolgabírók karrierútja

Az 1944 decemberében hivatalban lévő hat járási főszolgabírót ért megpróbáltatások nem az 1945 elején kibontakozó politikai átmenettel kezdődtek, a vármegyét elérő háborús cselekmények hatására már 1944 végén nehéz helyzetbe kerültek. Közigazgatási pozíciójukból adódóan felettes hatóságuk utasításait betartva kellett cselekedniük, de lehetőségként felmerülhetett az is, hogy az állam- és közigazgatási rendszer fokozatos összeomlását látva, egyéni sorsuk alakítását kezükbe véve önálló döntéseket hozzanak. A vármegye főispánja 1944. december 8-án elrendelte a közigazgatási hivatalok működésének szüneteltetését, mellyel egy időben számos tisztviselő távozott önként vagy felettese utasítására szolgálati helyéről.³⁰ A járások vezetőinek többsége is kénytelen volt elhagyni hivatalát, a front átvonulása idején egyedül a balassagyarmati főszolgabíró dr. Debreczeny Márton tartózkodott hatósága területén.³¹ A források tanúsága szerint felsőbb utasítására egyedül Szánky Sándor távozott hivatali helyéről, ő 1944. november 26-án az alispán rendelkezését betartva Szirákról Balassagyarmatra ment, majd a város december 8-i kiürítése alkalmával a vármegye központját is elhagyta.³² Az igazolóbizottság előtt tett nyilatkozatok és vallomások alapján arra lehet következtetni, hogy dr. Mattyasovszky Kamill és dr. Hanzély Tamás – a Salgótarjáni és a Szécsényi járás

Főszolgabíró	Járás	Elhagyta a szolgálati helyét?	Mikor?	Önként vagy utasításra?
Dr. Debreczeny Márton	Balassagyarmati	nem	-	-
Dr. Grosschmid Pál	Nógrádi	igen	nincs adat	nincs adat
Dr. Mattyasovszky Kamill	Salgótarjáni	igen	1944.12.11. (pontos)	önként
Dr. Hanzély Tamás	Szécsényi	igen	1944.12.06. (pontos)	önként
Szánky Sándor	Sziráki	igen	1944.11.26. (pontos)	utasításra
Dr. Gálffy Ernő	Szobi	igen	nincs adat	nincs adat

1. sz. táblázat. Az 1944 decemberében hivatalban lévő járási főszolgabírók szolgálati helyének elhagyására vonatkozó adatok.

²⁹ A vizsgált tisztviselői körbe nem tartozik bele a Losonci járásnak a volt főszolgabírója, mert jelen tanulmány középpontjában az 1945 januárja után Nógrád-Hont vármegyéhez tartozó járások vezetőinek karrierútja áll.

³⁰ SZOMSZÉD, 1977. 400.

³¹ MNL NVL XVII.406. 16/8. dr. Debreczeny Márton igazoló bizottsági ügye.

³² MNL NVL XVII.405. 8. sz. 1945. július 19-én igazoltak. Szánky Sándor igazoló bizottsági ügye.

főszolgabírói – hivatali működésük alatt ellenszegültek a német és nyilas katonai intézkedéseknek, ezért tartva az esetleges letartóztatástól 1944 decemberében saját elhatározásból hagyták el állomáshelyeiket.³³ A nógrádi és szobi hivatal vezetőinek esetében – szubjektív források alapján – csak a járás elhagyásának ténye volt azonosítható, a körülményekre vonatkozó pontos információ ez idáig nem került elő.³⁴

A járásuk területét hátra hagyó öt főszolgabíró közül három tisztviselő esetében adatolt, hogy 1945 első hónapjaiban katonai zárt alakulatban elhagyta az ország területét vagy hadifogságba esett, ahonnan különböző időpontokban tértek vissza Magyarország területére. Dr. Hanzély Tamás 1945 májusában esett orosz hadifogságba, ahol közel egy évig erdőkitermeléseken dolgoztatták, 1946 februárjában jelentkező betegségének köszönhetően azonban az év augusztusában hazatért.³⁵ Ennél szerencsésebben alakult Szánky Sándor és dr. Mattyasovszky Kamill sorsa, bár zárt katonai alakulatban Németország és Ausztria irányába kénytelenek voltak elhagyni az ország területét, azonban a kényszermunkával járó hadifogságot mind a ketten elkerülték. Szánky Sándor alakulatával 1945 áprilisában érkezett meg Ausztriába, ahonnan ugyanezen év nyarán térhetett vissza korábbi állomáshelyére Szirákra, ahol betartva a vonatkozó rendeletet³⁶ június 19-én szolgálatlétre jelentkezett.³⁷ Dr. Mattyasovszky Kamill sem tartózkodott sokkal hosszabb ideig német területen, 1945. márciusi kivezénylését követően zárt alakulatban 1945 júniusában érkezett Magyarország területére, ekkor azonban Komáromban három hónapnyi vizsgálati fogságba esett, ahonnan októberben szabadult, szolgálatlétre csak ezt követően jelentkezett.³⁸ Bár másabb jellegű kihívásokkal találták szemben magukat, megpróbáltatásaik szolgálatlétre jelentkezésüket követően is folytatódtak, egymást érték ugyanis a további közigazgatási pályájukat is befolyásoló, a közigazgatás demokratizálásának jelszava alatt elindított adminisztratív szelektációs hullámok. Az igazoló bizottsági eljárás, valamint a B-listázás folyamata azonban már azokat a főszolgabírókat is érintette, akik hivatali helyükön maradtak vagy elhagyták azt, de az országhatárt katonai alakulattal nem lépték át.

Tekintve, hogy az igazolási eljárásról szóló rendelet a közalkalmazotti társadalom szinte teljes egészére kiterjedt, a szolgálati helyén maradt és az oda visszatért Nógrád-Hont vármegyei járási vezetőknek is át kellett esnie rajta, amennyiben továbbra is tényleges közigazgatási szolgálatot szerettek volna teljesíteni. A vizsgált járásokban 1944 decemberében hivatalt vállaló főszolgabírók közül csak dr. Grosschmid Pál esetében valószínűsíthető, hogy nem vetette alá magát az eljárásnak, ugyanis sem a Nógrád-Hont vármegyében működő igazolóbizottságok fennmaradt iratanyagában, sem a főispán által a belügyminisztériumhoz felterjesztett jelentésben³⁹ nem találhatóak a korábban a Nógrádi járást igazgató személy igazoló

³³ BFL XXV.1.b. 1045/1946. Mattyasovszky Kamill fellebbezése igazoló bizottsági határozat ellen; MNL NVL XVII.401. II. 187/1947. dr. Hanzély Tamás igazoló bizottsági ügye.

³⁴ Cs. M., 1946. 3; BUZA, 2018. 7.

³⁵ MNL NVL XVII.401. II. 187/1947. dr. Hanzély Tamás igazoló bizottsági ügye.

³⁶ Az ideiglenes nemzeti Kormány 1945. évi 16. M. E. számú rendelete a közalkalmazottak szolgálatlétre való jelentkezési kötelezettségéről.

³⁷ MNL NVL XVII.405. 8. sz. 1945. július 19-én igazoltak. Szánky Sándor igazoló bizottsági ügye.

³⁸ BFL XXV.1.b. 1045/1946. Mattyasovszky Kamill fellebbezése igazoló bizottsági határozat ellen.

³⁹ MNL NVL IV.431. 843/1945. Jelentés az igazolás alá került vagy kerülő vármegyei és községi alkalmazottakról.

eljárására vonatkozó adatok. A többi öt járás hivatalvezetőjére vonatkozó információk azonban rendelkezésre állnak, melyek alapján megállapítható, hogy többségüket 1945 júniusában és júliusában igazoltnak mondta ki az illetékes bizottság. Dr. Mattyasovszky Kamill és dr. Hanzély Tamás ügyében azonban csak 1946-ban és 1948-ban hoztak határozatot, melynek oka, hogy a két érintett, akadályoztatásuk miatt, nem tudott előbb nyilatkozatot benyújtani.

Hanzély igazoló eljárása a hadifogságból történő hazaérkezése után több mint egy évvel indult el, nyilatkozatát a bélyegző szerint 1948 januárjában érkezett a az illetékes hatóság. A benyújtott dokumentumban előadottak szerint távollétében B-listára helyezték, mely véleménye szerint jogszerűtlenül történt, ezért a határozat ellen fellebbezéssel élt.⁴⁰ Anyagi körülményei azonban nem tették lehetővé, hogy megvárja ügyében azt a határozatot, amely után hivatalból igazoló eljárás alá vonták volna, ezért igazolását saját maga kezdeményezte, hogy minél előbb jogi munkát tudjon vállalni. A Balassagyarmati II. számú igazolóbizottság 1948. május 4-i tárgyalásán végül igazoltnak mondta ki, mely határozat elengedhetetlen volt ügyvédi lajstromba való bejegyzéséhez.⁴¹

Dr. Mattyasovszky Kamillnak a komáromi vizsgálati fogságból való szabadulását követően volt lehetősége igazoló nyilatkozatot benyújtani, melyet 1945. október 26-án a korábbi járási területére visszaérkezve a szolgáltatételre jelentkezésével egy időpontban meg is tett. A Salgótarjáni járás I. számú igazolóbizottsága 1946. január 2-ára tűzte napirendre a tárgyalást, mely alkalommal a kiszabható szankcionáló határozatok közül a legsúlyosabbat hozta meg, a járás vezetőjét megfosztotta állásától. Az indoklás szerint Mattyasovszky hibát követett el akkor, mikor nem lépett fel a járási területén bántalmazott és internált baloldali beállítottságú személyek zaklatóival szemben, ugyanis mint a járás vezetőjének kötelessége lett volna a visszaéléseket megakadályozni. A bizottság álláspontja szerint az intézkedések elmulasztásával az igazolás alá vont tisztviselő vétett a demokrácia ellen, és cselekedete népellenes büntettként is értelmezhető, ezért az ügy részleteit közölték a népszerűségével is.⁴² A határozat ellen Mattyasovszky 1946. január 4-én panaszszal élt, azonban a fellebbezési eljárás iratai között nem található meg a népbírói döntését rögzítő dokumentum, ezért az elmarasztaló határozat jogerőre emelkedését biztosan megállapítani nem lehet. A később megindult népbírói eljárás alapján azonban feltételezhető az igazolóbizottság döntésének helyben hagyása, így az 1944 decemberében hivatalban lévő hat járási főszolgabíró közül egyedül Mattyasovszky ügyében születhetett negatív ítélet.

⁴⁰ Bár az 5.000/1946. számú miniszterelnöki rendelet 2. § 11. bekezdése szerint a hadifogságban lévő tisztviselőt csak abban az esetben lehetett végelbánás alá vonni, ha „*hivatali működése az ország demokratikus szellemű újjáalakítását tevőlegesen nem szolgál[ta]*”, azonban a bekezdés megfogalmazása igen tág teret adott a szubjektív értelmezésnek, így gyakorlatilag bárkire alkalmazható volt. (*Magyar Közlöny*, [1946. augusztus. 19.] 1.)

⁴¹ MNL NVL XVII.401. II. 187/1947. dr. Hanzély Tamás igazoló bizottsági ügye.

⁴² BFL XXV.1.b. 1045/1946. Mattyasovszky Kamill fellebbezése igazoló bizottsági határozat ellen. Mivel a bizottság úgy látta, hogy az igazolás alá vont közalkalmazott hivatali működése alatt bűncselekményt követett el, a közalkalmazottak igazolását szabályozó 1.080/1945. számú miniszterelnöki rendelet 20. §-a alapján az ügyet köteles volt továbbítani az illetékes népbíró felé. A Mattyasovszky ügyében folytatott népbírói vizsgálatról a tanulmány későbbi részében bővebben.

Főszolgabíró	Járás	Igazoló eljárás	Eredmény	Határozat ideje
Dr. Debreczeny Márton	Balassagyarmati	igen	igazolt	1945.06. (körül) ⁴³
Dr. Grosschmid Pál	Nógrádi	nincs adat	nincs adat	nincs adat
Dr. Mattyasovszky Kamill	Salgótarjáni	igen	állásvesztés	1946.01.02. (pontos)
Dr. Hanzély Tamás	Szécsényi	igen	igazolt	1948.05.04. (pontos)
Szánky Sándor	Sziráki	igen	igazolt	1945.07.19. (pontos) ⁴⁴
Dr. Gálffy Ernő	Szobi	igen	igazolt	1945.06.27. (pontos) ⁴⁵

2. sz. táblázat. Az 1944. decemberében hivatalban lévő járási főszolgabírók igazoló eljárására vonatkozó adatok.

Az igazoló eljárásokkal ellentétben a B-listázás alkalmával az 1944 decemberében hivatalban lévő főszolgabírókkal szemben rendszerint elmarasztaló döntések születtek, az 1945. november 4-i választásokat követően megfogalmazódott ismételt szelekciós igény jegyében kibocsátott rendelet – egy hivatalnokot leszámítva – az összes korábbi járási vezetőt érintette. Egyedül Szánky Sándor volt sziráki főszolgabíró pozíciójára nem gyakorolt hatást az elbocsátási hullám, ugyanis őt már a rendelet kibocsátása előtt 1945. december 31-i hatállyal saját kérésére nyugállományba helyezték.⁴⁶ A B-listázott tisztviselők közül csak dr. Debreczeny Márton és dr. Gálffy Ernő közigazgatási karrierútját befolyásolta közvetlen az eljárás, ugyanis igazolásukat követően csak ők tudtak tényleges közigazgatási hivatalt vállalni. Dr. Gálffy Ernőnek 1946. augusztus 6-át követően a Szobi járásban működő vámosmikolai kirendeltség éléről kellett távoznia, mellyel végleg megszakadt közigazgatási karrierútja.⁴⁷ Ennél szerencsésebben alakult dr. Debreczeny Márton pályája, akit bár 1946. augusztus 6-án B-listáztak és leváltották a Balassagyarmati járás éléről, nem kellett végleg eltávolodnia a közigazgatás világától. Egy 1947. január 10-én kelt döntéssel megszüntették az elbocsátó határozatot, és még ebben a hónapban beosztották szolgálattételre a vármegye alispánja mellé.⁴⁸ Arra vonatkozóan azonban nem áll rendelkezésre információ, hogy ezt a posztot mennyi ideig tölthette be, így az sem állapítható meg, hogy az 1948–1949-es átmenet milyen irányban hatott pályáivére. Bár dr. Grosschmid Pál, dr. Hanzély Tamás és dr. Mattyasovszky Kamill 1944 decemberét követően nem töltött be tényleges közigazgatási pozíciót – Mattyasovszky igazoló eljárásának eredménye fényében nem is tölthetett volna –, B-listára helyezésüket követően erre már nem is volt lehetőségük. 1946 nyaratól a megélhetésük lehetőségeit a közigazgatás szervezetén kívül kellett keresniük.

⁴³ MNL NVL XVII.406. 16/8 dr. Debreczeny Márton igazoló bizottsági ügye.

⁴⁴ MNL NML XVII.405. 8. sz. 1945. július 19-én igazoltak. Szánky Sándor igazoló bizottsági ügye.

⁴⁵ MNL NML XVII.408. 1880/1945. dr. Gálffy Ernő igazoló bizottsági ügye.

⁴⁶ MNL NVL IV.501.a. 1945. december 28-i jegyzőkönyv.

⁴⁷ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve (42. kötet) 56.

⁴⁸ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve (42. kötet) 40; MNL NVL IV.509. 211/1947.

Főszolgabíró	Járás	B-lista	Határozat ideje
Dr. Debreczeny Márton	Balassagyarmati	igen	1946.08.06. (pontos)
Dr. Grosschmid Pál	Nógrádi	igen	1946.08.21. (pontos) ⁴⁹
Dr. Mattyasovszky Kamill	Salgótarjáni	igen	1946.08.24. (pontos) ⁵⁰
Dr. Hanzély Tamás	Szécsényi	igen	1946.07.04. (pontos) ⁵¹
Szánky Sándor	Sziráki	nem	-
Dr. Gálffy Ernő	Szobi	igen	1946.08.06. (pontos)

3. sz. táblázat. Az 1944. decemberében hivatalban lévő járási főszolgabírók B-lista eljárására vonatkozó adatok.

Az adminisztratív eljárások mellett egy esetleges népbírószági ügy lehetősége az 1944 decemberében hivatalban lévő járási főszolgabírók közül csak dr. Mattyasovszky Kamill esetében merült fel. Igazolóbizottsági ügyével párhuzamosan népellenes büntett miatt nyomozás folyt ellene, a Balassagyarmati Néppüvészség 1945. december 23-án azonban megszüntette azt. A nyomozati anyag alapján a néppüvész nem látta bizonyíthatónak, hogy Mattyasovszky 1939. szeptember 1-jét követően hivatali működése során a társadalom egyes csoportjai ellen irányuló törvények és rendeletek végrehajtása során a hivatali pozíciójából adódóan előírt tevékenységeken túl egyéb intézkedéseket is hozott volna.⁵² Indoklását a népbíráskodásról szóló 81/1945. számú miniszterelnöki rendelet 15. §-ára alapozhatta, melynek alapján népellenes büntettel volt vádolható többek között az a személy, „aki az 1939. évi szeptember hó 1. napját követő időben közhivatali ténykedése során a nép egyes rétegei ellen irányuló törvények és rendeletek végrehajtásában a számára előírt ténykedést túlhaladva, olyan tevékenységet fejtett ki, amely a személyes szabadságot vagy a testi épséget veszélyeztette vagy sértette, vagy egyes személyek vagyoni romlását elősegítette.” Érvelésében nem hivatkozott a rendeletet kiegészítő 1.440/1945. számú miniszterelnöki határozatra, melynek alapján az a személy is népellenes büntettel volt vádolható, aki a 81/1945. számú rendeletben részletezett cselekedeteket annak ellenére nem akadályozta meg, hogy az módjában állott, így a döntési folyamat során feltételezhetően figyelmen kívül hagyta azt. A néppüvész határozatával szemben a Salgótarjáni járás I. számú igazolóbizottság tagjainak véleménye szerint, Mattyasovszky 1939. szeptember 1. után követett hivatali magatartása kimerítette a kiegészítő határozatban rögzítetteket, így a testület az ügyet továbbította a néppüvészség felé. Ennek nyomán a Balassagyarmati Néppüvészség 1946. január 25-én ismét vizsgálatot kezdeményezett a volt járási főszolgabíróval szemben.⁵³ A rendelkezésre álló iratanyagból azonban nem derül ki, hogy a megismételt vizsgálat milyen eredménnyel végződött, a néppüvészségi ügyirat nem tartalmaz sem megszüntető határozatot, sem vádemelést. A népellenes büntett miatt kezdeményezett eljárás végkimeneteleiről a népbírószági dokumentumok sem szolgálnak releváns információval.

⁴⁹ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve (42. kötet) 74.

⁵⁰ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve (42. kötet) 45.

⁵¹ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve (42. kötet) 75.

⁵² MNL NVL XXV.2.b. 371/1945. Mattyasovszky Kamill népellenes büntett.

⁵³ MNL NVL XXV.2.b. 11/1946. Mattyasovszky Kamill népellenes büntett.

Sem a Balassagyarmati-, sem a Budapesti Népbíróság iratanyagában nem lelhető fel az esettel kapcsolatos irat, ezért nem lehet megállapítani, hogy született-e népbíróági ítélet Mattyasovszky ügyében.

Az 1944 decemberében hivatalban lévő hat járási főszolgabíró karrierútja 1945 januárját követően hasonlóképpen alakult. Alkalmazkodva a kialakulófélben lévő politikai struktúra intézkedéseihez, visszatérve korábbi szolgálati helyükre alávetették magukat az igazoló eljárásnak, melyek eredménye értelmében akár a közigazgatás kereti között is folytathatták volna tevékenységüket, erre azonban már csak két hivatalnoknak volt lehetősége. Különböző hivatali állások birtoklásának lehetőségéről ekkor még nem kellett lemondaniuk, erre csak az 1946 májusában kibocsátott B-lista rendeletet követően került sor, amikor – a korábban nyugdíjazott Szánky Sándor kivételével – minden volt járási vezetőt megfosztottak ennek lehetőségétől, így a még hivatalban lévő tisztviselőknek is át kellett adniuk a birtokolt pozíciójukat. A B-listázás után már csak egyiküknek sikerült közigazgatási vonalon elhelyezkednie, az elbocsátását kimondó határozat visszavonását követően azonban már őt sem régi pozíciójába helyezték vissza. Mindent összevetve az 1944 decemberében hivatalban lévő főszolgabírók 1945 januárját követően reziliens magatartást tanúsítottak, igyekeztek felvenni a politikai változások diktálta ritmust, viszont a struktúraváltás során hozott intézkedések végül determináló erővel hatottak karrierútjukra, el kellett távolodniuk az addigi mindennapjaikat meghatározó közigazgatás világától.⁵⁴

Az 1944 decemberében Nógrád vármegye járásainak élén hivatalt vállalt főszolgabírók esete is jól példázza azt a tendenciát, amely országos viszonylatban jellemző volt a közalkalmazotti kar kapcsán az 1945-ös átmenet során és azt követően. Nevezetesen, hogy az 1945 novemberi nemzetgyűlési választásokat megelőző időszak a köztisztviselői társadalom politikai megítélésének egy enyhébb periódusa volt, ugyanis a választások előtt a pártok egyik legfontosabb célja a tagság növelése volt, ennek részeként igyekeztek a közigazgatás területén is minél nagyobb befolyást szerezni. Ebből kifolyólag gyakran nyitott kapukat hagytak az igazoló eljárások során, minden párt igyekezett a velük szimpatizáló alkalmazottak igazolását elősegíteni. Ennek köszönhetően az igazoló bizottsági eljárások alkalmával a köztisztviselői kar jelentős része igazolást nyert, ez alól nem volt kivétel a Nógrád-Hont vármegye járásait igazgató hivatalnokok többsége sem. Az MKP szempontjából kudarcos választások után azonban egyből megváltozott a hangneme a tisztviselőkkel szemben, a párt képviselői szorgalmazni kezdték a közalkalmazotti kar állományának felülvizsgálatát, ami végül a B-lista rendeletben öltött testet, amelynek értelmében számos alkalmazottat – közöttük a vizsgált csoportba tartozó főszolgabírót – bocsátottak el állásából, vagy lehetetlenítették el későbbi munkavállalását. Az így megüresedett állásokat az MKP képviselői a tisztviselői állásokra gyorsított ütemben felkészítő közigazgatási képesítő tanfolyamokat végzett kommunista, szociáldemokrata és szakszervezeti emberekkel kívánta feltölteni. Céljának véghezvitelében a pártot az 1948–1949-ban kiteljesedett

⁵⁴ A reziliencia fogalma alatt – elfogadva Majtényi György megközelítését – a mindenkori rendszer kereteihez való rugalmas alkalmazkodási képességet értem. A fogalom értelmezéséről lásd bővebben: MAJTÉNYI, 2015. 95–112; SZÉKELY, 2015. 7–23; SZOKOLSZKY–V. KOMLÓSI, 2015. 11–26.

hatalomátvételt követően már nem tudta megakadályozni egyik politikai formáció sem.⁵⁵ Azt, hogy e célkitűzés Nógrád-Hont vármegye járási vezetőinek tekintetében miként valósult meg, a következő részfejezet tárgyalja.

Az 1945 januárját követően hivatalt nyert főjegyzők karrierútja

A szolgálati helyek elhagyása következtében 1945 elejére megüresedett járási vezető pozíciók feltöltése a törvényhatósági- és járási igazgatás szervezetének újjászervezése során kezdődött el, és a rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy a többszöri személycsere következtében még 1949-ben is történt főjegyzői kinevezés. 1945 első feléve és a járási tanácsok 1950. augusztus 15-i felállítása között eltelt öt esztendőben tizenegy olyan hivatalnokról tudni, aki hosszabb-rövidebb ideig Nógrád-Hont vármegye valamely járásának élén főjegyzői minőségben működött. A tanulmány további részében ennek a 11 tisztviselőnek az 1945 utáni karrierútján keresztül elemzem, hogy a változó politikai atmoszféra által eléjük állított kihívások milyen mértékben érintették az újonnan kinevezett tisztviselőket.

Nógrád-Hont vármegyében a betöltetlen hat főjegyzői állás személyi állományának pótlására a törvényhatósági bizottság megalakulását követően pályázat kiírása útján került sor, az erre vonatkozó felhívást az alispán 1945. július 10-én tette közzé a *Magyar Közlöny* hasábjain.⁵⁶ A törvényhatósági bizottság a pályázók közül négy járás élére – Nógrádi, Salgótarjáni, Szécsényi, Sziráki – az 1945. július 30-án megtartott ülésen választotta meg az új főjegyzőt, ekkor nyert hivatalt dr. Boda Gergely, dr. Garamvölgyi Antal, dr. Deák Pál és dr. Zsembery Ferenc. Szintén ezen az ülésen fogadták vissza hivatalába az 1939. március 4. óta a Balassagyarmati járást vezető dr. Debreczeny Mártont.⁵⁷ Ezen az ülésen nem választottak vezetőt a Szobi járás élére, azonban egyéb forrás alapján azonosítható, hogy 1945 augusztusában a posztot már dr. Győri Endre töltötte be.⁵⁸ Ami az újonnan kinevezett főjegyzőkről általánosságban megállapítható, hogy saját érdekérvényesítésük révén kerültek pozícióba, maguk pályázták meg leendő állásukat. Emellett elmondható, hogy mindegyikük a közigazgatás világából érkezett, a két világháború között a hivatali ranglétrát bejárva, 1944 decemberében jellemzően járási szolgabírói, vármegyei aljegyzői és főjegyzői pozíciót töltöttek be. Ebből adódóan nem elhanyagolható közigazgatási tapasztalattal rendelkeztek, ami elengedhetetlen volt a háború következtében szétzilálódott és nemrégiben újjászervezett közigazgatás működtetéséhez.

Tekintettel arra, hogy az újonnan kinevezett főjegyzők 1944 decembere előtt is hivatalt vállaltak, és a közigazgatás újjászervezését követően is a pályán akartak maradni, elhelyezkedésük feltétele egy kedvező igazoló bizottsági határozat volt. Ennek megfelelően nem kerülhették meg az adminisztratív folyamatot, számot kellett adniuk az 1939. szeptember 1. óta követett hivatali magatartásukról. A rendelkezésre álló adatok alapján megállapítható, hogy az új járási vezetők még hivatalba állításuk előtt kezdeményezték az eljárás lefolytatását, és többségüket

⁵⁵ A közalkalmazottak politikai megítélésének változásáról lásd bővebben: GYARMATI, 1985.

⁵⁶ *Magyar Közlöny*, (1945. július 10.) 4.

⁵⁷ MNL NVL IV.501.a. 1945. július 30-i jegyzőkönyv. Dr. Debreczeny Márton 1944 decemberét követő karrierútját az előző alfejezetben elemeztem, ezért a következőkben már nem térek ki rá.

⁵⁸ MNL NVL IV.503.a. Vármegyei tisztviselők adatszolgáltatása, 1945–1949.

az illetékes bizottság igazolta is. A feltárt források között egyedül a Szobi járás főjegyzőjének nyilatkozata nem volt fellelhető, a hivatalvállalás tényéből adódóan azonban feltételezhető, hogy dr. Győri Endre is rendelkezett a szükséges igazoló bizottsági határozattal.

Főjegyző	Járás	Hivatalvállalás kezdete	Hivatalvállalás vége	Igazolt?	B-lista?	Párt-tag?
Dr. Boda Gergely	Nógrádi	1945.07.30. (pontos)	1949.06.27. (körül)	igen 1945.06.14. (pontos) ⁵⁹	nem	NPP, majd MDP
Dr. Garamvölgyi Antal	Salgótarjáni, majd Balasgyarmati	1945.07.30. (pontos)	1946.08.26. (körül) majd 1948.12. (körül)	igen 1945.07.24. (pontos) ⁶⁰	nem	FKGP
Dr. Deák Pál	Szécsényi	1945.07.30. (pontos)	1946.08.09. (pontos), majd 1949.10.04. (körül)	igen 1945.06.25. (pontos) ⁶¹	feltételezhető	SZDP, majd MDP
Dr. Zsembery Ferenc	Sziráki	1945.07.30. (pontos)	1948.12.09. (pontos)	igen 1945.07.13. (pontos) ⁶²	nem	nem tag
Dr. Győri Endre	Szobi	1945.08. (előtt)	1946.02.05. (után)	nincs adat	nem	nem tag

4. sz. táblázat. A törvényhatósági bizottság megalakulását követően első körben állást kapott járási főjegyzőkre vonatkozó adatok.

A Nógrád-Hont vármegye alispánjának irathagyatékában fellelt vármegyei alkalmazottak kimutatása szerint a pozíciót nyert hivatalnokok közül hárman voltak valamely újjászerveződött párt tagjai. A benyújtott igazoló bizottsági nyilatkozatokban azonban egyedül dr. Garamvölgyi Antal számolt be arról, hogy a két világháború között politikai tevékenységet fejtett ki a Független Kisgazdapárton belül. Dr. Boda Gergely és dr. Deák Pál feltételezhetően 1945-ben csatlakozott politikai közösségéhez. Azt, hogy erre személyes meggyőződésükből, vagy igazoltatásuk elősegítése érdekében került sor, a dokumentumok alapján megállapítani nem lehet.

Az 1945 júliusában kinevezett főjegyzők hivatali idejének vége már nem mutat olyan egységes képet, mint megválasztásuk időpontja. Pozíciójukról jellemzően az 1948–1949-es átmenetet követően kellett lemondaniuk, többségük távozása nem hozható összefüggésbe az 1946 tavaszán elindított B-listázási hullámmal.⁶³ Akadt azonban két tisztviselő, akinek 1946-ban fordulat következett be karrierútjában. A források alapján biztosan megállapítani nem lehet, azonban feltételezhető, hogy

⁵⁹ MNL NVL XVII.402. Rétság, Bánk 1945–1946. dr. Boda Gergely igazoló bizottsági ügye.

⁶⁰ MNL OL XIX-B-1-f-2-a-287. Dr. Garamvölgyi Antal.

⁶¹ MNL NVL XVII.404. 3/1945. Dr. Deák Pál igazoló bizottsági ügye.

⁶² MNL NVL XVII.405. 7. sz. 1945. július 13-án igazoltak. Dr. Zsembery Ferenc igazoló bizottsági ügye.

⁶³ Adathiány miatt egyedül dr. Győri Endre Szobi járási főjegyző hivatalvállalásának vége nem határozható meg, az utolsó ismert dokumentum vele kapcsolatban 1946. február 5-én kelt. Ez okból az sem állapítható meg milyen körülmények között távozott pozíciójából.

dr. Deák Pál karrierjére a B-lista eljárás gyakorolt negatív hatást, őt 1946. augusztus 8-án elbocsátották állásából. Ekkor azonban nem tört meg végleg közigazgatási pályája, az alispán ugyanis már augusztus 28-án visszarendelte állásába, melyet egészen 1949 végéig betölthetett.⁶⁴ Bár az egyesülést követően tagja lett a Magyar Dolgozók Pártjának (MDP), viszonya a párt helyi szervezetével feltételezhetően 1949 végére megromlott, ugyanis az MDP ülésjegyzőkönyveiben több alkalommal negatív színben tüntették fel. A párt megyei bizottsága 1949. október 4-i ülésének dokumentumaiból kiderül, hogy kizárták a pártból és kezdeményezték leváltását.⁶⁵ A rendelkezésre álló források alapján a B-listázás utáni elbocsátása és az 1949-es leváltása közötti összefüggést megállapítani nem lehet, azonban az MDP képviselőinek Deákról kialakult véleménye alapján arra lehet következtetni, hogy 1946-ot követően fokozott figyelemmel kísérték tevékenységét.

Dr. Garamvölgyi Antal 1946 nyarán saját akaratából távozott a Salgótarjáni járás éléről, úgy látta ugyanis, hogy a közigazgatási munkája mellett megkezdett politikai szervezőtevékenységét a vármegye központjában eredményesebben tudná folytatni. Távozásával azonban nem szakadt meg hivatali pályája, a főispán 1946. augusztus 28-án megbízta a Balassagyarmati járás vezetésével, ezt a posztot 1948-as nyugdíjazásáig töltötte be.⁶⁶ Pozícióváltásával párhuzamosan néppügyészégi vizsgálat is folyt vele szemben, a Budapesti Néppügyészség 1946. szeptember 25-én izgatás vádjával vádat emelt ellene egy 1946 nyarán megtartott beszéde miatt. Ügye azonban nem került a népbíróság elé, 1947 októberében az ügyészség vádelejtés útján megszüntette azt, a bűnügyi iratokhoz utólagosan csatolt dokumentumok alapján ugyanis arra a megállapításra jutott, hogy Garamvölgyi a vád tárgyává tett bűncselekményt nem követte el. Bár az eset magában hordozta a szabadságvesztés és a karrierút megtörésének lehetőségét, az ügy nem befolyásolta közvetlenül a főjegyző közigazgatási pályáját.⁶⁷

Azoknak a főjegyzőknek, akiknek csak az 1948–1949-es fordulatot követően állt be először változás a pályáivében, jellemzően külső kényszer hatására kellett megválniuk hivataluktól. Dr. Zsembery Ferenc ellen 1948 decemberében – az 1929. évi XXX. törvénycikk értelmében⁶⁸ – fegyelmi eljárás volt folyamatban, a vád szerint hivatali működése során többször szabálytalanul járt el, a hivatalon kívüli ügyintézők alkalmával a kiszállás díját az ügyfelektől nyugta nélkül szedte be. Ügyében a tárgyalás 1948. december 9-én zajlott, melyen a vármegye közigazgatási bizottságának fegyelmi válaszmánya bűnösnek mondta ki a főjegyzőt, akit hivatalvesztéssel és a hozzátartozók ellátási igényeinek megvonásával szankcionáltak.⁶⁹ Az ügy kivizsgálásának dokumentumai valóban elkövetett hivatali hiányosságokra

⁶⁴ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve (42. kötet) 186.

⁶⁵ MNL NVL XXXV.31.a. Az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1949. október 4-i ülésjegyzőkönyve.

⁶⁶ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve (42. kötet) 132.

⁶⁷ BFL XXV.1.a. 4061/1946. dr. Garamvölgyi Antal; dr. Garamvölgyi Antal 1945 és 1948 közötti karrierútjáról, érdekérvényesítési stratégiájáról lásd bővebben: GYEBNÁR, 2021. 9–41.

⁶⁸ Az 1929. évi XXX. törvénycikk 76. § 1. bekezdése alapján fegyelmi eljárás volt indítható az ellen a törvényhatósági vagy községi tisztviselő ellen, aki megsértette vagy hanyagul teljesítette hivatali kötelességét, aki az állás tekintélyével össze nem férő magatartásával csorbította a tisztviselői kar tekintélyét, vagy hivatali állásának betöltésére valamilyen okból alkalmatlanná vált.

⁶⁹ MNL NVL IV.504. 82/1948. dr. Zsembery Ferenc Sziráki járási főjegyző fegyelmi ügye.

utalnak, a rendelkezésre álló adatok alapján az elbocsátása mögött nem azonosítható közvetlen politikai akarat.

Ugyanez nem mondható el dr. Boda Gergely esetében, akit 1949 márciusában kizártak az MDP-ből és leváltották főjegyzői posztjáról, ezt követően kisegítő jegyzőként tevékenykedett Rétságon. A pártból való kizárása és a főjegyzői posztról történő menesztése ellen fellebbezéssel élt, elmondása szerint Toldi János az MDP Nógrád-Hont Megyei Bizottságának káderosa biztosította, hogy ki fogják majd vizsgálni az ügyét. 1949 júniusában többek között ezen okból kifolyólag kereste fel Toldit az MDP rétsági párhelyiségében, akivel szóváltásba keveredett, mely alkalommal kifejtette bíráló véleményét a folyamatban lévő Rajk-perrel kapcsolatban is. Az esetből végül büntetőügy kerekedett, ami a Budapesti Népbiztonság 1949. június 30-i vádemelése folytán a Budapesti Népbíróság elé került, ahol felfüggesztették a volt főjegyzőt az ellene felhozott izgatás vádja alól. Az ítélet ellen az államügyész semmisségi panaszt nyújtott be, melynek a Népbíróságok Országos Tanácsa az 1949. november 30-án tartott tárgyaláson helyt adott, a vádlottat két hónap fogházra és három évi hivatalvesztésre ítélte.⁷⁰ Az MDP Nógrád-Hont Megyei Bizottsága azonban nem várt a fellebbviteli ítéletig, az 1949. június 27-i ülésen megfosztották Bodát közigazgatási állásától.⁷¹

Az 1945 júliusában kinevezett főjegyzőkről általánosságban elmondható, hogy az átmenet során sikeresen alkalmazkodtak az őket ért kihívásokhoz, ennek eredményeként karrierútjuk alakulását kezükbe véve sikeresen pályázhatták meg a megüresedett főjegyzői pozíciókat. Többségük közigazgatási pályáivá végül csak a kommunista párt 1948–1949-es hatalomátvételét követően szakadt meg, különböző módokon elbocsátották őket állásaikból, így ennek a politikai fordulatnak már áldozatai lettek. Karrierútjuk tehát némiképp árnyalhatja az országos folyamatokat feldolgozó szakirodalomból ismert – korábban felvázolt, az elődökre is jellemző – tendenciát, ugyanis pályáivük csak részben illeszkedik a tisztviselők politikai megítélése körüli változás és az őket ért elbocsátási hullám országos trendjéhez. Hasonlóan a magyarországi közalkalmazotti állomány jelentős részéhez – annak ellenére, hogy mindegyikük vállalt közigazgatási hivatalt a két világháború közötti időszakban – az igazoló bizottsági eljárásuk alkalmával nem merült fel velük szemben kizáró ok, gond nélkül igazolták őket. Többségük karrierútjára viszont az 1945-ös választások után felmerült ismételt szelektációs igény keretében megvalósult, nagyarányú leépítéssel járó B-listázási hullám sem gyakorolt hatást. Hivatali pozíciójuktól nem az intézkedés következtében kellett megválniuk, felfüggeszhetően azért, mert ekkor még rendelkeztek a politikai vezetés bizalmával. A megüresedett pozíciók hiányából adódóan a Nógrád-Hont vármegye járási igazgatását vezető tisztviselői kör tekintetében 1948–1949-et megelőzően nem volt törekvés a közigazgatási gyorstalpalókon végzett, szakmailag kevésbé képzett ám politikai szempontból lojális új alkalmazottak kinevezésére, és mint látható lesz, ilyen hivatalnokok álláshoz juttatásához a legtöbb esetben az MKP-SZDP fúzióját követően sem került sor.

⁷⁰ BFL VII.5.e. 21307/1949. Boda Gergely.

⁷¹ MNL NVL XXXV.31.a. Az MDP Nógrád Megyei Bizottságának 1949. június 27-i ülésjegyzőkönyve.

Az 1945 júliusában kinevezett főjegyzők fokozatos leváltását követően többségben olyan személyek kerültek hivatalba, akik az egyesülést követően, 1948 áprilisában létrejött MDP által elvárt irányvonalat képviselték. Bár az 1948–1949-es átmenetet követően a kiválasztásnál fontos szempont volt a lojalitás, az újonnan hivatalba helyezett főjegyzők esetében a meglévő szakmai tapasztalat is hasznosítható volt. Az 1950. augusztus 15. előtti pozíciót nyert tisztviselők közül csak Toma Géza nem rendelkezett hosszabb közigazgatási múlttal,⁷² a többiek már az 1945-ben kibontakozó átmenet előtt is a vármegyei, járási vagy községi igazgatás területén dolgoztak. Ez okból többségüknek át kellett esniük az igazoló eljárás adminisztratív folyamatán, azonban az érintettek mindegyikét gond nélkül igazolta az illetékes bizottság. Hivatalba helyezésük időpontjából adódik, hogy az igazoló eljárásokat követő második nagy szelekciós hullám során egyikük sem került B-listára, ami megnehezítette volna későbbi elhelyezkedésüket.

Főjegyző	Járás	Hivatalvállalás kezdete	Igazolt?	Párttag?
Dr. Csőke Rezső	Balassagyarmati	1948.06.10. (előtt)	igen 1946.01.29. (pontos) ⁷³	MDP
Toma Géza	Balassagyarmati	1949. (körül)	-	MKP, majd MDP
Dr. Erdődy Gyula	Salgótarjáni	1946.08.28. (pontos)	igen 1945.09.15. (után) ⁷⁴	nem tag
Kazári Gyula	Salgótarjáni	1949.02.28. (pontos)	igen 1945.05.15. (pontos) ⁷⁵	MKP, majd MDP
Pálmai József	Salgótarjáni	1950.07.01. (pontos)	igen 1945.12.22. (pontos) ⁷⁶	MDP (feltételezhető)
Dr. Mariányi Jenő	Sziráki	1949.02. (előtt)	igen 1945.06.15. (pontos) ⁷⁷	SZDP, majd MDP (feltehetően)

5. sz. táblázat. A leváltások következtében állást kapott járási főjegyzőkre vonatkozó adatok.

A feltárt források tanúsága szerint egyedül dr. Csőke Rezsővel szemben folyt népbírósi eljárás, a népügyészség a kommunista párt elleni gyűlöletkeltés és nyilas szervezkedés megalapozott gyanúja miatt emelt ellene vádat 1945. szeptember 29-én. A Balassagyarmati Népbíróóság a nyomozati anyagok és a meghallgatott tanúk vallomásai alapján azonban nem találta bizonyíthatónak Csőke bűnöségét, így az 1945. november 7-én megtartott tárgyaláson felmentette az ellene felhozott vádak alól. Az ítélet ellen a népügyész fellebbezést jelentett be, az ügy a Népbíróóságok Országos Tanácsa elé került, az 1948. június 23-án meghozott ítélet szerint a NOT az elsőfokú ítéletében nem talált helytelen ténybeli következtetést,

⁷² MNL NVL XXXV.131. T.22. Toma Géza (24. tekercs, 315–316. felvétel)

⁷³ MNL NVL XVII.405. 24. sz. 1946. január 29-én igazoltak. Dr. Csőke Rezső igazoló bizottsági ügye.

⁷⁴ MNL NVL XVII.406. 89/4 dr. Erdődy Gyula igazoló bizottsági ügye.

⁷⁵ MNL NVL XVII.403. Jegyzőkönyvek. 1945. május 15.

⁷⁶ MNL NVL XVII.405. 22. sz. 1945. december 22-én igazoltak. Pálmai József igazoló bizottsági ügye.

⁷⁷ MNL NVL XVII.403. Jegyzőkönyvek. 1945. június 15.

ezért Csöke felmentését elfogadta.⁷⁸ Arra vonatkozóan nem került elő információ, hogy miért húzódtott ilyen sokáig a fellebbviteli eljárás, azonban az ügy nem gyakorolt hatást hivatali pályájára. Az MDP Nógrád-Hont Megyei Bizottságának 1949. november 29-i ülésén már úgy hivatkoztak rá, mint olyan főjegyzőre, akit rég le kellett volna váltani, amely kijelentésből két dologra lehet következtetni. Egyrészt arra, hogy 1949 novemberében még a Balassagyarmati járást vezette, másrészt arra, hogy politikai közösségének megrendült benne a bizalma és szorgalmazták a leváltását. Azt, hogy erre mikor került sor, a tanulmány lezárásáig nem sikerült azonosítanom.

Bár kinevezését követően Csökével szemben megingott az MDP helyi vezetéseinek bizalma, az 1948-ban és 1949-ben hivatalba helyezett tisztviselők többségével szemben nem merült fel hasonló probléma, melyet bizonyít az is, hogy 1950-ben a tanácsok megszervezését követően többen az új közigazgatási rendszerben is pozíciót nyertek. Toma Géza járási tanácselnök, Kazári Gyula végrehajtó bizottsági elnökhelyettes, Pálmai József végrehajtó bizottsági titkár lett.⁷⁹ Tehát az MKP térnyerésének folyamatában, a Nógrád-Hont vármegyei járási igazgatás területén, az MKP-SZDP egyesülését követően alakult ki a politikailag lojális tisztviselői vezetőréteg.

Összegzés

A tanulmány középpontjában az 1944 decembere és az 1950 augusztusa között hivatalt vállaló, Nógrád-Hont vármegye járásainak közigazgatását vezető tisztviselői állomány változástörténetének bemutatása állt. Az elemzés során megállapítást nyert, hogy az 1944 decemberében hivatalban lévő kar szinte egésze – felettese utasítására vagy saját elhatározásból – elhagyta állomáshelyét, ahová a front elvonulását követően jellemzően visszatértek és közigazgatási szolgálattételre jelentkeztek. Ekkor még nem sejtették, de az újonnan berendezkedő politikai hatalom közigazgatást és állományát érintő intézkedései jelentős befolyást gyakoroltak karrierútjuk alakulására. Bár az első szelekciós hullámot jelentő igazoló bizottsági eljárásnak kivétel nélkül alávetették magukat, és annak eredménye kedvezően is alakult számukra, többségüknek már nem adódott lehetősége közigazgatási hivatalt vállalnia. Az igazgatás területén történő elhelyezkedésük lehetőségéről végül B-listázásukkal egy időben kellett lemondaniuk, ezt követően tényleges pozíciót már nem tölthettek be.

Gyarmati György megállapítása szerint a közhivatalokat az igazoló bizottsági eljárásokat követően politikai szempontok szerint kontraszelektált *homo novus*okkal kezdték feltölteni,⁸⁰ tézise azonban Nógrád-Hont vármegye járási főjegyzőinek vonatkozásában nem igazolható. A törvényhatósági közigazgatás újjászervezését követően a járások vezetésére megválasztott hivatalnokok mindegyike

⁷⁸ MNL NVL XXV.1.b. 187/1945. Csöke Rezső; BFL XXV.2.b. 1355/1948. Dr. Csöke Rezső

⁷⁹ Toma Géza a Balassagyarmati Járási Tanács elnöke, Kazári Gyula a Nógrád Megyei Tanács Végrehajtó Bizottságának elnökhelyettesi, Pálmai József a Salgótarjáni Végrehajtó Bizottság titkári pozícióját birtokolta.

⁸⁰ GYARMATI, 2011. 57.

a Horthy-korszak adminisztrációjából érkezett, jelentős közigazgatási tapasztalattal rendelkezett. Az 1945 júliusában kinevezett főjegyzőket kevésbé érintették negatívan a korszak adminisztratív eljárásai, hivataluktól nem az igazoló eljárás vagy a B-lista következtében kellett megválniuk, többségük elbocsátását vagy nyugdíjazását az MKP–SZDP fúzióját követően – különböző vélt vagy valós indokokra hivatkozva – különböző eszközökkel hajtották végre.

A pártegyesülést követően eszközölt elbocsátások vagy nyugdíjazások következtében megüresedett pozíciókat jellemzően olyan személyekkel töltötték be, akik az MDP által elvárt irányvonalat képviselték, azonban a politikai lojalitás mellett sokaknál az igazgatási tapasztalat megléte is megfigyelhető volt. Az 1948-as évet követően kinevezett járási vezetők közül mindössze egyetlen pozíciót nyert személy esetében volt megállapítható, hogy nem rendelkezett közigazgatási tapasztalattal. A hivatalba helyezések után a hatalmat birtokló MDP helyi pártszervezetének bizalma csak egy tisztviselővel szemben ingott meg, őt feltételezhetően leváltották pozíciójából. A többi megbízott hivatalnok esetében ilyen körülmény nem merült fel, melyet az is bizonyíthat, hogy egy részük az 1950 folyamán jelentős átszervezésen átesett közigazgatás helyi szerveinek első tisztviselői lettek.

Az elemzett karrierutak alapján megállapítható, hogy Nógrád-Hont vármegyében az MKP szempontjából megbízható főjegyzői állomány kialakításának fordulópontjai nem illeszkednek szorosan a közigazgatás tisztviselőire vonatkozó jogszabályok szelekciós intézkedéseinek időpontjához. A személycserék jellemzően nem az igazoló bizottsági eljárások és a B-lista rendeletkibocsátását követően zajlottak, azonban mindez helyi szinten sem gátolta az MKP, majd az MDP törekvését, hogy a párthoz lojális káderállományt alakítson ki. Erre jellemzően 1948–1949 folyamán került sor, így a tanácsrendszer 1950. évi bevezetésekor már a párt irányába elkötelezett állományból nevezhették ki az első tanácsi tisztviselőket.

Felhasznált irodalom és rövidítések

Levéltári források

MNL OL XIX-B-1-f	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Az államigazgatás felsőbb szervei. Belügyminisztérium. „B” lista ügyek.
MNL NVL IV.431.	Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltára Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék (1939-től 1944-ig Nógrád vármegye, 1945–1950 között Nógrád-Hont vármegye) főispánjának iratai, 1928–1950.
IV.454.a.	Nógrád vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok, 1939–1944.
IV.501.a.	Nógrád-Hont Vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai. Közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok, 1945–1949.
IV.503.a.	Nógrád-Hont vármegye alispánjának iratai. Közigazgatási iratok, 1945–1949.
IV.504.	Nógrád-Hont vármegye tiszti főügyészének iratai, 1945–1950.
IV.509.	Balassagyarmati járás főjegyzőjének iratai, 1945–1950.

- XVII.3. Salgótarján Megyei Város Nemzeti Bizottságának iratai, 1945–1949.
 XVII.401. Balassagyarmati Járási Igazolóbizottság iratai, 1946–1948.
 XVII.402. Nógrádi Járási Igazolóbizottság iratai, 1945–1948.
 XVII.403. Salgótarjáni Járási Igazolóbizottság iratai, 1945–1947.
 XVII.404. Szécsényi Járási Igazolóbizottság iratai, 1945–1947.
 XVII.405. Sziráki Járási Igazolóbizottság iratai, 1945–1947.
 XVII.406. Balassagyarmat Megyei Város Igazolóbizottságának iratai, 1945–1948.
 XVII.407. Salgótarján Megyei Város Igazolóbizottságának iratai, 1945–1949.
 XXV.1.b. Balassagyarmati Népbíróság iratai. Peres iratok, 1945–1949.
 XXV.2.b. Balassagyarmati Népjegyesség iratai. Peres iratok, 1945–1948.
 XXXV.1. Magyar Kommunista Párt (MKP) Nógrád-Hont Vármegyei Bizottságának iratai, 1945–1948.
 XXXV.131. A munkásmozgalom Nógrád megyei résztvevőire vonatkozó iratok mikrofilmgyűjteménye.
 XXXV.31.a. Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Nógrád Megyei Bizottságának iratai. A megyei pártbizottság üléseinek jegyzőkönyvei, 1948–1956.

BFL Budapest Főváros Levéltára

- VII.5.e. Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék iratai. Népbíróságtól átvett peres ügyek iratai 1949–1950.
 XXV.1.a. Budapesti Népbíróság iratai. Büntetőperes iratok, 1945–1949.
 XXV.1.b. Budapesti Népbíróság iratai. Igazolásfellebbezési iratok, 1945–1949.
 XXV.2.b. Budapesti Népjegyesség iratai. Büntető iratok, 1945–1949.

Sajtóforrások

BUZA

- 2018 BUZA Péter: Borzalmas, amit velünk tettek! *Budapest*, 41. (2018. december 15.) 12. sz. 5–9.

Cs. M.

- 1946 Cs. M.: Fasiszták, visszaszivárgott nyilasok a nép nyakán. *Szabadság*, 2. (1946. május 21.) 113. sz. 3.

ERDEI

- 1944 ERDEI Ferenc: A népi önkormányzat útján. In: *Délmagyarország*, 1. (1944. december 31.) 34. sz. 3.

Nyomtatott források és szakirodalom

BAUCSEK

- 2017 BAUCSEK Csaba: A „közigazgatási reform” nógrádi gyakorlata. In: *Váltóállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Szerk.: CSIKÓS Gábor – KISS Réka – Ö. KOVÁCS József. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága, 2017. 267–284.

CSIZMADIA

- 1976 CSIZMADIA Andor: *A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1976.

FÖLDI

- 2001 FÖLDI István: *A községi és körjegyzők társadalma és mozgalmi Nógrád vármegyében, 1873–1950*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2001.

GALCSIK

- 2005 GALCSIK Zsolt: *Nógrád megye közigazgatási és területi változásai, 1872–2005*. Salgótarján, Nógrád Megyei Levéltár, 2005.

GYARMATI

- 1984 GYARMATI György: Közigazgatási reform és pártküzdelmek, 1944–1947. *Valóság*, 27. (1984) 6. sz. 9–20.
- 1985 GYARMATI György: A közalkalmazottak politikai megítélésének változása Magyarországon 1945–1946-ban. *Századok*, 119. (1985) 2. sz. 518–556.
- 1992 GYARMATI György: Modernizációs szükséglet és hatalmi érdek konfliktusa. *Századok*, 126. (1992) 2. sz. 202–226.
- 1996a GYARMATI György: A közigazgatás újjászervezése az „ideiglenesség” korszakában. *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 1. sz. 63–98.
- 1996b GYARMATI György: Harc a közigazgatás birtoklásáért. A koalícion belüli pártküzdelmek az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. *Századok*, 130. (1996) 3. sz. 497–570.
- 2011 GYARMATI György: *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945–1956*. Budapest, ÁBTL–Rubicon, 2011.
- 2021 GYARMATI György: A magyar közigazgatás reformja. In: *Bibó István kortársi környezetben. Portrék, sziluettek – szemből, profiltól*. Szerk.: GYARMATI György. Pécs, Kronosz Kiadó, 2021. 13–52.

GYEBNÁR

- 2021 GYEBNÁR Kristóf: Egy vármegyei tisztviselő túlélési stratégiája az 1944 és 1948 közötti átmeneti időszakban. In: *Historia Nostra V*. Szerk.: DINNYÉS Patrik. Eger, Líceum Kiadó, 2021. 9–41.

JAKAB

- 1973 JAKAB Sándor: *Nógrád megye története, 1944–1962*. IV. kötet. Salgótarján, 1973.

KOVÁCS M.

- 1982 KOVÁCS M. Mária: Közalkalmazottak, 1938–1949. Létszám, összetétel, politika. *Valóság*, 25. (1982) 9. sz. 41–53.

LADÁNYI

- 1934 *Magyar városok és vármegyék monográfiája. Nógrád és Hont vármegye*. Szerk.: LADÁNYI Miksa. Budapest, A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatal, 1934.

MTCN

1927–1944 *Magyarország tiszti cím- és névtára*. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1927–1944.

MAGYARY

1942 MAGYARY Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1942.

MAJTÉNYI

2015 MAJTÉNYI György: „De elmehet Kádár Jani a picsába!” Reziliencia az államszocializmusban. *Replika*, 94. (2015) 5. sz. 95–112.

MOLNÁR–SZOMSZÉD

1970 MOLNÁR Pál – SZOMSZÉD Imre: *Nógrád megye története, 1919–1944*. III. kötet. Salgótarján, 1970.

MOLNÁR

1972 MOLNÁR Pál: A felszabadulás és a népi demokratikus forradalom győzelme Salgótarjánban: 1944. dec. 25.–1948. In: *Salgótarján története*. Szerk.: SZABÓ Béla. Salgótarján, 1972. 255–302.

RAINER

2020 RAINER M. János: A politikai és más átmenetek a 20. században Magyarországon. In: *Régióink története II. Vörös és fehér. Társadalmi-politikai átmenetek Északkelet-Magyarországon a 19–20. század fordulójától*. Szerk.: BERECZ Anita – GÁL Máté – PÉTERFFY Gergely. Eger, Líceum Kiadó, 2020. 9–18.

SZÉKELY

2015 SZÉKELY Iván: Reziliencia: a rendszerelmélettől a társadalomtudományokig. *Replika*, 94. (2015.) 5. sz. 7–23.

SZOKOLSZKY–V. KOMLÓSI

2015 SZOKOLSZKY Ágnes – V. KOMLÓSI Annamária: A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése – Ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia*, 15. (2015) 1. sz. 11–26.

SZOMSZÉD

1977 SZOMSZÉD Imre: *A felszabadulástól a szocialista forradalom győzelméig*. In: *Balassagyarmat története, 896–1962*. Szerk.: BALOGH Sándor. Balassagyarmat, 1977. 397–425.

TAKÁCS

2000 TAKÁCS Tibor: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. *Századok*, 134. (2000) 5. sz. 1029–1101.

VALUCH

2005 VALUCH Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében.* Budapest, Osiris, 2005.

VONSIK

1984 VONSIK Ilona: Kazári Gyula, 1914–1967. *Nógrádi Szemle*, 15. (1984) 3. sz. 39.

ZONDA

2018 ZONDA Tamás: *Balassagyarmat jeles polgárai.* [H. n.], [k. n.], 2018.

Függelék

Az elemzett járási vezetők 1944. december előtti közigazgatási karrierútjáról röviden

dr. Boda Gergely (1913–?)

Boda Gergely 1913. január 12-én született. Egyetemi tanulmányai befejeztével 1940-től Nógrád vármegye Nógrádi és Balassagyarmati járásában teljesített szolgálatot közigazgatási gyakornokként. 1944 áprilisában a Nógrádi járás szolgabírójának nevezték ki, mely tisztségét 1944 decemberében is betöltötte. 1945. július 30-án a Nógrádi Járás főjegyzője lett.⁸¹

dr. Csőke Rezső (1914–?)

Csőke Rezső 1914. február 21-én született Etesen. Jogi tanulmányaival párhuzamosan 1934-től községi jegyzőgyakornok is volt ugyanitt. 1939-ben közigazgatási gyakornokként kapott hivatalt Nógrád vármegye Nógrádi járásában. 1940 májusában már a járás szolgabírója volt, mely tisztségét 1941 decemberéig birtokolta. Ekkor vármegyei aljegyzőként a törvényhatóság központi tisztviselője lett. 1943-tól a Sziráki járás szolgabírójaként tevékenykedett, a közigazgatás újjászervezését követően a járás élére nevezték ki főjegyzőnek.⁸²

dr. Deák Pál (1916–1974)

Deák Pál Endrefalván született 1916. március 4-én. Tanulmányai befejeztével 1941-ben Nógrád vármegye közigazgatásában helyezkedett el. 1941 októbere és 1945 februárja között a Szécsényi járás közigazgatási gyakornoka volt. Az újjáalakult törvényhatósági bizottság 1945 júliusában választotta meg a járás főjegyzőjének.⁸³

dr. Debreczeny Márton (1889–1983)

Debreczeny Márton Balassagyarmaton született 1889. december 6-án. Jogi tanulmányait és az I. világháborúban teljesített katonai szolgálatot követően 1924-ben lépett közigazgatási pályára. 1924 novemberében Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített

⁸¹ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 175; MTCN 1941–1944.

⁸² MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 141; MTCN 1940–1944.

⁸³ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 186; MTCN 1941–1944.

vármegye Balassagyarmati járásának szolgabírója lett, mely tisztséget 1939-ig töltötte be. 1939 márciusában a belügyminiszter Nógrád vármegye Balassagyarmati járásának főszolgabírójává nevezte ki, mely tisztséget 1944 decemberében is birtokolta.⁸⁴

dr. Erdődy Gyula (1911-?)

Erdődy Gyula 1911. február 17-én született. Felsőfokú tanulmányai után 1940-ben került Nógrád vármegyéhez közigazgatási gyakornokként. 1942 és 1945 között a Sziráki és a Losonci járás főszolgabírói hivatalában tevékenykedett szolgabíróként.⁸⁵

dr. Gálffy Ernő (1897–1981)

Gálffy Ernő 1897. március 7-én született Súron. Az egyetemi éveit követően előbb a család birtokán gazdálkodott, majd 1926–1927-ben közigazgatási pályára lépett. Volt közigazgatási gyakornok és vármegyei aljegyző is, 1935-ben pedig Nógrád és Hont k.e.e. vármegye Vámosmikolai Szolgabírói Kirendeltségének a vezetője lett. 1939-től előbb Bars és Hont k.e.e. vármegye Ipolysági járásának, majd 1942-től a Szobi járásának főszolgabírója. Utóbbi pozíciót birtokolta 1944 decemberében.⁸⁶

dr. Garamvölgyi (Mucsina) Antal (1912–1988)

Garamvölgyi Antal Márkházán született 1913. február 2-án Mucsina Antal néven. Az egyetem elvégzését követően egy évig ügyvédjelölt volt Salgótarjánban, 1939-ben azonban Nógrád vármegye közigazgatásában helyezkedett el. Ebben az évben közigazgatási gyakornok lett, 1940 és 1944 között azonban már vármegyei aljegyzői pozíciót birtokolt. A II. világháborús megpróbáltatásokat követő hazatérése után 1945 júliusában ismét sikerült elhelyezkednie a közigazgatásban.⁸⁷

dr. Grosschmid Pál (1908–1985)

Grosschmid Pál 1908. október 18-án született Kassán. Nagybátyja Grosschmid Géza Márai Sándor édesapja, anyai ágon a Madách családdal volt rokoni kapcsolatban. Közigazgatási pályára 1934-ben lépett, ezt követően Nógrád és Hont közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegye Nógrádi és Balassagyarmati járásában teljesített szolgálatot járási szolgabíróként. 1939-ben Nógrád vármegye árvaszékének ülnöke lett, mely tisztségét 1941 novemberéig birtokolta. Ekkor a Nógrádi járás főszolgabírójának nevezték ki, a pozíciót 1944 decemberében is betöltötte.⁸⁸

dr. Győri Endre (1906-?)

Győri Endre 1906. január 5-én született. Közigazgatási pályára 1934 májusában lépett, ekkor helyezkedett el Nógrád és Hont k.e.e. vármegyénél közigazgatási gyakornokként. 1935

⁸⁴ LADÁNYI, 1934. 307; ZONDA, 2018. 58; *Budapesti Közlöny*, (1939. március 2.) 1; MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 40; MTCN 1927–1944.

⁸⁵ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 163; MTCN 1941–1944.

⁸⁶ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 56; MTCN 1928–1944.

⁸⁷ GYEBNÁR, 2021; MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 132; MTCN 1940–1944.

⁸⁸ LADÁNYI, 1934. 359–360; MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 74; MTCN 1935–1944.

februárjában helyettes vármegyei aljegyzőnek nevezték ki, ez év májusában azonban már az aljegyzői pozíciót birtokolta. 1941 körül már Bars és Hont k.e.e. vármegye főjegyzője, mely tisztséget a háború végéig betöltötte.⁸⁹

dr. Hanzély Tamás (1903–?)

Hanzély Tamás 1903. szeptember 17-én született Szügyben. 1928 és 1932 között ügyvédjelöltként tevékenykedett Budapesten és Balassagyarmaton. Nógrád és Hont k.e.e. vármegye közigazgatásában 1935-ben helyezkedett el, ez év májusában vármegyei aljegyző lett. 1939 és 1942 között árvaszéki ülnök volt, ezzel párhuzamosan 1940 és 1941 között a vármegye főispánjának titkára. A Szécsényi járás élére 1942-ben került, főszoigabírói pozíciójában a belügyminiszter 1943 májusában véglegesítette.⁹⁰

dr. Mariányi Jenő (1908–1986)

Mariányi Jenő Budapesten született 1908. június 4-én. Közigazgatási pályafutását 1944-ben Zentán kezdte, majd 1944 decemberétől a salgótarjáni főszoigabírói hivatalban teljesített szolgálatot.⁹¹

dr. Mattyasovszky Kamill (1899–?)

Mattyasovszky Kamill Nagyselmecen született 1899. február 2-án. Közigazgatási pályára 1923-ban lépett, ebben az évben nevezték ki Nógrád és Hont k.e.e. vármegye helyettes aljegyzőjévé. 1924 márciusától a Sziráki járás főszoigabírói hivatalában tevékenykedett szolgabíróként, majd 1931 körül a Salgótarjáni járáshoz került, ahol szintén a szolgabírói feladatkört látta el. 1935 májusában a Salgótarjáni járás főszoigabírójává nevezték ki, mely tisztségét még 1944 decemberében is birtokolta.⁹²

dr. Zsembery Ferenc (1906–1971)

Zsembery Ferenc 1906. szeptember 9-én született Bercelen. Jogi tanulmányaival párhuzamosan 1926-tól már a közigazgatásban tevékenykedett, 1926-tól szülőfalujában működött községi kisegítőként. Az egyetemi évek sikeres lezárását követően is a községi igazgatás területén vállalt munkát, volt községi jegyzőgyakornok, segédjegyző és adóügyi jegyző is. 1940 februárjától Ragyolc körjegyzőjeként működött egészen az 1945 januárjában megkötött fegyverszünetig. Mielőtt 1945 júliusában főjegyzőnek választották Csécsén vállalt körjegyzői hivatalt.⁹³

Kazári (Kazareczki) Gyula (1914–1967)

Kazári Gyula 1914. július 25-én született Zagyvarónán Kazareczki Gyula néven. Közigazgatásban való elhelyezkedését megelőzően kőbányai és acélgyári munkásként dolgozott. 1939-ben Zagyvarónán lett községi kisegítő díjnok, mely feladatkört egészen 1945-ig

⁸⁹ MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 72; MTCN 1935–1944.

⁹⁰ *Budapesti Közlöny*, (1943. május 14.) 1; MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 75; MTCN 1936–1944.

⁹¹ MNL NVL XVII.407. 204/1945. dr. Mariányi Jenő igazoló bizottsági ügye.

⁹² MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 45; MTCN 1927–1944.

⁹³ FÖLDI, 2001. 184; MTCN 1937–1944.

gyakorolta. A közigazgatás újjászervezését követően 1945-től segédjegyzőként működött a településen.⁹⁴

Pálmai (Pranda) József (1915–2007)

Pálmai József Jobbágyiban született 1915. szeptember 3-án Pranda József néven. A községi igazgatás területén 1934-ben helyezkedett el, 1943-ig Jobbágyi jegyzőgyakornoka, majd segédjegyző volt. A II. világháborút követően körjegyzői feladatokat látott el Kállón és Lőrinciben.⁹⁵

Szánky (Szuchevich) Sándor (1887–?)

Szánky Sándor Belényesen született 1887. október 25-én Szuchevich Sándor néven. Tanulmányai befejeztével közigazgatási pályafutását 1915-ben gyakornokként kezdte, 1918-ban már járási szolgabíró volt Bars vármegyében. A trianoni békét követő határrendezések után Magyarországra menekült, a Belügyminisztériumnál kapott állást. Nógrád és Hont k.e.e. vármegyébe 1922-ben érkezett, ez évben már a Szécsényi járás szolgabírójaként teljesített szolgálatot. A Sziráki járáshoz 1931 körül került, 1933 októberében a járás főszolgabírójának nevezték ki, mely tisztséget 1944 decemberében is betöltötte.⁹⁶

Toma Géza (1914–?)

Toma Géza Budapesten született 1914. február 19-én. 1944 decembere előtt nem vállalt hivatalos közigazgatási területen. 1939-ben még gyári munkásként dolgozott, 1940-ben került a MÁV-hoz lakatosként, ahol egészen 1949-ig tevékenykedett.⁹⁷

⁹⁴ VONSIK, 1984. 39.

⁹⁵ FÖLDI, 2001. 144.

⁹⁶ MNL NVL IV.454.a 17351/1942; MNL NVL IV.412. Nógrád-Hont vármegye alkalmazottainak állománykönyve 190; MTCN 1927–1944.

⁹⁷ MNL NVL XXXV.131. T.22. Toma Géza

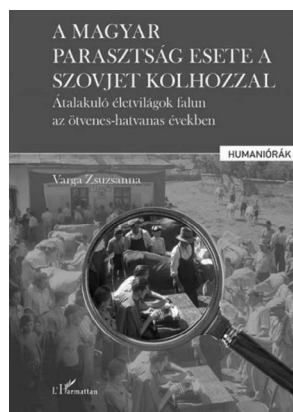
A szovjet kolhoz okozta (rendszer)változások a magyar paraszti társadalomban

Varga Zsuzsanna: *A magyar parasztság esete a szovjet kolhossal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években.* Budapest, L'Harmattan, 2021. 204.

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Új- és Jelenkori Magyar Történelmi Tanszék tanszékvezető egyetemi tanárának, Varga Zsuzsannának 2021-ben megjelent, *A magyar parasztság esete a szovjet kolhossal. Átalakuló életvilágok falun az ötvenes-hatvanas években* címet viselő kötete a kollektivizálás hosszasan elhúzódó és többszörösen megszakított magyarországi történetével foglalkozik. A kötet részletesen áttekinti a kollektivizálási kampányokat, különös figyelmet szentelve egymásra gyakorolt hatásuknak. Ekképpen mintegy újdonságként vizsgálja a hatalmi beavatkozások és az általuk kiváltott társadalmi reakciók kölcsönhatását. A könyv kronologikus sorrendben vezeti végig az olvasót a különböző falusi életvilágokon. Míg a fejezetek túlnyomó része a szerző korábban megjelent tanulmányainak¹ újra- és továbbgondolása, addig bizonyos szövegek most kerültek először nyomtatásba.

A könyv az előszót követően egy történelmi bevezetővel indít, amelyben a II. világháború utáni földreformokat veszi górcső alá: sorjában áttekinti a Szovjetunió által megszállt országokban lezajló földreformok sajátosságait. Ezt követően a mezőgazdaság szovjet mintájú átszervezésének folyamatát elemzi a közép-kelet-európai térség országaiban. Mivel a sztálini mezőgazdasági üzemszervezet legtömegesebb típusa a kolhozforma volt, így értelemszerűen ez lett az a minta, amelyet kötelező érvénnyel a szovjet befolyási zónába tartozó országokban is meg kellett honosítani. A szerző azonban felhívja a figyelmet két jelentős eltérésre a kolhozforma elterjedésével kapcsolatban. Az egyik a földtulajdonhoz köthető, mivel a Szovjetunióban ekkorra már nacionalizálták a földeket, vagyis megszűnt a föld mint magántulajdon, Közép-Kelet-Európában ezzel szemben földmagántulajdonnal rendelkező parasztokat kellett rákényszeríteni arra, hogy belépjenek szocialista nagyüzemekbe. A másik eltérés pedig a termelőszoövetkezetek többféle típusának az engedélyezése volt, melyet nemes egyszerűséggel I., II., III., IV. típusnak neveztek el. A lényegi különbség abból adódott, hogy a tevékenység mekkora részét végezték közösen, s ezzel összefüggésben a jövedelem mekkora hányadát számolták el a végzett munka, valamint a bevitt földterület alapján.

¹ VARGA, 2006; VARGA, 2009; VARGA, 2012a; VARGA, 2012b; VARGA, 2012c; VARGA, 2015.

A második fejezet, a *Célkeresztben a falusi osztályellenség, a kulák* címet viseli, amelyben a szerző bemutatja, hogy Rákosiék hogyan vonták be a pártszervezetet, az államigazgatást, valamint az igazságszolgáltatást a kulákok ellen indított üldözôhadjáratba. Vizsgálja a kulák meghatározás körüli kaotikusságot, valamint a kuláklistákra került különbözô társadalmi csoportokat is. A fejezet az olvasó elé tárja az adminisztratív intézkedések és gazdasági terhek sorozatát, a megszégyenítés különbözô változatait, valamint a fizikális bántalmazásokat, ítéleteket, amelyek célja a kulákok ellehetetlenítése, életmódjuk vagy kultúrájuk felszámolása volt. Az említett intézkedéseknek köszönhetően sikerült megroppantani a birtokos gazdák erejét.

A *parasztság megpróbáltatásai a sztálini agrárpolitika éveiben* címû harmadik fejezet a kollektivizálás elôkészületeivel foglalkozik. Bemutatja a termelôszövetkezeti csoportok három típusát, valamint azt az agitációs munkát, amelyet a kollektív gazdaságok elterjedése érdekében hajtottak végre. Az erôteljes agitáció azonban mégis sikertelennek bizonyult, hiszen továbbra is gyenge maradt a téeszcsék vonzereje, s a már megalakult gazdaságokban is sok probléma ütötte fel a fejét. Mindezt érzékelve Rákosiék változtattak az addigi politikájukon, amely így erôszakosabb lendületet vett. A szerző ismerteti azokat az intézkedéseket, megszorításokat, szigorításokat, erôszakos agitációkat, amelyek a téeszbe való belépésre „ösztönöztek”. Mindezekkel szemben bemutatja azokat a védekezési mechanizmusokat, amelyeket az említett intézkedésekre a magyar paraszti társadalom különbözô rétegei válaszul adtak.

A negyedik fejezetben, amely *Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953* címet kapta, egy perspektívaváltás érhető tetten. Míg az elôző fejezetekben a kollektivizálás folyamatainak makroszintû vizsgálatával foglalkozott a szerző, addig ebben a részben egy konkrét településre, saját szülôfalujára, Mihálygergére (Nógrád megye) összpontosítva vizsgálja a kollektivizálás elsô szakaszát. A fejezet elején részletes leírást találunk azokról a sajátosságos jellemvonásokról, amelyekkel a település, valamint a megye rendelkezett. A megye erôsen hegyes-dombos vidék, a mezôgazdaságból nehézkesen lehetett megélni, ezért sokan a környékbeli szén-és bazaltbányákban vállaltak munkát. Ennek következtében Nógrád megye ipari keresôinek jelentôs része kisparcellás, kétlaki munkás volt. Ezt követôen az említett sajátosságok fényében a kollektivizálás folyamatának részleteibe csôppenhet az olvasó, valamint fény derül arra is, hogy miért kapott erôsen negatív jelentéstartalmat a kétlaki kifejezés, illetve miként lépett fel ellenük a szovjethatalom.

Az *agrárpolitika „hullámvasútján” 1953–1956* címû ötödik fejezet ismét a makroszintû folyamatokat elemzi. A Sztálin halálát követô jelentôs változások sorában említendô, hogy Rákosi miniszterelnöki tisztségérôl lemondatták, és helyére az agrárszakembernek is számító Nagy Imre került. Ezzel kezdetét vette egy új szakasz politikájának kibontakozása, melynek részleteit szintén e fejezet foglalja magában. A Nagy Imre által kezdeményezett program jelentôségét az adta, hogy szakított a szovjet példa kötelezô érvényû másolásával, s a hazai adottságokra helyezte a hangsúlyt. Teljesen nem sikerült azonban befejezni a programot, hiszen a szovjet vezetés közbeszólt, és 1954–1955 fordulóján újra elôtérbe került kollektivizálás kérdése, melyben ismételten az állami erôszak alkalmazása érvényesült. Mindazonáltal ekkor már kezdtek hangsúlyosabbá válni a sikeresen gazdálkodó téeszek tapasztalatai is.

A falusi társadalomnak 1956-ra szinte nem volt olyan rétege, amelyet ne sújtott volna a szovjethatalom politikája. Így jutunk el időrendben *A paraszti követelések 1956-ban* című fejezethez, melyben a szerző bemutatja az 1956-os falusi magtartásformákat, melyekről elmondható, hogy vidéken nem volt szabadságharc jellege az eseményeknek. A legfontosabb mozzanat tehát nem a harc, hanem az önszerveződés volt. Mindezek mellett a parasztság különböző követeléseket fogalmazott meg röplapok, kiáltványok formájában, melyekben a korábbi évek során elszenvedett sérelmek orvoslását követelték. Szintén ebben a fejezetben esik szó az 1956-os forradalomnak a parasztság és a hatalom viszonyára gyakorolt hatásáról. Bemutatásra kerül még a hatalom által 1956 után indítványozott válságkezelési program, amelynek lényege a parasztság helyzetének megkönnyítése volt, melyek az alábbi intézkedésekben öltöttek formát: a kormány beszüntette az erőszakos tagosítást és a kötelező vetési terveket, eltörölte a kötelező beszolgáltatás rendszerét, valamint a tűz- és jégbiztosítás kötelező jellegét, felszámolta a mezőgazdaságfejlesztési járulékot, illetve engedélyezte a föld korlátozott adásvételét. Az 1958-ban újjáéledő kollektivizálási kampány azonban gátat szabott a program továbbhaladásának.

Az *ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában 1956–1961* című fejezet a kollektivizálás befejező szakaszába enged bepillantást nyerni, melyet – a korábbi évek tapasztalataiból tanulva – már a „testvérpártok” vezetőire bízta. A hatalom képviselői azonban az 1959 év eleji számszerű sikerek ellenére is komoly problémákkal szembesültek, leginkább a paraszti ellenállás különböző megnyilvánulásai. A teljesség igénye nélkül: a közös munkakezdés jóval későbbre való halasztása, a közgyűlések megzavarása, a belépési nyilatkozatok visszakövetelése, az ingóságoknak a közösbe való be nem szolgáltatása. Az ellenállás akkor sem halt el, mikor már sehogy sem lehetett kikerülni a belépést, hanem a téveszen belül éledt újjá. Noha 1961 februárjával a kollektivizálás befejezettnek volt tekinthető, a súlyos gondok, tömeges kilépési kérelmek már az ajtón kopogtattak.

A következő, *A hatalom és a parasztság az 1960-as évek első felében* című fejezetben kirajzolódik, hogy az elutasító magatartás, a paraszti ellenállás a belépési nyilatkozat aláírásával sem szűnt meg, csak a formái alakultak át. Az 1961-es év utáni mindennapi ellenállási stratégiákat a kivárás, az elvándorlás, valamint a paraszti család több lábon állása jellemezte. Mindezek mellett egyre inkább megfigyelhetővé vált az „aktív alkalmazkodás”-ként ismeretes tendencia, melynek lényege, hogy a társadalom alárendelt csoportjainak is lehetősége nyílik arra, hogy visszahassanak a hatalomra. Ennek következtében a politikai vezetés felismerte, hogy még évekig szükség van a magyar paraszt szorgalmára, munkaszeretetére, valamint a háztájiban termelt javaira, ezért egyre több alulról jövő kezdeményezés, a hagyományos paraszti gazdálkodás számos jól bevált megoldása került át a tiltott és túrt kategóriából a támogatottba – természetesen törvényi elismerés nélkül. Erre majd csak az 1967. évi III. törvény adott lehetőséget, mely törvényesítette az alulról jövő helyi kezdeményezéseket és bevált gyakorlatokat.

A *hatalom és a falusi munkásság a Kádár-korszakban* című utolsó fejezet részletesen foglalkozik a kétlakisággal, valamint azzal az adminisztratív kényszerrel, amellyel az agitátorok a kétlakiakra próbáltak hatni. A kétlakiság tömegessé válása ugyanis gondot jelentett számukra, mivel a mezőgazdaságból nagy számban áramlottak be az iparba olyanok, akik a családjuk révén fenntartották a mezőgazdasági

kistermelést is. A kétlakiság témakörében még országos hatáskörű vizsgálatot is elrendeltek, mely azonban rávilágított arra, hogy a kétlakiság nem politikai, hanem jövedelmi kérdés volt. Ebben a fejezetben ismerkedhet meg az olvasó a kettős foglalkozás, hármás jövedelemelosztás fogalmával. Ez a kifejezés a falusi családok többlábon állása következtében jött létre, mivel a családi bevételi források az átlagos két kereső révén tulajdonképpen három forrásból tevődtek össze: egyrészt az eljáró kereső által hazahozott bérből, illetve fizetésből, másrészt pedig a faluban, a családtagokkal együtt megtermelt kétfajta (téesz és háztáji) jövedelemből. Szintén az utolsó fejezetben derül fény a munkások és a parasztok közötti számottevő különbségekre is.

Varga Zsuzsanna kötete rendkívül informatív, hatalmas magyar és idegen nyelvű forrás- és szakirodalmi bázissal rendelkezik. Felépítése és nyelvezete könnyen érthető, világos és jól áttekinthető. A szerző tanulmányai rendkívüli hozzáértéssel kerültek válogatásra, és fontos kiemelni azt is, hogy a szerző milyen jól gyűrja egybe a makro- és mikorszintű vizsgálatok eredményeit, amelyek mintegy kiegészítik és erősítik egymást. A szerző az utószóban leírt gondolatai nagyon tanulságosak és megszívlelendőek, hiszen a generációk közötti párbeszédre hívja fel a figyelmet, valamint annak az üzenetnek az értékelésére, amellyel a múlt eseményei rendelkeznek a jövőre nézve.

Hrestyákné Hajdu Edit

Felhasznált irodalom és rövidítések

VARGA

- 2006 VARGA Zsuzsanna: Paraszti követelések 1956-ban. In: ESTÓK János (szerk.): *1956 és a magyar agrártársadalom*. Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 2006. 81–104.
- 2009 VARGA Zsuzsanna: „Földindulás után”. A hatalom és a parasztság Magyarországon az 1960-as évek első felében. *Történelmi Szemle*, 51. (2009) 2. sz. 231–258.
- 2012a VARGA Zsuzsanna: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár- korszakban. *Korall Társadalomtörténeti Folyóirat*, 13. (2012) 49. sz. 37–57.
- 2012b Varga Zsuzsanna: Paraszti ellenállás és alkalmazkodás a kollektivizálás befejező szakaszában, 1959–1961. In: SCHLETT András (szerk.): *Földindulások – sorsfordulók. Kollektivizálás, agrárvilág és vidéki változások a XX. század második felében*. Budapest, Szent István Társulat, 2012. 101–115.
- 2012c VARGA Zsuzsanna: Célkeresztben a falusi osztályellenesség. Kulákok az osztályharcos igazságszolgáltatás gépezetében. In: PALLAI László (szerk.): *„Kitaszítottak” – Emberek, sorsok, politika Magyarországon a XX. század közepének Magyarországnán*. Hajdúnánás, [K. n.], 2012. 121–142.
- 2015 VARGA Zsuzsanna: Ki a veszélyesebb ellenség: a „kulák” vagy a kétlaki? Egy makacs nógrádi falu és a kollektivizálás, 1949–1953. In: HORVÁTH Sándor – Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Állami erőszak és kollektivizálás a kommunista diktatúrában*. Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2015. 51–77.

Német kisebbségi közösségek deportálása Magyarországon 1944–1945 között

Márkus Beáta: „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországon 1944/45. Pécs, Kronos Kiadó, 2020. 472.

Az 1989-es politikai rendszerváltás után számos általános összefoglaló és helytörténeti monográfia, tanulmány jelent meg a magyarországi német nemzeti kisebbség több évszázados történelmével kapcsolatban. Jó néhány tanulmány, visszaemlékezés látott napvilágot a II. világháború végén történt, a Szovjetunióba, többévi kényszermunkára (málenkij robotra) való elhurcolásokról, de a téma átfogó, teljes képet adó és több szempontot is érvényesítő, tudományos igényű feldolgozása még váratott magára.

Az 1945 utáni időszak nagy törést jelentett, az ekkor átéltek sok fájdalmat okoztak a magyarországi német kisebbségnek. A II. világháború, valamint az azt követő egy évtized a magyarok és az országban élő németek közti együttélés legutóbbi 300 évének letragikusabb fejezete. Az ezekben az években a hazai németséget ért traumák még napjainkig sem oldódtak fel teljesen.

A magyarországi német kisebbség 1945 utáni történelmében a kitelepítések mellett¹ – ahogy az számos visszaemlékezésből is kitűnik – a legmélyebb és lefájóbb nyomot a málenkij robot tragédiája hagyta. A múlttal való őszinte szembenézés, az események tárgyilagos feldolgozása a kollektív traumák kezelésének elengedhetetlen feltétele. Az államszocializmus időszakában – kiváltképp az '50-es és '60-as években – azonban a magyarországi német kisebbség nem ápolhatta, nem gyakorolhatta maradéktalanul hagyományait, kulturális örökségét, közelmúltja valós történetének tárgyalása pedig tabunak minősült, így a kitelepítés mellett a málenkij robot súlyos traumáját sem dolgozhatta fel.

Jelen könyv szerzője Márkus Beáta történész, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történettudományi Intézet Német Történelem és Kultúra Délkelet-Közép-Európában Alapítványi Tanszék oktatója, akinek a legutóbbi, a témával foglalkozó munkája a málenkij robotra hurcolt magyarországi németekkel készített interjúkat gyűjtötte egybe.² Ez a kötet a szubjektív valóság, a személyes visszaemlékezések, az *oral history* alapján közelítette meg, dolgozta fel a magyarországi németek deportálásának történetét. A jelen ismertetés tárgyát

¹ TÓTH, 1993.

² MÁRKUS, 2013.

képező „Csak egy csepp német vér” – A német származású civilek Szovjetunióba deportálása Magyarországon 1944/1945 című kötete ezzel szemben nem a szubjektív élményekre és nézőpontokra, hanem a rendelkezésre álló írásos dokumentumokra, statisztikákra építve, objektív tényeken keresztül mutatja be a tragikus eseményeket.

1944 decemberében a Magyarországot megszálló Vörös Hadsereg 2. és 3. Ukrán Frontja a civil lakosság tagjait, állítólagos német származásukra hivatkozva, tízezerszámra hurcolta el többéves kényszermunkára a Szovjetunióba. A jóvátételi munkára és a málenkij robotra való elhurcolások (utóbbi a magyar lakosságra is kiterjedt) a frontvonal áthaladtával párhuzamosan három fő területet érintettek: a Tiszántúlt, majd a Duna-Tisza közét Budapest környékével és végül a Délkelet-Dunántúlt. Az utoljára elfoglalt Észak-Dunántúlon mindezekre az eseményekre szinte egyáltalán nem került sor. Magyarországról összességében mintegy 60–65 ezer³ német nemzetiségű személyt vittek el szovjet munkatáborokba a megszálló orosz katonai erők. Ebből, a málenkij robot mellett, 35 ezer főt kimondottan jóvátételi munkára.⁴ A munkatáborokban (Gulag, GUPVI) uralkodó embertelen körülmények miatt az elhurcolt nők és férfiak közel egyharmada életét vesztette a Szovjetunióban eltöltött fogság éveiben.

A rendszerváltást követő években idehaza és külföldön is egyre több olyan tudományos munka jelent meg, melyek alapos és tudományos kutatási módszerekkel és érzékenységgel nyúlnak a témához, illetve dolgozzák fel a szovjet csapatok által végrehajtott német kisebbséget érintő deportálásokat, valamint azok hátterét.⁵ Ezek a munkák már tárgyalják a politikai rendszerváltás előtti időszakban elhallgatott németek kitelepítését és a málenkij robot súlyos örökségét is. Magyarországi vonatkozásban ilyen például Tóth Ágnes 2008-ban⁶ vagy a Berner–Radosav szerzőpáros 1996-ban megjelent monográfiája, ez utóbbi a romániai Szatmárból elhurcolt németek történetét ismerteti.⁷

Márkus könyve tudományos összefoglaló munka, melyben a szerző többéves kutatómunkára támaszkodva veszi számba a vidéken, illetve Budapesten lejátszódó tragikus eseményeket és teljesen új megvilágításba helyezi a magyarországi német kisebbséget érintő, málenkij robotra való elhurcolást.

A mű elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy a szovjet katonai vezetés – a Magyarországot megszálló 2. és 3. Ukrán Front hathatós támogatásával – Sztálin személyes parancsát⁸ miért nem egységesen, hanem területenként eltérő módon hajtotta végre. A téma összetettségéből adódik az a kérdés is, hogy milyen okokkal lehet ezeket a területenkénti eltéréseket indokolni. A szerző az 1944 decembere és 1945 januárja közötti időszakban végrehajtott deportálásokat vizsgálja, részletesen bemutatja a deportálás időszakának napjait, azt az ország területén szétszórta elő német kisebbségi közösségek szintjén tárgyalja.

A könyv, mely egy hosszú – közel 10 éves – kutatási projekt lezárása, egy jól át gondolt, szerkezetileg jól felépített, megszerkesztett egész. A téma szükségességének

³ OROSZ, 2017.

⁴ Uo., 132.

⁵ Ilyen például: BAIER, 2000.

⁶ TÓTH, 2008.

⁷ BERNER–RADOSAV, 1996.

⁸ VIDA (SZERK.), 2005.

indoklása és a kutatási kérdések bemutatása után a szerző kitér a történeti kontextusra, történeti szövegkörnyezetben helyezi el a témát, kitekintést ad Magyarország területén kívülre, a Kárpát-medence más régióira is, majd részletesen bemutatja a vizsgálati szempontokat (például a különböző deportálásban érintett területek elhelyezkedését vagy az ott lezajlott katonai eseményeket). A mű külön fejezetekben foglalkozik az egyes régiókkal (Békés-Csanád, Északkelet-Magyarország, Bács-Kiskun, Sváb-Törökország, Budapest és környéke). Ez a területi felosztás azért is különösen érdekes és értékes, mert az akkori közigazgatási területi felosztás jónéhány esetben átnyúlik a mai országhatárokon.

A kutatás főbb szempontjai a következők: deportálási terület, közigazgatás, forrásadatok; a régió szovjet megszállása; etnikai összetétel és konfliktusok a megelőző időszakban; a deportálás végrehajtása a régióban; intézkedések a deportálás alatt és után; a német származás értelmezései a régióban; a régióból deportáltak létszáma. Mindezek vizsgálata kiegészül a helyi egyházi és világi dokumentumok adatainak elemzésével.

Márkus részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy miként tudták a megszálló szovjetek ilyen „eredményesen” végrehajtani a deportálásokat, illetve, ezzel összefüggésben, hogy milyen felelősség terheli a magyar hatóságokat a németajkú civil lakosság összegyűjtésében és elhurcolásában – hiszen mindez csak a magyar fél hathatós támogatásával volt lehetséges. A „bűnös” németektől való megszabaduláshoz jó lehetőséget, illetve hivatkozási alapot teremtett a világháborús német katonai szövetségben elvesztett háború, ami felerősítette a magyarországi német kisebbségtől való megszabadulás gondolatát. Ennek következménye jól ismert: a málenkij robotra való elhurcolás mellett a hazai németiség másik nagy tragédiája az 1945 utáni kitelepítés.

A kötet választ keres továbbá arra a kérdésre is, hogy mi lehet az oka annak, hogy vannak olyan földrajzi térségek, amelyeket egyáltalán nem vagy alig érintettek az elhurcolások, jóllehet jelentős német kisebbség lakta őket.

A szerző a deportálások utótörténetének feltárásával sem marad adós: elemzése a deportálásban érintettek, a hazatértek történetére is kiterjed. Az emlékezetkultúra vizsgálata révén az elhurcolások és az elhurcolt áldozatok utóéletébe kaphatunk bepillantást, a tragédia feldolgozását, illetve az évtizedekig tartó elhallgatás következményeit kísérhetjük figyelemmel.

Az olyan kérdéseken túl, hogy hol, mikor és hány embert hurcoltak el, nagyon fontos annak tisztázása is, hogy vajon a megszálló szovjet katonai szervek milyen alapon választották ki a deportált személyeket, kit tekintettek németnek és vajon mennyiben játszott tényleges szerepet az elhurcolandó civil lakosság német származása. Márkus továbbá bemutatja azt is, hogy miként reagált a deportálásokra a magyar lakosság és a magyar kormányzati szervek.

A kényszermunkára elhurcoltak száma erősen megosztja a téma magyar kutatóit. A mai napig komoly viták folynak arról, hogy vajon pontosan hány főt érintettek a deportálások. A kérdés megválaszolására Márkus Beáta a szovjet levéltári források alapos feltárása alapján tesz kísérletet. Ezeket a forrásokat a szerző előtt még senki nem használta fel. Nyilvánvaló, és ezt a szerző maga is hangsúlyozza, hogy nagyon pontos számot ezekből sem kaphatunk. Ennek ellenére a függelékben precízen elkészített, jól áttekinthető és alaposan összegyűjtött táblázatokat kapunk kézhez.

Különösen érdekes a Márkus által az öt nagy régióból összegyűjtött adatok és a szovjet levéltári források adatai között megmutatkozó különbség: az előbbieket szerint ugyanis az elhurcoltak összlétszáma 25.532 főre tehető, az utóbbiak viszont 31.923 főre teszik. A szerzőnek az orosz levéltári források vizsgálata alapján arra jut, hogy a jelentős létszámbeli eltérést az okozhatja, hogy a megszálló szovjet csapatok tágabban értelmezték Magyarország határait a háború azon időszakában. Így például a Szatmárból elhurcolt németeket a Magyarországról elvittekhez számolták. A szovjet adatok szerint Szatmárból 5324 német személyt hurcoltak el, akikkel együtt a Márkus által feltárt elhurcoltak száma már nagyságrendileg meg egyezik a szovjet levéltári forrásokban fellelt és azok által megadott adatokkal.

Márkus elemzése az esemény mély ismeretéről tanúskodik, ami nem csoda, hiszen a szerző családja révén személyesen is érintett. A könyv középpontjában a Kárpát-medencében élő német kisebbség egységes bemutatása áll, a közép- és kelet-európai kontextus felidézésével azonban szélesebb összefüggéseiben is képes bemutatni és új megvilágításba helyezni a magyar helyzetet.

Végkövetkeztetésként elmondható, hogy a szerző, a magyarországi, illetve az egész Kárpát-medence területén élő német kisebbség történetét (a két világháború közötti időkhöz visszamenőleg), a szovjet munkatáborokba történő elhurcolását, illetve a háború utáni Magyarország ezen időszakát a korszak külső szemlélőjének a szemszögéből közelíti meg, hiszen nem volt, nem is lehetett részese az eseményeknek. Mégis – talán személyes, családi érintettsége révén – végig érezhető a megérteni vágyás, az empátia, amelyet az olvasó is képes átérezni. A források és a statisztikák feldolgozásának módszere elősegíti a tények átláthatóságát és a mű tudományos értékét is jelentősen megnöveli. Ilyen értelemben a szerző ezen szintézise egyben egy olyan munka is, amely nemcsak a téma ismerőinek, szakavatott kutatóinak, hanem a téma iránt érdeklődő nagyközönségnek is szól. A könyvben feldolgozott statisztikák és a bemutatott eredmények nemcsak a magyarországi német kisebbség számára jelenthetnek iránymutatást, hanem mindenki számára, hiszen a II. világháborúban sokat szenvedett magyar lakosságot is érintették a málenkij robotra történt elhurcolások.

Morauszky Tamás

Felhasznált irodalom és rövidítések

BAIER

2000 BAIER, Hannelore: *Tief in Russland bei Stalin: Erinnerungen und Dokumente zur Deportation in die Sowjetunion 1945*. Bukarest, ADZ-Verlag, 2000.

BERNER-RADOSAV

1996 BERNER, Helmut – RADOSAV, Doru: *Und keiner weiß warum. Eine deportierte Geschichte*. Ravensburg, Landmannschaft der Sathmarer Schwaben, 1996.

MÁRKUS

- 2013 MÁRKUS Beáta: *„Messze voltam én fogságban, nagy Oroszországban”*. Magyarországi németek szovjet kényszermunkán 1944/1945–1949. *„Malenkij robot” interjúkötet*. Pécs, Magyarországi Németek Pécs-Baranyai Nemzetiségi Köre, 2013.

OROSZ

- 2017 OROSZ László: A kollektív bűnösség jegyében. Magyarország és a „németkérdés” – hetven évvel ezelőtt. In: *Közép-Európai Közlemények*, 10. (2017) 1. sz. 129–139.

TÓTH

- 1993 TÓTH Ágnes: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára, 1993.
- 2008 TÓTH Ágnes: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2008.

VIDA (SZERK.)

- 2005 VIDA István (szerk.): *Iratok a magyar–szovjet kapcsolatok történetéhez. 1944. október–1948. június. Dokumentumok*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2005.

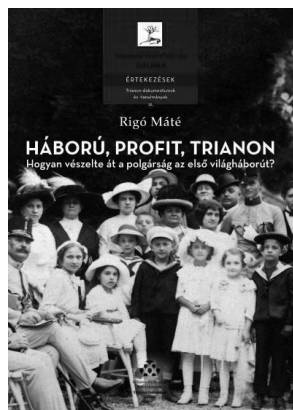
Túlélni Trianont? A békeszerződések haszonélvezői

Rigó Máté: *Háború, profit, Trianon – Hogyan vészelte át a polgárság az első világháborút?* Budapest, Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2022. 363.

A történettudományi kutatásoknak ma is az egyik sarlatos pontja a kelet-közép-európai politikai, gazdasági és társadalmi változások, átalakulások vizsgálata az I. világháborút követő időszakban. A birodalmak felbomlását és az új államok megalakulását jellemzően egy olyan időszakként látatják, amikor a „hosszú 19. század” lezárulásával a különböző társadalmi rétegek életkörülményei alapjaiban megváltoztak.

Rigó Máté a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet kiadásában megjelent kötetében¹ a polgári rétegből felemelkedő vállalkozók helyzetének bemutatására vállalkozik az I. világháborút követő időszakban. Az összehasonlító történeti elemzés módszerével elve a legfontosabb politikai, gazdasági és társadalmi sajátosságok ismertetésével vázolja két történelmi régió, Elzász-Lotaringia és Erdély fennállásának kereteit. A két régió azért alkalmas a releváns szempontok szerinti összevetésre, mert amellett, hogy számos impériumváltáson mentek keresztül, a nacionalizmus szempontjából is Európa talán leginkább konfliktusos területeinek számítottak. Rigó ezt az elemzést hosszú időmetszetben, a körülbelül 1870 és 1930 közötti hatvan év áttekintésével végzi el. A nemzetközi összevetés során a fő hangsúly a történeti és földrajzi értelemben vett *Mitteleuropában* végbement változások elemzésére esik.

Annak ellenére, hogy a két régió földrajzilag viszonylag távol esik egymástól, illetve, hogy rendkívül összetett probléma Nyugat- és Kelet-Közép-Európa összehasonlítása, a szerző munkája módszertanát tekintve azokra a megközelítésekre támaszkodik, amelyek ebben úttörőnek számítanak. Ezek közül elsősorban érdemes kiemelni Tara Zahranak a francia és a csehszlovák határvidékeken fellángoló nacionalizmusról és a térségek kisebbségi problémáiról írt munkáját,² valamint Heinz-Gerhard Haupt és Jürgen Kocka önálló kötetét az összehasonlító történetírás módszertanának általános kérdéseiről.³

¹ A mű Rigó Máté *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War?* című kötetének magyar nyelvű, átdolgozott kiadása. (RIGÓ, 2022.)

² ZAHRA, 2008. 137–165.

³ KOCKA–HAUPT, 2012. 12.

A szerző hipotézise, hogy miközben az 1918 után Németországtól Franciaországhoz került, korábban francia Elzász-Lotaringia nagyvállalkozói szinten is jelentős gazdasági szereplőitől tevékenységük kontinuitását várnánk, a Romániához csatolt Erdélyt pedig rendkívül radikális változások színtereként értékelnék, a valóságban ez éppen fordítva történt. Rigó eddig kevésbé vizsgált szempontok bemutatására törekszik, és munkája során leginkább a polgárságból rekrutálódott vállalkozók szemszögéből igyekszik megvilágítani a problémát: a kötetet képező esettanulmányaiban német és magyar származású polgári vállalkozó családok élettörténetén keresztül mutat rá a két háború közötti változások gyökereire és következményeire.

Rigó szerint a téves közvélekedés forrása az a szinte az I. világháború óta jelen lévő megközelítés, amelyet leginkább az áldozati narratívával azonosíthatunk: a háborús győzelem érdekében tett maximális erőfeszítések ellenére bekövetkező vereség olyan válságot okozott, amely visszavetette a „boldog békeidőkben” prosperáló – vagy legalábbis annak vélt – kelet-közép-európai államokat, miközben hozzájárult a zömmel nyugat-európai győztes országok töretlen fejlődéséhez. Kelet-Közép-Európa polgárságának háború utáni felforgatott helyzetéről beszélt a brit közgazdász John Keynes, a párizsi békeszerződés szakértője.⁴

A szerző rendkívül gazdag elsődleges és másodlagos forrásokra támaszkodva kalauzolja el olvasóját a két régió történetében. Állításait hat ország (Ausztria, Franciaország, Magyarország, Németország, Románia, Svájc) húsz levéltárában található forrásokra, a két régió politikai, gazdasági és társadalmi változásaira koncentráló angol, német, francia, magyar és román nyelvű szakirodalomra, valamint a kapcsolódó sajtóanyagra alapozza. Forrásbázisának gerincét a vállalat-történet legfontosabb forrásai, tehát levelezések, feljegyzések, számlák, vállalati jelentések és statisztikák adják.

A kötet a legfontosabb eredményeket tartalmazó epilógus mellett három nagy fejezetből áll, amelyek kisebb alfejezetekből épülnek. fel Jelen írásban, a terjedelmi korlátok miatt, csak a kötetben foglalt, szerzteágazó ismeretanyag vázlatos ismertetésére vállalkozom.

A kötet első fejezetében (*A boldog békeidők?*) az I. világháborút megelőző évtizedekben zajló gazdasági átalakulásról olvashatunk. A német kormányzat az 1870–1871-es porosz–francia háború nyomán Németországhoz csatolt Elzász-Lotaringia integrációját a német gazdasági nacionalizmus ürügyén nem segítette. Ugyanakkor a régió fejlődését nem is igyekezett hátráltatni, csak néhány kirívó esetben fordult ilyen elő: például amikor 1912-ben az eredményesen működő grafenstadeni gépgyárban egy kedélyesre sikeredett ünnepség után a dolgozók elénekelték a francia himnuszt, a német kormány megvont minden támogatást a vállalattól. A közömbös attitűd nem volt idegen azonban Franciaország részéről sem. A francia tőke elkerülte a német fennhatóság alá került Elzász-Lotaringiát, sőt vámmal sújtotta az onnan érkező kereskedelmi árukat. Találó ezért az a megállapítás, miszerint Franciaországnak Elzász nélkül nem kellett az elzászi áru és az elzászi munkaerő. Ennélfogva nem meglepő, hogy Franciaország (és Németország is) sokkal inkább

⁴ KEYNES, 2000. 217.

választotta Erdélyt a befektetések helyszínéül, semmint azt az Elzász-Lotaringiát, amely a két állam között kirobbant háborúk egyik fő oka volt.

Ezzel éppen ellentétesen cselekedett azonban a magyar kormány, amikor az Erdélyben működő román üzletemberekkel szembeni túlkapások, illetve a fellángoló antiszemitizmust támogató hangok letörésére törekedett. A gazdasági protekcionizmus és az állami iparpártolás eszközével élve a magyar állam elérte, hogy a főként a polgárságból rekrutálódó erdélyi nagyvállalkozói réteg megerősödjön pozíciójában. Az Erdélyben működő, budapesti és bécsi székhelyű vállalatok már a tőzsdén is megjelentek, s egyre nagyobb mértékben került tulajdonukba az erdélyi gazdaság számos területe (szénbányászat, vasipar, koncessziók stb.). Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a kelet-közép-európai prosperitástól eltérően alakult a nyugati vállalkozói réteg sorsa az I. világháború előtt. A mindkét régiót jellemző fejlődésben különbséget mindössze az államok és a régiók közötti eltérő politikai viszony jelentett. Ugyanis, míg az elzászi cégek viszonylag lassan, két évtized alatt képesek voltak alkalmazkodni a németországi viszonyokhoz, s ez nem kevés rugalmasságot árul el a régió részéről, addig Magyarországon a felülről vezérelt nemzetépítés és modernizáció révén egyfelől a politikai elittel való együttműködést, másfelől a társadalmi viszonyok állandóságát (munkásréteg leszakadása és alacsony életszínvonala) kellett elfogadniuk az erdélyi vállalkozóknak a prosperitás érdekében.

Rigó a könyv második fejezetében (*A totális háború*) a két régió történetét az I. világháború időszakában mutatja be. Kiemeli, hogy a háború alatti gazdagodás szempontjából nem találni érdemi különbséget a két régió vállalkozói között: mindkét államra igaz, hogy sajátos protekcionista gazdaságpolitikával, sőt „sajátos” adópolitikával járult hozzá a vállalatok meggazdagodásához. (Ez például abban nyilvánult meg, hogy a magyar állam szemet hunyt az erdélyi Renner cipőgyár kibogozhatatlan adókimutatásai, a tulajdonképpeni adócsalás felett.) Másfelől viszont fontos különbséget tenni abból a szempontból, hogy sajátos politikai attitűdjükkel mennyiben befolyásolták a két régióban működő vállalatok anyaország-hoz fűződő viszonyait. Németország a régió vállalkozóival szemben diszkriminatív politikát folytatott az I. világháború időszakában. Számos vállalat kényszerült bezárásra vagy piaci orientációjának megváltozására abból kifolyólag, hogy részvényesei között az antantországok tőkései ültek. Ezzel szemben Magyarországon Tisza István miniszterelnök a végsőkig ellenállt a fellángoló antiszemitizmus és nemzetiségekkel szembeni gyűlölet terjedésének. Az Erdélyben élő románsággal kapcsolatos álláspont csak azután változott meg, hogy 1916 nyarán Románia megtámadta Magyarországot. Bár az osztrák–magyar csapatok a román frontot német katonai segítséggel viszonylag rövid idő alatt felszámolták, a románokkal szembeni gyanakvás miatt az erdélyi magyar polgárság került előtérbe az állami iparpártolás terén. Ehhez azonban mind Németországnak, mind az Osztrák–Magyar Monarchiának olyan eszközöz kellett folyamodnia, amely az I. világháború után mind gyakrabban alkalmazott megoldásként funkcionált, akkor azonban elképzelhetetlennek számított. Ez nem más volt, minthogy a háborús felek kiépítették a hadigazdaságot azáltal, hogy minden lehető erőforrást a háború szolgálataiba állítottak. Így az állam – ha ideiglenesen is, de – áthágta a magántulajdonba vetett töretlen hitet, s a gazdasági folyamatok központosításával a származás és

állampolgárság alapján vett pártfogás alá vagy éppen tett partvonalra bizonyos egyéneket.

A szerző a harmadik fejezetben (*Törés vagy kontinuitás?*) arra keresi a választ, hogy miként hatott a két régióban működő polgárság vállalataira az I. világháborút lezáró fegyverszünet és békeszerződések időszaka. Mindkét régiót tekintve bekövetkezett az impériumváltás időszaka: míg Elzász-Lotaringia visszakerült Franciaországhoz, addig Erdély Románia fennhatósága alá került. A két régió közül azonban az előbbi volt nehezebb helyzetben. Ennek az az oka, hogy a francia tőkésék még azelőtt próbáltak meg olcsón, a valódi érték töredékéért hozzájutni a német tulajdonban lévő vállalatokhoz, hogy erről az aláírt békeszerződés rendelkezett volna. Ehhez nemcsak bankárokat, hanem civileket is száműztek a régióból német származásukra, illetve németországi kapcsolataikra hivatkozva. Ezen kívül Franciaország azzal próbálta támogatni az annektált régiót, hogy a gyarmatain, illetve a francia-német határ vámmentessége révén Németországban próbálta meg eladni az Elzászban előállított költséges árukat, azok felvásárlására és a francia anyaállamban történő terjesztésére azonban nem volt hajlandó. Mindezek alapján megállapítható, hogy a gazdasági nacionalizmus és protekcionizmus ellenére Párizs nem tudta és nem akarta integrálni Elzász-Lotaringiát a két világháború közötti időszakban.

Ezzel szemben Erdélyben egészen más felállás alakult ki a román-francia külpolitika sajátos helyzete miatt. Mivel Románia nem akarta kockáztatni újonnan szerzett területének elvesztését, így nem mertte meglépni a magyar vállalkozók kitelepítését vagy jogainak csorbítását a francia gazdaság számára is vonzó befektetési lehetőségekkel bíró Erdélyben. Az I. világháború után ugyanis megindult a gazdasági verseny Kelet-Közép-Európáért, s ebben a korábban szövetséges hatalmak is gyakran szembekerültek egymással. Nagy-Románia ezért kénytelen-kelletlen beletörődött a magyar gyárosok és gyáraik működésének kontinuitásába. A román impérium stabilizálódásával ez a helyzet abba az irányba mozdult el, hogy a románok megpróbálták beépülni a kisebbségek vezette vállalatok igazgatótanácsába: megkezdődött a vállalatok honosítása, azaz formailag románná válása. Ennek eredményeképpen a magyar vállalatok nemcsak, hogy nem veszítették el korábbi pozícióikat, hanem még a háborús vereség és a békeszerződések révén bekövetkező határváltozások ellenére is képesek voltak kamatoztatni az I. világháború alatt szerzett nyereségüket. A magyar származású elitnek a román nemzetgazdaságba való betagozódását az a kompromisszum segítette elő, hogy a vállalatok lazítottak az anyaországgal fenntartott gazdasági kapcsolataikon, cserébe viszont nemcsak Erdély, hanem Nagy-Románia is a felvevőpiacukká vált. Ezáltal pedig az említett vállalatok számára egy, a II. világháború alatti antiszemita atrocitásokig, illetve a zsidótörvények megjelenéséig kitartó prosperáló időszak vette kezdetét.

Tehát, Rigó Máté kutatásai nyomán megállapítható, hogy az impériumváltás nem feltétlenül jelentett valódi törést az említett vállalatok gazdasági helyzete szempontjából. Mélyreható változásokat sokkal inkább Elzász-Lotaringiában, semmint Erdélyben tapasztalunk, s ez főképp a háború előtt és alatt regnáló francia és német, illetve magyar és román kormányok magatartásával, (gazdasági) nacionalizmusával és az ezzel összefüggésben végrehajtott döntéseivel magyarázható. Miközben a háború utáni időszakban jelentős erőforrásokat irányított

Franciaország Kelet-Közép-Európába a kialakuló gazdasági versenyben való siker reményében, sem ő, sem Románia nem rendelkezett elegendő tőkével és hatalommal ahhoz, hogy felvásárolja a területére került, de külföldi kézben maradt cégeket.

Ugyanakkor, érdemes tenni néhány kritikai észrevételt is a megjelent kötet tartalma kapcsán. Egyfelől a szerző a nemzetközi szakirodalom használata révén esetenként téves vagy félreérthető interpretációkat emelt át a kötetbe (például a 65. oldalon a magyarországi felnőtt lakosság választóinak arányát vagy a 118. oldalon az 1914–1915-ös magyar–román „határvillongásokat” tekintve). Másfelől a szöveg felépítését tekintve, véleményem szerint helyenként zavarja a megértés fonalát: a szerző „lábjegyzetbe kívánczó” gondolatokat is a törzsszövegbe emelt, miközben a magyarázat során felvetett fogalmak vagy személyek némelyikét részletesebben nem magyarázta meg. Összegezve, Rigó Máté kötete mindenképpen újszerű eredményekkel szolgál arra vonatkozóan, hogy a kelet-közép-európai vállalkozó polgárság pályája milyen íveket írt le az I. világháborút követő években, és munkája értékén nem ront a néhány kritikai észrevétel sem.

Szabó Róbert Károly

Felhasznált irodalom és rövidítések

KEYNES

2000 KEYNES, John Maynard: *A békeszerződés gazdasági következményei*. Ford.: FÉLIX Pál. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000.

KOCKA-HAUPT

2012 KOCKA, Jürgen - HAUPT, Heinz-Gerhard: *Comparison and Beyond, Traditions, Scope, and Perspectives of Comparative History*. In: *Comparative and Transnational History. Central European Perspectives*. Eds.: KOCKA, Jürgen - HAUPT, Heinz-Gerhard. New York, NY-Oxford, Berghahn Books. 7–29.

RIGÓ

2022 RIGÓ, Máté: *Capitalism in Chaos: How the Business Elites of Europe Prospered in the Era of the Great War?* Ithaca, NY, Cornell University Press, 2022.

ZAHRA

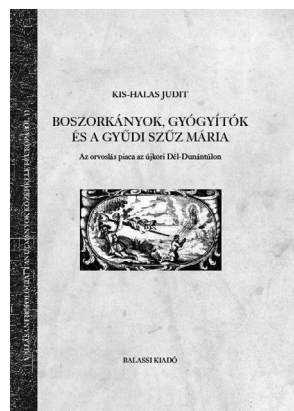
2008 ZAHRA, Tara: *The „Minority Problem” and National Classification in the French and Czechoslovak Borderlands*. *Contemporary European History*, 17. (2008) 2. sz. 137–165.

Kórok, betegek, kúrák a 18. századi Dél-Dunántúlon

Kis-Halas Judit: Boszorkányok, gyógyítók és a gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon. Budapest, Balassi Kiadó, 2020. 336.

Amikor Sz. Kristóf Ildikó a közelmúltban áttekintette a magyarországi boszorkányüldözések kutatástörténetét, és annak eddigi eredményei alapján megállapította, hogy a jelenségkörrel kapcsolatban megszülettek az alap kutatások, hangot adott annak az igénynek is, hogy a témában jóval több elemző tanulmánynak kellene készülnie.¹ Megfigyelése nem érheti váratlanul a boszorkányüldözés hazai történeti kutatását figyelemmel követő olvasókat: a nemzetközi viszonylatban is kitűnő forrásadottságokkal bír, a kultúr- és társadalomtörténeti elemzésekre is különleges lehetőséget adó témában az utóbbi három évtizedben csupán öt monográfia született.² Bizonyos mértékű megnyugvásra adhat okot, hogy ebből kettő az utóbbi években látott napvilágot. Egyetérthetünk Sz. Kristóf Ildikóval abban is, hogy a perek elemzésével a korszak mindennapi életébe való bepillantásra nyílik egyedülálló lehetőség. A perdokumentációkat különböző perspektívából vizsgáló, újabb szempontrendszerek bevonásával dolgozó elemzések különösen komoly eredményeket hozhatnak a magyarországi folyamatok mélyebb megértésében: Sz. Kristóf elsősorban regionális mélyfúrásokat, a mikro-történeti megközelítésmód alkalmazását, vagy éppen a társadalmi nemek történetének vizsgálati szempontjainak bevonását javasolja az újabb elemzésekhez.

Kis-Halas Judit 2020-ban megjelent monográfiája mindezen szempontok közül többet is sikerrel állít vizsgálódásai szolgálatába, amikor Baranya, Bács, Somogy és Tolna megyei boszorkányperek anyagainak, a gyűdi Mária-kegyhely 18. századi mirákulumgyűjteményeinek, a térség pestishez kapcsolódó forrásainak és nyomtatott orvosló könyveinek összevetésével mutatja be a Dél-Dunántúlon működő egészségügyi piac rétegzettségét és működését. De pontosan mit jelent az „egészségügyi piac” kifejezés? A terminus alatt a korábbi kutatások azt a sokszereplős, a kora újkorban formálódó, egyre professzionizálódó egészségügyi rendszert értik, amelyben a gyógyítás különféle szereplői a betegek gyógyulására különböző szolgáltatásokat kínálnak.³

¹ Sz. KRISTÓF, 2014. 17–60.

² PÓCS, 1989; PÓCS, 1997; KRISTÓF, 1998; TÓTH G., 2020.

³ Lásd erről: GENTILCORE, 1992; JENNER-WALLIS (EDS.), 2007.

Mielőtt valóban a könyvbe lapoznánk, egy pillanatra el kell időznünk annak címén és alcímén (*Boszorkányok, gyógyítók és a gyűdi Szűz Mária. Az orvoslás piaca az újkori Dél-Dunántúlon*). Míg a főcím lényegre törően utal a könyvben élénk táru- egésségügyi piac legjellemzőbb aktoraira – ezzel hangsúlyozva a gyógyításban résztvevő specialisták, hályogkovácsok és a gyógyulásokban közbenjáró szentek sokféleségét –, az alcímet olvasva, majd a könyvbe lapozva az lehet a benyomá- sunk, hogy az sajátos ellentmondásba kerül a mű tartalmával. A művet a törté- nész pozíciójából olvasva meglep a szóhasználat: a 18. századi történelem kutatói ugyanis legritkább esetben használják a korszak leírására az újkor jelzőjét. A törté- neti kutatásban bevett szokás az időszakot a kora újkorhoz sorolni, esetleg a korszak átmeneti jellegét hangsúlyozva kései feudalizmusként, politikátörténeti kontextus- ban kései rendiségként emlegetni, művelődéstörténeti szempontokat érvényesítve a felvilágosodás újra meg újra megújuló fogalmi hálóját használni, vagy egyértel- műen utalva a korszak egyedi jellegére, 18. századként emlegetni. Tudva, hogy a kötet az említett korszak forrásaival dolgozik, hiszen az elemzett boszorkány- perek döntő része úgy, mint a gyűdi mirákulumgyűjtemények és a pestisjárvány dokumentációja 18. századi forrásanyagot exponál, félrevezetőnek gondolom az alcím szóhasználatát, ha csak nem a szerző a történeti néprajz egyébként hazánk- ban termékeny, valójában azonban kevesek által művelt periodizációs kérdéseihez kívánt hozzászólni. Tekintettel arra, hogy a kötet az irányzat egyik legfrissebb és legeredetibb kutatását tárja elénk, mindenképpen ki kell emelnünk a periodizáció folyamatosan terítéken lévő kérdését, amely historiográfiájához a mű önkéntelenül is hozzájárul, egyúttal fontos tennivalókra hívva fel a figyelmet.⁴

Kis-Halás a témát egy *in medias res* esettanulmánnyal vezeti fel, majd rögtön rátér a vizsgálatának otthont adó „terep”, a Dél-Dunántúl bemutatására, amely a 18. szá- zadi Baranya, Somogy, Tolna és Zala megye területét jelenti. Miközben Kis-Halás körbejárja a térséget, különösen a Baranya megyei Gyúd falu vonzáskörzetét, és bemutatja annak társadalmi és etnikai viszonyait, a mindennapi konfliktusoknak a török utáni időkben is különösen kitett közeget ismerünk meg. A térség etnikai és felekezeti megosztottsága ugyanis magában foglalja az olyan mindennapi konfliktusokkal terhelt történések lehetőségét, amelyek boszorkányvádaskodásnak, vagy éppen az esetleges ellentétekből adódó mindennapos erőszak sebesüléseit gyó- gyítandó csodáknak jelenthetnek táptalajt. (14–19.) A fejezetben megismerkedünk a török idők után újra betelepülő sokác, bunyevác és szlovák csoportokkal, a velük ekkor találkozó, évszázadok óta együtt élő magyar–délszláv lakossággal. Az elem- zés kontextusának vázlata azonban akkor válik teljessé, amikor a megismert etni- kai jelenségek kiegészülnek azzal a szabdalt vallási dimenzióval, amit a Mecsek alján egymás közvetlen szomszédságában élő katolikus, református és unitárius közösségek egymás mellett élése jelent.

A kontextualizáló fejezetet követően tárgyalja a szerző a vizsgált forráskorpuszt. (19–36.) Kis-Halás elsősorban három dokumentumcsoportot használ. Forrásai egyik részét a térségben ez idáig feltárt 144 boszorkányper jelenti, amelyek tartalmi kezelését és értelmezését nagyban megkönnyítette a több mint harminc éve zajló

⁴ Minderről lásd: VARGYAS, 1961. 5–20; BÁRTH, 2012. 9–21. A periodizáció problémájáról, histori- ográfiájáról: PALÁDI-KOVÁCS, 2013.

levéltári forrásfeltárás és azok publikálása, illetve a közelmúltban Tóth G. Péter által összeállított számítógépes adatbázis.⁵ Az évtizedek alatt összegyűjtött levéltári perdokumentációt a szerző elsősorban a gyüdi Mária-kegyhely 337 mirákulumtörténetével és a kegyhelyen használt liturgikus könyvekkel, prédikációkkal vetette össze, amelyekben részben Rosner Zsolt korábbi forráspublikációjára, részben pedig saját levéltári kutatásaira támaszkodott.⁶ Figyelemreméltó a szerző érzékenysége, amellyel a forrásokhoz és azok keletkezéséhez közelít. Ezek bemutatása során ugyanis felhívja a figyelmet a tényre, hogy mind a vizsgált boszorkányperek, mind pedig az elemzett mirákulumgyűjtemények „többszerzős”, konstruált alkotások, amelyek különböző kezek alatt átfutva, a tanúk nyilatkozatait több ízben átszerkesztve tárják elénk az egyes betegek történeteit. Mindazonáltal Kis-Halas hitet tesz amellett, hogy ezek a jegyzőkönyvjellegű források azok, amelyek valóban a legközelebb engednek minket a betegek mindennapi tapasztalataihoz. A vallomásokból felsejlő mindennapi betegségtapasztalatokat jól exponálja a források legutolsó csoportja, amelyet a régióban zajló, fel-fellobbanó pestisjárványok rendkívül heterogén jellegű dokumentumegyüttese és a 17–18. századi, elsősorban nyomtatásban terjedő orvosló könyvek jelentik. A szerző azon felismerése, hogy a pestisjárványok szerteágazó dokumentációjának (például a vármegyei vagy városi határozatok, egészségügyi bizottsági jegyzőkönyvek, levelezések, vagy olyan egodokumentumok, mint a betegnaplók) a két korábbi forráscsoporttal való összevetése kitűnő lehetőséget ad az egészségügyi piac megismerésére, a monográfia egyik legfőbb érdeme.

A szerző a kutatástörténetet követő fejezetben éppen ennek a fogalomnak és annak David Gentilcore által javasolt – egyben Kis-Halas által a későbbiekben alkalmazott – alternatívájának, az orvoslás plurális rendszerének bemutatását végzi el.⁷ Annak érdekében, hogy a betegség tapasztalataihoz közelebb kerüljön, a betegek által elbeszélte betegségnarratívumokat állítja figyelmé középpontjába. Ezzel nem csak a nagyhatású orvostörténész, Roy Porter által az 1980-as években felvázolt vizsgálati irányt követi,⁸ de az általa kialakított fogalmi mezőbe az orvosi antropológia olyan szaktekintélyétől is kölcsönöz néhány jól alkalmazható terminust, mint Arthur Kleinman.⁹ Szembetűnő a tudatosság, amellyel az iménti elméleteket úgy, mint a mirákulumgyűjtemények elemzéséhez kölcsönvett módszertani megfontolásokat – amelyeket elsősorban szentkultuszokkal, csodahittel, és a zarándoklat jelenségkörének kutatásával foglalkozó középkortörténészekről, Pierre-André Sigaltól, André Vauchez-től, Michael Goodichtól, Christian Krötzlől és Stanko Andrićtól vesz át – saját forrásaihoz igazítja.¹⁰ A könyv második felében ugyanilyen módon működteteti Vlagyimir Propp a varázsmesék morfológiai elemzésére felállított szempontrendszerét, melyet Gerd Theißen, Klanczay Gábor és Stanko Andrić alkalmazásmódjához képest korrigál, a korábbi modelljeiket kritikai szempontok alapján kiegészíti. (172–180.)¹¹

⁵ <https://boszorkanykorok.hu/> (Utolsó letöltés: 2023. október 11.)

⁶ ROSNER, 2017.

⁷ Lásd erről: GENTILCORE, 1992; JENNER-WALLIS (EDS.), 2007.

⁸ PORTER, 1985. 175–198.

⁹ KLEINMAN, 1980; KLEINMAN, 1988.

¹⁰ SIGAL, 1985; VAUCHEZ, 1997; GOODICH, 2007; KRÖTZL, 1994. 48–54; ANDRIĆ, 2009.

¹¹ PROPP, 2005; THEIßEN, 1987; KLANCZAY, 1997. 49–73.

Elemzése kezdetén Kis-Halas Judit a boszorkánypercek rontáselbeszéléseit elemzve különbözteti meg a boszorkányrontás a térségben megfigyelt nyolc csoportját. Ezeket a hiedelmeket bemutatva – amelybe a boszorkánylövés, a csontkiszedés, a szív kivétel, a boszorkánynyomás, a lóvátétel, vagy a kisebb számban felbukkanó tündérhiedelmek is beletartoznak – azonban nemcsak egy sokrétű magyarázatrendszer tárul elénk, de a köznép anatómiai elképzelései (68–73.) és e rontásképzetek térbeli dimenzióinak sajátosságai (75–78.) is. Amikor a szerző rátér a különböző tünetcsoportok vizsgálatára és számba veszi azokat a betegségeket, amelyeket a 18. század embere részben a boszorkányok mesterkedéseinek tulajdonított (79–130.), összeveti a boszorkánypercekben megszólalók és a korszak tanult orvoslásának tudásrétegeit is. Kis-Halas részletes elemzését olvasva az rajzolódik ki, hogy korántsem tért el egymástól jelentős mértékben a gyógyítással kapcsolatos tudás e két rétege. A falusi és mezővárosi betegek a különféle tünetegyüttesekre – például a hideglelés, bénulás, sükettség és bőrbetegségek bajaira vagy a lelki zavarok különböző formáira – gyakran hasonló terminológiát és gyógymódokat alkalmaztak, mint képzett pályatársaik. Természetesen a kor orvosi szakirodalmában, például Pápai Páriz Ferenc *Pax corporisában* vagy Váradi Lencsés György *Ars medicájában* felbukkanó gyógymódok mellett párhuzamosan élt a laikus orvoslás módszereibe vetett hit. A fürdetés, borogatás, füstölés vagy az általában hájjal végzett masszírozás praktikái mellett így párhuzamosan alkalmaztak különféle házi szereket, vagy ha nagy szükség volt rá, különböző varázsszövegeket is.

A szerző fontos társadalomtörténeti tanulságokat is figyelme középpontjába állít, amikor a boszorkánypercekből kigyűjtött gyógyítókat renkezi katalógusba. Az általa összesen 54, név szerint azonosított gyógyító jellemzően paraszti származású, esetleg iparos nők és férfiak csoportja. Különösen izgalmas a szerző azon megfigyelése, hogy a vádaskodó gyógyítók között olykor különböző etnikumú specialistákat ismerünk fel, akik jellemzően „empirikus úton” tanulták ki a gyógyítás nem hivatalos praktikáit. E szlovák, horvát gyógyítók mellett hasonló jelentőségűek a szerző azon adatai, amelyekből az egyes borbélyok, fürdősök boszorkányrontáshoz való hozzáállására derül fény, és amelyek a migráció makrotendenciáit képesek megragadni egyes egyéni életutak szintjén. A Nagykanizsáról gyógyítani utazó borbély, a boszorkányrontást alkalomszerűen azonosító vándorlapok és zarándokok és a több országot megjárt orvos, Szvetics Mihály történetei megmutatják azt a rengeteg változásnak kitett társadalmat, amelyben azonban a katolikus istenhit szakrális hatalma továbbra is érvényesül. Mi sem utal jobban a szerző ezzel kapcsolatos, általam is teljes mértékben legitimnek tekintett álláspontjára, mint hogy a boszorkánypercek áttekintését a legfőbb orvossal, Istennel zárja.

Kis-Halas Judit a gyűdi Mária kegyhely korai történetének bemutatását követően, könyve második felében hasonló gondolati íven mozogva (tünetegyüttesek – gyógymódok – gyógyítók) fogja össze a mirákulumjegyzékekben szétszórt adatokat. A már korábban hangsúlyozott elméleti keretrendszer felvázolását követően a kora újkori búcsújárás kutatásában elért hazai eredményekre és a Propp-féle modellre támaszkodva tárgyalja a csodaelbeszélések morfológiai alakzatait.¹² A szenttel gyógyulás érdekében folytatott kommunikáció négyfázisú szekvenciáját

¹² Csak a legfontosabbakat említve: TÜSKÉS, 1993; BÁLINT-BARNA, 1994; MOHAY, 2015.

(invokáció, felajánlás, hálaadás, gyógyulás) gyűdi példákkal mutatja be. Ennek során megismerkedünk a szenthez való fohászkodás helyi történetével, az attól szinte elválaszthatatlan felajánlás gyakorlatával és a hálaadás olyan praxisaival, mint amit a zarándoklat egyik formája vagy a fogadalmi ajándékok különböző típusai, például ezüsből vagy viaszból készült hátatárgyak, anatómiai fogadalmi tárgyak, vagy ezüst, esetleg festett képek jelentettek.

Kis-Halas viszonylag sematikus, toposzokkal terhelt beszámolóba ütközött a csodafeljegyzések tünetegyütteseit leíró feljegyzések kutatása során. Ennek ellenére sikerült hasonló szemléletességgel bemutatnia a jegyzőkönyvekben olvasható leírásokat, ahogyan azt a boszorkányperek elemzése alkalmával tette. A közönséges torokfájás, a vízkór, a bénulás, a vakság vagy a szembetegségek és további különféle problémák bemutatását követően a korábbiakhoz képest jóval több kontextuális magyarázatot adva mutatja be a mirákulumgyűjteményekben is felbukkanó járványokat, a leprát és pestist. (215–222.) Ennek során megismerkedünk a Pécssett és környékén hozott járványügyi intézkedésekkel, az ott lakók mindennapi nehézségeivel és egészségügyi szükségleteikre alternatívát kínáló szolgáltatásokkal: a szükségkórházak felállításával, a helyi orvos, Mizenried doktor által kihelyezett borbélysebészek betegápolási feladataival, vagy éppen az orvosságokat biztosító, 1712-től üzemelő Szerecsén Patikával.

A gyógymódok és gyógyszerek újabb források segítségével történő bemutatásában a liturgia eszközei és a „népi gyógyászat” praktikái a leghangsúlyosabbak. S bár a fürdetés és a borogatás már említett gyakorlatai mellett különböző kenőcsök használatára is kitér a szerző, azok alapanyagairól hallgatnak Kis-Halas forrásai. Sajnálatos módon a szerző hasonlóan kevés adatot talált a gyógyfüvekkel való gyógyítás módozataira. Ezzel ellentétben azonban a sebészeti beavatkozások, illetve az egyházi medicina különböző formái, például a benedikciók és exorcizmusok, az álommedicina, a csoportos zarándoklat vagy a különböző szent helyek (oltárok, templomok) gyógyulás érdekében történő körüljárására valamennyivel több adat áll a szerző rendelkezésére.

A gyógyítók hierarchiáját felállítva a szerző arra jut, hogy bár a mirákulumtörténetekben több szakképzett orvossal találkozunk, mint a boszorkányüldözések dokumentumaiban, a kegyhellyel kapcsolatban készült iratok Szűz Mária mindent elsöprő gyógyító erejét hangsúlyozzák. Miközben Barich Tádé atya papi praxisában szintén egyfajta egyházi medicina alkalmazását sejtí, részletesen bemutatja a gyűdi jegyzékekből ismert orvosdoktorok, katonaorvosok, borbélyok, sőt a bábák és különböző laikus gyógyítók sokaságát. Ennek során arra jut, hogy ők a mirákulumgyűjtemény narratívája szerint a gyógyítás aktoraként csupán asszisztálni tudnak a csodatevő Szűz Mária mindent, elsősorban azonban mégiscsak a „bibliai betegeket”, vakokat és bénákat gyógyító kultuszához.

Kis-Halas Judit könyve azzal, ahogyan bemutatja a Dél-dunántúli egészségügyi piac rétegeit, azok átfedéseit, a rétegeket alkotó rászoruló betegeket, panaszait, illetve az azokra segítséget kínáló különféle egészségügyi „kufárokat”, egy folyamatosan mozgó, segítségre szoruló kisemberekkel teli világot fest le. Mindezt olyan szemléletes példákkal teszi, amely olvasmányos epizódokkal nemcsak a hasonló kutatási kérdéseket megfogalmazó kutatók számára válik a munka érdekfeszítő olvasmánnyá, de segítségükkel a laikus érdeklődő is izgalmas betekintést kap

a modernitás előtti emberek hétköznapi életébe. A monográfia érdeme éppen ez: alulnézeti perspektívát kínál, így annak olvasása során megismerjük a betegek életében jelentkező megpróbáltatásokat, a gyógyulásért folytatott küzdelmeik során adódó nehézségeket, megoldási stratégiáikat. Kis-Halas Judit munkája emiatt megkerülhetetlen a 18. század kultúr- és társadalomtörténetét vizsgáló történészek, néprajzkutatók és antropológusok számára. A kötet további interdiszciplináris és összehasonlító vizsgálatok alapjául azonban akkor szolgálhatna igazán, ha az eredmények könnyebben hozzáférhetőek lennének a nemzetközi tudományos diskurzusok számára is. Éppen ezért lenne fontos a munkát elérhetővé tenni a nemzetközi kutatók számára angol nyelven, hasonlóan a Balassi Kiadó sorozatának más kiadványaihoz.

RÁCZ K. Bence

Felhasznált irodalom és rövidítések

BÁLINT-BARNA

1994 BÁLINT Sándor – BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok. A búcsújárás története és néprajza*. Budapest, Szent István Társulat, 1994.

BÁRTH

2012 BÁRTH Dániel: Történeti folklorisztika Magyarországon. Előzmények és távlatok. *Etnoszkóp*, 2. (2012) 1. sz. 9–21.

GENTILCORE

1992 GENTILCORE, David: *Healers and Healing in Early Modern Italy*. Manchester, Manchester University Press, 1992.

KLEINMAN

1980 KLEINMAN, Arthur: *Patients and Healers in the Context of Culture: An Exploration of the Borderland Between Anthropology, Medicine and Psychiatry*. Berkeley, LA, University of California Press, 1980.

1988 KLEINMAN, Arthur: *The Illness Narratives: Suffering, Healing and the Human Condition*. New York, NY, Basic Books, 1988.

KRISTÓF

1998 KRISTÓF Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen, Ethnica, 1998.

JENNER-WALLIS (EDS.)

2007 JENNER, Mark S. R. – WALLIS, Patrick (eds.): *Medicine and the Market in England and Its Colonies, c. 1450–1850*. New York, NY, Palgrave, 2007.

MOHAY

- 2015 MOHAY Tamás: „Istennek kincses tárháza” P. Losteiner Leonárd kézírata Szűz Mária csíksomlyói kegyszobráról. Csíksomlyó–Budapest, Csíksomlyói Ferences Kolostor – Szent István Társulat, 2015.

PALÁDI-KOVÁCS

- 2013 PALÁDI-KOVÁCS Attila: *Időrend, kronológia, periodizáció az európai etnológiában. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2010. május 3-án megválasztott akadémikusok székfoglalói.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 2013.

PROPP

- 2005 PROPP, Vlagyimir Jakovlevics: *A mese morfológiája.* Budapest, Osiris, 2005.

PÓCS

- 1989 PÓCS Éva: *Tündér és boszorkány Délkelet- és Közép-Európába határán.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.
- 1997 PÓCS Éva: *Élők és holtak, látok és boszorkányok.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1997.

PORTER

- 1985 PORTER, Roy: *The Patient’s View: Doing Medical History from Below. Theory and Society*, 14. (1985) 2. sz. 175–198.

ROSNER

- 2017 ROSNER Zsolt: *Máriagyűdi mirákulumos könyv. Évszázadok csodái a máriagyűdi kegyhelyen.* Máriagyűd, Magánkiadás, 2017.

Sz. KRISTÓF

- 2014 Sz. KRISTÓF Ildikó: *Boszorkányüldözés a kora újkori Magyarországon: kutatástörténet, eredmények teendők – 2013-ban.* In: *Boszorkányok, varázslók és démonok Közép-Kelet Európában.* Szerk.: KLANICZAY Gábor – PÓCS Éva. Budapest, Balassi Kiadó, 2014. 17–60.

TÓTH G.

- 2020 TÓTH G. Péter: *Boszorkánypánik és babonatéboly.* Budapest, Balassi Kiadó, 2020.

TÜSKÉS

- 1993 TÜSKÉS Gábor: *Búcsújárás a barokk kori Magyarországon a mirákulumirodalom tükrében.* Budapest, Akadémiai kiadó, 1993.

VARGYAS

- 1961 VARGYAS Lajos: *Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz? Néprajzi Értesítő*, 43. (1961) 5–20.

English abstracts

Fazekas, Zsuzsanna

Why is the Regime Change of 1989 Not Celebrated on a National Day in Hungary?

On October 23, 1989, Mátyás Szűrös, provisional head of state of Hungary, officially declared the third Hungarian Republic from the balcony of his Parliament office. The event was dated intentionally on the anniversary of the beginning of the 1956 Revolution, and in the following years, the commemorations of October 23 were mostly about 1956 and not the political changes of 1989.

The article inquires why October 23 has not become the day of remembrance of the regime change in the past thirty years in Hungary, how has such a significant political event become only a footnote during the celebrations, and what kind of consequences it had. The paper observes how the October 23 commemorations came to be dominated by the discourse on the 1956 Revolution, how the memory of the regime change was represented during these celebrations, which other days could have served as symbolic dates celebrating 1989, and how none of them were appointed as an official day of remembrance.

To answer these questions, the article applies the sociologist Gabriella Elgenius' typology of successful national days to the possible celebratory dates of the regime change. It also analyzes the level of gestures, symbols, and messages and explores possible explanations of why the regime change was not assigned a day of remembrance, leaving the space of memory open to further explanations and narratives on the potential reasons.

Gyebnár, Kristóf

District Leaders and Political Transitions: The District Chief Clerks of Nógrád-Hont County between 1945 and 1950

During the political transitions that took place in Hungary during the short twentieth century, the newly established powers typically renewed or radically transformed the state and administrative systems, which often resulted not only in organizational changes but also in changes in personnel. It was no different during the political transition of 1944–1945, as György Gyarmati explains in his monograph on the Rákosi era: „*The metamorphosis of the institutional system of public administration has been reduced, amidst the talk of »democratization«, to a purely political exchange of personnel.*” But how did the transition from 1944–1945 and the subsequent transition from 1948–1949 affect the local administration and its leaders?

The paper analyzes this issue through the example of the district administration of Nógrád-Hont County. In addition to discussing the reorganization of the county and district administration, the study focuses on the career advancement of the district chief clerks who were in charge of the district administration after 1945. Since the time frame of the analysis spans from the establishment of the Provisional National Government to the introduction of the Soviet like self-governing system, the example of the district chief clerks allows us to trace the history of changes in the leadership of local administration between 1944 and 1950.

Mezei, Hanna Mónika

The Impact of the Regime Change on Local Holocaust Commemoration

A relationship towards the Holocaust and Judaism was already evolving during the last decade of state socialism in the 1980s. However, after the political regime change, it became possible to openly discuss and remember the Holocaust and its victims. As a result, there were changes in the reinterpretation of the Holocaust, its communication, and the way it was commemorated. I presume that these changes were a result of the dialogue that began in the 1980s, however, they were shaped by the democratic atmosphere, the freedom of remembrance, and the simultaneous emergence of antisemitism. The regime change brought about a change in the fact that the actors of memory were no longer just Jewish communities but also local governments, civil organizations, individuals, or even the state. Through the case studies examined in this article (Tokaj, Kiskunhalas, Rákoshegy), I demonstrate how the memory of the Holocaust has appeared and transformed at the local level in these different communities (mostly through public events and the installation and maintenance of memorials). The three towns present three entirely different paths and opportunities. In Tokaj, Jewish religious life ceased during state socialism, but there were those who considered preserving the Jewish past as their goal, and a mayor who regarded maintaining the memory of the Holocaust as important. In Kiskunhalas, despite the tragedy of the Holocaust, religious life has been continuously maintained to this day, and during the regime change, it was a positive development that the maintenance of Holocaust memory extended beyond the synagogue's walls. In Rákoshegy, religious life ceased in the 1960s, and during the regime change, the local Baptist congregation purchased the synagogue building. The study explores which actors played a role in the formation of the memory of the Holocaust in different communities and what specific impact, if any, they had on shaping the memory of the local Jewish community.

Mohr, Szilárd

New Goals and Tasks in Education in 1945: Democracy, Society, and Nation in *Demokrácia és köznevelés [Democracy and Public Education]*

In 1945, the change of political power swiftly led to the formulation of new directions in the goals of education. The primary and most important task was the

democratization of education. However, several obstacles hindered this process, since it was not even decided how this new democracy would look like and what it would mean from the point of view of education. In order to clarify this, a course was organized in the summer of 1945 for education managers and teachers. Later, the texts of the lectures were published in a volume which formed the basis of the democratic retraining of the teachers. However, between the course and the publication of the volume, changes took place in the Ministry of Culture. As a result, a new unit appeared in the book, which placed significant emphasis on representing the image of democracy and the culture of the National Peasant Party responsible for the area of education. For this reason, during the retraining, the peasant party's image of democracy, society, and nation shifted into the center, which was based on the ideology of people's democracy.

Székely, Juli

The Transfiguration of Heroes: Heroes' Squares in Budapest

In all likelihood, there is not a single guidebook on Budapest that does not recommend visiting the Heroes' Square in the 14th district – as part of a world heritage site – at the end of the Andrassy Avenue. These books, however, fail to point out that the idea of a Heroes' Square is not unique at all: throughout history, it had and still has several namesakes in the area that now belongs to Budapest. Heroes' Squares have been established in today's 3rd, 16th, 17th, 18th, 19th, 20th and 23rd districts, too. While the majority of these squares were formed within the framework of the modernization and urbanization of public spaces around the turn of the twentieth century, most of them were (re)named as Heroes' Square following a decree in 1917.

Focusing on the heroes of these different squares, the article explores (1) how the concept of hero has changed from the turn of the millennium to the present day, with particular references to the regime change in 1989, and (2) the differences and similarities between the practices of commemoration in the center and periphery of Budapest. At the same time, beyond the politically determined interpretation of heroes, the article presents several examples through which the concept of Heroes' Square becomes first a playful, then an abstract, and finally a self-reflexive entity. Through the analysis of various urban interventions (such as the 2012 art project *Place of Heroes*), the article also positions the reinvented place of heroes within the field of alternative art, which not only challenges but also reinterprets existing narrative frameworks.

Tóth, Nikolett

Regime Change in the Democratic Association of Hungarian Women

The communist takeover of power in Hungary in 1948 has already been covered in numerous authors in secondary literature. However, little is known about the effect it had on the only existing women's organization at the time, the Democratic

Association of Hungarian Women (Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, MNDSZ). This organization was founded in 1944 as the Anti-Fascist Working Women's Association. The MNDSZ defined itself as a women's organization, independent of parties, but the guidelines and instruction of the Hungarian Communist Party have gradually become prevalent in their work. In April 1948, during the Second National Congress of the MNDSZ, the introduction of the unity of women's associations was announced, which meant that every single organization had to decide whether to merge into the MNDSZ or dissolve itself. This move silenced autonomous women in Hungary. With the establishment of the Hungarian Working People's Party (Magyar Dolgozók Pártja, MDP) in June, it was no longer necessary to hide the close relationship between the party and the organization.

In my study, I examine the effects of the communist regime change of 1948 on the MNDSZ, exploring how its responsibilities, leadership, and membership changed. Breaks can be observed in the work of the MNDSZ in the period between 1944–1948 and 1948–1956. While in the first period, they actively participated in several areas, such as healthcare, social policy, and education, in the second period, this took on a completely new form. The organization was uniformized and their operation changed direction. The association abandoned its previous position, and serving and implementing the party's interests became their primary concern. Among other things, its most important activities became the mobilization of women to the labor market and the participation in the so-called peace fight. The changes within the MNDSZ had a negative impact: its social reputation deteriorated, and it increasingly became a burden in the eyes of the party. In May 1956, the change of regime led to the dissolution of the Democratic Association of Hungarian Women. The article presents this process based primarily on archival sources and the relevant secondary literature.

Zsidi, Bernát

„Every Age Bears the Responsibility for Its Own Choices” The Rehabilitation Procedures of the Hungarian Academy of Sciences between 1988 and 1994

The Hungarian Academy of Sciences was one of the main governing bodies of Hungarian scientific life under Soviet-type socialism. This study examines the limited room for maneuver that the Academy had to renew its own organization at the end of the Kádárism, during the period of the political regime change. The central theme of the study is the Academy's rehabilitation of its members along the following lines: Was there a history of rehabilitation at the Academy? Who could have been rehabilitated by the academic board? For which periods could the Academy conduct rehabilitation procedures? Which actors were involved in the procedures? What are the links between politics and the Academy's rehabilitations? What continuities and discontinuities can be identified between the rehabilitation procedures before and after the political regime change (1990)? The timeframe of the analysis spans between 1988 and 1994, as the regime change and the post-Kádár era of the Hungarian Academy of Sciences ended with the adoption of the new Academic Act in the mid-1990s.

Szerzőink

Fazekas Zsuzsanna • susieliom@gmail.com

Újságíró és történész, az ELTE TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék doktorandusza. Fő kutatási területe a nemzeti emlékezet alakulása és különösen a nemzeti ünnepek kérdése.

Gyebnár Kristóf • gyebnar.kristof@gmail.com

Felsőfokú tanulmányait az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetem jogelőd intézményeiben végezte, 2018-ban történelem alapszakos bölcsész, 2020-ban okleveles történész diplomát szerzett. 2020-tól az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolájának doktorandusza. Kutatási területe az észak- magyarországi régió, ezen belül Nógrád és Heves vármegye 20. századi története. Elsősorban a korszak politikai átmeneteinek a helyi közéletre és lokális társadalomra gyakorolt hatásával foglalkozik. 2022 szeptembere óta a Magyar Nemzeti Levéltár Heves Vármegyei Levéltárának segédlevéltárosa.

Hrestyákné Hajdu Edit • h.editke96@gmail.com

Kárpátaljai történész. Alap- és mesterszakos tanulmányait a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskolán végezte történelem szakon. Az ELTE BTK TDI Modernkori Magyarország Doktori Programjának doktorvárományosa.

Mezei Hanna Mónika • mezei.hannamonika@gmail.com

Az ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék doktori hallgatója, korábban a tanszék kulturális örökség tanulmányok mesterképzését végezte el. Emellett muzeológusként dolgozik a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárban.

Mohr Szilárd • mohr.szilard@gmail.com

A Pécsi Tudományegyetem „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskolájában 2023-ban szerzett tudományos fokozatot. Disszertációját öt Baranya vármegyei gimnázium II. világháborús történetéből írta, fő kutatási érdeklődési területe a 20. század közepének oktatástörténete, azon belül a honvédelmi nevelés és az oktatásirányítás.

Morauszky Tamás • tamasmorauszky@gmail.com

Az ELTE BTK TDI Atelier Interdiszciplináris Történeti Doktori Program negyedéves doktorandusza. A Nyíregyházi Evangélikus Kossuth Lajos Gimnázium intézményvezetője. Kutatási témája Tokaj-Hegyalja német nemzetiségeinek aszimilációja és a sváb múlt nyomai, különös tekintettel a malenkij robotra és annak társadalmi, kulturális következményeire Gáván és a németek által is lakott Vencsellőn.

Rácz K. Bence • raczkbence33@gmail.com

Az ELTE BTK történelem–angol szakos hallgatója. Kutatási érdeklődése a 18. század társadalom- és kultúrtörténete, különös tekintettel a boszorkányüldözés történetére és a történetírás elmélete.

Szabó Róbert Károly • rszabo.elte@gmail.com

Az ELTE BTK TDI Társadalom- és Gazdaságtörténet Doktori Programjának PhD hallgatója.

Székely Juli • szekely.julia@tatk.elte.hu

Magyar és művészettörténet szakon végzett az ELTE-n, majd a CEU szociológia szakán szerzett MA diplomát és PhD fokozatot. Jelenleg az ELTE Szociológia Tanszékének adjunktusa. Kutatási területei a művészetszociológia, városszociológia, emlékezetszociológia és mindezek keresztmetszei.

Tóth Nikolett • tothnicole94@gmail.com

Az ELTE TDI Modernkori Magyarország Doktori Programjának hallgatója. Érdeklődési köre a 20. századi nőttörténet, kutatási témája a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének átfogó vizsgálata.

Zsidi Bernát • zsidibernat@gmail.com

Az ELTE TDI Modernkori Magyarország Doktori Programjának negyedéves hallgatója, az Akadémiai Levéltár levéltárosa.